

WESSEL GANSFORT

DOOR

Dr. M. VAN RHIJN

MET PORTRET EN FACSIMILE

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1917

Class No. 890 Book No. ~~R37~~

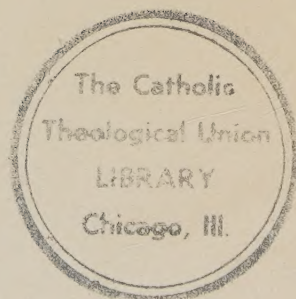
.G15
Library of the

Meadville Theological School

Robert Collyer Fund

Accession No. 39840

WESSEL GANSFORT

WESSEL GANSFORT

DOOR

Dr. M. VAN RHIJN

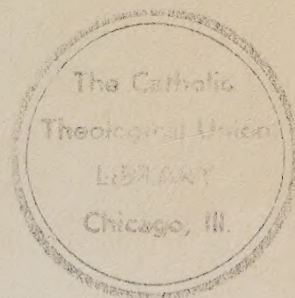
MET PORTRET EN FACSIMILE

LIBRARY
OF THE
MEADVILLE
THEOLOGICAL SCHOOL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1917
8

WITHDRAWN

INHOUD.

INLEIDING.

blz. 1—22.

Vijfvoudige beoordeeling van het streven van Wessel Gansfort (blz. 1—3). Het oordeel van Luther, Flacius en Ullmann (blz. 3—9). De meening van de Groningsche school (blz. 9—15). Het standpunt van Van Heussen en Friedrich (blz. 15 vg.). De beschouwingen van Ritschl, Schmidt en Paulus (blz. 16—18). Het oordeel van Dr. Lindeboom (blz. 18—20). Een nieuwe uiteenzetting van Wessel's theologie gewenscht (blz. 20). Daarnaast is echter ook een hernieuwd onderzoek naar zijn levensgeschiedenis noodzakelijk (blz. 21 vg.). Indeeling van dit boek (blz. 22).

EERSTE DEEL.

HET LEVEN VAN WESSEL GANSFORT. blz. 23—155.

§ 1. Zijn verblijf te Groningen, te Zwolle en op den Agnietenberg (c. 1419—1449). blz. 23—46.

Wessel's geboorte (blz. 23). Zijn jeugd en schooljaren. Oda Clant ontfermt zich over hem (blz. 24—26). Het leven van Oda voordat zij Wessel onder haar bescherming nam (blz. 26—28). Wessel vertrekt naar Zwolle (blz. 28—30). De Rector van het Fraterhuis Dirk van Herxen (blz. 31 vg.). De convicten naast het Fraterhuis (blz. 32). Wessel in het Domus parva. De Procurator Rutger van Doetinghen. De kok Gerard van Xanten (blz. 33—35). Wessel's gedrag te Zwolle. Vriendschap met Johannes van Keulen (blz. 35 vg.). De school te Zwolle onder het Rectoraat van Johannes van Dalen (blz. 36—38). Wessel wordt leeraar aan de school en geeft o.a. les aan Johannes Canter en Hermannus Torrentinus (blz. 38 vg.). Gedurende zijn verblijf te Zwolle brengt hij verschillende bezoeken aan den Agnietenberg. Omgang met Thomas à Kempis. Wessel vraagt zich af of hij monnik zal worden. Hij besluit naar Keulen te trekken (blz. 39—46).

§ 2. Wessel's reizen door West-Europa (1449—c. 1475). blz. 47—110.

De Universiteit te Keulen. Vele Groningers studeerden aan deze Hoogeschool (blz. 47 vg.). Wessel laat zich inschrijven. Hij woont in de „Bursa Laurentiana”. De geschiedenis van het Laurentianum. De inrichting van het convict (blz. 48—52). Wessel legt verschillende examens af. Aard van het onderwijs (blz. 53—57). Vertrek uit Keulen. Gansfort vertoeft misschien eenigen tijd te Leuven (blz. 57 vg.). Te Parijs. De toestand der Universiteit te Parijs omstreeks 1450 (blz. 58—60). Opnieuw te Keulen. Wessel is slechts ten deele met den geest van het onderwijs ingenomen (blz. 62—64). Hij leert Grieksch (blz. 64 vg.). Bestudeert het Hebreeuwsch (blz. 66 vg.). Gansfort wil den oorspronkelijken tekst kunnen lezen (blz. 68). Hij verdiept zich in de geschriften van Rupert van Deutz (blz. 68—71). Legt een „rapiarium” aan (blz. 71 vg.). Omgang met Johan Pupper van Goch en Gabriel Biel (blz. 72 vg.). Keurvorst Frederik vraagt hem of hij aan de Universiteit te Heidelberg wil doceeren. Wat den Keurvorst hiertoe bracht (blz. 73—75). Wat Hardenberg ons over het verblijf te Heidelberg verhaalt (blz. 75 vg.). Werkzaamheden aldaar (blz. 76). Vanuit Heidelberg reist Wessel naar Zwolle (blz. 76—78). Hij vertoeft opnieuw te Keulen, waar de Keurvorst hem andermaal naar Heidelberg noodigt (blz. 78—80). Tweede verblijf te Parijs. Dispuut met Van Zomeren en Nicolaas van Utrecht. Het onderscheid tusschen de leeringen van Thomas Aquinas, Duns Scotus en Occam (blz. 80—83). Wessel schaart zich onder de Occamisten (blz. 83). Reis naar Angers. Ontmoeting met Rabineau (blz. 84 vg.). Opnieuw te Parijs. Vriendschap met Ludolf van Veen (blz. 85 vg.). Jacobus Hoeck studeert terzelfdertijd te Parijs (blz. 86 vg.). Naar Rome. Toestand aldaar onder Paus Paulus II (blz. 87 vg.). Ontmoeting met eenige Parijsche Magistri (blz. 88 vg.). Omgang met Francesco della Rovere en Bessarion (blz. 89—93). Vanuit Rome keert Gansfort terug naar Parijs. Hier ontmoet hij Henricus Dalman (blz. 93 vg.). Omgang met Reuchlin (blz. 94 vg.). De twisten aan de Parijsche Hoogeschool omstreeks 1473 en de rol die Wessel daarin heeft gespeeld (blz. 95—102). Andermaal te Rome. Gesprek met Paus Sixtus IV (blz. 102—105). Te Florence, Venetië en Bazel (blz. 105—108). Wessel's indruk van het leven aan de Universiteiten (blz. 108 vg.). Antonius Liber begroet hem bij zijn terugkeer in het vaderland (blz. 109 vg.).

§ 3. Wessel's laatste levensjaren (c. 1475—1489). blz. 111—155

De laatste levensjaren van Gansfort zijn jaren van groote bedrijvigheid (blz. 111). Wessel's verhouding tot Bisschop David van Bourgondië. Zijn medische studiën (blz. 112—115). Verblijf te Zwolle. Vanuit Zwolle schrijft hij aan Ludolf van Veen naar aanleiding van de lotgevallen van Johannes van Wesel (blz. 115—118). Reis naar Wijk bij Duurstede (blz. 118 vg.). Opnieuw te Zwolle. Bij het sterfbed van Rector Van Calcar (blz. 119). Op

den Agnietenberg (blz. 119—121). Verschillende reizen naar Vollenhove. Ontmoeting met Thomas Bazinus (blz. 121 vg.). Te Aduard. Geschiedenis en beteekenis van de abdij. Het onderwijs in de Cisterciënser orde (blz. 122—125). Aduard onder abt Van Rees. Bloei van het klooster. Kring van beroemde Humanisten (blz. 125—129). Wessel's famulus Goswinus van Halen (blz. 129 vg.). Bijzonderheden betreffende Wessel's verblijf te Aduard (blz. 130—132). Zijn oordeel over de werken van Caesarius van Heisterbach, Konrad van Eberbach en Bartholomeus van Pisa. (blz. 132—135). Van Rees sterft. Het klooster gaat achteruit (blz. 135 vg.). Wessel woont te Groningen in het Clarissenklooster (blz. 136—138). Omgang met Agricola (blz. 138—141), Johannes Oostendorp en Torrentinus (blz. 141 vg.). Ontmoeting met Burgemeester Jarges (blz. 142). Wessel's correspondentie met Hegius (blz. 143—145). Briefwisseling met Geertrui Reyners in het convent te Klaarwater (blz. 145—147), met Bernard van Meppen en Johannes van Amsterdam (blz. 147—149). Correspondentie met Engelbert van Leiden en Jacobus Hoeck (blz. 149—153). Lotgevallen van Goswinus van Halen (blz. 153 vg.). Wessel's dood (blz. 154 vg.).

TWEEDE DEEL.

DE THEOLOGIE VAN WESSEL GANSFORT. blz. 156—229.

Inleiding. blz. 156.

Bezwaren tegen het streven om Wessel's denkbelden in een streng gesloten systeem te willen brengen. De door ons gevolgde methode (blz. 156).

§ 1. Wessel's grondgedachten aangaande God, den mensch, de zonde, de openbaring en de persoon van Christus. blz. 157—182.

God als het zijnde. Omdat God het zijn is, daarom bestaat Hij (blz. 157). De leer der Triniteit (blz. 157—159). De verhouding van God tot het geschapene. Het wonder (blz. 159—161). De toestand in het paradijs. De zondeval (blz. 161—163). Het wezen der zonde. Het beeld Gods na den val (blz. 163—168.) De menschelijke geest vormt een eenheid (blz. 168 vg.). De algemeene openbaring en de bijzondere openbaring in Christus. Christus voltooit het beeld Gods (blz. 169—171). Wessel's leer betreffende de menschwording onafhankelijk van den val (blz. 171—173). Hij aanvaardt de twee naturen leer (blz. 173 vg.). De volheid der liefde wordt in Christus toegankelijk (blz. 174). De drie trappen in de openbaring (blz. 174—176). De verzoening (blz. 176—178). Het lijden van Christus was een noodzakelijk lijden (blz. 178 vg.). Het brengt de „restitutio in integrum” (blz. 179 vg.). Het lijden van Christus is een eeuwige daad (blz. 180 vg.). Het verzadigt menschen en engelen beide (blz. 181 vg.).

§ 2. De leer der rechtvaardiging. blz. 183—195.

Wessel leert dat het weggenomen worden der zonden niets anders is dan de rechtvaardigende liefde hebben (blz. 183). Sterk legt hij den nadruk op de goddelijke genade (blz. 183 vg.). De toestand van den menschelijken wil. God en mensch werken samen (blz. 185). Beteekenis en wezen van het geloof (blz. 185—187). Paulus en Jacobus over de rechtvaardiging (blz. 187—189). Het accent valt bij Wessel volkomen op de liefde (blz. 189). Het proces der voltooiing (blz. 190—192). In dit proces hebben het gebed, de meditatie en de navolging van Christus groote beteekenis (blz. 192—194). De goede werken zijn verdienstelijk (blz. 195).

§ 3. De kerk en de pauselijke macht. blz. 196—207

De kerk als heilsinstituut naast de kerk als geestelijke eenheid (blz. 196 vg.). De empirische kerk die der genademiddelen; de onzichtbare die der liefde (blz. 197 vg.). De kerk kan dwalen. Onfeilbaar zijn de H. Schrift en de apostolische traditie (blz. 198 vg.). De waarde van het gezag der kerk, van den Paus en van het Evangelie vergeleken (blz. 199 vg.). Het geloof richt zich op God. De Paus kan dwalen (blz. 200—202). Onder iedere verhouding is men gebonden aan de H. Schrift (blz. 202). Ook de conciliën kunnen dwalen (blz. 202 vg.). Wessel's leer betreffende het „regimen ecclesiae”. De „jurisdictio papalis” betreft alleen uitwendige aangelegenheden (blz. 203 vg.). De excommunicatie is slechts een uitwendig buitensluiten van de zichtbare gemeente (blz. 204 vg.). Men behandelde de kerkelijke voorschriften als die van den geneesheer. De geestelijke macht der kerk berust op een verdrag. Het kan plicht zijn zich tegen de kerkelijke overheid te verzetten (blz. 205—207).

§ 4. De sacramenten. blz. 208—221.

Er wordt in de kerk drieërlei macht gevonden. Wessel's leer betreffende de „adoptio filialis” (blz. 208) en de „potestas clericalis” (blz. 208 vg.). De priester bedient het sacrament. Het sacrament werkt „ex opere operato”. Beteekenis van het geloof (blz. 209 vg.). Het aantal sacramenten. De doop (blz. 210 vg.). Het avondmaal. Wessel leert de transsubstantiatie (blz. 211—213). Tegelijk leert hij de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus buiten het sacrament door de „commemoratio”. Het sacramenteel eten staat beneden het geestelijke (blz. 213—215). Wessel's leer betreffende het sacrament der boete. Het berouw (blz. 216 vg.). De biecht. Wie werkelijk berouw heeft, is reeds vóór de biecht gerechtvaardigd (blz. 217—219). Geringe beteekenis der priesterlijke absolutie (blz. 219 vg.). De „satisfactio” is geen wezenlijk bestanddeel van de boete (blz. 220 vg.).

§ 5. Aflaat en vagevuur. blz. 222—228.

Wessel's leer over den aflaat en het vagevuur vloeit uit zijn polemiek tegen de „satisfactio” en het „imperium” voort. Geen Paus of concilie

kan iemand uit den schat der kerk verrijken (blz. 222 vg.). Alleen de liefde maakt de vergeving vol (blz. 223 vg.). De oude vaders kennen den aflaat niet. Eerst met Paus Bonifacius VIII wordt het aflaatwezen uitgewerkt (blz. 224). De aflaat is kwijschelding van kanonieke straffen (blz. 224 vg.). Het vagevuur is niet „satisfactorius” maar „purgatorius”. Het vuur is geestelijk. De toestand in het vagevuur. Het gebed voor de dooden (blz. 225—228).

§ 6. Mariavereering.

blz. 229

Wessel heeft grooten eerbied voor Maria. Maria is onbevlekt ontvangen. Zij is de eerste na Christus (blz. 229).

DERDE DEEL.

DOGMENHISTORISCHE WAARDEERING VAN DE THEOLOGIE VAN WESSEL GANSFORT. ZIJN INVLOED. blz. 230—263.

§ 1. Dogmenhistorische waardeering van de theologie van Wessel Gansfort. blz. 230—247.

Wessel is niet Roomsch-Katholiek (blz. 230 vg.). Ten onrechte houden Ullmann e.a. hem voor een geestverwant van Luther (blz. 231—233). Waardeering van Luthers uitspraak over Wessel (blz. 233). In Wessel's theologie zijn Roomsch-Katholieke en kettersche elementen (blz. 233 vg.). Algemeene punten waarin Gansfort met een reeks van voorgangers overeenstemt (blz. 234—236). Grondlijnen van Wessel's denken. De vraag of Gansfort Realist of Occamist was is van ondergeschikt belang (blz. 236 vg.). Wessel's Augustinianisme (blz. 237 vg.). Herinneringen aan Bernard van Clairvaux (blz. 238—240). Gegevens die zoowel aan het Humanisme als aan de sfeer onder de Broeders van het gemeene leven doen denken (blz. 240). Humanisme van Gansfort (blz. 241). Platonische beschouwingen (blz. 242). Wessel's geestelijke veelzijdigheid (blz. 242—244). Het juiste en het onjuiste in het oordeel der Groningers (blz. 244 vg.). Dr. Lindeboom houdt Gansfort terecht voor een Bijbelsch Humanist (blz. 245). Is Wessel een voorlooper van Luther? Gedeeltelijk. Luther heeft voor zijn tijd iets geheel nieuws gebracht (blz. 246 vg.).

§ 2. Wessel's invloed.

blz. 248—263.

Wessel's invloed laat zich meer vermoeden dan aanwijzen (blz. 248). Frater Tileman te Groningen (blz. 248 vg.). De kring van verlichte mannen te Groningen (blz. 249 vg.). Goswinus van Halen (blz. 250—252). Hardenberg en Praedinius (blz. 252 vg.). Wessel's invloed te Aduard. Het bezoek van Sagarus aan de abdij en te Groningen (blz. 253—255). Briefwisseling

tusschen Bernard van Meppen en Johannes van Amsterdam (blz. 255). Wessel's invloed op de monniken van den Agnietenberg (blz. 256). Zijn vrienden Torrentinus en Oostendorp (blz. 256 vg.). Hoen vindt geschriften van Gansfort onder de papieren van Hoeck. Avondmaalsopvatting van Hoen. Reizen van Hinne Rode (blz. 257—262). Wessel na zijn dood door De Castro bestreden (blz. 262 vg.).

BIJLAGEN.

p. I—LXXII

BIJLAGE A.

p. I—XXX

Bronnen en Literatuur.

Indeeling van deze bijlage (p. I). De gegevens waaruit de beschrijving van Wessel's levensgeschiedenis moet worden opgebouwd (p. I sq.). a) De „Narratio” van De Voecht (p. II sq.). b) Het fragment „De Wesselo Groningensi” (p. III—VI). c) De „Kurze Geschichte des Laurentianer-Gymnasiums” (p. VI sq.). d) Wat Geldenhauer over Wessel schrijft (p. VII sq.). e) De gegevens over Gansfort bij Melanchton (p. VIII—XI). f) Bespreking van de mededeelingen van Praedinius (p. XI sq.). g) De „Vita” van Hardenberg. Het verschil tusschen den gedrukten tekst en het autographon te München (p. XII—XIV). Wanneer Hardenberg zijn „memorabilia” schreef (p. XIV—XVI). Er zijn tal van fouten in de „Vita” binnengeslopen (p. XVI—XVIII). Foutieve mededeelingen in stukken van het autographon die van den gedrukten tekst afwijken (p. XVIII—XX). Aard van het werk van Hardenberg. Spiegel's tendenzhypothese (p. XX—XXII). Hardenberg ziet in Wessel een soort van Hervormer vóór de Hervorming (p. XXII sq.). Tot op zekere hoogte verdient Hardenberg nog vertrouwen (p. XXIII). h) Suffridus Petrus over Wessel (p. XXIII sq.). Opsomming van de literatuur over Wessel tot de onderzoeken van Muurling en Ullmann, 1831/34, (p. XXIV—XXVIII). Literatuur over Wessel na 1831/34 (p. XXVIII—XXX).

BIJLAGE B.

p. XXXI—L.

Varia Wesseli.

a) Wessel's namen. De naam Wessel (p. XXXI). Gansfort heeft den naam Johannes nooit gedragen (p. XXXI—XXXIII). De naam Gansfort. De juiste spelling. De verklaring van den naam (p. XXXIII—XXXV). De naam Basilius (p. XXXV sq.). De namen „Lux mundi” en „Magister contradictionis” (p. XXXVI sq.). b) Wessel's geboortejaar en de datum van zijn overlijden (p. XXXVII sq.). c) Het huis waar Wessel geboren werd en het wapen van het geslacht Gansfort (p. XXXVIII sq.). d) Wessel's reizen.

Zijn z.g. tweede verblijf te Heidelberg (p. XXXIX sq.). Legendarisch zijn de z.g. reizen naar Griekenland, Egypte e.e. (p. XL sq.). e) Wessel's geleerdheid. Was Wessel behalve Magister artium ook Doctor in een der andere Faculteiten? (p. XLI sq.). De schrijvers die Gansfort citeert (p. XLII—XLV). f) Afbeeldingen van Wessel (p. XLV sq.). g) De geschiedenis van Wessel's graf (p. XLVI—IL). h) Genealogische aantekeningen betreffende het geslacht Gansfort (p. IL sq.).

BIJLAGE C.

p. LI—LXX.

Wessel's geschriften en de uitgaven van zijn werken.

a) Wessel's geschriften. De Dominicaners hebben verschillende geschriften van Wessel verbrand. Ten onrechte hebben Oudinus en Friedrich dit ontkend (p. LI sq.). Opsomming van de verloren gegane werken (p. LII—LIV). Lotgevallen van sommige geschriften van Gansfort (p. LIV sq.). De brievenverzameling van Schoockius (p. LV sq.). Opsomming van de tot ons gekomen werken (p. LVI sq.). b) De uitgaven van Wessel's werken. Eenige afzonderlijk aan de pers toevertrouwde verhandelingen (p. LVII—LX). De vier Farrago's en de Zwolsche brievenverzameling (p. LX—LXVII). De verhouding waarin de vier Farrago's en de Zwolsche brievenverzameling tot elkander staan (p. LXVII). Bespreking van de Groningsche uitgave van Wessel's werken (p. LXVII—LXIX). Andere editie's (p. LXIX sq.).

BIJLAGE D.

p. LXXI—LXXII.

Eenige aantekeningen van Wessel bij het werk van Marcus Tullius Cicero: Officiorum libri III. Beschrijving van het boekje (p. LXXI). Geschiedenis van het boekje. Iets over Wessel's handschrift en over zijn oogziekte (p. LXXI sq.).

Register van persoonsnamen p. LXXIII—LXXIX.

INLEIDING.

Indien een gestadige afwisseling in de waardeering van leven en werken het kenmerk is van een merkwaardig man, dan mag Wessel Gansfort ongetwijfeld tot de merkwaardige mannen van ons geslacht worden gerekend. Weliswaar levert de geschiedenis van de beoordeeling van zijn streven niet zulke eigenaardige resultaten op als bij vele anderen het geval is ¹⁾, maar zij werpt toch een helder licht op de meer dan gewone beteekenis, die men in den loop der eeuwen aan zijn persoon en arbeid heeft toegekend. In groote lijnen kan men bij degenen, die vanaf het begin der zestiende eeuw tot op den huidigen dag hun aandacht aan hem hebben geschonken, een vijfvoudige beoordeeling onderscheiden. Er is in de eerste plaats een groep van personen, die in Gansfort vóór alles een Reformator vóór de Reformatie wil zien. Hiertoe behooren mannen als Luther, Flacius en Ullmann ²⁾. In de tweede plaats is daar de waardeering der Gro-

¹⁾ Vgl. b.v. over Cicero: Th. Zielinsky, *Cicero im Wandel der Jahrhunderten*, Leipzig 1912³; over Seneca: M. Baumgarten, *Lucius Annaeus Seneca und das Christenthum*, Rostock 1895, S. 8—34; over Luther: Horst Stephan, *Luther in den Wandlungen seiner Kirche*, Giessen 1907.

²⁾ Wij bepalen ons tot de voornaamste aanhangers van deze zienswijze. Men zou tal van personen onder deze eerste groep kunnen rangschikken. Zie o.a. de door Konrad Wimpina in zijn in het jaar 1528 vervaardigde „Anacephalaeosis” over Gansfort gemaakte opmerkingen. Vgl. G. Kawerau, *Real-Encyklopädie für Protestantische Theologie und Kirche*, (RE)³, in voce, Bd. 21, S. 357 ff., 360. Wat Erasmus den eersten Augustus 1530 over Wessel schreef wijst ook in deze richting. Zie zijn: *Libellus de pseudo-evangelicis ad fratres Germaniae inferioris et orientalis Phrisiae*, in: *Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia*, Tomus decimus, Lugduni-Batavorum MDCCVI, p. 1622, c. Vgl. verder Melanchton in: *Postilla die conversionis Pauli, cuius historia recitatur Actor. 9*, in: *Corpus Reformatorum*, ed. C. G. Bretschneider, Vol. XXIV, kol. 297 sqq. en daarvan kol. 309; dezelfde, *Oratio continens historiam Joannis Capnionis Phorcensis, l.c.*, Vol. XI, kol. 999 sqq. en daarvan kol. 1002. Voor nadere bijzonderheden betreffende de beide laatste geschriften verwijzen wij naar Bijlage A, p. VIII sqq. in dit boek. Tot degenen, die in Wessel een Reformator vóór de Reformatie zagen, moet verder de schrijver der „Confutatio determinationis Doctorum Parrhiensium contra M. L.” worden gerekend. Vgl. *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, zesde deel: *Geschriften van Joann. Pupper van Goch en Corn. Grapheus*; *Confutatio determinationis Parisiensis contra M. L.*, bewerkt door Dr. F. Pijper, 's Gravenhage 1910, blz. 544. Wessel wordt nog geciteerd op blz. 409. Over het geschrift zelf en de vraag naar den vermoedelijken schrijver raadplege men de inleiding van

ningsche theologen waarbij men in Wessel niet zoozeer een Reformator vóór de Reformatie als wel een echt Nederlandsch-Katholiek-Johanneïsch godgeleerde herkende. In de derde plaats kan men een groep aanwijzen van kerkhistorici als Van Heussen en Friedrich, die Gansfort geheel aan de zijde der Roomsch-Katholieke kerk meenen te moeten plaatsen. Vervolgens zijn er, vooral onder zijne nieuwere beoordeelaars, eenigen die er in meerdere of mindere mate den nadruk op leggen, dat bij hem beide zoowel Roomsch-Katholieke als niet-Roomsch-Katholieke elementen worden gevonden. Tot dezulken rekenen wij Ritschl, Schmidt en Paulus ¹⁾. En eindelijk heeft Dr. Lindeboom, in

Dr. Pijper, blz. 351 vgg., 373 vg. Trigland maakt Gansfort ongeveer tot een Calvinist, zie: J. Trigland, *Kerkelijke geschiedenissen*, Leiden 1650, blz. 118—121. Bij Schoockius is Wessel Luther's voorganger. Vgl. M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, Groningae CIOICLI, p. 67 sq., 430 sqq., 508, 511, 530 sq. Zie verder: *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae*, Groningae CIOICLIV, p. 12—27; V. L. a Seckendorf, *Commentarius historicus et apologeticus de Lutherismo s. de reformatione religionis ductu Martini Lutheri*, Lipsiae MDCLXXXIV², Liber I, sectio 54, § 133, p. 226 sqq.; D. Gerdes, *Historia Reformationis*, Tomi IV, Groningae MDCCXLIV—MDCCCLII, Tom. III, p. 13. Zie verder nog het merkwaardige gedicht van den achtiende eeuwchen Groningschen predikant Robertus Alberthoma, bij: H. H. Brucherus, *Geschiedenis van de opkomst der Kerkhervorming in de provincie Groningen*, Groningen 1821, blz. 8 en het oordeel van Brucherus zelf op blz. 24 vgg. Dr. Vos rangschikte Wessel onder de Protestanten vóór de Hervorming. Zie: G. J. Vos, *Geschiedenis der vaderlandsche kerk*, 2 deelen, Dordrecht 1861/82, Deel I, blz. 56 vg.

¹⁾ Wij aarzelen of wij Georg Witzel om wat hij in zijn, in het jaar 1532 vervaardigde, „Apologia” over Wessel schreef tot deze vierde groep zouden mogen rekenen. Vgl. Secken dorf, *Commentarius*, Liber I, sectio 54, § 133, p. 231, a. Zie over Witzel: Dr. C. Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation vornehmlich in Deutschland und den Niederlanden*, Erster Band, *Das Bedürfnis der Reformation in Beziehung auf den Gesamtgeist der Kirche und einzelne kirchliche Zustände*; Zweiter Band, *Die positiven Grundlagen der Reformation auf dem populären und wissenschaftlichen Gebiete*, Gotha 1866², en daarvan Bd. II, S. 574. Voorts het artikel van Kawerau in: *RE*³ en voor de nieuwere litteratuur de beoordeeling van het werk van Richter van G. Bossert, in: *Theologische Literaturzeitung*, 1914, Sp. 368 f. Tot de vierde groep behoort naar onze meening wel Johann Fabri. Vgl.: *Wie sich Johannis Husz, der Pickarder, und Johannis von Wessalia Leren und Buecher mit Martino Luther vergleichen. Beschrieben durch Doctor Johann Fabri*. De voorrede is gedateerd: Prag in Beham den ersten Septembris anno 1528. Aan het slot van het boekje staat: „Gedruckt tzu Leyptzck, durch Balten Schumann des jarz 1528”. In 4°. Zie aldaar S. A²a, G⁴b, I¹a. Vgl. over zijn waardeering van Wessel ook: Ullmann, *Reformatoren*, Bd. II, S. 532 ff.; R. Staehelin, *Huldreich Zwingli. Sein Leben und sein Wirken*, Bd. II, Basel 1897, S. 23. Zie over Fabri: Wagenmann—Egli, *RE*³, in voce. Over de verwisseling van Wessel met Johannes van Wesel raadplege men Bijlage B, p. XXXI sq. in dit geschrift. Tot de vierde groep behooren behalve Fabri: Dr. Is. van Dijk, *Het beginsel der Hervorming*, in: *Studiën*, onder redactie van P. D. Chantepie de la Saussaye e. a., Deel III en IV, blz. 247—268 en blz. 20—46 en daarvan blz. 35 vgg.; Dr. S. D. van Veen, die in het artikel van Schmidt (*RE*², vox Wessel) eenige correctie's aanbracht maar in de waardeering van Gansfort's streven met Schmidt instemt. Zie *RE*³, vox Wessel. Ten slotte noemen wij hier de schets van Ödön Füzély, *Wessel Gansfort, eine dogmengeschichtliche Untersuchung*, Léva 1911.

meer dan één opzicht onafhankelijk van de bestaande dogmen-historische controversen, in zijn studie over het Bijbelsch Humanisme de aandacht der kerkgeschiedschrijvers in het bijzonder op de Bijbelsch-Humanistische lijnen in Wessel's denken gevestigd. Bij ieder van deze groepen willen wij in deze inleiding een oogenblik stilstaan om vervolgens met een korte uiteenzetting betreffende de noodzakelijkheid van een hernieuwd onderzoek naar de theologie en het leven van Wessel Gansfort en een overzicht van de indeeling van dit werk te besluiten.

Tot de groep van personen, die in Gansfort vóór alles een Reformator vóór de Reformatie wil zien moet in de eerste plaats de Reformator van Wittenberg zelf worden gerekend. Het is bekend, dat Luther in zijn voorrede voor de brieven van Wessel ¹⁾ met groote ingenomenheid over hem heeft gesproken en de opmerking heeft neergeschreven dat het zijn tegenstanders, dank zij vele trekken van verwantschap, kon toeschijnen dat hij, wanneer hij Gansfort slechts eerder had gelezen, alles wat hij den volke verkondigde, aan diens geschriften ontleend had. In een tijd waarin hij meende, als eertijds de profeet Elia, geheel alleen te zijn overgebleven, waren de werken van Wessel hem tot vertroosting geweest, omdat zij hem duidelijk hadden gemaakt, dat er ook in zijn dagen nog mannen te vinden waren die hunne knieën voor den Baäl niet hadden gebogen. Thans twijfelde hij er niet meer aan, dat hij juist had gehandeld, nu hij een van God geleerde had gevonden, die in een geheel anderen tijd, onder een anderen hemel en in een ander land zóó sterk met hem overeenstemde, en met verwondering vraagt hij zich af hoe het mogelijk is, dat deze christelijke schrijver zoo onbekend is gebleven. Ten slotte spreekt hij den wensch uit dat men Wessel zal lezen en dat God nog vele andere „Basili” aan dezen Basilius ²⁾ moge toevoegen.

Ofschoon er groote overeenkomst bestaat tusschen dit stuk en de „epistola gratulatoria”, die Luther, met het oog op de

¹⁾ De voorrede van Luther werd het eerst gedrukt in de in het jaar 1522, waarschijnlijk te Zwolle, verschenen brievenverzameling en dagteekent vermoedelijk uit het jaar 1522. Vgl. *D. Martin Luthers Werke*, Bd. 10, Zweite Abteilung, Weimar 1907, S. 316 f. Zie ook: O. Clemen, *Johann Pupper von Goch*, Leipzig 1896, S. 184 Anm. 2; dezelfde, *Luthers Werke*, a. a. O., S. 311 ff. Wij hebben den tekst van Luther's voorrede in Bijlage C, p. LXIII aant. 2 bij de beschrijving van de Zwolsche brievenverzameling opgenomen.

²⁾ Vgl. over den naam Basilius: Bijlage B, p. XXXV sq.

uitgave van eenige kleinere geschriften van Goch, naar aanleiding van het weder te voorschijn komen van de werken van Tauler, Wessel en Goch, heeft geschreven, heeft Luther zich toch in dezen felicitatiebrief minder beslist over hem uitgelaten dan in het voorwoord voor zijne brieven. Hij bepaalt zich hier tot de mededeeling, dat Wessel van Groningen op letterkundig gebied voor Rudolf Agricola moet onderdoen, maar het in zuiverheid van theologisch inzicht van hem wint ¹⁾).

Had Luther zijn tijd met dien van den profeet Elia vergeleken, de hartstochtelijke Lutheraan Matthias Flacius Illyricus maakte van eenzelfde vergelijking gebruik toen hij in zijn in het jaar 1556 verschenen „Catalogus testium veritatis” de eerste was, die de gedachte, dat er reeds in de donkerste dagen mannen waren geweest, die de waarheid gezien hadden, op historische wijze uitwerkte ²⁾. Uit de „praefatio” van zijn boek, waar wij de woorden lezen „Quare falsissimum est Papistarum sophisma qui nobis nostraeque religioni odiosam novitatis notam, sibique vetustatis decus attribuere violenter conentur” volgt, dat hij vóór alles het door de Roomsche-Katholieke kerk tegen de Evangelischen ingebrachte verwijt van nieuwigheid wilde bestrijden. Volgens hem had het in den schoot der christelijke kerk van alle eeuwen als in een doorlopende keten nooit aan geloofshelden ontbroken die zich tegen den Paus en zijne dwalingen hadden verzet en wat de hoofdzaak hunner beschouwingen betreft met de Hervormers overeenstemden. Naar zijn vaste overtuiging moet ook Wessel Gansfort tot deze mannen worden gerekend en hij somt een reeks van leeringen van Wessel op, waaruit de waarheid van zijn bewering voor den lezer moet blijken ³⁾.

Wat Flacius zich in zijn, van strijd lust blakende en uit een

¹⁾ Vgl. „*Epistola gratulatoria super inventionem et editionem lucubrationum Ioannis Tauleri ordinis praedicatorum, Wesseli Phrisii Groningensis et Ioannis Gocchii Mechliniensis*”, in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, I. c.*, p. 283 sq. Over dezen felicitatiebrief leze men de inleiding van Dr. Pijper, *I. c.*, p. 267 sqq. en Julius Köstlin, *Martin Luther*, Fünfte, neubearbeitete Auflage nach des Verfassers Tode fortgesetzt von Gustav Kawerau, 2 Bde, Berlin 1903, en aldaar Bd. I, S. 647.

²⁾ M. Flacius Illyricus, *Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem Pontifici Romano eiusque erroribus reclamarunt auctor editus*, Argentinae MDLXII. De editie van 1556 stond niet tot onze beschikking.

³⁾ Vgl. *Catalogus testium veritatis*, p. 561. Zie over de historiographie van Flacius: Dr. B. ter Haar, *De historiographie der Kerkgeschiedenis*, 2 deelen, Utrecht 1870/73, en daarvan deel I, blz. 122 vgg. en de aantekening bij Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Bd. III, Tübingen 1910⁴, S. 346 Anm. 1.

historiographisch oogpunt eenigszins primitieve „Catalogus testium veritatis” ten doel had gesteld, heeft de kerkhistoricus Ullmann, die onder meer een tijdlang als Hoogleraar aan de Universiteit te Halle en sedert 1836 aan de Hoogeschool te Heidelberg heeft gearbeid, in zijn in het jaar 1834 verschenen werk over Wessel Gansfort en straks in een breedere studie over de Reformatoren vóór de Reformatie, meer in overeenstemming met de eischen der nieuwere historiographie en in minder scherpe bestrijding van zijn tegenstanders, tot ontwikkeling trachten te brengen ¹⁾. Om meer dan één reden voelde deze, tot historisch-psychologische beschouwingen neigende, aesthetisch aangelegde geschiedschrijver zich tot de persoon van Wessel aangetrokken ²⁾. Vooreerst zag hij in Gansfort de meest representatieve figuur van een tijd, waarin men de verwachting koesterde, dat een reformatie der kerk aanstaande was en die naar zijn meening tot in allerlei bijzonderheden trekken van overeenkomst vertoonde met de periode, waarin hij zelf leefde. Evenals er ten tijde van Wessel een nieuwe theologie werd voorbereid, evenals destijds de grondslagen voor nieuwe toestanden werden gelegd en daarna een nieuwe bloeitijd voor de theologische wetenschap volgde, zoo zou ook straks, naar Ullmann's stellige overtuiging,

¹⁾ Vgl. C. Ullmann, *Johann Wessel, ein Vorgänger Luthers. Zur Charakteristik der christlichen Kirche und Theologie in ihrem Übergang aus dem Mittelalter in die Reformationszeit*, Hamburg 1834; dezelfde, *Reformatoren vor der Reformation, vornehmlich in Deutschland und den Niederlanden*, Bd. I, *Johann von Goch und Johann von Wesel nebst reformatorischen Männern ihrer Umgebung*, namentlich: Cornelius Grapheus, Gregor von Heimburg, Jacob von Jüterbock und Matthäus von Cracow, Bd. II, *Johann Wessel, der Hauptrepräsentant reformatorischer Theologie im 15ten Jahrhundert; nebst den Brüdern vom gemeinsamen Leben*, namentlich: Gerhard Groot, Florentius Radewins, Gerhard Zerbolt und Thomas von Kempen; und den deutschen Mystikern: Ruysbroek, Suso, Tauler, dem Verfasser der deutschen Theologie und Staupitz in ihrer Beziehung zur Reformation, Hamburg 1841/42. Zooals hierboven reeds werd aangewezen verscheen een tweede druk van dit werk in het jaar 1866 te Gotha. De grondbeginselen zijn ten aanzien van de waardeering van Wessel's theologisch standpunt in de biographie van 1834 en de publicatie's uit de jaren 1841/42 en 1866 dezelfde. In deze studie wordt voortdurend naar de editie van 1866 verwezen. Ds. Munting, predikant te Leiden, gaf een met aantekeningen vermeerderde vertaling van de biographie van 1834. Vgl. W. N. Munting, *Dr. C. Ullmann, Johannes Wessel, een voorganger van Luther. Uit het Hoogduitsch vertaald en met aantekeningen vermeerderd*, Leiden 1835. Kits van Heyningen bezorgde een vertaling van het eerste deel van Ullmann's „Reformatoren” van 1841/42. Vgl. G. P. Kits van Heyningen, *Hervormers vóór de Hervorming, in Deutschland en de Nederlanden*, Utrecht 1847/48.

²⁾ Vgl. over Ullmann: Ph. Schaff, *Deutschland, zijne Hoogeschoolen, godgeleerdheid en godsdienstig kerkelijke toestand*, uit het Engelsch vertaald door Dr. D. Harting, Utrecht 1858, blz. 266 vgg.; Willibald Beyschlag, *Dr. Carl Ullmann, Eine biographische Skizze*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, Jahrgang 1867, Ergänzungsheft; Dr. Adolf Hausrath, *Kleine Schriften religionsgeschichtlichen Inhalts*, Leipzig 1883, S. 438—460; Beyschlag, *RE*³, in voce.

na het morgenrood een nieuwe dag over het kerkelijke leven aanlichten. Zelf streefde deze christen-humanist, die in zijn streven om Christendom en Humanisme te verzoenen meermalen aan Melanchton herinnert, naar een theologie gedragen door den geest der Heilige Schrift en dien der Hervormers. Beide vond hij in den grond der zaak bij een man als Wessel, met wien een meer Bijbelsche theologie opkwam, die tegelijk in beginsel den geest der Reformatie verstond en als zoodanig tot de Reformatoren vóór de Reformatie moest worden gerekend.

De waardeering die ten aanzien van de verhouding van Gansfort tot Luther in deze laatste woorden ligt opgesloten, verplaatst ons midden in de beschouwingen, die men op meerdere plaatsen in de genoemde werken van Ullmann aangaande het wezen der Hervorming en den eigenaardigen zin en beteekenis van de theologie van de z.g. voorloopers der Reformatie kan vinden ¹⁾. Het was Ullmann er in zijn werk over Wessel en later in zijne studiën over de voor-reformatoren, evenals Flacius, vóór alles om te doen aan te toonen, dat de Hervorming geenszins als een willekeurige losbarsting, als een onverwachte stormwind over de kerk was gekomen. Reeds op zichzelf beschouwd was het immers onmogelijk, dat een dergelijke beweging plotseling, onvoorbereid, zonder dat het nieuwe in grondtrekken aanwezig was, had kunnen ontstaan! Wees niet de naam „Reformatie” zelf er ook op dat men terugging op iets dat er alreede was, dat men gegevene waarden op eigene, oorspronkelijke wijze stempelde en in zijn streven naar vernieuwing iets anders afwees dat men niet wenschte? Had Luther zelf niet met groote waardeering over de Broeders van het gemeene leven, Tauler, Wessel en de „Theologia Deutsch” gesproken? Neen, de kenmerkende beginselen der Kerkhervorming waren volstrekt niet nieuw, veel-
eer waren zij in het wezen der zaak reeds in vroegere eeuwen gepredikt. Met name kon men het „formeele” en het „materieele” beginsel der Reformatie reeds bij de voor-reformatoren aanwijzen. Beiden, de Reformatoren en de voor-reformatoren, leerden dat kerk en theologie zich alleen naar de Heilige Schrift hadden te richten. Beiden leerden dat vrede en behoud voor een mensch niet in zijn werken, evenmin in de kerk, maar alleen

¹⁾ Vgl. *Reformatoren*, Bd. I, Vorrede, P. VII—XXIV, S. 3—14. Zie ook: Bd. II, S. 105, 107 f., 141 f., 143, 284, 322, 326 Anm. 2, 561 ff. e. e.

in de in Christus geopenbaarde en door het geloof te aanvaarden goddelijke genade waren te vinden. De Reformatie was een reformatie en geen revolutie. Zij was bloem en vrucht van een dieper geestelijk leven, dat in den schoot van het Middeleeuwsche Christendom sluimerde.

Indien gelooven en handelen tezamen de Hervorming gemaakt hebben tot hetgeen zij geweest is, dan hebben zoowel mannen die verdieping en verinnerlijking van het geestelijke leven zochten, stillen in den lande, als mannen van de daad, die door handelend optreden van hun gezindheid getuigenis aflegden en op die wijze de kerk in een beteren toestand trachten te brengen, de wegen voor de Reformatie geëffend. Van de laatsten spreekt de geschiedenis in het algemeen meer dan van de eersten aangezien zij het waren die, omdat zij de gebreken der kerk aantastten, aan allerlei aanvallen waren blootgesteld en in strijd werden gewikkeld. Evenwel waren het juist de eersten, de stillen in den lande, die zich in hooge mate in de voorliefde van Ullmann mochten verheugen. Meer dan de dramatische figuren van een Wiclef, Husz of Savonarola boeiden hem de overwegend naar het innerlijke gerichte karakters van mannen als Geert de Groote, de Broeders van het gemeene leven, Thomas à Kempis, Pupper van Goch, Johannes van Wesel en Wessel Gansfort, die hem herinnerden aan de gestalten der Nederduitsche schilderschool en in hun rustige en klare vroomheid een minder tragisch en meer gelijkmatig leven hadden geleid. Juist omdat Ullmann iedere verdieping en verinnerlijking der specifiek Middeleeuwsche vroomheid of elke van de officieele lijn afbuigende polemieek tegen veruitwendiging van het Christendom tot de Reformatorische stroomingen meende te moeten rekenen, kan het ons niet verwonderen, dat hij speciaal in mannen als Geert de Groote e. a. geestverwanten van Luther meende te mogen herkennen en aangezien een voorbereide beweging zelve te beter gekend wordt naarmate men met het streven der wegbereiders te beter vertrouwd is, bevreedt het ons niet, dat hij van een nadere bestudeering van het leven van de genoemde personen een klaarder begripen van het wezen der Reformatie zelve verwachtte. De Middeleeuwen waren volstrekt niet alleen duisternis. In de Hervorming was het volstrekt niet alleen licht. Evenmin was het omgekeerde het geval. De Reformatie zette voort wat vóór haar

werd gevonden; de Reformatie was er reeds vóór de Reformatie en het wezenlijke van den Reformatorischen geest leefde bij uitstek reeds in den geest die een reeks van voorgangers eigen was. Ja, de voor-reformatoren konden de Reformatorische grondgedachte voor een deel zelfs beter tot ontwikkeling brengen dan de Reformatoren, omdat zij den strijd en de moeite, die de Hervormers te verduren hadden, niet hebben gekend. Men kon dus ook de drie wezenlijke kenmerken der Reformatie: het evangelische geloofsbegrip, het innerlijke beginsel tegenover het meer uitwendige, d. i. nomistische beginsel der Middeleeuwsche kerk en de idee der christelijke vrijheid bij de voor-reformatoren in menig opzicht beter bestudeeren dan bij de baanbrekers zelve.

Terwijl Goch de hervorming in betrekking tot de kerk nastreefde, Van Wesel bepaalde bedorvene kerkelijke verhoudingen aantastte en de Broeders van het gemeene leven, de Nederlandsche en de Rijnlandsche mystieken den nadruk legden op een practisch-populair streven naar hervorming, vindt Ullmann bij Wessel Gansfort in den volsten en breedsten zin de meest uitgewerkte Reformatorische theologie vóór de Reformatie. Voor hem staat het vast dat men de theologie van Wessel maar oppervlakkig behoeft te kennen, en men zal hem aanstonds bij uitstek voor den voorganger van Luther houden. Zoowel de grondslagen als de richting van zijn denken stemmen geheel overeen met die van den Hervormer van Wittenberg. Niet alleen toch vindt men bij hem het „formeele” en het „materieele” beginsel der Reformatie, maar men treft bij hem geheel die Evangelische gezindheid aan, die een man als Luther in zoo bijzondere mate karakteriseert. Ook hier die liefde tot de waarheid en de geneigdheid te herroepen zoodra een beter inzicht is verkregen. Ook hier het beginsel van geloof en liefde, vanwaaruit het verzet tegen Paus en hierarchie wordt geboren. Bovendien herinnert Wessel als man van wetenschap meer in het algemeen aan de kloeke helden der Reformatie. Zijn geest wordt verteerd door liefde tot wetenschappelijk onderzoek; zijn hart dorst naar vrijheid en ruimte van bewegen. Bovenal bindt hij, evenals Luther, den strijd aan tegen Aristoteles en de scholastieke theologie. Hij bedient zich daarbij van de nieuw verworven kennis der talen en stelt de tot nieuw leven ontwaakte wetenschappen in dienst der godgeleerdheid.

In al deze trekken van overeenkomst vindt Ullmann de rechtvaardiging van zijn streven om Wessel en Luther in den grond der zaak als geestverwanten te behandelen. Zijn werk over de Reformatoren vóór de Reformatie, dat op waardige wijze de hier afbrekende kerkgeschiedenis van Neander voortzette, heeft op tal van geschiedschrijvers onberekenbaren invloed geoefend. Doordat hij de gaping, die er tusschen de Middeleeuwsche theologie en het optreden van Luther bestond aanvulde, heeft hij de aandacht van het wetenschappelijk onderzoek blijvend bij de theologische ontwikkeling vóór Luther weten te bepalen. Ongetwijfeld zijn de nieuwere studiën over het Augustinianisme ten tijde van Luther door hem voorbereid. Bovenal is hij het echter geweest, die het beeld, dat men zich gedurende eenige decennia van het streven van Wessel Gansfort vormde, voor verreweg de meeste historiografen heeft geteekend ¹⁾. En ofschoon de waardeering voor de persoon van Wessel onder de theologen der Groningsche richting niet in de school van Ullmann is geboren en een eigen karakter droeg, heeft zijn studie, naar het getuigenis van Hofstede de Groot Sen., ook hunne opvattingen aangaande Wessel Gansfort verruimd en verhelderd ²⁾.

Reeds voordat het werk van Ullmann in de eerste uitgave in het jaar 1834 te Hamburg het licht zag, had een der latere Groningsche Hoogleeraren, W. Muurling, zijn dissertatie over het leven van Wessel Gansfort onder de leiding van den Utrechtschen Hoogleeraar Royaards voltooid en in het licht gegeven ³⁾.

¹⁾ Vgl. b. v. G. Lechler, *Johann von Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation*, Bd. II, Leipzig 1873, S. 527 ff.

²⁾ Vgl. wat Prof. Hofstede de Groot Sen. schreef in zijn: *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid*, Groningen 1855, blz. 24, 26 vg. De Groot kende Ullmann persoonlijk. Zie o. a. zijn: *De oud-catholieke beweging in het licht der Kerkgeschiedenis*, Groningen 1877, blz. 101 aant. 1. Tusschen Ullmann en de Groningers bestonden meerdere punten van overeenkomst. Vgl. C. Ullmann, *Zur Charakteristik der holländischen Theologie gegenüber der deutschen*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, Jahrgang 1844, S. 769 ff. en aldaar S. 773 ff.; K. H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode*, Groningen 1914, blz. 33. Over de theologie van Ullmann leze men ook: Karl Schwarz, *Geschiedenis der jongste theologie in hare hoofdtrekken geschetst*, naar de tweede uitgave uit het Hoogduitsch vertaald door C. Krabbe, Leiden 1857, blz. 186 vgg.

³⁾ Guilielmus Muurling, *Commentatio historico-theologica de Wesseli Gansfortii cum vita, tum meritis in praeeparanda sacrorum emendatione, in Belgio septentrionali*, Pars prior, Trajecti ad Rhenum 1831. In de „praefatio” p. VIII sq., verhaalt Muurling dat Prof. Royaards hem, op zijn mededeeling dat hij een dissertatie over Wessel wenschte te schrijven, toevoegde: „Pas op dat gij uw sikkel niet slaat in den oogst van een ander”. Toen Muurling met verwondering vroeg wat Prof. R. daarmede bedoelde, antwoordde laatstgenoemde, dat hij zich herinnerde van Ullmann te hebben gehoord dat hij met een

Het is ongetwijfeld inzonderheid het onderwijs van Royaard's ambtgenoot Ph. W. van Heusde geweest, dat de belangstelling van Muurling voor de persoon van Wessel heeft opgewekt ¹⁾. Voor dezen in vele opzichten „te laat geboren profeet van het vlakke rationalisme en de optimistische humaniteit der achttiende eeuw”, die, in overeenstemming met Herder en Wilhelm von Humboldt, de geschiedenis bovenal als de geschiedenis der menschelijkheid in het menschdom, als „historia humanitatis” wenschte te beschouwen, stond het vast, dat, bij een vergelijking van de wereldhistorie met de leeftijden van den mensch, de Germaansche, d. i. de Middeleeuwsche periode het karakter van den mannelijken leeftijd moest worden toegekend. Juist het Germaansche element, dat zich kenmerkte door zelfstandigheid en begeerte naar persoonlijke, individueele vrijheid, had, volgens Van Heusde in den loop der wereldgeschiedenis meer dan gewone beteekenis. In dit verband placht de Utrechtsche Hoogleeraar de aandacht zijner leerlingen op karakteristiek Nederlandsche verschijnselen te vestigen, en het is niet onwaarschijnlijk, dat hij de eerste is geweest, die het eigenaardige van een man als Geert de Groote doorzag. Verschillende uit zijn school voortgekomen geleerden volgden den gevierden leermeester in zijn belangstelling voor het Nederlandsche element in de geschiedenis der menschheid en werkten de door hem uitgesprokene gedachten verder uit. Kist trachtte den Germaanschen oorsprong

onderzoek over Gansfort bezig was, dat hij spoedig hoopte uit te geven. Prof. R. schreef daarop aan Ullmann, die hem antwoordde dat Muurling's arbeid hem aangenaam zou zijn en dat hij zich vooral wilde bezighouden met de tegenstelling tusschen Wessel en de Scholastiek waardoor Gansfort de Hervorming had voorbereid. Onder den indruk van het antwoord van Ullmann bleef de uitgave van het tweede gedeelte van Muurling's boek dat de theologie van Wessel zou behandelen en zoo mogelijk eveneens in het jaar 1831 zou verschijnen achterwege en vatte Muurling zijn grondgedachten over Gansfort's theologie in eenige stellingen achter zijn proefschrift samen. Het systematisch gedeelte berust thans onafgewerkt in handschrift op de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen. Vgl. over de wordingsgeschiedenis van het boek van Muurling ook de brieven bij het genoemde handschrift, de door hem zelf geschreven aantekeningen in het op de Groningsche Bibliotheek berustende exemplaar der „Commentatio” en de voorrede vóór Ullmann's eerste bewerking van het leven van Gansfort.

¹⁾ Vgl. over een en ander: De Groot, *De Groninger godgeleerden*, blz. 9 vgg., 77 vg.; A. J. Lakke, *Philip Willem van Heusde*, Leiden 1908, blz. 243 vgg. en vooral: Prof. Dr. J. Huizinga, *Uit de geschiedenis der Universiteit te Groningen. De Groninger richting*, in: *De Gids*, 1914, blz. 165—192. Zie ook: Dr. J. Huizinga, *Geschiedenis der Universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan*, in: *Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat*, Groningen MCMXIV, blz. 1—238 en daarvan blz. 79 vgg.

der Kerkhervorming op te sporen en teekende Rupert van Deutz bij voorkeur als Nederlander. Th. A. Clarisse, die zelf geen directe leerling van Van Heusde was maar door zijn vriend Van Oordt in deze richting was ingeleid, schreef een reeks van verhandelingen over den geest en de denkwijze van Geert de Groote en verzamelde materiaal over Friesche, Groningsche en Overijsselsche kerkgeschiedenis ¹⁾. Inzonderheid waren het echter de Groningsche theologen, onder wie de geest van Van Heusde het langst voortleefde, die hun beste krachten aan het onderzoek naar het eigenaardig Nederlandsche in de historie van het Christendom in deze gewesten hebben gewijd. Ofschoon Hofstede de Groot niet te Utrecht maar te Groningen studeerde mogen wij hem in wijderen zin, evenals Clarisse, tot zijne leerlingen rekenen. Voor eerst toch oefende een excerpt van Van Heusde's college over de „*Historia philosophiae*”, dat hem door een der Utrechtsche conmilitionen, die in Oost-Friesland woonde en telken jare over Groningen reisde, werd ter hand gesteld, zulk een invloed op zijne beschouwingen, dat hij later kon verklaren wellicht nimmer door de lectuur van eenig geschrift zóózeer te zijn aangegrepen als door het lezen van de hem toevertrouwde weinige bladen ²⁾. En vervolgens heeft hij als student aan de voeten van den in het jaar 1823 tot buitengewoon-hoogleraar aan de Groningsche Universiteit benoemden Th. A. Clarisse gezeten en door zijn onderwijs den zin van het typisch Nederlandsche leeren begrijpen en waardeeren ³⁾. Wat De Groot als student had verstaan zou hij straks na het jaar 1829, toen hij, opvolger van Clarisse, als Hoogleraar aan de Groningsche Hoogeschool was opgetreden, in gemeenschap met de Hoogleraren Pareau en Muurling meer systematisch uitwerken. Twee jaren nadat De Groot zijn ambt had aanvaard, nam Pareau, een hartstochtelijk vereerder van Van Heusde ⁴⁾, de plaats van IJpey in, terwijl

¹⁾ Men raadplege over een en ander de indices van de jaargangen van het *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*, het *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis* en het *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*, allen onder redactie van N. C. Kist en H. J. Royaards. Over het Nederlandsche element leze men ook: B. Glasius, *Verhandeling over Erasmus als Nederlandsch Kerkhervormer*, 's Gravenhage 1850, blz. 286 vgg., blz. 323 e. e.

²⁾ Vgl. De Groot, *De Groninger godgeleerden*, blz. 18.

³⁾ Vgl. P. Hofstede de Groot, *Vijftig jaren in de theologie*, Groningen 1872, blz. 12.

⁴⁾ Vgl. L. G. Pareau, *Over Van Heusde's vorming van toekomstige godgeleerden*, in: *Waarheid in Liefde*, Deel IV, 1839, blz. 913—928.

Muurling de door het vertrek van Van Oordt naar Leiden open gevallen kathedraal in het jaar 1840, na een driejarig professoraat te Franeker, bezette. Reeds de titel van Muurling's oratie verried dat hij niet alleen de beschouwingen van Van Heusde over het Germaansche element in de geschiedenis tot de zijne had gemaakt, maar ook dat zijn liefde voor de persoon van Wessel Gansfort na den dag zijner promotie onverzwakt was gebleven ¹⁾. Had hij in de aan zijn proefschrift toegevoegde „stellingen” de meening verkondigd, dat Wessel, ofschoon hij geen Reformator in eigenlijken zin kon worden genoemd, toch vooral om zijn waardeering van de uitsluitende autoriteit der Schrift en zijn bewering, dat het geloof zich alleen op Christus en God heeft te richten, tot de voornaamste voorloopers der Hervorming moest worden gerekend, in zijn op den 18den Juni van het genoemde jaar gehouden oratie teekende hij hem meer in het bijzonder in zijn vroomheid en stelde hij dezen „theologus Platonico-philosophus et Johanneo-mysticus” ²⁾ wat geheel zijn levensbehouding betreft ten voorbeeld aan zijne tijdgenooten.

Evenwel was Muurling niet de eenige onder de drie Hoogleraren die een groote vereering voor Wessel Gansfort koesterde. Met hem waren Pareau en Hofstede de Groot overtuigd, dat Wessel tot de meest belangrijke personen onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis behoorde. Uitgaande van een historiebeschouwing, waarbij de door Van Heusde gestelde beginselen met de door Muntinghe gehuldigde meening aangaande God's openbaring in de groote gebeurtenissen der geschiedenis tot opleiding der menschheid werden verbonden, beijverden de Groningers zich het eigenaardig Nederlandsche, dat God in Zijn opvoeding van het menschedom in de opvatting van het Christendom aan het Nederlandsche volk had geschonken, te onderzoeken en in het licht te stellen. Terwijl mannen als Kist, Clarisse e. a. zich meer moeite hadden gegeven om het materiaal op te sporen en vele onbekende gegevens naar voren hadden gebracht, waren de Groningers in eigen oog degenen, die er als theologen de slot-sommen uit poogden op te maken en het voor de Nederlandsche nationaliteit kenmerkende trachtten aan te wijzen. Vóór alles

¹⁾ Vgl. Guilielmus Muurling, *Oratio de Wesseli Gansfortii, Germani theologi, principiiis atque virtutibus, etiamnunc probandis et sequendis*, Amstelodami 1840.

²⁾ *L. c.*, p. 19.

vonden zij dit Nederlandsche terug bij de Broeders van het gemeene leven, Thomas à Kempis, Erasmus, Duifhuis en inzonderheid bij Wessel Gansfort, die allen op opvoeding van en practische zorg voor het volk hadden aangedrongen, ondanks hun kritiek in de kerk waren gebleven en groote beteekenis hadden toegekend aan de kennis van den Bijbel. Dat de Groningsche theologen zich zoo uitdrukkelijk met de levensgeschiedenissen van mannen als Wessel e. a. bezig hielden, behoeft ons niet te verwonderen. Vooreerst bestond er tusschen hen een zekere geestverwantschap, aangezien beiden op practische vroomheid, waarheid en liefde aandrongen en in de hoop op een gezuiverde kerk leefden. Daarnaast koesterden de Groningers de overtuiging, dat zij in hun strijd tegen de orthodoxen, die zich bij voorkeur op de Synode van Dordrecht en Calvijn beriepen, voor de rechten der oorspronkelijk-nationale richting moesten opkomen. Met de voorliefde voor het uitheemsche den Nederlander eigen had men het op Romaanschen bodem ontsproten Calvinisme in deze Germaansche gewesten binnengehaald en dientengevolge gedurende een drietal eeuwen de nationale practisch-bijbelsche richting op bedenkelijke wijze onderdrukt. Wel hadden de Doopsgezinden en mannen als Coornhert, Episcopius, Curcellaeus, Wetstein, de Voetiaansche mystieken, Coccejus, Schultens, Hemsterhuis, Abresch, Bosveld, Van Voorst, Muntinghe, Van der Palm en Heringa het oude in meer gezuiverden vorm weten te bewaren, maar eerst Van Heusde had den stoot tot de nieuwe beweging gegeven die vooral in de Groningsche richting naar voren trad en waarbij men de oorspronkelijke Nederlandsche opvatting hernieuwde. Zodoende hielden de Groningsche theologen zichzelf voor degenen, die, na verloop van vele jaren, den arbeid van mannen als Wessel voortzetten, en gevoelden zij zich tegenover het anti-nationale Calvinisme de vertegenwoordigers der eigenlijke Nederlandsche richting, welke allengs algemeen in den lande zou worden aanvaard ¹⁾.

¹⁾ Vgl. over een en ander de genoemde studiën van Dr. Huizinga. Zie verder: P. Hofstede de Groot, *Beschouwing van den gang, dien de christelijke godgeleerdheid in het algemeen dus verre in Nederland heeft gehouden*, in: *Nederlandsch archief*, Deel II, 1842, blz. 121—190 en de brieven van Prof. Royaards aan De Groot op blz. 329—382 aldaar. Een met wit papier doorschoten afdruk van het artikel van Prof. de Groot, waarin een reeks van door zijn hand geschreven aantekeningen, is in mijn bezit. Zie ook: N. C. Kist, *Ter nagedachtenis van Herman Johan Royaards*, in: *Nieuw archief*, Deel II, 1854, blz. 403—

In zijn in het jaar 1871, ter herdenking van het negende halve eeuwfeest van Wessel's geboortejaar, uitgegevene Rede, heeft De Groot zijne beschouwingen aangaande de leeringen en de beteekenis van Gansfort samengevat ¹⁾. Wel had Wessel b.v. in zijn tweenaturen leer en zijn Triniteitsopvatting aan allerlei dogmata vastgehouden, die in het geheel niet met den Bijbel in overeenstemming waren te brengen, maar daartegenover stond dat hij, als echt Johanneisch godgeleerde, den vollen nadruk op de liefde legde en Christus niet alleen als verlosser, maar ook als dengene, die de levensvolmaking schenkt, had beschouwd. Diepzinniger dan Agricola, Erasmus en Praedinius, evangelischer, gemoedelijker, warmer dan Schleiermacher, stond Gansfort in diepte en zuiverheid van denkbeelden in meer dan één opzicht zelfs boven den Hervormer van Wittenberg. In geen geval mocht hij tot de Roomsche-Katholieken worden gerekend. Daarvoor waren er bij hem immers te veel anti-Roomsche elementen. Maar Katholiek was hij zeker, en dat in den zin, waarin de Katholiek-Evangelische kerk der toekomst de uiteindelijke bekroning zou zijn van een waarlijk Nederlandsche theologie ²⁾.

Op deze uiteenzettingen van De Groot kon verzet van Roomsche-Katholieke zijde moeilijk uitblijven. Voor zoover ons bekend was J. Heeres de eenige, die, in een beoordeeling van de genoemde redevoering, zijn verwondering over de door De Groot gemaakte onderscheiding tusschen het Roomsche-Katholieke en Katholieke in Wessel Gansfort's theologie in het openbaar te

474 en daarvan blz. 441 vgg.; W. Muurling, *Over de echt christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde kerk, die naderhand wel onderdrukt zijn, maar thans weer algemeen in derzelver waarde en waarheid beginnen erkend te worden*, in: *Waarheid in Liefde*, 1849, blz. 217—266 en daarvan o.a. blz. 236; De Groot, *De Groninger godgeleerden*, blz. 77 vg., 212 vgg., 246 vg.; dezelfde, *De oud-catholieke beweging*, blz. 98 vg. Onder den invloed der Groningers staat de in het jaar 1839 te Groningen verdedigde dissertatie van J. G. L. Scholtz, *Dissertatio historico-theologica inauguralis exhibens disquisitionem qua Thomae a Kempis sententia de re christiana exponitur et cum Gerardi Magni et Wesseli Gansfortii sententiis comparatur*. Voorts: Mr. T. P. Tresling, *Johan Wessel Ganzevoort*, in: *Groninger Volksalmanak voor 1842*, 6de jaargang, Groningen, blz. 1—13 en Dr. J. P. Escher, *Johannes Wessel Gansfort, een echt Nederlandsch godgeleerde*, in: *Wetenschappelijke bijdragen ter bevordering van den opbouw der Evangelische kerk in Nederland, uitgegeven onder den titel „Wessel Gansfort”*, onder redactie van Dr. S. K. Thoden van Velzen e. a., Deel I, Schoonhoven 1854, blz. 3—29 en daarvan o.a. blz. 23.

¹⁾ Vgl. P. Hofstede de Groot, *Johan Wessel Ganzevoort op het negende halve eeuwfeest zijner geboorte herdacht*, Groningen 1871.

²⁾ T. a. p., blz. 27 vgg., 38 vgg. Zie ook: Dr. R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis der oud-Roomschkatholieke kerk in Nederland*, 's Gravenhage 1870, blz. 38 vg.

kennen gaf¹⁾. Ongetwijfeld beschikte De Groot over een eerbiedwaardige kennis van zaken op het gebied der Protestantsche godgeleerdheid, maar uit verschillende opstellen van zijn hand in het tijdschrift „Waarheid in Liefde” en thans in zijn Rede over Gansfort kwam duidelijk uit, hoe weinig hij van de theologie en de instellingen der Roomsch-Katholieke kerk op de hoogte was. Ten onrechte stemde De Groot in met het koor van hen, die Wessel in de Reformatie betrokken en hem als een der schakels, welke tusschen Wiclef en Husz eenerzijds en Luther aan de andere zijde dreigden te ontbreken, wenschten in te voegen. Ten onrechte ook trachtte hij den Groninger der vijftiende eeuw om te tooveren in den eersten baanbreker van de „Groningsche-Evangelische-Katholieke kerk” der negentiende. Eindelijk was het onderscheid, dat De Groot tusschen Katholiek en Roomsch-Katholiek maakte, foutief. Geheel deze onderscheiding moest tot de uit gebrek aan kennis der Roomsch-Katholieke theologie geboren verzinself worden gerekend. Wessel behoorde volgens Heeres tot die vijftiende-eeuwsche Roomsch-Katholieken, die, met eenigen mystieken aanleg en groote voorliefde voor het disputeeren, hun kracht zochten in een zekere „singulariteit” welke laatste eigenschap ten gevolge had, dat zij dikwijls tot uitingen werden gebracht die in meerdere of mindere mate in strijd waren met de leer der kerk.

Met de bespreking van de kritiek van Heeres zijn wij intuschen reeds midden in de beschouwingen gekomen die men bij de voornaamste vertegenwoordigers van de hierboven genoemde derde groep Van Heussen en Friedrich inzake het theologisch standpunt van Wessel kan vinden. Over de opvattingen der beide genoemde geleerden kunnen wij kort zijn. In zijn in het jaar 1719 voltooid „*Historia episcopatum foederati Belgii*” heeft Van Heussen, een der hoofden van het Jansenisme, die in de geschiedenis van den strijd der Katholieke kerk van Nederland met Rome aan het einde der zeventiende en in het begin der achttiende eeuw een belangrijke plaats heeft ingenomen, bij zijn behandeling van de theologie van Gansfort de stelling verdedigd, dat Wessel in geen geval tot de voorloopers van Luther

¹⁾ Vgl. J. Heeres Pr., *P. Hofstede de Groot, Wessel Ganzevoort*, in: *De Wachter*, Tijdschrift onder directie van Dr. H. J. A. M. Schaepman en Dr. W. J. Nuyens, eerste jaargang, eerste deel, 1871, blz. 190—195.

maar tot de Katholieken moest worden gerekend ¹⁾. Sprak Gansfort zoo nu en dan zijn afkeuring over bepaalde leeringen uit, ook mannen als Petrus Lombardus e. a. keurden niet alles goed, wat in hun tijd door de kerk werd geleerd, zonder dat zij daarom tot de niet-Katholieken behoorden.

Eenzelfde standpunt vinden wij bij den leerling van Döllinger, den lateren Hoogleeraar te München, Friedrich ²⁾. Zijn eenige jaren vóór het Vaticaansche concilie verschenen studie over Wessel biedt in het theologisch-systematische gedeelte een doorlopende bestrijding van de theorieën van Ullmann, zóó zelfs, dat er hier en daar van een zuiver thetische uiteenzetting van Gansfort's denkbeelden zoo goed als geen sprake is. Volgens Friedrich was Wessel Roomsch-Katholiek en in geen geval een Reformator vóór de Reformatie. Slechts in enkele punten volgde hij de nationale richting der groote Parijsche theologen.

Niet alleen van Roomsch-Katholieke, maar ook van Protestantische zijde werd protest tegen de opvattingen van Ullmann aangeteekend. Reeds op den 17den April van het jaar 1869 had Ritschl een schrijven aan Diestel gezonden, waarin hij hem mededeelde, dat een nadere bestudeering van de Roomsch-Katholieke leer der „justificatio” en de Middeleeuwsche leertypen betreffende de rechtvaardigmaking, die aan de Reformatorische beschouwing doen denken, hem het duidelijk inzicht hadden verschaft, dat Ullmann, voor zoover het zijn meening over de Scholastiek betrof, volkomen ten onrechte de absoluut onjuiste, door Melanchton in zijn Apologie tot de Scholastiek gerichte, verwijten van Pelagianisme tot de zijne had gemaakt ³⁾. Sedert Augustinus vond men in de Roomsch-Katholieke theologie eenerzijds de leer der rechtvaardiging met het

¹⁾ Vgl. H. F. v[an] H[eu]ssen, *Historia episcopatum foederati Belgii*, Tomus primus et secundus, Antverpiae MDCCXXXIII, Tom. II, *Historia seu notitia episcopatus Groningensis*, fol. 20 sqq. en de vertaling van zijn geloofsgenoot Hugo van Rhijn, *Oudheden en gestichten van Groningen en Groningerland, miësgaders van het Land van Drent*, Leiden 1724, blz. 113 vgg. Over Van Heussen raadplege men het artikel van Kenninck, in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, onder redactie van Dr. P. C. Molhuysen en Prof. Dr. P. J. Blok, Deel I, Leiden 1911. Vgl. ook Bennink Janssonius, *Geschiedenis der oud-Roomschkatholieke kerk*, blz. 145 vgg.

²⁾ Vgl. Dr. Johann Friedrich, *Johann Wessel. Ein Bild aus der Kirchengeschichte des XV Jahrhunderts*, Regensburg 1862, P. III sqq., S. 120 ff. De gegevens over Friedrich zijn ontleend aan een artikel over hem in de *Encyclopedia Britannica*.

³⁾ Vgl. Otto Ritschl, *Albrecht Ritschls Leben*, 2 Bde, Freiburg i. B. 1892/96, Bd. II, S. 77 f.

oog op de „merita” (de condigno), anderzijds kon men telkens een practische zelfbeoordeeling alleen naar de genade aantreffen, waarbij de waarde der „merita”, die toch immers ook alleen uit de genade mogelijk waren, ontkend werd. Beide beschouwingen tezamen vonden haar klassieken vertegenwoordiger in Bernard van Clairvaux. Nadat de practische zelfbeoordeeling alléén naar de genade bij den drang naar navolging van het arme leven van Jezus, bij de daarmede corresponderende theorieën van Duns Scotus en Occam, die meer den nadruk legden op de verdiensten tegenover de genade, en eindelijk bij de mystiek der Dominicaners was teruggetreden, keerde men in de vijftiende eeuw tot de Augustiniaansche synthese terug. Tot de theologen, die de leer der „justificatio” met de practische zelfbeoordeeling „alleen uit genade” verbonden, behoorde ook Wessel Gansfort. Eerst Luther beseftte de tegenstelling, die er tusschen beide elementen van het Augustinianisme bestond en bracht het begrip der rechtvaardiging in overeenstemming met het practische bewustzijn, terwijl hij daarbij den nadruk legde op het oordeel Gods over den zondaar.

De in zijn brief aan Diestel gegevene beschouwingen heeft Ritschl in zijn „Rechtfertigung und Versöhnung” breeder uitgewerkt ¹⁾. Vooral keert zich zijn polemieek tegen Ullmann in wien's uiteenzettingen volgens hem de dwalingen van Flacius hun hoogtepunt bereikten. Geheel het begrip „Reformatorisch” is bij Ullmann vaag en onbestemd. Naast overwegend practische en Bijbelsche theologen worden zuiver Middeleeuwsche verschijnselen, als de pantheistische mystiek, voor Reformatorisch gehouden. Een dergelijke constructie maakt een juist dogmenhistorisch verstaan van de Reformatie en van de Middeleeuwen onmogelijk. Terwijl zij bedoeld is als een poging om de Reformatie te waardeeren, ontnemt zij juist al het karakteristieke aan deze beweging, en doet de Middeleeuwen tekort. Vooral ontbrak het Ullmann aan kennis van de Roomsche-Katholieke en Protestantische heilsleer. De rechtvaardigingsleer van Wessel was ongetwijfeld Roomsche-Katholiek. De verwant-

¹⁾ Vgl. Albrecht Ritschl, *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, 3 Bde, Bonn 1870/74, Bd. I, *Die Geschichte der Lehre*, S. 109 ff.; dezelfde, *Geschichte des Pietismus*, Bd. I, *Der Pietismus in der Reformierten Kirche*, Bonn 1880, S. 7 ff.; F. Loofs, *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, Halle 1906⁴, S. 634 f.

schap tusschen Gansfort en de Reformatie bestond alleen hierin, dat beiden enkele Roomsch-Katholieke instellingen, o. a. den aflaat, hebben bestreden. In zooverre waren er dus bij hem naast Roomsch-Katholieke ook kettersche elementen.

Ofschoon in de waardeering van verschillende leeringen van Wessel onderling van elkander verschillende, kwamen de Luthersche theoloog Schmidt en de Roomsch-Katholieke godgeleerde Paulus, voor zooveel het de algemeene stelling betreft, dat in Wessel's theologie Roomsch-Katholieke en kettersche elementen te vinden zijn, tot dezelfde resultaten ¹⁾. In een tweede bewerking van zijn artikel over Gansfort verklaarde Schmidt, dat hij zich weliswaar niet in Ritschl's opvatting van de Reformatie kon vinden, maar toch door hem tot meer gepreciseerde gedachten ten opzichte van het standpunt van Ullmann was gekomen, dan hij in de eerste uitgave van zijn stuk had durven uitspreken. Daarnaast gaf Paulus als zijn meening te kennen dat Friedrich Wessel's leerstellige godgeleerdheid ongetwijfeld over het geheel genomen juist had geteekend dan Ullmann, maar toch te veel in de veronderstelling had geleefd, alsof Gansfort in geen enkel opzicht van de kerk was afgeweken. Zonder twijfel had Schmidt terecht geoordeeld dat het werk van Friedrich op allerlei punten foutief was, maar doordat hij zelf in de onderdeelen, b.v. in de uiteenzetting van Wessel's sacramentsleer, fouten maakte, kon zijn studie evenmin als die van Friedrich voldoen aan de eischen, die men aan een beschrijving van de theologie van Gansfort mocht stellen. Van een voorlooper van de Reformatie kan men volgens Paulus alleen dan spreken, wanneer men te doen heeft met iemand, die zich, evenals Luther, in kettersche eigenzinnigheid van de kerk afkeerde. Dit kon men van Wessel volstrekt niet beweren. Ondanks eenige besliste ketterijen, bestond er groot verschil met Luther en Zwingli, want Gansfort bleef gedurende al zijn levensjaren een getrouw zoon van de kerk.

In meer dan één opzicht onafhankelijk van de bestaande dog-

¹⁾ Vgl. het artikel over Wessel van H. Schmidt, *RE*¹, in voce. Wij citeeren naar den tweeden druk, *RE*², Bd. 16, S. 791—813 en daarvan S. 813. Over de resultaten van N. Paulus zie: *Wetzer und Wellé's Kirchenlexicon*, Freiburg 1901², Bd. 12, Kol. 1339 ff. en vooral: *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, in: *Der Katholik*, Mainz 1900, II, S. 11—29, 138—154, 226—247 en daarvan o. a. S. 11 f.

menhistorische controversen heeft Dr. Lindeboom ten slotte in den jongsten tijd de aandacht der kerkhistorici in het bijzonder op de Bijbelsch-Humanistische lijnen in Wessel's denken gevestigd ¹⁾. Ofschoon de wijsbegeerte in Italië o. a. met Marsilio Ficino tot nieuw leven werd geroepen en mannen als Laurentius Valla en Picus della Mirandola zich tot Schriftstudie aangordden, moet geheel de geestelijke beweging, die men pleegt aan te duiden met den naam „Renaissance des Christendoms” meer bepaald in Noord-West Europa, en vooral ook in ons vaderland worden gezocht. Aan het einde der vijftiende en in den loop der zestiende eeuw leefden er in deze gewesten tal van geleerden onder wie theologen van beroep, schoolrectoren en onderwijzers, philologen en dichters, mannen van de taal en het woord, die een op Bijbelsche grondslagen opgebouwde theologie begeerden en, terwijl zij trouw bleven aan de kerk waarin zij geboren waren, leekentheologie en wetenschap-kunst in één synthese wilden samenvatten. Hun belangstelling was vóór alles gericht op Bijbeluitgaven in de grondtalen en editie's van Kerkvaders. Groot was hun liefde voor de zedelijke en godsdienstige schatten der christelijke oudheid. Om goede wijsgeeren te kunnen heeten waren de meesten te oppervlakkig verstandelijk en hun moralisme was te eenzijdig, dan dat het in eigenlijken zin voor Christendom kan worden gehouden. Geheel de reformatorische strooming, die zich vóór, tijdens en na het optreden van Luther in ons vaderland openbaarde, stemde in haar denkrichting overeen met die van het Bijbelsch-Humanisme. Onder de aanhangers van deze levensbeschouwing waren vooreerst de oudste vertegenwoordigers uit den tijd toen het Bijbelsch karakter nog niet tot ontwikkeling was gekomen, vervolgens meer beslist hervormingsgezinden en eindelijk de meer beslist kerkelijken. Op den duur stonden zij bij de Roomsche Katholieken evenzeer in verdenking als bij de Calvinisten.

Wanneer Erasmus de pleegvader van het Bijbelsch-Humanisme is geweest, dan stond Wessel Gansfort hoogstwaarschijnlijk bij de wieg. In zijn theologie vindt men Biblicisme, moralisme en allerlei kenmerken die aansluiten bij de beschouwingen

¹⁾ Vgl. Dr. J. Lindeboom, *Het Bijbelsch Humanisme in Nederland*, Leiden 1913, blz. 1—38, blz. 39 vgg.

der Bijbelsche-Humanisten. Men kan zeggen dat hij de eerste was die in deze landen een leeken Christendom, echt menschelijk en klassiek gewijd van inhoud voorstond. Zijn beteekenis ligt in de vereeniging van Bijbelsche vroomheid en Bijbelsche, d. w. z. den Bijbel verklarende, geleerdheid. Daarbij wilde hij het echt menschelijke der Humanistische cultuur en het, naar Humanistischen maatstaf, Bijbelsch-Christelijke, als één doen zien. Het gezag en de beteekenis der Schrift stond als het centrale punt voor theologie en gemoedsleven voorop. Ook begint de Scholastiek bij hem plaats te maken voor de nieuwere taalwetenschap. Dat Wessel in zijn Bijbelsch-Humanistisch streven niet in het moraliseeren van zoovele andere Bijbelsch-Humanisten vervallen is, moet voor een deel uit zijn neiging tot mystieke contemplatie, daarnaast echter niet het minst uit zijn omgang met een geest als Augustinus worden verklaard. Tot zoover Dr. Lindeboom.

Uit deze beschrijving van de geschiedenis van de beoordeeling van Wessel's streven blijkt, dat er niet alleen in den laatsten tijd — wij herinneren hier vooral aan de resultaten van Ullmann, Friedrich en Paulus — geen overeenstemming inzake het theologisch standpunt van Gansfort is verkregen, maar dat na de uitgave van Ullmann's „Reformatoren” in het jaar 1866 geen enkele meer uitvoerige teekening van zijne opvattingen is gegeven. Wanneer wij hierbij bedenken, dat Wessel met mannen als Erasmus, Gomarus, Voetius, Coccejus e. a. tot de belangrijkste theologen uit onze vaderlandsche kerkgeschiedenis moet worden gerekend, dat Von Hase ¹⁾ hem voor den belangrijkste theoloog onder de zoogenaamde Reformatoren vóór de Reformatie heeft gehouden, en ten slotte, dat de studiën van Denifle en Grisar de juistheid van het woord van Maurenbrecher ²⁾: „Es ist unerläszliche Vorbedingung für eine historische Würdigung der Person Luthers, dasz der Zustand der Theologie vor der Reformation aufs genaueste untersucht werde” op treffende wijze hebben bevestigd, — dan is het streven om thans opnieuw een studie aan Wessel's theologische denkbeelden te wijden zeker alleszins gerechtvaardigd.

¹⁾ Vgl. Karl von Hase, *Kirchengeschichte auf der Grundlage akademischer Vorlesungen*, Th. II, Leipzig 1890, S. 551.

²⁾ Vgl. H. Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen vor der Reformation 1477—1534*, Tübingen 1906, S. 3.

Daarnaast moest echter ook zijn levensgeschiedenis aan een hernieuwd onderzoek worden onderworpen. Wel hebben Von der Hardt ¹⁾, Goezius ²⁾ en Hofmann ³⁾ reeds in de achttiende eeuw getracht een soort van biographie te schrijven, maar het resultaat van hun pogingen was uiterst gebrekkig. Vergeleken met den arbeid van hunne voorgangers was hetgeen Muurling en Ullmann over de levensgeschiedenis van Gansfort gaven een eerste wetenschappelijke beschrijving van de lotgevallen van Wessel van Groningen ⁴⁾. Evenwel wees de Hoogleraar Reitsma er nog in het jaar 1893 op, dat ook het werk van Ullmann de behoefte aan een zuiver historisch en ook chronologisch verslag van het leven van den beroemden Groninger onbevredigd liet ⁵⁾. Wel heeft Dr. Paulus ⁶⁾ sindsdien eenige tot dusver onbekende gegevens naar voren gebracht, maar de publicatie van verschillende bronnen, die op het leven van Gansfort betrekking hebben, het feit dat tot dusver onderzoekingen in de archieven te Groningen, Zwolle, Keulen, Angers e. e., klaarblijkelijk achter-

¹⁾ Vgl. *Memoria Chrysolorae, Byzantini, qui anno MCCCXC graeca studia in occidentem suscitavit primus, et, Wesseli Gröningensis Frisii, qui in Academia Parisiensi A. MCCCCLXXXIII Reuchlinum hebraica docuit primus: celebrata in publico auditorio in Academia Juliae A. MDCCXVII, die 8 Julii, feria sexta, ab Herman. von der Hardt, Academiae Juliae Seniore et Praepos.*, Mariaebon. MDCCXVIII. Chevalier, *Répertoire des sources historiques du Moyen-Age, Bio-Bibliographie*, Paris 1905, vox: Jean Wessel, spreekt van Bernard von der Hardt en noemt een editie in 8° Helmstadii 1718. Vgl ook: *Catalogus Bibliothecae Bunavianae, Lipsiae MDCCCL, Tom. I, vol. II, p. 1697*. Wij gebruikten een exemplaar van het werk van Von der Hardt uit de Universiteitsbibliotheek te Berlijn.

²⁾ Vgl. G. H. Goezius, *Commentatio historico-theologica de Ioanne Wesselo, quam die XXX Novemb. anno MDCCXIX defendit Ioannes Wessel, Lubecensis, vocatus Symmystra Travemundanus*, Lubecae MDCCXIX, 36 p. in 4°. Het merkwaardigste van deze dissertatie is wel dit dat zij verdedigd werd door iemand die, volgens de toenmalige meening over Wessel's namen, een naamgenoot van hem was. Vgl. over den naam Johannes: Bijlage B, p. XXXI sqq. Zie over het werk van Goezius: Muurling, *Commentatio*, p. 100; Ullmann, *Reformatoren*, Bd. II, S. 556.

³⁾ Vgl. C. G. Hofmann, *De Magistro contradictionum, Wittembergae MDCCCLXX*, 28 p. in 4°.

⁴⁾ Van Muurling en Ullmann zijn tal van schrijvers afhankelijk. Vgl. o.a. Friedrich, *Johann Wessel*; J. H. C. Heyse, *Wessel Gansvort*, in: *Kerkhistorisch jaarboekje*, onder leiding van W. Moll, Nieuwe reeks, eerste jaargang, Schoonhoven 1864, blz. 139—161; H. ter Haar Bzn., *Johan Wessel Gansfort, de wegbereider der Hervorming in Nederland*, in: *Geschiedenis der christelijke kerk in tafereelen*, onder redactie van B. ter Haar e. a., Deel I, Amsterdam 1864, blz. 460—480; J. J. Altmeyer, *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, Tome I, 's Gravenhage 1886, p. 174 suiv. Ondanks vele nasporingen heb ik het werk van B. Bäbring, *Leben Johann Wessels*, Bielefeld 1846, niet in handen kunnen krijgen. Van dit werk verscheen een tweede druk, eveneens te Bielefeld, in het jaar 1852.

⁵⁾ Vgl. Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden*, Groningen 1893, blz. 47.

⁶⁾ *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre, a. a. O.*, S. 11 ff.

wege zijn gebleven, terwijl over de geschiedenis van de geschriften van Wessel, het leven van onderscheidene personen, die met hem in aanraking kwamen, speciaal ook over het Groningsche milieu waarin hij langen tijd geleefd heeft, nieuw licht was opgegaan of kon worden ontstoken, maakten het noodzakelijk dat, na de biographieën van Muurling en Ullmann, een hernieuwd onderzoek naar zijn leven werd ingesteld.

Wij hebben gemeend dit geschrift in drie hoofdgedeelten te moeten verdeelen. Na deze inleiding wordt in het eerste gedeelte in een drietal paragrafen het leven van Gansfort beschreven. Het tweede gedeelte biedt in een zestal paragrafen een systematische uiteenzetting van Wessel's godgeleerde denkbeelden. In het laatste gedeelte wordt in een tweetal paragrafen achtereenvolgens over de plaats en de beteekenis, die wij Gansfort in de dogmenhistorie meenen te moeten toekennen, en over zijn invloed gehandeld. Ten slotte vindt men in een viertal bijlagen al datgene bijeen, wat voor de kennis van Wessel's leven van belang kan worden geacht, maar voor een bespreking in den tekst minder in aanmerking komt. De eerste bijlage handelt over de bronnen en de latere litteratuur; de tweede over allerlei wat meer in het algemeen op zijn persoon betrekking heeft, als de vraag naar zijn namen, geboortejaar en datum van overlijden, het huis waar hij geboren werd en het wapen van het geslacht Gansfort, iets over zijn reizen en geleerdheid, de afbeeldingen, die er van hem bestaan, de geschiedenis van zijn graf en eenige genealogische aantekeningen betreffende de familie Gansfort. In de derde bijlage vindt men een overzicht van zijn werken en de editie's van zijne geschriften en eindelijk beschrijft de laatste bijlage eenige notitie's van zijn hand bij een uitgave van het werk van Marcus Tullius Cicero: *Officiorum libri III* ¹⁾.

¹⁾ Met het oog op een eenigszins overzichtelijke wijze van citeeren hebben wij den tekst der bijlagen, zooals men in eenige hierboven reeds gegevene aantekeningen heeft kunnen opmerken, met behulp van Romeinsche cijfers gepagioneerd.

EERSTE DEEL.

HET LEVEN VAN WESSEL GANSFORT.

§ 1. Zijn verblijf te Groningen, te Zwolle en op den Agnietenberg (c. 1419—1449).

Wessel Gansfort werd omstreeks het jaar 1419 te Groningen geboren ¹⁾. Zijn vader heette Herman Gansfort ²⁾, was bakkersgezel of had zelf een bakkerij ³⁾, en woonde in de Heerestraat. Volgens Hardenberg was de echtgenoot van Herman verwant aan het geslacht Clant en zou zij onder meer familie zijn geweest van Oedekijn of Oda Clant, gedurende vele jaren gehuwd met den bekenden Groningschen Burgemeester Coppijn Jarichs ook wel Coppen Jarges genoemd. Schotanus ⁴⁾ voegt daaraan nog toe, dat Oedekijn een nicht van Wessel was. Het is de vraag of deze berichten vertrouwen verdienen. De schrijver van het

¹⁾ Voor hetgeen in den tekst over Wessel's verblijf te Groningen wordt medegedeeld, raadplege men: Het fragment „De Wesselo Groningensi”, bij: I. B. Kan, *Wesseli Groningensis, Rodolphi Agricolaë, Erasmi Roterodami vitæ ex codice Vindobonensi typis descriptæ*, in: *Erasmiani gymnasii programma*, Roterodami CIOCCCCXCIV, p. 4 sq. Dit fragment wordt besproken en is opgenomen in Bijlage A, p. III sqq., waarheen wij ook voor het vervolg verwijzen. Zie over Wessel's verblijf te Groningen verder: Gerardus Geldenhauer, *Wesseli Gansfortii Phrisii vita*, in: [Johannis Fichardi:] *Virorum qui superiori nostroque seculo eruditione et doctrina illustres atque memorabiles fuerunt vitæ*, (Francofurti, Christianus Egenolphus excudebat. Mense Septembri anno MDXXXVI: aldus het expliciet) p. 87 verso; Albertus Hardenberg, *Vita Wesseli Groningensis*, afgedrukt vóór de: *Opera M. Wesseli Gansfortii Groningensis*, Groningae MDCXIV, p. 1. Wij citeeren in dit geschrift uitsluitend uit de Groningsche editie van Wessel's werken. Vgl. over deze editie Bijlage C, p. LXVIII sq. Over de levensberichten van Geldenhauer en Hardenberg zie Bijlage A, p. VII sq., XII sqq. Over Wessel's geboortejaar en het huis waar hij het levenslicht aanschouwde, raadplege men Bijlage B, p. XXXVII sqq.

²⁾ Vgl. Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae, Franequærae MDCXCIX*, p. 79.

³⁾ De naam Herman Gansfort komt in het op het Rijksarchief te Groningen berustende Gildenboek niet voor. Eigenaardig is, dat Wessel in een zijner verhandelingen goede bekendheid met de bestanddeelen van het brood verraaft. Vgl. *De oratione dominica*, Liber 8, cap. 1, p. 140.

⁴⁾ Vgl. C. Schotanus, *De geschiedenissen kerkelijk en wereldlijk van Friesland*, Franeker 1658, blz. 379.

fragment „De Wesselo Groningensi”, die juist over de jeugd van Gansfort en de verhouding tot Oda belangrijke bijzonderheden weet te verhalen, spreekt over deze zaak niet ¹⁾. Van Herman Gansfort en zijn vrouw is ons verder weinig bekend. Vast staat alleen, dat beiden achtbare burgers waren, maar over zeer beperkte middelen beschikten. Behalve een zoon hadden zij waarschijnlijk nog twee dochters ²⁾.

Toen de kleine Wessel den leeftijd had bereikt waarop hij naar de meening zijner ouders voor het ontvangen van onderwijs in aanmerking kwam, hebben zijn vader en moeder hem naar de school gezonden. Ofschoon wij hierover geen directe aanwijzingen bezitten, mogen wij het toch voor niet onwaarschijnlijk houden, dat de knaap de oude St. Maartensschool heeft bezocht. Deze school ³⁾ stond eertijds aan de Oostzijde van het Martinikerkhof, ter plaatse waar thans het Provinciehuis wordt gevonden. Het is zeer te betreuren, dat ons aangaande de geschiedenis dezer inrichting van onderwijs zoo weinig bekend is. Haar oorsprong ligt geheel in het duister. Vermoedelijk heeft zij, ofschoon de betrekking, waarin zij tot de kerk stond, moeilijk scherp kan worden omschreven, haar ontstaan aan de St. Maartenskerk te danken gehad ⁴⁾. In ieder geval bestond zij

¹⁾ Het is ons, met behulp van de beschikbare gegevens, niet mogen gelukken een genealogisch verband tusschen de geslachten Clant of Jarges en de familie Gansfort op te sporen. Vgl. over het geslacht Clant: A. Ypey, *Leerrede ter gedachtenis van de groote verdiensten der Nederlandsche vaderen betrekkelijk het werk der Kerkhervorming*, Groningen 1817, blz. 55; vooral: J. A. R. Kymmell, *Het geslacht Clant*, in: *Genealogische en Heraldische bladen*, 's Gravenhage 1909, blz. 1—99 en daarvan blz. 2 vgg. en de aldaar genoemde literatuur. Over het geslacht Jarges raadplege men o.a.: Mr. J. Scheltema, *Staatkundig Nederland; een woordenboek tot de biographische kaart van dien naam*, Deel I, Amsterdam 1805, blz. 526 vg.; Ypey, *Leerrede*, t. a. p.; Jhr. Mr. M. de Haan Hettema en Mr. A. van Halmael Jr., *Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel*, Deel II, Leeuwarden 1846, blz. 46 e. e.; vooral de op het Rijksarchief te Groningen berustende papieren betreffende het geslacht Jarges van de hand van Jhr. Joost Jarges († 13 October 1845 te Groningen). Met het oog op Wessel's familierelatie's leze men nog: N. Westendorp, *Een minder bekend berigt wegens Gansevoort en Agricola*, in: *Nieuw maandschrift tot nut van 't algemeen*, voor het jaar 1810, uitgegeven door het Departement Groningen behoorende tot de Maatschappij tot Nut van 't algemeen, blz. 158 vgg.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 1.

³⁾ Vgl. over de St. Maartensschool: E. J. Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen*, Deel I, Groningen 1852, blz. 284 vg.; J. J. Diest Lorgion, *Regnerus Praedinius*, Groningen 1862, blz. 58 vg.; Dr. C. H. van Rhijn, *Templa Groningana. De Martini kerk, de A kerk, de Nieuwe kerk en het beheer van de Nederduitsch Hervormde gemeente te Groningen*, Groningen 1910, blz. 52 vg.

⁴⁾ Nog omstreeks het jaar 1567 werd in de instructie van den Rector der A-school te Groningen medegedeeld dat „de schoole principael om het koer gefundeert ende gestichtigt is”. Vgl. Mr. S. Muller Fz., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, Amsterdam 1900, *Eene middeleeuwsche kerspelkerk*, blz. 196—234 en daarvan blz. 227. Zie ook: *Aanstelling van*

reeds vóór 1425. Immers in het genoemde jaar stelde de regeering der stad vast „dat de schole to oeste van sinte marten sal blivuen to ener scole al soe langhe alset den rade ende der wysheit ¹⁾ guet duncket”, tevens dat het onderhoud van het gebouw voor rekening van den meester kwam en dat deze de school, ingeval hij zijn ambt mocht neerleggen, in goeden staat aan den Raad der stad moest overgeven. Uit deze bepaling blijkt, dat de St. Maartensschool destijds reeds voor een zeer groot gedeelte onder het bestuur der stedelijke regeering was gesteld en dat wij goed doen ons vooral geen al te weelderige voorstelling van de uit- en inwendige inrichting van het gebouw te maken. Naar analogie van wat ons van elders over soortgelijke scholen als die van St. Maarten bekend is ²⁾, mogen wij aannemen, dat het huis waarin de meester zijn lessen aan de leerlingen gaf, een zeer primitieven aanblik zal hebben vertoond. Meestal bestond het geheele gebouw uit ééne verdieping, terwijl de deuren en vensters geteerd waren. Ontbraken de banken, wat dikwijls het geval was, dan werd de vloer met stroo bedekt en zaten de scholieren naast elkander op den grond. De onderwijzer, die meermalen in de onmiddellijke nabijheid van de school woonde en tevens koster of cantor in de kerk was, gaf, met het oog op het kerkelijk koor, voornamelijk onderwijs in het zingen; verder leerde men een weinig lezen en wellicht ook eenig Latijn. In het algemeen was de leerstof zeer eenvoudig. Van onderricht in rekenen en andere vakken was vermoedelijk zoo goed als geen sprake.

Over Wessel's vorderingen in de school zullen zijne ouders wel niet te klagen hebben gehad. De oudste berichten daaromtrent vermelden zonder onderscheid, dat hij onder zijne medeleerlingen, dank zij een gelukkigen aanleg, zóózeer in vlugheid van begrip uitmuntte, dat hij al spoedig alle anderen verre vooruit streefde.

Lud. Gratema tot Rector der A-school, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen*, onder redactie van Dr. G. Acker Stratingh e.a., Deel VI, blz. 79 vg. Het stichtingsjaar der A-school is onbekend.

¹⁾ D. i. zoovele burgers als de stedelijke Raad in twijfelachtige gevallen aan haar college toevoegde.

²⁾ Vgl. Dr. M. Schoengen, *Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation* (1582), I Teil, *Von den Anfängen bis zu dem Auftreten des Humanismus*, Freiburg 1898, S. 63 ff.; Muller, *t. a. p.*, blz. 226 vg.; L. Knappert, *Uit de geschiedenis der Groote of Latijnsche school te Leiden*, in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, Leiden 1904, blz. 93—139 en daarvan blz. 102 vg.; Dr. H. E. van Gelder, *De Latijnsche school te Alkmaar*, Deel I, Alkmaar 1905, blz. 27.

Evenwel lieten de omstandigheden thuis te wenschen over ¹⁾. Ten gevolge van geringe verdiensten verkeerde Herman Gansfort in groote financieele moeilijkheden, redenen waarom zijn vader en moeder zich genoodzaakt zagen den jeugdigen Wessel ergens in dienst te doen, opdat hij op die wijze mede in het onderhoud van het gezin zou kunnen voorzien. Ongetwijfeld zou dit besluit ten uitvoer zijn gebracht, wanneer Oedekijn Jarges, die van zijn gedrag op de school had vernomen, zich niet over hem had ontfermd. Toen de knaap eens op een winterdag, door koude en honger gekweld, op de Groote Markt langs het in de nabijheid der Gelkingestraat gelegen ²⁾ huis van Oda liep, liet deze hem in haar woning roepen en sprak: „Wessel, mijn jongen, als ik je eens opvoed en help om op je gemak de school te kunnen bezoeken, want ik hoor dat je ouders je er uit armoede af zullen nemen, zult ge dan mij en mijn nageslacht in 't vervolg dankbaar zijn?” „Ik zal u altijd zeer dankbaar zijn”, luidde het antwoord. Daarop zeide Oedekijn: „Doe dat, mijn jongen, ik zal me voor jou een moeder toonen, gedraag jij je jegens mij als een zoon”. Zoo geschiedde het dat Wessel door de hulp van Oda in de gelegenheid werd gesteld ook voor het vervolg onderwijs in de school te genieten.

Er valt op de daad van Oedekijn in 't algemeen zoowel als op de dateering dezer gebeurtenis en de jeugd van Wessel in het bijzonder een eigenaardig licht, wanneer wij voor een oogenblik de lotgevallen der familie Jarges gedurende de voorbijgegane jaren in herinnering brengen ³⁾. Reeds geruimen tijd, voordat Wessel het levenslicht aanschouwde, hadden de bewoners, beide van stad en gewest, door de twisten der Schieringers en Vetkoopers of Hikhorsten en Broekhorsten verdeeld, in onverzoenlijke vijandschap tegenover elkander gestaan. De onderlinge verbittering

¹⁾ Wij houden ons voor het volgende geheel aan de aantekeningen van den schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi.”

²⁾ Vgl. over de ligging van het huis van Coppen Jarges de papieren van Jhr. Joost Jarges onder no. 51: „aan 't breede Marckt bij Gelkinge Stradte in Alberda huys”. De lijst waarin deze mededeeling voorkomt werd bewerkt in het jaar 1662. Zie ook: *De kroniek van Sicke Benninge, uitgegeven en met kritische aantekeningen voorzien door Mr. J. A. Feith*, in: *Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe serie no. 48*, Utrecht 1887, blz. 67.

³⁾ Vgl. over deze lotgevallen: E. J. Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving*, Deel I, blz. 124—178; Mr. C. P. L. Rutgers, *Het huis „met den schoonen gevel”*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1893*, blz. 102—112 en daarvan blz. 104 vg.; Kymmell, *Het geslacht Clant, t. a. p.*, blz. 2 vgg.

was onder meer oorzaak geweest dat een van strijdlust blakende hoop Schieringers zich op den 23sten October van het jaar 1413 door de straten der stad had bewogen, den vader van Oedekijn, Hendrik Clant, hoofdling te Scharmer, in het destijds door zijn zoon Johan bewoonde huis „met den schoonen gevel” had gedreven en hem daarna, tegelijk met zijn broeder Allert, terwijl deze aan tafel zat om den maaltijd te gebruiken, zonder verwijl had dood geslagen. Een broeder van Oda, Wybrand, had zich bijtijds in de kerk van het Broederenklooster weten te verbergen en was zodoende aan een zekeren ondergang ontkomen. Toen de bloedorstige Schieringers op deze wijze aan hun haat hadden lucht gegeven, waren zij gezamentlijk naar het huis van Coppen Jarges getrokken en hadden hem als hun voorman en leider begroet ¹⁾. Sedert dat oogenblik was zijne heerschappij binnen de stad beperkt geweest en hadden tal van Vetkoopers, onder wie Oda's broeders Otto, Wybrand en Johan, Groningen als bannelingen moeten verlaten. Evenwel was het den Broekhorsten in 1415 mogen gelukken opnieuw de macht in handen te krijgen, zoodat Jarges zich thans genoodzaakt zag met Oda en de kinderen naar Kampen te vluchten, vanwaar zij later naar Sneek zouden trekken om vervolgens eenigen tijd te Bolsward te vertoeven. Na allerlei tusschentijsdsche gebeurtenissen liet Coppen bij de verdediging van Stavoren tegen de Broekhorsten het leven. Voor Oda en de kinderen bleef er toen niets anders over dan de wijk te nemen naar Holland, waar Hertog Jan van Beieren de familie van den overledene zijne hooge bescherming verleende (1420/21). Aangezien de leiders der Vetkoopers weigerden afstand te doen van de bezittingen der Schieringers, welke men zich binnen de stad Groningen had toegeëigend, richtte Jan van Beieren zich den 20sten December 1421 tot „alle Hoofdelingen, Rechteren ende goeden luden” ²⁾, maakte hun bekend dat Coppyn Jaricxzoon hem tijdens zijn leven, voor zichzelf, zijn moeder en zijn jonge kinderen, die onder de jaren waren, gehuldigd had, voorts dat

¹⁾ Het is wel eigenaardig dat Oda Clant onder deze omstandigheden met Jarges gehuwd was. Wanneer zij met Coppen trouwde is ons niet bekend. Volgens een notitie in de papieren van Jhr. Joost Jarges was Jarges eerst gehuwd met een lid van het geslacht Asinga, uit welk huwelijk drie kinderen werden geboren. De moeder van Oedekijn heette Maria Cater. Vgl. Kymmel, *Het geslacht Clant, t. a. p.*, blz. 3.

²⁾ Vgl. Mr. H. O. Feith, *Register van het archief van Groningen*, Groningen 1853—1877, Deel I, blz. 69 no. 10. Zie ook: *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, Deel I, blz. 444 vlg.

Evert en Albert, zonen van Oedekijn, Wigbolt en Ludeke hare broers, met nog eenige anderen zijn gezag hadden erkend, redenen waarom hij hen verzocht hun allen toestemming te willen geven dat zij hun woningen zouden mogen betrekken. Het verzoek van Jan van Beieren werd onder de Vetkoopers met grooten tegenzin ontvangen, zoodat het nog verscheidene jaren zou duren, voordat de uitgewekenen opnieuw in de stad mochten komen. Wij kunnen niet met zekerheid vaststellen in welk jaar Oda Jarges met haar gezin te Groningen terugkeerde. Vast staat dat zij den 12den Augustus 1429 weer in haar huis woonde, want op dien dag verklaarde Dirk van Coevorden ¹⁾ voor Burgemeesters en Raad van Groningen dat hij van Oedekijn Jarichs en haren zoon Herman al hetgeen gebouwd was op hunne hofstede aan de Oostzijde der Heerestraat gekocht had, terwijl zij hem de hofstede zelve in eeuwige huur had verhuurd tegen een jaarlijksche huur van drie gouden Fransche schilden en een kan wijn. Daarbij hadden Evert en Albert Jarichs verzekerd dat voornoemd erf hun moeder en broeder in de boedelscheiding was toegewezen. Uit deze verklaring blijkt dat Oda destijds de volledige beschikking over hare goederen bezat. Zij moet dus vóór dien datum te Groningen zijn wedergekeerd en wel, omdat Fokke Ukena, de bondgenoot der Schieringers, ongeveer 1427/28 den terugkeer en het herstel der ballingen wist te bewerken, korten tijd te voren. Aangezien het oudste levensbericht van Gansfort, het fragment „De Wesselo Groningensi” mededeelt dat de weduwe van Jarges zich over Wessel ontfermde toen deze omstreeks negen jaren oud was en de knaap, zooals hierboven verhaald werd, in den winter in Oedekijn's woning werd binnengeropen, moet deze gebeurtenis in den winter van de jaren 1428/29 hebben plaats gehad. Het is volstrekt niet onmogelijk dat de moeilijke tijd dien zij met haar gezin had moeten doormaken, Oda mede tot haar van liefdadigheidszin getuigende besluit hebben gebracht.

Keeren wij thans tot de levensgeschiedenis van Wessel terug. Uit de ons ten dienste staande gegevens kan niet met zekerheid worden opgemaakt of hij nog eenige jaren te Groningen vertoefde en daar ter plaatse de school bezocht, dan wel of Wessel onmid-

¹⁾ Vgl. Archieven van de Groningsche Parochiekerken. Inventarissen en Regestenlijst. Berustende op het Rijksarchief te Groningen, Deel I, no. 62.

Quis nunc WESSELI frontem: quis lumina sculpat:
 Talia sed tanti finge fuisse viri.
 Mors habet atra fuit quicquid mortale creatum,
 Sola sed æternum mors pia visit ovans.
 Mentem sancta Viri vivam monumenta figurant:
 Mentem, non mentum, respice si quis amas.

GERH GANSEFOORT.

delijk naar Zwolle reisde om daar voortaan onderwijs te genieten. Misschien zouden wij uit een bericht van Hardenberg kunnen afleiden, wanneer Wessel ongeveer naar Zwolle is gereisd. De schrijver der „Vita” ¹⁾ verhaalt namelijk dat Wessel sedert de ontvangst ten huize van Oda met haar zoon te Groningen of te Zwolle werd onderwezen en tegelijk met hem naar Zwolle trok. Nu weten wij uit het verzoek van Jan van Beieren en de verklaring van Dirk van Coevorden, dat Oedekijn niet één maar drie zonen had, te weten: Herman, Evert en Albert. Aangezien de twee laatstgenoemden volgens beide stukken zoowel in 1421 als in 1429 zelfstandig zijn opgetreden en de eerste in 1421 nog zeer jong moet zijn geweest, zou alleen Herman Jarges hier, voor het geval dat Hardenberg's bericht juist is, in aanmerking kunnen komen. Bedenken wij nu, dat de cursus te Zwolle ongeveer acht jaren duurde, voorts dat Herman Jarges in het jaar 1441 te Groningen woonde ²⁾, dan zou Wessel, aangenomen dat hij tegelijk met Oda's zoon afreisde, omstreeks het jaar 1432 te Zwolle moeten hebben vertoefd. Evenwel is het onmogelijk een preciese dateering van zijn vertrek uit Groningen te geven. Uit het vervolg zal blijken dat Wessel, misschien in het negende jaar van zijn verblijf te Zwolle, Johannes Canter van Groningen, toen deze in de derde ³⁾ klasse zat, heeft onderwezen. Canter werd den 14den October 1440 te Keulen als student in de Faculteit der „artes” ingeschreven ⁴⁾. Uit een en ander zou men geneigd zijn te concludeeren, dat Wessel Johannes in het jaar 1438 tot zijne leerlingen mocht rekenen en dus, verondersteld althans dat hij destijds het negende jaar van zijn verblijf te Zwolle telde, reeds in 1429 daar ter plaatse moet zijn geweest. Daar staat echter tegenover dat de Zwolsche inrichting van onderwijs, tengevolge van de door het Utrechtsche schisma veroorzaakte verwickelingen, gedurende de jaren 1425—1432 in een toestand van voortdurende achteruitgang verkeerde en dat

¹⁾ P. 1.

²⁾ Vgl. *Register van het archief van Groningen*, Deel I, blz. 96 no. 10; blz. 120 no. 7. Zie ook: blz. 122 no. 4; 129 no. 8; 134 no. 2. Herman Jarges huwde later met eene Lyse. In 1454 was zij weduwe. Anno 1459 leefde Lyse nog, evenals Evert Jarges. Albert Jarges komt het laatst voor in het jaar 1450. In 1454 was hij overleden. Zie blz. 112 no. 1; 120 no. 7.

³⁾ Wij zouden zeggen de zesde klas. In het Zwolsche leerplan was de achtste klas de laagste.

⁴⁾ Vgl. Dr. H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln 1389 bis 1559*, Th. I 1389—1466, in: *Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, Bonn 1892, S. 325 no. 107.

het verblijf binnen Zwolle den Broeders van het gemeene leven bij edict was ontzegd, terwijl zij eerst in het jaar 1432 toestemming verkregen om naar hun woonplaats terug te keeren ¹⁾). Misschien is het nog het waarschijnlijkste dat Wessel na den winter van 1428/29 verder op kosten van Oda de school te Groningen bezocht, totdat zij omstreeks 1432 besloot de beide knapen aan andere leermeesters toe te vertrouwen ²⁾). In ieder geval leefde Oedekijn nog toen Wessel Groningen verliet, want de schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” legt Gansfort uitdrukkelijk de woorden in den mond, dat hij, door Oda Jargis geholpen, naar Zwolle werd gezonden ³⁾). Welke de motieven zijn geweest die bij dit besluit den doorslag hebben gegeven? Hardenberg ⁴⁾) meent dat de eigenlijke aanleiding in de meerdere voortreffelijkheid van het Zwolsche leerplan boven het Groningsche, vooral ook in de opvoedkundige beteekenis van het werk der Broeders van het gemeene leven aldaar, moet worden gezocht. Dit is inderdaad zeer waarschijnlijk. Daarnaast bestaat echter de mogelijkheid dat ook de te Groningen vertoevende Broeders, die zich ongeveer in dezen tijd, in elk geval tusschen de jaren 1426 en 1436 daar ter plaatse moeten hebben gevestigd, eenigen invloed op de plannen betreffende de verandering van school hebben uitgeoefend ⁵⁾).

¹⁾ Over de lotgevallen der Zwolsche school en der Broeders vóór 1432 raadplege men: *Jacobus Traiecti alias De Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis, met akten en bescheiden betreffende dit Fraterhuis uitgegeven door Dr. M. Schoengen*, in: *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), Derde serie, no. 13*, Amsterdam 1908, p. 83 sqq.; B. J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Deel I, Zwolle 1767, blz. 339 vgg.; Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 109 ff. Over het Utrechtsche schisma zie: J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche schisma*, 's Gravenhage 1892.

²⁾ Dr. Schoengen gist dat Wessel eerst ± 1441 naar Zwolle trok. Vgl. *Narratio*, p. 155 aant. 3. Deze veronderstelling is niet aannemelijk. Canter was vóór 1440 Wessel's leerling.

³⁾ Wanneer Oda overleed is mij niet bekend.

⁴⁾ *Vita*, p. 1.

⁵⁾ Over de geschiedenis van het Groningsche Fraterhuis handelen o.a.: De Voecht, *Narratio*, p. 101 sqq.; J. Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Davenriensis, Coloniae Agrippinae MDCLXX*, p. 116 sq.; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Groningensis, l. c.*, p. 13 sq.; J. J. Diest Lorgion, *Praedinius*, blz. 24 vgg.; E. Leitsmann, *Ueberblick über die Geschichte und Darstellung der pädagogischen Wirksamkeit der Brüder des gemeinsamen Lebens*, Leipzig 1886, S. 25f. en 61. Voor de oudste berichten leze men vooral: Mr. H. O. Feith, *Het Klerkenhuis en het Fraterhuis te Groningen*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen*. Deel VI, 1869, blz. 1—24 en daarvan blz. 2 vg. en 10 vgg. Vgl. ook Deel VIII, blz. 64 vg. De bewering van Delprat dat Wessel de stichting van het Fraterhuis zal hebben aangeraden is onwaarschijnlijk. In 1457 werd het Fraterhuis niet gesticht maar kerkelijk bevestigd. Gansfort was destijds reeds acht jaren uit Zwolle. Vgl. G. H. M. Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote*, Arnhem 1856², blz. 138.

Een der eerste personen met wien de beide knapen ¹⁾ te Zwolle ongetwijfeld in aanraking zijn gekomen was de toenmalige Rector van het Fraterhuis Dirk van Herxen ²⁾. In het midden der 15de eeuw leefde er geen, die vanwege zijn vroomheid en zijn ijver voor de belangen der Broederschap zóózeer bij zijne tijdgenooten geëerd was als deze merkwaardige man. Reeds in zijn jeugd van eene „simplenheit ende onnoselheyt der duven” werd hij, dank zij groote gaven van hoofd en hart, na den dood van den prior van Windesheim, Johan Vos van Heusden, de algemeen erkende leidsman der moderne devoten. Lang en mager van gestalte, kaal van hoofd, gekleed in een lang grijs kleed van zeer eenvoudige stof, omgord met een grijzen rok, en, wanneer hij uitging, het hoofd bedekt met een versletenen afhangenden hoed, getuigde geheel zijn verschijning van soberheid en gestrengheid. Zijn innerlijk leven was daarmede in volkomen overeenstemming. In zijn omgang met de Fraters had De Voecht hem nooit hardop hooren lachen; nimmer vloeyde een onvriendelijk of lichtzinnig woord uit zijn mond. Zijn hart brandde van liefde tot God en den naaste, zijn leven was een licht van deugden gelijk, een „exempel der yn-licheit”; hij was „als een seer sachtmoedich lammeken guetlike wanderende”. Als Rector van het huis oefende hij de Broeders in onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, leerde hen onder alle omstandigheden het slechtste nog goed genoeg voor zichzelf te achten, bond hen op het hart zich geheel aan God en Zijnen dienst te „offeren” en zich ten allen tijde de minste van allen te weten. De genegenheid voor het hoofd van het Zwolsche Fraterhuis was zóó algemeen, dat hij nooit iets in den vorm van een be-

¹⁾ Over den zoon van Oedekijn hooren wij verder niets.

²⁾ Over Dirk van Herxen raadpleegden wij vooral: DeVoecht, *Narratio*, p. 47 sqq. en de stukken door Dr. Schoengen gegeven in Bijlage I aldaar, p. 229 sqq. Zie verder het register vox: Theodericus. Ook Dr. Acquoy schreef over Van Herxen. Vgl. o.a. J. G. R. Acquoy, *De kroniek van het Fraterhuis te Zwolle. Eene bijdrage tot de kennis van het inwendig leven der Fraterhuizen*, in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde. Tweede reeks, Deel 9*, Amsterdam 1880, blz. 4—42, passim. Behalve de door Dr. Schoengen op p. 47 aant. 4 in zijne uitgave der „*Narratio*” medegedeelde litteratuur noemen wij nog: Mr. H. O. Feith, *Het Klerkenhuis en het Fraterhuis te Groningen*, t. a. p., blz. 13; W. Bäumker, *Niederländische geistliche Lieder nebst ihren Singweisen aus Handschriften des XV Jahrhunderts*, in: *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft*, Bd. IV, 1888, S. 153—351 en daarvan S. 295; H. F. Wirth, *Der Untergang des Niederländisches Volksliedes*, Haag 1911, S. 74 ff. Van Herxen wordt nog genoemd in een verzameling stukken, waarschijnlijk betrekking hebbende op het olde convent te Groningen; berustende op het Rijksarchief aldaar, anno 1457 no. 13.

vel behoefde te zeggen; de eerbied zóó onbeperkt, dat de klerken en devoten beweerden, dat hij menigmaal in samenspraak met de heilige engelen verkeerde. Bovendien genoot hij aller achting vanwege zijn arbeidzaamheid in het afschrijven van boeken, binden en miniatuurschilderen, zijn bedrevenheid in het vervaardigen van devote geschriften en vrome gedichten, zijn kennis van het kanonieke recht, theologie en geschiedenis.

Niet het minst dank zij de opperste leiding van een persoon als Van Herxen, mochten de bij het Fraterhuis behorende convicten zich sedert 1432 opnieuw in een bijzonderen bloei verheugen. Overtuigd, dat wie onder het opkomende geslacht zijn invloed doet gelden in zekeren zin op de toekomstige ontwikkeling der samenleving beslag legt, hadden de Broeders, geheel in den geest van Geert de Groote, in voorafgaande jaren naast het Fraterhuis verschillende „internaten” geopend, waarin vooral aan jonge mannen, die in de Zwolsche school onderricht ontvingen, maar ook aan niet studeerende devoten of aan leeraren der school, kost en inwoning werden verschaft. De bedoeling van den arbeid der Fraters in deze convicten was geenszins de bewoners in allerlei kennis en wetenschap te bekwamen; daartoe bezochten zij immers de binnen de muren der stad gevestigde inrichting van onderwijs. Veeleer was hun streven op de practisch-religieuze vorming der „scholares” gericht. Als middel om vooral het groote kwaad der toenmalige scholen, het zedellooze „vagantendom” te keeren, hielden zij de klerken buiten de lesuren bezig en trachtten zodoende te verhinderen, dat zij zich verveelden of op ongepaste wijze afleiding zochten. Tegelijk leerden zij hen de goede zeden, noodigden tot een devoot leven en oefenden hen dagelijks in wereldverachting, zelfopoffering en overgave aan God. Al naar gelang van de maatschappelijke omgeving waarin degenen, die in een convict geplaatst wenschten te worden waren opgegroeid, werden zij in een „internaat” voor rijke, bemiddelde of voor arme leerlingen opgenomen. Naast het eigenlijke Fraterhuis, ook wel het Domus major, Domus divitum of St. Gregoriushuis genoemd, kende men het, eveneens in de Begijnenstraat gelegene, alleen voor de arme klerken bestemde Domus pauperum, voorts een Domus pro mediocribus en eindelijk het Domus parva, Domus vicina of Domus minor, waarin de kinderen van rijke ouders tegen goede betaling onderdak konden

verkrijgen ¹⁾, Het was in het laatstgenoemde convict, dat onzen Wessel, waarschijnlijk wel door Rector Dirk persoonlijk, een plaats onder de klerken werd toegewezen ²⁾ en het is ongetwijfeld Oedekijn geweest, die jaarlijks de verplichte gelden voor hem heeft betaald.

Aan het hoofd van het Domus parva stond, evenals bij de andere kosthuizen, een Broeder, die meestal priester was en den naam van Procurator droeg. Deze was ondergeschikt aan den Rector van het Fraterhuis en was hem voortdurend rekenschap verschuldigd. Ten tijde van Wessel's verblijf had de Procurator Rutger van Doetinghen hier de leiding der zaken in handen. Wij danken het aan den schrijver der geschiedenis van het Zwolsche Fraterhuis, dat wij ons eenigszins een voorstelling van zijn persoon en zijn arbeid onder de „scholares” kunnen maken. De Voecht ³⁾ teekent ons hem als een tenger gebouwd man, met een hoog roode gelaatskleur en een klein eenigszins gerimpeld voorhoofd, zoodat men op grond van zijn uiterlijk wel eens spottend van hem zeide, dat hij voor den laatste der barbaren moest worden gehouden. Evenwel trok Rutger zich in zijne groote bescheidenheid weinig van deze dingen aan. Zijn optreden, zelfs zijn gang, kenmerkten zich door eenvoud en ootmoed. Groot was zijn vroomheid; meermalen maakte onder overdenking en gebed de ontroering zich zóózeer van hem meester, dat hij zijn tranen niet kon bedwingen. Daarmede ging een zóó sterke toewijding in den arbeid gepaard, dat hij als Procurator des nachts, lang voordat zijne klerken ontwaakten, opstond, om zelf, met het oog op het bakken van het brood, de oven te stoken en het deeg te bewerken. Persoonlijk ging hij voor inkoopen naar de markt of trok hij naar de weide, ten allen tijde gereed om zorg te dragen voor alles wat er in de huishouding noodig was. Bovenal betrof echter zijne belangstelling de geestelijke verzorging zijner huisgenooten. Bespeurde hij bij dezen of genen een vergrijp, dan wist hij gestreng te straffen en spaarde menigmaal de roede niet. Desalniettemin wist hij zich bij allen bemind te maken, omdat hij op innemende wijze met

¹⁾ Behalve hetgeen over deze convicten in de genoemde studie van Dr. Acquoy op verschillende plaatsen wordt medegedeeld leze men: J. H. Gerretsen, *Florentius Radewijns*, Nijmegen 1891, blz. 66 vg. en vooral: Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 45 ff.

²⁾ Vgl. De Voecht, *Narratio*, p. 155 sqq.

³⁾ *L. c.*, p. 153 sqq.

zijne klerken omging en alles voor hen over had. En wanneer Rutger zijn vermoeiende dagtaak volbracht had, dan hield hij, tegen het vallen van den avond „collatie's” ¹⁾ voor zijne jonge vrienden, waarin hij hen aanspoorde tot een leven van zelfverloochening en den wandel met God.

De Voecht ²⁾ verhaalt, dat naast den Procurator Van Doetin ghen ook een Broeder van het gemeene leven als kok aan het convict was verbonden. De leiding der keuken berustte in de dagen dat Wessel in het Domus parva vertoefde bij Gerard van Xanten. Gebeurde het in latere jaren wel eens dat de scholieren den draak met den kok staken en hem toeriepen „kok” of „schummel” ³⁾, onder Gerard van Xanten zullen Wessel en zijn medeklerken dit wel hebben gelaten. Zijn geheele voorkomen getuigde van zóó grooten ernst, hij kon de knapen zóó doordringend aanzien, dat allen wel grooten eerbied voor de persoon van Gerard moesten koesteren. Niettegenstaande het feit dat hij, met den Procurator, voor vijftig convictbewoners op uitnemende wijze zorg droeg, wist hij toch nog gelegenheid te vinden om van tijd tot tijd sommige „scholares” bij zich in zijn kamertje te roepen om met hen in innige devotie over het lezen en de bestudeering der Heilige Schriften te spreken. Zelfs schreef hij nog allerlei geschriften als van Bernard en Zerbolt van Zutphen af, en uit vrees, dat hij onder al dezen arbeid eigen zieleheil zou verwaarloozen, bond hij, wanneer hij zich des avonds ter ruste begaf, een touw aan den arm dat doorliep naar de kamer van een der Broeders opdat deze hem, indien hij gevaar liep te zich verslapen, bij tijds voor de „horae” zou wekken en Gerard zich met de Fraters in het gebed mocht vereenigen.

Gezien de leiding van mannen als Rutger en Gerard behoeft ons de mededeeling van De Voecht ⁴⁾ niet te verwonderen, dat de

¹⁾ Bijbellezingen of practische toespraken. Vgl. over deze collatie's o.a.: Dr. J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed, uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Drie deelen, Utrecht 1875—1880, Deel II, blz. 315 aant. 1; dezelfde, *De kroniek van het Fraterhuis te Zwolle, t. a. p.*, blz. 24 vg.; Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Vol. I, Oxford 1895, p. 467 sq.; Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 22 Anm. 3; A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatische eeuw*, Groningen 1901, blz. 147 vg.

²⁾ *Narratio*, p. 159 sq.

³⁾ *L. c.*, p. 201.

⁴⁾ *L. c.*, p. 157.

voortreffelijkheid der bewoners en de goede invloed, dien zij op de in de stad wonende medeleerlingen uitoefenden, algemeen werden erkend. Onder degenen die in het convict vertoefden was het vooral Wessel, die door zijn gedrag den anderen ten voorbeeld strekte. De „kroniek” van het Fraterhuis ¹⁾ geeft ons hierover, naar het schijnt, alleen eenige bijzonderheden voor den tijd toen hij als leeraar aan de school in het Domus parva verblijf hield. Gekleed met een grijzen mantel die tot over de knieën reikte, met openingen voor het hoofd en de beide armen, het hoofd geschoren en bedekt met een donkergekleurde capuce of „cucullus” ²⁾, kenmerkte zijn geheele houding zich, ofschoon hij boven de anderen in scherpzinnigheid uitmuntte, door ootmoed en eenvoud en onderscheidde hij zich in gehoorzaamheid aan de regels van het huis. Tegelijk met de klerken ging Wessel naar het oratorium of naar de collatie’s van Rutger van Doetinghen en, omdat hij zelf brandde van liefde tot de devotie, mocht hij den Procurator, wanneer hij des avonds zijne toespraken hield ³⁾, helpen, en spoorde hij met Rutger de jongeren aan tot een leven van deugd en den strijd tegen het kwade. In het bijzonder wordt Wessel’s optreden in het convict op treffende wijze geïllustreerd door zijn vriendschap met Johannes van Keulen ⁴⁾. Deze was eerst, gedurende zijn leven in de wereld, een uitnemend schilder en goudsmid geweest. Maar begeerig te vernemen, hoe hij zich aan den dienst van God zou kunnen wijden, had de vrome jonge man de reis naar Zwolle aanvaard en zich vol vertrouwen aan de leiding van Dirk van Herxen overgegeven. In de overtuiging, dat Johannes het beste aan zijn levensdoel zou beantwoorden wanneer hij zich — wellicht als leerling der stadschool — onder de Broeders te Zwolle vestigde,

¹⁾ *L. c.*, p. 155 sqq.

²⁾ Vgl. de regels uit het „Epicedion” van Pelantinus:

Tunc ibat simplex nimium, tectusque cucullo,
et circum corpus pendebat lutea vestis
horrens, et totos texit velamine vultus.

te vinden vóór-

in: *Opera Wesseli*, p. 20. Over de kleederdracht der alumni raadplege men vooral de „Ordinacio” van de Bursa Cusana te Deventer. Vgl. J. Müller, *Vor- und frühreformatorsche Schulordnungen und Schulverträge*, 2. Abteilung, Zschopau 1886, S. 304—321 en daarvan S. 313 en 318. Zie verder: Hardenberg, *Vita*, p. 2; E. Möbius, *Beiträge zur Charakteristik der Brüder des gemeinsamen Lebens*, Leipzig 1887, S. 20 en de aantekening van Dr. Schoengen, *Narratio*, p. 124 aant. 4.

³⁾ Ullmann denkt bij „collatio” aan een maaltijd. Vgl. *Reformatoren*, Th. II, S. 248 Anm. 5. Dit is onjuist.

⁴⁾ Vgl. De Voecht, *Narratio*, p. 157.

had Rector Dirk hem een plaats in het Domus parva aangewezen. Thans woonde Johannes in het kamertje van het convict, dat aan dat van Wessel grensde, maar door een ruitje, dat in de tusschenmuur was aangebracht, hadden zij volop gelegenheid om met elkander te praten. In die oogenblikken onderwees Wessel Johannes de wetenschap, terwijl Johannes, van zijn zijde, Wessel verhaalde van het leven dat aan God en Zijn dienst was gewijd ¹⁾).

De herinnering aan zijn liefde voor de wetenschap brengt ons vanuit het Domus parva naar de school waarheen Wessel gedurende vele jaren dagelijks zijne schreden richtte. Aangezien de Rectoren der Middeleeuwsche scholen, afgezien van eenige algemeen geldende voorschriften als die over kerkbezoek en koorgezang, de geheele organisatie voor hun rekening hadden, zoodat de inwendige bloei van het instituut zoo goed als geheel van de persoon van den Rector afhing, wordt onze aandacht, binnen het gebouw waar Wessel onderwezen werd en straks zelf onderwijs gaf, als vanzelf getrokken door den man die destijds het Rectoraat bekleedde, Johannes van Dalen ²⁾). Van het weinige, dat ons over

¹⁾ Over Johannes van Keulen wordt verder met geen woord gesproken. Wij houden het voor niet onwaarschijnlijk, dat hij dezelfde is als Johannes Scriptoris de Colonia, die een tijdlang als Broeder in het Fraterhuis te Munster leefde en in het jaar 1468 is gestorven. Niet alleen wordt de vroomheid van dezen Johannes Scriptoris geprezen, maar hij wordt uitdrukkelijk genoemd: „subtilis mechanicus” en bouwde de Scriptoria van Luchtenhof te Hildesheim, verder ± 1449 het Domus major aldaar en omstreeks denzelfden tijd het zusterenkor te Eldagsen. Behalve „subtilis mechanicus” heet hij ook „ligator librorum fratrum in Monasterio”. Vgl. Dr. H. Erhard, *Gedächtniss-Buch des Frater-Hauses zu Münster. Nach der Urschrift im Königl. Provinzial-Archiv zu Münster*, in: *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde, herausgegeben von dem Verein für Geschichte und Alterthumskunde Westfalens durch Erhard und Gehrken*, Bd. VI, Münster 1843, S. 89—127 en daarvan S. 92; R. Doebner, *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Luchtenhofe zu Hildesheim*, in: *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens*, Bd. IX, Hannover und Leipzig 1903, S. 20, 21, 23 en 284. Dr. Acquoy meende dat Johannes omstreeks 1480 in het Domus parva woonde. Ook zou hij, volgens dezen geleerde, Frater te Zwolle zijn geweest. Vgl. *Het klooster te Windesheim*, Deel II, blz. 231 aant. 3; zie ook: *De kroniek van het Fraterhuis te Zwolle, t. a. p.*, blz. 22 aant. 14. Het eerste berust ongetwijfeld op een vergissing. Het tweede is niet aannemelijk. De Voecht spreekt er nergens over en noemt Johannes nooit „frater noster”. Zie verder Dr. Schoengen in zijne uitgave der Narratio, p. 157, aant. 3.

²⁾ Over Van Dalen raadplege men de volgende stukken, berustende op het Gemeente-archief te Zwolle: Registrum antiquum, fol. 75^{verso} en fol. 109; Stads-Privilegeboek, no. 1, fol. 73^{recto}; zijn eerste en tweede testament in: charters no. 2322 en 2325. Voorts eenige papieren van Heerkens in het bezit van Dr. Schoengen, Rijksarchivaris te Zwolle. Verder vergelijkte men de stukken betreffende de eigendommen, bijeengebracht door Dr. Schoengen, in zijne uitgave der Narratio, Bijlage III, p. 339, de stukken waarin eenige Fraters afstand doen van hunne goederen in Bijlage IV, p. 407 en Mr. A. Telting, *Stadboeken van Zwolle*, Zwolle 1897, blz. 503 en 521. Van de litteratuur over hem noemen wij: Van Hattum, *Geschiedenissen*, Deel I, blz. 377 vg. en 401 vg.; Mr. J. I. van Doorninck,

Van Dalen bekend is vermelden wij, dat hij waarschijnlijk te Parijs gestudeerd heeft ¹⁾, geestelijke en licentiaat in de beide rechten is geweest en langen tijd met ijver de belangen der school behartigde. Weliswaar was het aantal leerlingen in de eerste jaren na zijn aanstelling, d.i. kort na 1432, niet zeer talrijk, maar spoedig overtrof het, mede tengevolge van zijne bemoeienissen, de vijfhonderd, zoodat het scheen, dat de dagen van Johannes Cele opnieuw voor de stad Zwolle zouden aanlichten. Onder zijne leiding stemde de inrichting der school hoogstwaarschijnlijk, inzonderheid toen het aantal bezoekers sterk begon toe te nemen, in hoofdzaak met de organisatie ten tijde van Cele overeen ²⁾. Wenschte men het geheele leerplan te volgen, dan genoot men in ieder geval gedurende een periode van ongeveer acht jaren het onderwijs der leermeesters aan welke men werd toevertrouwd. Terwijl de leerlingen der eerste zes klassen, die niet allen jaarcursussen waren, meer in het bijzonder in die vakken werden onderwezen, waarbij een beroep op het geheugen werd gedaan, trad daarvoor in de twee hoogste een meer zelfstandige vakstudie in de plaats. Voor iedere klasse was een bepaalde leerstof bestemd; voor den overgang naar een volgende leercursus werd een examen geëischt. Daar men in de praktijk van het Middeleeuwsche onderwijs nog geen scherpe scheiding tusschen de studie aan particuliere scholen en die aan de Universiteiten kende, bestond de mogelijkheid, dat naast het Trivium, ook het Quadrivium, min of meer op de wijze der toenmalige Facultas artium, in het programma werd opgenomen. Vermoedelijk ontvingen de scholieren onder het Rectoraat van Van Dalen in de eerste jaren onderricht in het lezen, schrijven, zingen, reke-

Bouwstoffen voor eene geschiedenis van het onderwijs in Overijssel, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, uitgegeven door Mr. J. I. van Doorninck en Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Deel IX, Zwolle 1888, blz. 97—110 en daarvan blz. 99 vgg.; Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 119 ff. Van Dalen stierf in 1473; in 1450 legde hij het Rectoraat neer. Men verwarre hem niet met Meister Johan van Dael van Nijmegen. Vgl. *Rekeningen der stad Nijmegen 1382—1543*, uitgegeven door H. D. J. van Schevichaven en J. C. J. Kleyntjens S. J., Deel I, 1382—1427, Nijmegen 1910, blz. 370; Deel II, 1428—1513, Nijmegen 1911, blz. 22 en 30. Van Dael stierf in 1429. Zie: Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 241 no. 21 en P. LIX.

¹⁾ Vgl. *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis*, ediderunt H. Denifle O. P. et A. Chatelain, Tomus II, *Liber Procuratorum Nationis Anglicanae (Alemanniae) in Universitate Parisiensis, ab anno MCCCCVI usque ad annum MCCCCLXVI*, Parisiis MDCCCLXXXVII, p. 115, 39. anno 1412 „Item determinavit dominus Johannes Dalen sub eodem [sc. mag. Johanne de Saxonia]”.

²⁾ Vgl. Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 109. Voor de inrichting der school onder Cele zie S. 63 ff., 85 ff.

nen en beoefenden zij de beginselen van de Latijnsche taal. Daarna werd een begin gemaakt met de studie der logica, de grammatica van Donatus en vooral met het „Doctrinale puerorum” van Alexander de Villedieu ¹⁾. Ook ontbrak de gelegenheid om zich in het disputeeren te oefenen niet, evenmin trouwens als het onderwijs in de kennis der Heilige Schrift en der Kerkvaders. Bij dit alles viel echter de nadruk op de religieuze vorming der leerlingen. Men spoorde hen aan tot devotie, gebed, liefde tot de deugd en geregeld kerkbezoek. De Rector had het toezicht over het geheel en werd, met het oog op het onderricht in de hoogere klassen, bijgestaan door eenige helpers. Bovendien bestond de regel, dat de leerlingen der beide hoogste klassen, de zoogenaamde „primarii” en „secundarii” tegen eenige vergoeding de scholieren der zes lagere afdeelingen onderwijs gaven.

Gedurende de jaren, dat Wessel de lessen volgde, legde hij de overgangsexamens op uitnemende wijze af en muntte hij als leerling in alle opzichten zóózeer in ijver en vlugheid uit, dat hij, na „secundarius” en „primarius” te zijn geweest — en dus den geheelen cursus te hebben gevolgd — tot „lector terciariorum”, d. i. tot leeraar der derde klasse werd aangesteld ²⁾. In deze hoedanigheid heeft hij voor eenige knapen, die in hun latere leven een belangrijke rol zouden spelen, de beginselen der wetenschap ontfouwd. Het waren Johannes Canter ³⁾ en volgens Hardenberg ⁴⁾ misschien ook Hermannus Torrentius of Torrentinus. Over de jeugd van Johannes Canter is ons alleen bekend, dat hij in het jaar 1424 te Groningen is geboren, zoodat hij vermoedelijk op omstreeks achtjarige leeftijd de school te Zwolle het eerst heeft bezocht ⁵⁾. En

¹⁾ Vgl. over dit merkwaardige leerboek: Dr. L. Geiger, *Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland*, Berlin 1882, S. 398 f. en vooral: D. Reichling, *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei*, in: *Monumenta Germaniae Paedagogica*, Bd. XII, Berlin 1893. Over het onderwijs in het Latijn handelt: P. S. Allen, *The Age of Erasmus*, Oxford 1914, p. 33 sqq.

²⁾ Vgl. het „Epicedion” van Pelantinus, „in Swollis puerorum exercitor unus”, *Opera*, I. c., p. 20; De Voecht, *Narratio*, p. 156; het fragment „De Wesselo Groningensi”; Hardenberg, *Vita*, p. 2.

³⁾ Vgl. het fragment „De Wesselo Groningensi”.

⁴⁾ *Vita*, p. 2.

⁵⁾ De opgave betreffende Canter's geboortejaar dank ik aan de hulpvaardigheid van Mejuffr. W. Canter Cremers te Groningen, die een uitgebreide genealogie van het geslacht Canter heeft vervaardigd. Wij hebben reeds medegedeeld dat Johannes te Keulen studeerde. Van Keulen is hij later naar Leuven vertrokken. In het jaar 1445 werd hij aldaar als Magister artium geimmatriculeerd. Vgl. E. Reusens, *Matricule de l'Université de Louvain*, Tome I, 1426 (origine)—30 août 1453, Bruxelles 1903, p. 156 no. 42. Over Johannes

wat Torrentinus betreft, deze zal volgens Hardenberg, van Zwolle afkomstig, zijn naam hebben gedragen naar de beek die aldaar in de benedenstad langs het huis van zijn vader stroomde. Voor de meening dat hij misschien Wessel's leerling is geweest kan men zich alleen beroepen op de „Vita” van Hardenberg ¹⁾.

Voordat wij de vraag stellen, hoe lang Wessel vermoedelijk te Zwolle is gebleven en daarna van de omgeving, waarin hij een groot gedeelte van zijn jeugd heeft doorgebracht, afscheid nemen,

Canter raadplege men o.a.: W. Crecelius, *De Antonii Liberi Susatensis vita et scriptis*, in: *Festschrift zur Begrüssung der XXXIV Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner zu Trier*, Bonn 1879, p. 146; C. Krafft und W. Crecelius, *Mittheilungen über Alexander Hegius und seine Schüler, aus den Werken des Johannes Butzbach, Priors des Benedictiner Klosters am Laacher See*, in: *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins*, Bd. VII, Bonn 1871, S. 213—288 en daarvan S. 273 f.; H. Fertig, *Neues aus dem literarischen Nachlasse des Humanisten Johannes Butzbach*, in: *Programm des Gymnasiums zu Würzburg*, 1906/1907, S. 52. *Institutio scholae christianae autore Gerardo Geldenhaurio Noviomago*, Francofurti, apud Christianum Aegenolphum, [op de voorlaatste pag.: Anno M.D. XXIII, Mense Septembri] p. A 5 sqq.; Mr. J. A. Feith, *De familie Canter, een geleerd geslacht*, in: *Groningsche Volksalmanak 1891*, blz. 11—25 en daarvan blz. 11 vgg.; P. S. Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Tomi tres, Tom. I, 1484—1514, Tom. II, 1514—1517, Tom. III, 1517—1519, Oxonii MCMVI—MCMXIII, Tom. I, p. 125 sq.; Dr. F. Ritter, *Henricus Ubbius' Beschreibung von Ostfriesland v. J. 1530*, in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, Bd. XVIII, Emden 1913/14, S. 53—142 en daarvan S. 125 en 126 Anm. 4. Over de litteratuur betreffende het geslacht Canter, zie: Ritter, *a. a. O.*, S. 123 Anm. 1. Vgl. ook: Mr. A. J. Andreae in: *De Navorscher*, Deel XXXVII, blz. 383; XXXIX, blz. 52 en XLI blz. 588 vg. De artikelen in Van der Aa zijn verouderd. Wij komen op Johannes Canter terug.

¹⁾ Het is de vraag of Torrentinus Wessel's leerling geweest is. Volgens sommige berichtgevers was hij een leerling van Hegius. Hij zal eigenlijk Van Beek of Van der Beke hebben geheeten. Vgl. over Torrentinus o.a.: Johannes Murellius, *Scoparius in barbarici propugnatores et oses humanitatis ex diversis illustrium virorum scriptis ad iuvanda politionis litteraturae studia comparatus*, uitgave Dr. A. Bömer, *Ausgewählte Werke*, p. 57; C. Gesner, *Bibliotheca universalis sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus*, Tiguri MDXXXXV, p. 315 sq.; H. Hamelmann, *De quibusdam Westphaliae viris scientia claris, qui explosa barbarie puritatem Romanae linguae toti Germaniae attulerunt, oratio*, Lemgoviae MDLXIII, in: *Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Provinz Westfalen*, H. Hamelmanns geschichtliche Werke, Bd. I, *Schriften zur niedersächsisch-westfälischen Gelehrten-geschichte*, Münster i. W. 1908, Heft I, ed. Detmer, Münster 1902, p. 50 sq. en passim; dezelfde, *Oratio de vita, studiis, itineribus, scriptis et laboribus Hermannii Buschii*, sine loco, MDLXXXIV, l. c., Heft II, ed. Detmer, Münster 1905, p. 38; H. Pantaleon, *Prosopographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae*, Basileae MDLXV, Pars II, p. 473; Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, Lovanii MDCX XIII, in voce; Franciscus Sweertius, *Athenae Belgicae*, Antverpiae MDCXXVIII, in voce; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Bruxellae MDCCXXXIX, in voce; Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Pays-Bas*, Tome I, Louvain MDCCCLXV, p. 499 suiv.; Delprat, *Verhandeling*, blz. 141 vg.; J. J. Diest Lorgion, *Praedinius*, blz. 36; E. Böcking, in: *Ulrichi Hutteri equitis operum supplementum*, Tomi posterioris pars prior, Lipsiae MDCCCLXIX, p. 484 sq.; Krafft und Crecelius, *Beiträge zur Geschichte des Humanismus in Rheinland und Westfalen*, in: *Zeitschr. des Berg. Geschichtsvereins*, Bd. XI, Bonn 1876, S. 1—68 en daarvan S. 38 ff.; D. Reichling, *Johannes Murellius, sein Leben und seine Werke*, Freiburg 1880, S. 65 ff. en 90; Möbius, *Beiträge*, S. 47 f.; Reichling, *Das Doctrinale u. s. w.*, P. LXIX, LXXXVIII, XCII e. e.; enz. Wij komen op Torrentinus terug.

verplaatsen wij ons voor een oogenblik in onze gedachten naar het klooster op den Agnietenberg waar Gansfort tijdens zijn verblijf te Zwolle gaarne vertoefde en gedurende zijn omgang met Thomas à Kempis een bijzondere vereering voor den kluizenaar van Sint-Agnes heeft opgevat ¹⁾. Het gebouw, waarin de monniken waren gehuisvest lag ten Noord-Oosten van Zwolle, op eene hoogte in de nabijheid der Vecht, vanwaar men een verrassend uitzicht genoot over het water, de stad en hare omgeving ²⁾. Tusschen de kloosterlingen hierbuiten en de bewoners van het Fraterhuis bestonden meerdere punten van aanraking. Niet alleen dankte het Agnietenconvent zijn ontstaan aan de Broeders van het gemeene leven die zich eertijds te Zwolle hadden nedergezet, maar in de statuten van het Sint-Gregoriushuis wordt, als bewijs dat men ook in latere jaren het contact levendig hield, over de monniken korthedshalve als de „fratres in Monte” gesproken ³⁾. Gezien deze gelukkige onderlinge verhouding, behoeft het ons niet te bevreemden dat Wessel met de bewoners van den Agnietenberg verkeerde. Bovendien bedroeg de afstand van Zwolle naar het klooster slechts ongeveer één uur gaans, reden te meer om aan te nemen, dat hij meermalen de reis naar de „fratres in Monte” en vooral naar de cel van A Kempis zal hebben aanvaard. Wel moeten het merkwaardige indrukken zijn geweest, die de jonge Gansfort van zijne ontmoetingen met den zooveel ouderen Thomas in het stille kloostervertrek heeft gekregen! Opgegroeid buiten de aanraking met de toenmalige Universiteiten, onaangeroerd door

¹⁾ Vgl. het fragment „*De Wesselo Groningensi*”: „Ibi Thomam Campensem frequenter audiui et colui primum cum istic scholas visitarem”. Zie verder het autographon van de „Vita” van Hardenberg, dat eenige in Bijlage A, p. XII sqq. besprokene en afgeschrevene punten van verschil met den gedrukten tekst in de werken van Wessel vertoont, op fol. 12^{recto} en 14^{verso}. Wij citeeren Hardenberg telkens naar den gedrukten tekst. Wordt er op den tekst van het autographon gedoeld, dan wordt dit uitdrukkelijk aangegeven.

²⁾ Behalve de op het Gemeentearchief te Zwolle berustende stukken betreffende den Agnietenberg, waarin over Wessel niets is te vinden, raadplege men over het klooster: *Chronicon Canonicorum Regularium Montis S. Agnetis*, in: *Chronicon Canonicorum Regularium ordinis S. Augustini capituli Windesemensis auctore Joanne Buschio. Accedit Chronicon Montis S. Agnetis auctore Thoma à Kempis*, ed. H. Rosweyde, Antverpiae MDCXXI. Het door A Kempis geschrevene gedeelte loopt van p. 2—136. Ook De Voecht handelt op tal van plaatsen over den Agnietenberg. Vgl. de uitgave van Dr. Schoengen, register, vox Agnietenberg. Zie verder o.a. J. Mooren, *Nachrichten über Thomas à Kempis*, Arnheim 1855, S. 124 ff., 131 ff.; Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, Deel III, blz. 33 vgg. Van het klooster is niets over gebleven. Vgl. W. G. A. J. Röhring, *Thomas a Kempis, zijne voorgangers en zijne tijdgenooten*, Utrecht 1902, blz. 175 vgg.

³⁾ Vgl. Schoengen, *Narratio*, Bijlage II, p. 271. Zie ook de Inleiding, p. CXXVI sqq. P. 59 aant. 3 stemt niet overeen met p. CXXIX.

de geleerdheid dier dagen, min of meer wantrouwend tegenover de wetenschap, bepaalde de overdenking van A Kempis zich uitsluitend tot de kennis van den omgang der ziel met God ¹⁾. Uitgaande van de tegenstelling tusschen God en de wereld als die tusschen het zijnde en het niet-zijnde, het eeuwige en het tijdelijke, het onzichtbare en het zichtbare, het hemelsche en het aardsche, het geestelijke en het stoffelijke, zoodat alleen aan datgene realiteit mocht worden toegekend wat deel had verkregen aan het ware zijn, was er bij hem principiëel voor al hetgeen tot de sfeer der beweging, tot de wereld der eindige en betrekkelijke dingen behoorde en dus ook voor een wezenlijke taak op aarde geen plaats. Wel was de toepassing dezer grondgedachte eenigszins anders en wist hij naast de Maria- ook de Martha-natuur te waardeeren, maar ten slotte moest zij, consequent doorgevoerd, tot wereldontkenning en dus tot het monnikwezen leiden. Los van het gewoel der maatschappelijke samenleving zich te mogen verdiepen in het mysterie van de menschwording des Woords en daarmee uit het eindige in het oneindige te worden opgeheven was voor Thomas de vreugde van het verblijf in zijn klooster en levensdoel. In Christus was de volkomene genoegdoening, vastgelegd in den schat der kerk, gegeven. Toch was het niet zoozeer de Christus voor ons als wel de Christus in ons die zijne gedachten beheerschte. Vóór alles zag hij in het voorschrift den Kruisdrager lief te hebben en na te volgen regel voor iederen geloovige. Wanneer hij over deze dingen spreekt heeft de vroomheid van A Kempis, geheel in overeenstemming met zijn persoon, iets beminnelijkeers. In het paradijs waarin deze man leeft is geen plaats voor harde karakters; zijn mystiek herinnert aan het vriendelijke heuvellandschap meer dan aan het hooggebergte met zijn diepe ravijnen. In en onder dit alles vertegenwoordigt hij echter het type van den Middeleeuwschen monnik. Zijn mystische contemplatie, zijn leer der navolging van Christus, zijn liefde voor het klooster en zijn ascese vloeien uit elkander voort; zij zijn in den grond der zaak één. Hij deelt het geloof in voortekenen en geestesverschijningen en onder de meest eigenaardige omstandigheden bouwt hij,

¹⁾ Vgl. F. Böhringer, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen*, Bd. 19, Stuttgart 1878³, S. 678—812 en daarvan S. 696 f., 711 ff., 806 ff.; G. Uhlhorn, *Thomas a Kempis und das Buch von der Nachfolge Christi*, Stuttgart 1886, en vooral: Dr. Is. van Dijk, *De Imitatie van Thomas à Kempis*, Baarn 1906.

met een in onze oogen kinderlijk-naief vertrouwen op den bijstand der onzichtbare wereld ¹⁾. Daarbij speelde de Mariavereering in zijn leven een groote rol ²⁾. Juist inzake zijn devotie voor de Moedermaagd bevat het autographon der „Vita” van Hardenberg ³⁾ eene merkwaardige mededeeling, volgens welke Wessel op dit punt met Thomas in botsing zou zijn gekomen. Toen A Kempis Gansfort meermalen den raad gaf zich tot Maria te wenden, zou laatstgenoemde op zijne aansporingen hebben geantwoord: „Vader, waarom leidt gij mij niet liever tot Christus, die alle beladenen zoo vriendelijk tot zich roept?” Een soortgelijke uitlating van Wessel wordt ons onmiddellijk daarop door Hardenberg overgeleverd, waarbij hij, op een vermaning van Thomas om dikwijls te vasten, zou hebben opgemerkt: „God geve dat ik altijd matig leve en vaste van mijne zonden en misdaden”. Het is evenwel zeer de vraag of deze berichten vertrouwen verdienen. Gansfort spreekt in zijne later vervaardigde geschriften op tal van plaatsen met grooten eerbied en diepe vereering over Maria ⁴⁾. Natuurlijk is het op zichzelf beschouwd mogelijk, dat hij in zijn jeugd eenigszins anders over deze dingen heeft gedacht. Maar gesteld, dat dit juist is, hetgeen wij intusschen meenen te moeten betwijfelen, dan blijft vooreerst het bezwaar bestaan dat Wessel A Kempis toch waarlijk niet aan de in de genoemde antwoorden neergelegde gedachten behoefde te herinneren. Want al heeft Thomas met de Windesheimers ongetwijfeld den nadruk op de Mariadevotie gelegd en al is het in dit verband eigenaardig, dat juist in zijne „Sermones ad Novitios” met het oog op de novitii van het klooster de noodiging tot den dienst van Maria wordt aangetroffen, terwijl er in sommige andere geschriften zoo goed als niet over Maria wordt gesproken ⁵⁾, daar staat toch tegenover, dat A Kempis zeer goed heeft geweten, dat er naast een zich wenden tot de Moeder des Heeren een gehoor geven aan de roepstem van den noodigenden Christus bestond en ondanks de beteekenis, die hij aan het uitwendige vasten toekende, zeker overtuigd was, dat boven het uit-

¹⁾ Vgl. *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 15, 16, 120.

²⁾ Vgl. Böhringer, *Die Kirche Christi u. s. w., a. a. O.*, S. 799. Zie ook: *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 24, 54, 96, 121.

³⁾ Fol. 14 verso.

⁴⁾ Over Wessel's Mariavereering vergelijke men het tweede gedeelte van dit boek, § 6.

⁵⁾ Zoo b.v. in zijn „Hortulus rosarum”, „De fideli dispensatore” e. e. Vgl. O. A. Spitzen, *Thomas a Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*, Utrecht 1880, blz. 140.

wendige vasten naar het lichaam het inwendige naar den geest moest worden gesteld. Daarbij komt dat geheel de houding, die Gansfort volgens Hardenberg tegenover Thomas zou hebben aangenomen moeilijk in overeenstemming kan worden gebracht met de door den schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” gegevene voorstelling van zaken, volgens welke hij sedert zijn verblijf in de school te Zwolle een groote vereering voor A Kempis heeft gekoesterd. Wanneer wij de verschillende gegevens, die over de verhouding van Wessel tot Thomas en den Agnietenberg tot onze beschikking staan, op ons laten inwerken, dan laat de gedachte ons niet los, dat Wessel met diepen eerbied vervuld en, over het geheel genomen, met instemming den omgang met A Kempis heeft genoten. Daarvan getuigt ook de opmerking van Hardenberg ¹⁾, dat de lectuur van de boeken van Thomas „De Imitatione Christi” Gansfort het eerst tot een vroom leven zullen hebben bewogen. Wanneer wij mogen aannemen, dat A Kempis op de eene of andere wijze als de schrijver van grootere of kleinere gedeelten tot dit werk in betrekking staat ²⁾, dan is het volstrekt niet onmogelijk, dat Wessel een van de eersten is geweest, die voor zijn geestelijk leven door de aanraking met de „Imitatio” veel aan Thomas te danken heeft gehad. Waar echter voldoende gegevens ontbreken moeten wij het bij deze algemeene veronderstelling laten.

Volgens Hardenberg ³⁾ zal Gansfort tengevolge van zijn omgang met A Kempis en het verblijf op den Agnietenberg de vraag in overweging hebben genomen of hij niet als monnik op den berg van Sint-Agnes zou blijven. Het autographon der levensbeschrijving ⁴⁾ verhaalt zelfs, dat hij deze zaak meermalen met Thomas

¹⁾ In het autographon op fol. 12recto en fol. 14recto. Over enkele andere min betrouwbare mededeelingen bij Hardenberg betreffende de verhouding van Wessel tot Thomas wordt in Bijlage A, p. XVIII sqq. gesproken.

²⁾ In den laatsten tijd is het getal dergenen die de echtheid der „Imitatio” betwijfelen toegenomen. Vgl. Reichel in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, vox Thomas (von Kempen). Fromm houdt het voor waarschijnlijk dat Thomas enig aandeel aan de redactie heeft gehad, maar dat hij het werk zelf niet heeft vervaardigd. Vgl. zijn artikel: *Zur Streitfrage über den Verfasser der „Imitatio Christi”* „in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (ZfKG), Bd. X, 1888, S. 54—92. Zie verder o.a. de studie van Kantenich, *Die Handschriften der Imitatio Christi und die Autorschaft des Thomas*, ZfKG., Bd. XXIII 1902, S. 18—35; L. Schulze, *RE*³, Bd. 19, vox Thomas en de litteratuur bij K. Müller, *Kirchengeschichte*, Bd. II, Erster Halbband, Tübingen 1902, S. 122 Anm. 1. De codex Gaesdonck (1426 of 1427) bevat reeds alle vier de boeken. Vgl. Schulze, *a. a. O.*, S. 732.

³⁾ *Vita*, p. 1.

⁴⁾ Fol. 14recto.

besprak, maar dat hij, door allerlei „bijgeloovigheden”, die hem onder de kloosterlingen hadden getroffen, hoewel na eenige aarzeling, van zijn oorspronkelijk plan afzag. Wanneer wij mogen veronderstellen, dat Hardenberg's bericht, volgens hetwelk Wessel er over zou hebben gedacht monnik te worden, op betrouwbaarheid aanspraak mag maken, dan is de vage aanduiding „bijgeloovigheden” weinig geschikt ons een beeld te geven van de eigenlijke bezwaren, die bij Gansfort tegen een blijvend verkeer onder de kloosterlingen zullen hebben voorgezetten. Uit de door den genoemden schrijver gegevene voorstelling zou men, temeer omdat hij met geen enkel woord spreekt over bedenkingen tegen de Zwolsche omgeving, geneigd zijn te besluiten, dat het religieuze leven op den Agnietenberg, vergeleken met dat der Broeders in het Fraterhuis, in een of ander opzicht een eigenaardig karakter vertoonde, waardoor Wessel verhinderd werd zijn aanvankelijke voornemens in daden om te zetten. Tot op zekere hoogte was dit waarschijnlijk ook wel het geval. Voorop staat dat de vroomheid der monniken en die der Fraters voor verreweg het grootste gedeelte hetzelfde type vertegenwoordigde ¹⁾. Onder beiden vinden wij eenzelfde streven naar „humilitas”, algeheele gehoorzaamheid, zelfopoffering, kortom de begeerte zich ten allen tijde de minste van allen te weten. Uitingen van ascetisch rigorisme kwamen op den Agnietenberg voor, maar ontbraken ook te Zwolle niet. Evenwel was er in het geestelijke milieu waarin de Broeders leefden meer plaats voor arbeid in de wereld en verkeer onder de menschen, terwijl de religie der „fratres in Monte” over het geheel genomen waarschijnlijk meer in de sfeer van het klooster gedrenkt was. Waar echter uit het vervolg zal blijken dat Wessel in latere jaren niet alleen voor de stad Zwolle en het Fraterhuis, maar ook voor het verblijf onder de kloosterlingen een bijzondere voorliefde koesterde, daar meenen wij dat de opvatting aannemelijker is volgens welke Gansfort niet zoozeer om bijzondere vormen van religieus leven als wel om nog eenigszins andere redenen van zijne oorspronkelijke plannen zal hebben afgezien. Welke dan deze redenen zijn? Uit het bericht in de „Narratio” betreffende zijn vriend-

¹⁾ Vgl. Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, Deel I, blz. 180 aanm. 5; 190 aanm. 4; Deel II, blz. 254 vgg.; 293 aanm. 7; 296 aanm. 10; 297 aanm. 1; 302 aanm. 7; 303 aanm. 10 en 12; 305 aanm. 1 e. e.

schap met Johannes van Keulen is ons gebleken, dat Wessel zich bijzonder op de wetenschap toeleigde. Deze aantekening van De Voecht is lichtgevend. Bij de geringe waardeering, die men op den Agnietenberg voor geleerdheid en wetenschap had, heeft de jonge Gansfort ten slotte niet kunnen leven. Wellicht heeft een soortgelijke overweging hem, ofschoon dit bezwaar op den geest onder de Broeders in veel minder sterke mate van toepassing was dan op de geestelijke atmosfeer onder de kloosterlingen, tot zijn besluit om Zwolle te verlaten gebracht. In het algemeen zullen de behoefte om meer van de wereld te zien, de wensch naar een ruimer veld van wetenschappelijke studie, dialectische begeerte, dorst naar meerdere kennis, aandrift tot handelen en werklust de overtuiging bij hem hebben doen geboren worden, dat het aanbeveling verdiende van nu aan een reeks van beroemde Universiteiten te gaan bezoeken. Wij veronderstellen bij dit alles, dat Wessel tot het jaar 1449 ¹⁾ te Zwolle is gebleven, ofschoon zijn verblijf aldaar, zooals hierboven is gebleken, in ieder geval slechts tot omstreeks het jaar 1440 kan worden vastgesteld. Naar onze meening is het met het oog op zijn leven en werken in de periode van 1440—1449 de meest aannemelijke opvatting, dat hij gedurende dien tijd als leeraar aan de Zwolsche school heeft gearbeid. Stricte bewijzen hiervoor ontbreken, maar er zijn toch enkele aanwijzingen die dit vermoeden schijnen te bevestigen. Vooreerst is het niet duidelijk waar Gansfort elders zou hebben vertoefd. Het is toch niet waarschijnlijk, dat hij een negental jaren b.v. opnieuw te Groningen zal hebben gewoond. Ook schrijft Hardenberg uitdrukkelijk, dat Wessel na Zwolle te hebben verlaten regelrecht naar Keulen is gereisd ²⁾. Wanneer wij echter het autographon raadplegen dan krijgen wij den indruk, dat de auteur aan een eenigszins langdurig verblijf te Zwolle heeft gedacht ³⁾. Met nadruk wordt hier verzekerd, dat Wessel vanwege den omgang met Thomas langer onder de Broeders is gebleven en verder dat zijn houding, vooral in verband met het plan om monnik op den Agnietenberg te worden, door een zekere besluiteloosheid werd gekenmerkt ⁴⁾. Men zou

¹⁾ In dit jaar vertrok hij naar Keulen. Vgl. hierover het vervolg.

²⁾ Vgl. *Vita*, p. 2: „relicta Swolla recta progressus est Coloniam”.

³⁾ Fol. 15 recto: „tandem relicta Zwolla”.

⁴⁾ Fol. 14 recto: „Cum autem diutius ibi haereret propter Thomam”. Vgl. ook: *Vita*, p. 1 en 2.

hieruit kunnen opmaken, dat hij een tijdlang niet precies heeft geweten, wat hij wilde. Naar alle waarschijnlijkheid had Gansfort zich in den loop der jaren aan de omgeving te midden van de Fraters gehecht, zoodat hij eerst na geruimen tijd besloot zijn vorming elders te voltooien. Wij zullen hem dan ook betrekkelijk kort na zijn vertrek opnieuw te Zwolle aantreffen. Wanneer hij hier echter tot 1449 is gebleven, dan ligt het het meest voor de hand, dat hij ook in de jaren na 1440 onderwijs in de school heeft gegeven. Deze voorstelling van zaken wordt ten slotte niet weinig aannemelijk gemaakt door de omstandigheid dat de stedelijke overheid op den 25sten November van het jaar 1440 alle vreemde studenten een vrijbrief toezegde, tengevolge waarvan juist na dien tijd het aantal scholieren in sterke mate begon toe te nemen en dus wellicht meerdere leerkrachten vereischt werden ¹⁾).

Volgen wij Wessel thans in zijne studiën aan de Hoogeschool te Keulen.

¹⁾ Vgl. Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 122.

§ 2. Wessel's reizen door West-Europa (1449—c. 1475).

Toen in de stad, waar eens mannen als Albertus Magnus en Duns Scotus hun licht hadden laten schijnen, de verschillende inrichtingen van onderwijs, tengevolge van het ontstaan eener nieuwe wijsbegeerte en de uitbreiding der wetenschap, wat organisatie en aantal leerkrachten betreft, steeds meer onvoldoende waren gebleken en tal van jonge mannen met het oog op een meer met de toenmalige eischen overeenstemmende opleiding de reis naar Frankrijk begonnen te aanvaarden, besloot de stedelijke regeering het initiatief te nemen tot een plan, waarbij ook binnen de muren van Keulen een „studium generale” zou worden gevestigd. Het was op den 21sten Mei van het jaar 1388 dat Paus Urbanus VI in een bul zijn goedkeuring aan deze plannen hechtte en daarmede het bevel tot de stichting der Universiteit gaf ¹⁾. Op grond van het feit, dat tal van bewoners onzer gewesten in de voorbijgegangene periode inzonderheid de Hoogeschool te Parijs hadden bezocht, mochten de eerste verzorgers van het nieuw geopende „studium” met eenig recht verwachten dat menig Noord-Nederlander zich van nu aan in de Keulsche matrikels zou laten inschrijven. Dit was dan ook inderdaad het geval ²⁾. Naast verschillende andere steden was het vooral ook de stad Groningen die een groot aantal harer jonge mannen, in de 14de, bij toeneming echter in de 15de eeuw, naar

¹⁾ Vgl. F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, Leipzig 1885, S. 14. Zie echter ook: P. Heinrich Denife, *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Bd. I, Berlin 1885, S. 387 ff.

²⁾ Vgl. voor het volgende: G. A. Meyer, Ord. Praed., *Nederlanders aan Middeleeuwsche Universiteiten*, in: *De Katholiek*, Deel 107, 1895, blz. 405—415; M. Schoengen, *De ontwikkeling van het Hooger onderwijs in de Middeleeuwen*, in: *Annuaire der Roomsche Katholieke studenten in Nederland*, Leiden 1907, blz. 31—188 en daarvan blz. 179 vgg.; Dr. G. A. Nauta, *Waar studeerden de Groningers vóór de stichting hunner Academie?*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1910*, blz. 169—195 en daarvan o.a. blz. 181 vg.

Keulen zond en hen aan de leiding der aldaar doceerende Hoogleraren toevertrouwde. In de matrikels der Universiteit, maar ook in de lijsten der Professoren en Rectoren, treffen wij tal van personen aan, vertegenwoordigers van geslachten, die in de geschiedenis van stad en gewest een rol van beteekenis hebben gespeeld. Namen van familie's als die der Clanten, Jargesen, Horenkens, Sickinghes, Bunings e. a., behooren waarlijk niet tot de uitzonderingen en in verband met het leven van Wessel is het wel eigenaardig, dat een broer van Oedekijn Jarges, Henricus Clant, kanunnik te Keulen, gedurende de jaren 1419 en 1420 tot tweemaal het Rectoraat heeft bekleed en in het algemeen aan de Hoogeschool een man van gewicht is geweest ¹⁾. Geen wonder dat ook Gansfort, na zijn verblijf te Zwolle, zijne schreden naar Keulen richtte. Het was in het reeds genoemde jaar 1449, tusschen den 9den October en den 20sten December, dat hij onder het Rectoraat van Johannes Coesvelt als student in de Faculteit der „artes” werd ingeschreven ²⁾. Volgens Hardenberg ³⁾ verkreeg Wessel vervolgens een plaats in de „Bursa Laurentiana”. De beteekenis van deze als terloops ingevoegde mededeeling springt in het oog, wanneer wij enkele kenmerkende bijzonderheden van het toenmalige studentenleven en, voor zooverre dat mogelijk is, ook van het Laurentianum naar voren brengen. In de Middeleeuwen was namelijk de verhouding waarin de academische docenten tot de studeerende jongelingschap stonden een geheel andere dan tegenwoordig. Zonder de uitdrukkelijke goedkeuring van den Rector der Universiteit was het ongeoorloofd op zichzelf ergens in de stad te gaan wonen. Professoren en studenten waren door een wezenlijke levensgemeenschap aan elkander verbonden. Wanneer men zich, zooals Gansfort, in de Faculteit der „artes” had laten inschrijven, dan vervoegde men zich bij een Magister,

¹⁾ Vgl. Keussen, *Matrikel*, Th. I, P. LVII, S. 60 no. 14 en de aantekening aan den voet der bladzijde. Kymmell, *Het geslacht Clant, t. a. p.*, blz. 3. Ook komt er een Henricus Clant voor in verband met het concilie te Bazel. Zie: F. J. von Bianco, *Die alte Universität Köln und die spätern Gelehrten-Schulen dieser Stadt*, Th. I, Köln 1855, Anlagen, S. 194 f. en Keussen, *a. a. O.*, S. 313 no. 24.

²⁾ Keussen, *a. a. O.*, S. 394 no. 6. „Wesselus Goesevooyrd de Groninghen; s[olvit.]”. Hieruit blijkt dat Wessel de 6 albi denarii ten bate der Universiteit en 1 albus denarius voor den pedel heeft betaald en dus in geen geval tot de „pauperes” werd gerekend. Vgl. hierover, Keussen, *a. a. O.*, P. XXII sqq.

³⁾ *Vita*, p. 2.

die, tegen een zekere vergoeding, niet alleen onderwijs gaf, maar tegelijk kost en inwoning verschafte. Zodoende bestond de geheele Facultas artium uit een zeker aantal internaatscholen, waarvan de bewoners in gemeenschappelijke oefeningen gevormd werden en tevens de colleges in de gebouwen der Hoogeschool bezochten. Was de toevloed van het aantal leerlingen groot, dan kon het getal leerkrachten overeenkomstig de behoeften worden uitgebreid. Ook hadden de Magistri het recht om, wanneer de bestaande gebouwen met het oog op de huisvesting der studeerenden onvoldoende bleken — natuurlijk onder goedkeuring der Universiteit — op eigen initiatief privaats-ondernemingen te stichten. Had men de toestemming tot het openen van zulk een convict verkregen, dan huurde men een huis, richtte het in tot een „internaat” en trachtte zooveel mogelijk studenten in het nieuw gevestigde studie- en kosthuis te lokken. Naar de wekelijksche bijdrage, die de bewoners hadden te storten, werd zulk een vereeniging van samenwonende leeraren en leerlingen „bursa” genoemd ¹⁾. Op soortgelijke wijze ontstond waarschijnlijk in de 15de eeuw het in de voormalige Schmierstrasse — de tegenwoordige Komödienstrasse — gelegene Laurentianum. De persoon die zich voor dit convict bijzondere moeite had gegeven was Laurentius Buning, een man die gedurende tal van jaren met eere aan de Keulsche Hoogeschool heeft gearbeid en tevens, o. a. in het jaar 1459, vicaris van het aan Johannes den Dooper gewijde altaar in de St. Maartenskerk te Groningen is geweest ²⁾. Over de uitwen-

¹⁾ Vgl. over een en ander: F. Paulsen, *Organisation und Lebensordnungen der deutschen Universitäten im Mittelalter*, in: *Historische Zeitschrift*, herausgegeben von Heinrich von Sybel, Bd. 45, 1881, S. 385—440 en daarvan S. 409 ff.; *Das Marzellen Gymnasium in Köln, 1450—1911, Bilder aus seiner Geschichte, Festschrift dem Gymnasium anlässlich seiner Uebersiedelung gewidmet von den ehemaligen Schülern*, herausgegeben von Professor Dr. Jos. Klinkenberg, Köln 1911, S. 11 f. Het Duitsch woord „Bursch” is van „Bursa” afgeleid. Zie over het woord „beurs” o. a. Mr. W. L. P. A. Molengraaff, *Leidraad bij de beoefening van het Nederlandsche Handelsrecht*, Haarlem 1912², blz. 89. Onder den invloed van het Humanisme werden de „bursae” in de 16de eeuw „gymnasia” genoemd.

²⁾ Laurentius was hoogstwaarschijnlijk een Groninger van geboorte. Hij heette niet „Berungen”, zooals men in vele werken kan lezen. Vgl. o. a. L. Ennen, *Geschichte der Stadt Köln*, Bd. III, Köln 1869, S. 861. Over de familie Buning raadplege men o. a. de „Series consulum” van Ubbo Emmius, in zijn: *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina*, Groningae MDCXLVI, p. 269 sqq., waar vele Groningsche Burgemeesters van dien naam worden genoemd. Zie verder: R. K. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi aedila*, Tomi IV, Groningen 1822—1830, Tom. I, p. 38, 39, 138; Tom. II, p. 248; Tom. III, p. 612, 626; Tom. IV, p. 648, 650, 652, 653, 658, 679, 774 en 824; *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, bewerkt door Prof. Dr. P. J. Blok, Mr. J. A. Feith, Mr. S.

dige geschiedenis der „Bursa Laurentiana”, vóór en tijdens Wessel's verblijf in het convict, zijn wij zeer onvolledig ingelicht. Hartzheim beweert, dat Joannes Hulshall van Mechelen, die tot Magister artium promoveerde in 1426 de eerste Rector is geweest ¹⁾. Laurentius zou hem dan den 8sten October van het jaar 1447 zijn opgevolgd. Volgens een aantekening uit de 18de eeuw ²⁾ zou Buning de „bursa” in 1439 hebben gesticht, een meening die door anderen ³⁾ gedeeld wordt. Dr. Keussen ⁴⁾ vermoedt, dat hij in 1435 na het vertrek van den Keulschen

Gratama, Prof. Dr. J. Reitsma en Mr. C. P. L. Rutgers, 2 deelen, Groningen 1896 en 1899, register in voce. Over Laurentius Buning vergelijkte men den brief van Goswinus van Halen „*De Rod. Agricola*”, medegedeeld in: *Erasmiani... programma*, l. c., p. 5—9 en daarvan p. 6 (vgl. over dit levensbericht: Bijlage A, p. III); Hardenberg, *Vita*, p. 2 (alwaar enige onjuistheden, aangegeven Bijlage A, p. XVI sq.); J. Hartzheim, *Bibliotheca Coloniensis*, Coloniae MDCCXLVIII, p. 217b, 218a; Prof. Dr. J. Reitsma, *De arm van Johannes den Dooper*, in: *Groningsche Volksalmanak* 1892, blz. 88—103 en daarvan bl. 92; Keussen, *a. a. O.*, P. LXIII, S. 204 no. 23 en de Anm. aldaar, S. 381 Anm. 1; S. 415 no. 57; S. 553 no. 94. Dr. Keussen, Direktor van het „Historisches Archiv” te Keulen, was zoo vriendelijk mij nog eenige nieuwe gegevens te verschaffen. Nadat Laurentius in 1424 in de Faculteit der „artes” was ingeschreven, werd hij in 1425 Baccalaureus, 1427 is hij Magister artium, in hetzelfde jaar wordt hij in de Faculteit opgenomen, van 1430—1470 doceerde hij in de Facultas artium, in 1432, 1447 en 1469 is hij Deken, 1451 vice-Deken, 1434 Baccalaureus in de theologie, 1438 Baccalaureus formatus, 1442 Licentiat, gedurende de pestepidemie 1464/65 vertoefde hij te Deventer, † 1470. De „*Kurze Geschichte des Laurentianer-Gymnasiums*” (vgl. Bijlage A, p. VI sq.) zegt van hem: „discipulus M. Emerici de Campo, sub quo etiam cursus suos complevit in theologia usque ad licentiam [onjuist, want De Campo was reeds in 1435 te Leuven, zie Keussen, *a. a. O.*, S. 188 no. 124] sed insignia [het Doctoraat in de theologie] non suscepit; postea canonicus Coloniensis ecclesie, in qua est sepultus; comparavit domum magnam et antiquam in Smeerstraes suo aere pro stabili regentia eo, quod hactenus fuissent frequenter domus mutatae pro voluntate magistrorum regentium; habuit conregentem Johannem Kuyck. Post eius separationem sibi substituit 2 conrectores Jacobum de Stralen et Arnoldum de Unckel”. Te Keulen speelde behalve Laurentius ook Bartold Buning (niet: Bluninga) een groote rol. Vgl. *Erasmiani... programma*, p. 6 sq. Hij was pastoor der St. Maartenskerk te Groningen. Zie: Driessen, *Monumenta*, Tom. II, p. 248; Tom. IV, p. 774 en 824; *Register van het archief van Groningen*, Deel I, blz. 46, anno 1402, no. 1; Deel VII, blz. 16 no. 13; *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, register, in voce. Men raadplege verder: Register van het Gemeentearchief van Groningen, berustende op het Rijksarchief aldaar, anno 1422, no. 21. Een broer van Laurentius, Frederik, was eveneens te Keulen, Keussen, *a. a. O.*, S. 319 no. 56. In 1613 is een Gerard Buning praeceptor der Latijnsche school te Groningen. Zie: Handschrift 207, Un. Bibl. Groningen. Prof. Huizinga gist dat het geslacht van Drentsche afkomst is. *Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen tot omstreeks 1430*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1910*, blz. 210—232 en daarvan blz. 228.

¹⁾ *Bibliotheca*, p. 217b. Wordt hier misschien Johannes Hulshot bedoeld die in 1432 Magister artium werd? Vgl. Keussen, *a. a. O.*, S. 195 no. 38.

²⁾ Vgl. Keussen, *a. a. O.*, S. 204 Anm. bij no. 23.

³⁾ Vgl. *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, begründet von Konstantin Höhlbaum, fortgesetzt von Joseph Hansen*, Bd. XIII, Köln 1911, S. 63.

⁴⁾ In een particulier schrijven, waaraan ook de volgende gegevens voor een deel zijn ontleend. Zie echter ook de hierboven afgeschrevene aantekeningen uit de „Kurze Geschichte” en Hartzheim, *Bibliotheca*, p. 217b.

theoloog Heimericus de Campo het bestuur over het convict van dezen heeft overgenomen. Hoe het zij, vast staat dat de stichting naar hem werd genoemd, voorts, dat Laurentius tot zijn dood „regens bursae” is gebleven. Nog gedurende ongeveer een jaar sedert het oogenblik waarop Wessel onderdak in het „internaat” had verkregen, werkte Buning met Magister Johannes Kuick ¹⁾ samen. Deze nam echter in September van het jaar 1450 afscheid van het Laurentianum en opende een nieuw convict in de Eigelsteinstrasse, dat naar hem het Cucanum werd genoemd. Na zijn vertrek zag Laurentius zich genoodzaakt twee mederegenten op te nemen in de personen van Jacobus de Stralen ²⁾ en Arnoldus de Unckel ³⁾.

Ook van de inwendige verhoudingen in de „Bursa” omstreeks 1449 en volgende jaren is ons zoo goed als niets bekend. Wel heeft een leeraar van het Laurentianum, een zekere Hermann Schotten, ongeveer in 1530 „Schülergespräche” ⁴⁾ vervaardigd, waaruit men de toestanden in zijn dagen kan leeren kennen, maar het gaat niet aan de hier gegevene teekening zonder meer op den tijd toen Wessel in het gebouw woonde te betrekken. Evenwel bestaat er geen bijzondere aanleiding om ons het toenmalig interieur anders voor te stellen dan in andere beurzen het geval was. Uit den aard der zaak was Laurentius als Rector der „Bursa” een persoon van beteekenis ⁵⁾. Op hem rustte de taak de vorderingen der leerlingen te controleeren en voor de goede zeden te waken. Hij was het die de oefeningen in het disputeeren waaraan alle bewoners verplicht waren deel te nemen na het middag- of avondeten in de meeste gevallen persoonlijk leidde en naging of de „bursales” het voorschrift wel in acht namen ten allen tijde Latijn te spreken. Bij de maaltijden was hij aanwezig en oefende toezicht. Beiden, de zielszorg en het beheer van de financiën der inwonenden waren hem toever-

¹⁾ Vgl. over hem: Keussen, *a. a. O.*, S. 258 no. 27 en de Anm. aldaar. Zijn eigenlijke naam was Johannes Heyman de Wachendorp.

²⁾ Waarschijnlijk wel dezelfde als Jacobus Straelen de Noetlinck. Keussen, *a. a. O.*, S. 317 no. 11 en de Anm.

³⁾ Er komen twee personen onder dezen naam voor. Zie: Keussen, *a. a. O.*, S. 370 no. 23 en 412 no. 5. Waarschijnlijk wordt de eerste bedoeld.

⁴⁾ Een exemplaar berust op de Königliche Hof- und Staatsbibliothek te München.

⁵⁾ Vgl. voor het volgende: Paulsen, *Organisation und Lebensordnungen u. s. w.*, *a. a. O.*, S. 409 ff.

trouwd. Ging de Magister uit, naar de kerk of de Faculteitsvergadering, ging hij een bad nemen of een wandeling maken, dan begeleidden de studenten hem als zijn gevolg. Aangezien de Rector ongehuwd was, moesten bedienden uit de studenten, de zoogenaamde „famuli”, de huishoudelijke aangelegenheden behartigen. Niet alleen bekleedden zij het ambt van huisknecht, maar zij hadden tegelijk de leiding in de keuken. Daarvoor genoten zij dan menigmaal vrij onderwijs, kost en inwoning. In het Laurentianum heerschte waarschijnlijk reeds vroeg in den morgen groote bedrijvigheid. Des zomers maakte men om vier, des winters om vijf uur een aanvang met het dagwerk. Des ochtends bezochten de studenten de publieke college's, om negen of tien uur gebruikte men een maaltijd en om vijf uur het avondeten. Des winters werd het huis om negen uur, des zomers om tien uur gesloten. Alleen in bijzondere gevallen mocht men na het uur van sluiting uitblijven. Was de deur eenmaal dicht, dan moest er volkomen rust in het convict heerschen. De Rector had daarvoor zorg te dragen. De kamers waarin de studenten woonden en waarin dikwijls meerderen tegelijk verblijf hielden, mochten niet worden verwarmd. Daarentegen was stoken wel geoorloofd in een soort van zaal, die vermoedelijk tegelijk als eetzaal en schoolvertrek dienst deed en min of meer het middelpunt van het „internaat” vormde. Ofschoon de tucht over het algemeen streng was, zal het, gezien den aard van het leven der 15de eeuwse „alumni”, ook in de „Bursa Laurentiana” wel niet aan meer of minder gepaste uitingen van levensvreugde hebben ontbroken. En dat de verhouding tot de burgerij der stad ook in Wessel's dagen een en ander te wenschen moet hebben overgelaten, blijkt onder meer uit het feit, dat de bewoners van het Laurentianum enkele jaren later, toen Gansfort hoogstwaarschijnlijk opnieuw hier ter plaatse vertoefde, door een goudsmid, genaamd Johannes Soendorp, en enkele bewoners der Schmierstrasse op zulk een ongehoorde wijze werden lastig gevallen, dat in de acten der Universiteit speciaal over het aantal wandaden van Soendorp met zekeren spijt wordt geklaagd en de verzuchting geslaakt wordt, dat het getal zijner vergripen op zichzelf reeds een geheele geschiedenis voor zich opeischte ¹⁾).

¹⁾ Vgl. Ennen, *Geschichte*, Bd. III, S. 883.

Uit eenige gegevens in de „archivalia” der Hoogeschool weten wij welke examens Wessel tijdens zijn verblijf in het con-vict heeft afgelegd. Een aantekening in de „Dekanatsbücher ¹⁾” van de Faculteit der vrije kunsten vermeldt dat hij den eersten December van het jaar 1450 onder Magister Jacobus van Stralen ²⁾, Baccalaureus in de „artes” is geworden. Anno 1452 meldde hij zich tot het tentamen aan. Daar de datum niet nader wordt aangegeven, mogen wij het voor waarschijnlijk houden dat het op den gewonen termijn, zijnde den derden Februari, heeft plaats gehad. Vermoedelijk in de maand Maart van hetzelfde jaar werd hij onder den Deken Magister Henricus of Herwicus van Amsterdam ³⁾ gepromoveerd tot Magister artium ⁴⁾.

Bij de waardeering van geheel dezen leergang vergete men niet, dat de toenmalige opvatting van Hooger onderwijs in tal van opzichten verschilde van datgene wat wij daaronder thans meenen te moeten verstaan ⁵⁾. In al de vier Faculteiten vormden bepaalde vastgelegde, voor het meerendeel aan Aristoteles georiënteerde, beschouwingen den grondslag, waarvan men bij de bestudeering van elk der wetenschappen uitging. De methode, die men bij het onderricht had te volgen, was hiermede als vanzelf gegeven. Van een opleiding tot zelfstandig onderzoek was geen sprake. De studenten waren verplicht den inhoud der voorgeschrevene leerboeken zoo goed mogelijk in zich op te nemen en zich vervolgens in de handhaving en verdediging van de overgenomen beschouwingen te oefenen. In overeenstemming hiermede ging de Magister voor in „lectio”

¹⁾ De volgende notitie's dank ik aan de vriendelijke hulp van Dr. Keussen. Vgl. over de aantekeningen der „Dekanatsbücher”: Schoengen, *Narratio*, p. 155 aant. 3. Zie ook mijn artikel: *Jacobus Hoeck*, in: *Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis*, n. serie, Deel XII, 1915, blz. 209—228 en daarvan blz. 214 aant. 9.

²⁾ Vermoedelijk dezelfde als de Conrector van Buning.

³⁾ Herwicus of Henricus werd den 25sten Mei 1440 te Keulen ingeschreven. Vgl. Keussen, *a. a. O.*, S. 320 no. 87; den 23sten Juni 1452 vinden wij hem te Heidelberg. Zie: G. Toepke, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, Th. I, *von 1386 bis 1553*, Heidelberg 1884, S. 272 en het personenregister: Th. III, S. 10, *vox Amsterdam*.

⁴⁾ Bij Wessel's promotie lezen wij in de boeken van den Deken: „Item sub eodem anno principaverunt in artibus ac a me pro eodem tempore decano burretati sunt hiis 3 : 1. N. . . . 2. Wesselus Gruninghen”. Aangezien de eerstvolgende inschrijving in de „Dekanatsbücher” den derden April 1452 plaats had, mogen wij aannemen dat Gansfort in Maart promoveerde. Vgl. over deze gebeurtenis het „Epicedion” van Pelantinus, *l. c.*, p. 19 sq.

⁵⁾ Vgl. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, S. 18 ff.; A. Thorbecke, *Die älteste Zeit der Universität Heidelberg 1386—1449*, Heidelberg 1886, S. 68 ff.

en „disputatio”. Bij de „lectio” of het college was het de taak van den docent den inhoud der leerboeken, vooral in verband met allerlei afwijkende meeningen, te verklaren. Daarbij werden de begrippen voorzichtig begrensd en het voor en tegen met een beroep op de beslissende autoriteiten nauwkeurig aangegeven. Terwijl de „lectio” diende om de eigenlijke stof aan de studeerenden mede te deelen, oefende de „disputatio” met behulp van allerlei middelen van aanval en verweer in de toepassing van het gehoorde. Op deze „disputationes” viel in het Academieleven, vooral in de Faculteit der „artes”, de volle nadruk. Naast de gewone disputen voor de Magistri en de buitengewone, meer speciaal voor de Baccalaureandi, genoot de „disputatio de quolibet”, welke eenmaal in het jaar plaats had en gedurende weken de geheele Universiteit in spanning hield, ongewone populariteit ¹⁾. Uit den aard der zaak sloten de eischen die voor de verschillende examens werden gesteld, bij het in „lectio” en „disputatio” verkregen onderwijs aan. Voor het eerste examen dat Wessel aflegde was het vereischte, dat men college’s over allerlei leerboeken als bij voorbeeld die van Petrus Hispanus of Buridanus gevolgd had, aan eenige disputen had deelgenomen en andere had bijgewoond ²⁾. In het algemeen had hij als Baccalaureandus de wetenschappen van het „trivium”, grammatica, dialectica en rhetorica te bestudeeren. Tegen den tijd wanneer het examen begon te naderen werden er, in een onder praesidium van den Dekan gehouden vergadering, vijf Magistri gekozen, die als examinatoren zouden optreden. Zoodra de examinandus de examenkamer binnentrad moest hij een eed zweren dat hij zich, indien de uitslag hem mocht teleurstellen, in geen geval en op geenerlei wijze op de Hoogleraren zou wreken, voorts dat hij de vergadering als een geheime zitting zou beschouwen. Was de candidaat geslaagd, dan hield hij korten tijd daarna onder de leiding van

¹⁾ Merkwaardige voorbeelden van onderwerpen waarover gedisputeerd werd geeft Allen, *Age of Erasmus*, p. 107 sqq.

²⁾ Vgl. voor de gegevens betreffende Wessel’s examens vooral de statuten van de Faculteit der „artes” te Keulen, bij Von Bianco, *Die alte Universität Köln*, Th. I, S. 116 ff. Zie ook: Charles Thurot, *De l’organisation de l’enseignement dans l’Université de Paris au moyen-âge*, Paris et Besançon 1850, p. 41 suiv.; K. A. Ley, *Die kölnische Kirchengeschichte im Anschlusse an die Geschichte der kölnischen Bischöfe und Erzbischöfe dargestellt*, Köln 1883, S. 411 f.

een door hem zelf gekozen Magister een soort van feestelijke voordracht („determinatio”), een gebeurtenis welke den student alle rechten die aan den graad van Baccalaureus verbonden waren, verleende¹⁾. Van nu aan legde hij zich, wanneer hij tenminste, zooals Gansfort, zijne studiën wenschte voort te zetten, op het „quadrivium” toe en verdiepte zich in de arithmetiek, geometrie, astronomie en muziek. Als Baccalaureus gaf men sedert de „determinatio” ook onderwijs aan de Baccalaureandi en leidde voor hen eenige „disputationes”, zoodat de student voortaan leerling en leermeester tegelijk was. Evenwel had men eerst nadat men Magister artium was geworden het recht ook aan andere kerkelijk-goedgekeurde Universiteiten te doceeren. Voor het Doctoraat in de vrije kunsten werd echter het zoogenaamde Licentiaat vereischt.

Wanneer men den graad van Baccalaureus had verkregen, opnieuw een zeker aantal colleges had gevolgd, aan een reeks van disputen had deelgenomen en bij andere tegenwoordig was geweest, onderwierp men zich, zooals wij dit ook bij Wessel hebben gezien, aan een tentamen, dat eveneens door vijf Magistri werd afgenomen en waarbij men verplicht was een soortgelijke eed te zweren als bij het Baccalaureaats-examen. Had het onderzoek bevredigende resultaten opgeleverd, dan gaf de Faculteit den Baccalaureus die naar hare meening voor de „licencia” in aanmerking kwam op bij den Kanselier der Universiteit. Deze hoogwaardigheidsbekleeder vormde als pauselijk gevolmachtigde de schakel tusschen de kerk en de Hoogeschool. Was hij het met de meening der Professoren eens, dan werd de Baccalaureus Licentiaat en daarmee den hoogsten graad waardig verklaard. De Faculteit had daarna het recht de symbolen van het Doctoraat uit te reiken en deed dit, bij monde van een daartoe door den promovendus zelf uitgekozenen Magister²⁾, in de eigenlijke promotie die door bijzondere plechtigheid werd gekenmerkt.

Om allerlei redenen mogen wij aannemen, dat de studie te Keulen Wessel niet bijzonder zwaar zal zijn gevallen. Vooreerst kwam hij tamelijk laat aan de Universiteit, terwijl de

¹⁾ Zooals wij hierboven gezien hebben, determineerde Wessel onder Van Stralen.

²⁾ Wessel promoveerde onder Magister Henricus of Herwicus van Amsterdam. Vgl. hierboven.

meeste voor het eerst aankomende studenten gemiddeld niet ouder dan dertien tot zestien jaren waren. Vervolgens had Gansfort reeds te Zwolle met verschillende Universitaire leervakken kennis gemaakt, zoodat hij vermoedelijk al bij het begin zijner opleiding het meerendeel zijner medestudenten in wetenschap verre vooruit was. Van meer belang dan het onderzoek naar zijne vorderingen is voor ons de vraag in welke verhouding hij tot de destijds aan de Keulsche Hoogeschool gehuldigde meeningen heeft gestaan. De Universiteit was een bolwerk der orthodox-Katholieke wereld- en levensbeschouwing. Bevreemd voor alle ketterij, bleef zij binnen de grenzen, die de groote Middeleeuwsche theologen aan het geloof en de wetenschappelijke onderzoekingen hadden gesteld. Wel had het Occamisme, door de tijdens het pauselijk schisma uit Parijs overgekomeene Magistri, een tijdlang ook te Keulen zijn invloed doen gelden, maar bij besluit van den Aartsbisschop werden deze verderfelijke leeringen in het jaar 1425 uitgebannen en had een ieder zich voortaan geheel aan de leeringen van Albertus Magnus en Thomas van Aquino te houden ¹⁾. Sedert dien, en dus ook in de jaren dat Wessel hier studeerde, werd het onderwijs der docenten geheel in Realistischen geest gegeven. In hoeverre Gansfort daarbij door bepaalde Hoogleeraren werd beïnvloed is moeilijk te zeggen. Vast staat echter, dat hij Keulen als overtuigd Realist heeft verlaten ²⁾. Wij mogen dit in de eerste plaats opmaken uit de houding, die hij als verdediger van deze wijsgeerige denkwijze in de eerstvolgende jaren heeft aangenomen. In de tweede plaats zou Wessel, wanneer hij toen ter tijde principiele bezwaren tegen den geest der Universiteit had gekoesterd, niet naar Keulen zijn teruggekeerd ³⁾ en ten slotte zou de Faculteit Gansfort, die er ongetwijfeld de man niet naar was om zijne meening onder stoelen en banken te steken, bij zijn terugkeer niet in haar verband hebben opgenomen, indien zij hem op grond van gedurende de jaren 1449 tot 1452 gegevene

¹⁾ Vgl. *Handbuch der Kirchengeschichte*, herausgegeben von G. Krüger, Th. II, *Das Mittelalter*, bearbeitet von G. Ficker und H. Hermelink, Tübingen 1912, S. 190.

²⁾ Het is de vraag of Hardenberg's aantekeningen over Wessel's verhouding tot den geest te Keulen vertrouwen verdienen. Wij komen op zijne berichten beneden terug.

³⁾ Over Wessel's tweede verblijf te Keulen en wat daarmee samenhangt raadplegen men het vervolg.

beschouwingen ernstig van ketterij had kunnen verdenken¹⁾. Voor een meer preciese beantwoording van de vraag in hoeverre hij zich in de geestelijke sfeer der Keulsche Universiteit heeft kunnen vinden, ontbreken de gegevens. Eigenaardig is het zeker, dat hij reeds zoo spoedig na zijne promotie afscheid van deze Hoogeschool heeft genomen. Reeds den zosten December van het jaar 1452, dus vermoedelijk ruim een half jaar nadat hij Magister artium was geworden, verkreeg hij in een testimonium vrijstelling van de Academische werkzaamheden, die hij in dienst van de Faculteit der vrije kunsten had verricht²⁾. Het is niet onmogelijk, dat hij, gedreven door begeerte naar kennismaking met andere brandpunten van wetenschap, besloten heeft de stad Keulen met haar „studium generale” voorloopig vaarwel te zeggen.

Wij kunnen niet met zekerheid aanwijzen waar Wessel Gansfort onmiddellijk na den zosten December 1452 heeft vertoefd. Onder de berichten, die over zijn reizen in de „Vita” van Hardenberg zijn te vinden, wordt ook de mededeeling aangetroffen, dat Wessel, na op zekeren tijd getuigschriften over den duur zijner studiën en zijne vorderingen te Keulen in ontvangst te hebben genomen, voordat hij te Parijs kwam naar Leuven zou zijn gereisd, daar met eenige — volgens den schrijver theologische — Hoogleeraren zou hebben verkeerdt en in disputeren met Leuvensche docenten den indruk zou hebben gekregen, dat de Professoren hier beter voor hun taak berekend waren en over meer kennis en wetenschap beschikten dan te Keulen³⁾. Afgezien van de vraag of wij aan al de door Hardenberg gegevene bijzonderheden wel geloof mogen hechten, is het toch niet onmogelijk, dat Gansfort te eeniger tijd te Leuven is geweest. Heeft hij werkelijk een bezoek aan deze stad gebracht, dan zou men, met het oog op de reconstructie van de chronologische volgorde, waarin Wessel zijne reizen gemaakt heeft, geneigd zijn aan te nemen, dat hij na den zosten December van Keulen naar Leuven is getrokken en op een doorreis naar Parijs korten tijd aan de aldaar gevestigde Hoogeschool is ge-

¹⁾ Ook heeft de Kanselier der Universiteit Wessel de „licencia” gegeven. De in den tekst genoemde argumenten zijn evenwel afdoende.

²⁾ Aldus de „Dekanatsbücher”. Mededeeling van Dr. Keussen.

³⁾ *Vita*, p. 4.

bleven. De Universiteit stond met geen der Duitsche Hoogeschoolen in zóó nauwe verbinding als juist met die te Keulen ¹⁾. Waar de tot den 30sten Augustus van het jaar 1453 uitgegevene matrikels echter met geen enkel woord over Gansfort spreken, daar is ongetwijfeld voorzichtigheid geraden, zoodat wij ons dan ook tot eene algemeene veronderstelling moeten bepalen ²⁾. Meer zekerheid bezitten wij over Wessel's levensgeschiedenis omstreeks het jaar 1454. In een kort voor zijn dood geschreven brief ³⁾ verhaalt hij zelf, dat hij voor 33 en 34 jaren aan de Hoogeschool te Parijs is geweest. Wanneer wij zijn schrijven in het jaar 1488/89 mogen dateeren, dan volgt daaruit dat zijn verblijf aldaar ongeveer in de jaren 1454 en 1455 moet worden gesteld. Doordat de Parijsche matrikels ontbreken ⁴⁾ kan de datum van aankomst niet nauwkeuriger worden aangegeven. Daarentegen kan het oogenblik van zijn vertrek wel bij benadering worden geconstateerd. Uit het vervolg zal blijken, dat Gansfort de stad ongeveer in den zomer van 1455 moet hebben verlaten.

Aangezien de Academische samenleving te Parijs in de levensgeschiedenis van Wessel een belangrijke rol heeft gespeeld, verdient het aanbeveling dat wij, alvorens eenige bijzonderheden betreffende zijn eerste verblijf aldaar mede te deelen, onze aandacht voor een oogenblik bij den algemeenen toestand der Hoogeschool in de tweede helft der 15de eeuw bepalen. In de jaren, dat Gansfort hier vertoefde, behoorde het eigenlijke bloeitijdperk der Universiteit, zoowel op politiek als op kerke-

¹⁾ Vgl. H. de Jongh, *L'Ancienne Faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432—1540)*, Louvain 1911, p. 1 not. 1, 38, 58 suiv., 62.

²⁾ Wij hebben herhaalde pogingen in het werk gesteld om inlichtingen over een verblijf van Wessel te Leuven te verkrijgen. Verschillende brieven aan het adres van de heeren R. Maere en J. Wils hebben evenwel de plaats hunner bestemming niet mogen bereiken. Het is trouwens de vraag of er na de gebeurtenissen in deze stad niet allerlei, ook voor ons onderzoek belangrijke archivalia zijn verloren gegaan.

³⁾ Bedoeld wordt de brief „De indulgentiis” aan Jacobus Hoeck. Vgl. *Epistolae*, in: *Opera*, p. 878 en 886. Dat deze verhandeling in briefvorm laat moet zijn geschreven blijkt onder meer uit het feit dat Gansfort het antwoord van De Castro niet meer vóór zijn dood heeft kunnen ontvangen. Vgl. hierover het derde deel van dit geschrift § 2. Ook wijst het begin van den brief er op dat Wessel hem tegen het laatst van zijn leven moet hebben opgesteld. Vgl. p. 876. Wessel stierf, zooals wij zullen zien, in 1489.

⁴⁾ In het *Chartularium Universitatis Parisiensis*, ed. H. Denifle O. P. et A. Chatelain, Tom. IV, Parisiis MDCCCLXXXVII, en het *Auctarium*, Tom. II, wordt Wessel in het geheel niet genoemd. Pogingen om, door middel van correspondentie, gegevens over Wessel's verblijf te Parijs te verzamelen, mochten niet met succes bekroond worden.

lijk-theologisch terrein tot het verleden¹⁾. Als de eerste en leidende school der Middeleeuwsche christenheid en de theologische scheidsrechter van Europa had de Parijsche Hoogeschool haar gezag eenmaal in tal van aangelegenheden doen gelden. Door haar invloed was eertijds van pauselijke zijde het oordeel over het „*Evangelium aeternum*” uitgesproken. Zij was het die bij de twisten der bedelorden het evenwicht tusschen beide partijen wist te bewaren en tevens haar belangrijke stem in den strijd over de „*immaculata conceptio*” had doen hooren. Gedurende het pauselijk schisma stelden hare voormannen allerlei pogingen in het werk om aan den ontredde toestand een einde te maken en betere verhoudingen in het leven te roepen. Bij de uitwerking der plannen, die de reformatie der kerk in hoofd en leden beoogden, trad zij op als een Europeesche macht en zond hare afgevaardigden naar onderscheidene landen. Kerkvergaderingen als die te Pisa en in ieder geval die van Constanz en Bazel waren in hare veronderstellingen voor een groot deel uitvloeisels geweest van de ideeën der Parijsche theologen. Juist voor de theologische wetenschap was er tegen het einde der 14de en in het begin der 15de eeuw onder de leiding van geleerden als D'Ailly, Clemangis en Gerson een periode van nieuwen bloei aangebroken, zoodat het eigenlijke middelpunt der godgeleerde belangstelling zich van Oxford, dat in de 14de eeuw op dit gebied een leidende positie had ingenomen, hoe langer hoe meer naar de hoofdstad van Frankrijk begon te verplaatsen. Echter zouden dezelfde concilie's die op zoo merkwaardige wijze van de macht der Hoogeschool hadden getuigd, oorzaak worden, dat zij van nu aan in steeds meerdere mate hare beteekenis dreigde te verliezen. Juist het streven naar de nationalisatie der Roomsche-Katholieke kerk in Europa bewerkte, dat de Universiteit, mede tengevolge van de concurrentie haar door menig nieuw gesticht „*studium generale*” aangedaan, haar oecumenisch karakter moest inboeten en zich in hare uitingen voortaan tot het binnen de grenzen van Frankrijk gelegene terrein had te beperken. Inzonderheid na den

¹⁾ Vgl. over dit alles: Rashdall, *The Universities of Europe*, Vol. I, p. 518—557. Voor de kennis van het leven te Parijs in de 15de eeuw veroorloven wij ons te verwijzen naar de beschrijving, die Victor Hugo daarvan in zijn roman *Nôtre Dame de Paris* heeft gegeven.

dood van mannen als D'Ailly, Clemangis en Gerson greep de intellectueele achteruitgang steeds verder om zich heen en verviel men gedurende lange jaren in de eentonige twisten tusschen de Realisten en Occamisten, de z.g. „via antiqua” en de „via moderna”, nu en dan afgewisseld door een meer of minder krachtdadig verzet tegen de leeringen van Occam.

Wij weten niet of Wessel zich reeds omstreeks 1454 met de verschilpunten tusschen de „via antiqua” en de „via moderna” heeft ingelaten. Evenmin is ons bekend of hij hier ter plaatse op de studie der „artes” die der theologische wetenschappen heeft laten volgen ¹⁾. Vast staat alleen, dat hij, zooals hij zelf schrijft ²⁾, door liefde tot de waarheid gedrongen, destijds onder allerlei geleerden meermalen de opmerking heeft gemaakt dat hij zich met verwondering afvroeg hoe iemand kon gelooven, dat een mensch — bedoeld wordt de Paus — alleen door een decreet zou kunnen bewerken, dat iets goeds, hetwelk in de oogen van God de waarde 4 vertegenwoordigde, uitsluitend door tusschenkomst van het besluit van een sterveling de waarde 8 zou kunnen verkrijgen ³⁾. Welke de geleerden zijn geweest, met wie Gansfort in deze jaren in aanraking is gekomen, blijkt niet. Misschien mogen wij aannemen dat hij, wellicht geheel onafhankelijk van de samenkomsten waarop hij in zijn brief zinspeelt, kennis heeft gemaakt met een drietal personen die onder meer in verband met de levensgeschiedenis van Wessel een zekere vermaardheid genieten. Wij bedoelen Hendrik van Zomeren, Nicolaas van Utrecht en Anthonius de Castro. Dit vermoeden mag, voor zoover het Hendrik van Zomeren en Nicolaas van Utrecht betreft, met te meer recht op waarschijnlijkheid aanspraak maken, omdat zij degenen waren, die Gansfort na verloop van tijd opnieuw naar Parijs zouden lokken. Geboren in het drie uren ten Oosten van Eindhoven, in de provincie Noord-Brabant gelegene dorp Someren, had Hendrik van Zo-

¹⁾ Het is ons niet gebleken of Wessel wel ooit aan een der Universiteiten, welke hij in zijn leven bezocht, in de theologische Faculteit heeft gestudeerd. Waarschijnlijk beoefende hij de theologie uitsluitend voor zichzelf. Vgl. ook Bijlage B, p. XLI sq.

²⁾ *Epistolae*, p. 878 en 886.

³⁾ Dat men deze uitlating over den aflaat, in verband met hetgeen wij over Wessel's verhouding tot den geest der Keulsche Universiteit hebben geschreven, niet te hoog mag aanslaan, blijkt uit de onzekerheid, die er in de 15de eeuw ten dezen zelfs in de onmiddelijke omgeving van den Paus bestond. Vgl. *Epistolae*, p. 887. Desalniettemin blijft de opmerking van Gansfort merkwaardig.

meren zich in het jaar 1435 te Leuven in de Faculteit der „artes” laten inschrijven ¹⁾. Daarna was hij den 14den Maart 1436 Baccalaureus geworden en den 26sten Februari 1437 gepromoveerd tot Magister artium. Gedurende vele jaren heeft hij vervolgens in dienst van de Leuvensche Hoogeschool gearbeid. Anno 1446 ontmoeten wij hem onder de Hoogleraren der Facultas artium. In 1448/49 komt hij voor als Baccalaureus formatus, waaruit wij mogen opmaken dat hij nog te Leuven de studie der theologie op die der vrije kunsten heeft laten volgen. Kort daarna moet hij naar Parijs zijn vertrokken; althans in September van het jaar 1451 heeft Magister Henricus de Zomeren aldaar een aanvang gemaakt met zijn colleges over de „Sententiae” van Petrus Lombardus. Dat hij hier ook omstreeks het jaar 1454 en dus tegelijk met Wessel moet hebben vertoefd, concludeeren wij uit het feit, dat hij er eenigen tijd later — in 1456 — den graad van Licentiaat in de theologie heeft verkregen. Naast Van Zomeren noemden wij Nicolaas van Utrecht. Tot dusver heeft men zich tevergeefs afgevraagd, wie deze Nicolaas van Utrecht kan geweest zijn. Na eenig onderzoek mocht het ons gelukken een en ander betreffende de levensgeschiedenis van dezen geleerde op te sporen. Uit het „Impugna-

¹⁾ In de 15de eeuw zijn er twee geleerden geweest, die beiden Hendrik van Zomeren hebben geheeten. Men onderscheide een Keulschen en een Leuvenschen Van Zomeren. De Keulsche werd in het jaar 1428 te Keulen als clericus in de Faculteit der „artes” ingeschreven. Den 3den Juli 1430 werd hij Baccalaureus, den 7den Mei 1433 Magister artium; den 20sten December 1433 werd hij in de Keulsche Faculteit opgenomen. In 1437 werd hij Baccalaureus in decretis; in 1448 priester in de diocese Utrecht. De Keulsche Van Zomeren is waarschijnlijk dezelfde als Hendrik Alexandri de Zomeren die in het jaar 1431 22 jaren oud was. Vgl. Arnold, *Repertorium germanicum*, Tom. I, Berlin 1897, 317 no. 1959. De aantekeningen bij Clemen, *Johann Pupper von Goch*, S. 46 Anm. 4 en Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 236 no. 18 in de Anm. zijn foutief. De gegevens betreffende den Keulschen Van Zomeren dank ik voor het meerendeel aan de hulpvaardigheid van Dr. Keussen. Over den Leuvenschen Van Zomeren raadplege men: E. H. J. Reusens, *Promotions de la Faculté des arts de l'Université de Louvain, 1428—1797*, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, Tome I, 1864, p. 377—417 en Tome II, 1865, p. 222—253 en daarvan Tome I, p. 413, Tome II, p. 222, 230, 232; *Chartularium*, Tom. IV, p. 707 no. 2678; Reusens, *Matricule*, Tom. I, p. 74 no. 20; Paul Fredericq, *L'hérésie à l'Université de Louvain vers 1470*, in: *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la classe des lettres*, Bruxelles 1905, p. 11—77, passim; J. Laminne, *La controverse sur les futurs contingents à l'Université de Louvain au XVe siècle*, ibidem, Bruxelles 1906, p. 377—438, en daarvan p. 381 e. e.; Dr. F. Pijper, in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Deel VI, blz. 16 vgg.; De Jongh, *L'Ancienne Faculté de théologie de Louvain*, p. 75, 81, 88 e. e. Met inachtneming van de hier gemaakte onderscheiding en van de in deze noot aangegevene verbeteringen leze men verder Clemen, *Goch*, S. 46 ff., waar men ook de overige literatuur kan vinden. Zie over het dorp Someren: P. H. Witkamp, *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland*, Amsterdam 1877, blz. 1133 vg.

torium" van Anthonius de Castro blijkt namelijk, dat wij bij den Nicolaas van Utrecht met wien Wessel in aanraking is gekomen, aan niemand anders dan aan Nicolaus Hermani Fabri de Trajecto hebben te denken ¹⁾. In het jaar 1444 werd hij als student in de „artes" aan de Universiteit te Leuven ingeschreven ²⁾. Vast staat, dat hij gedurende het Rectoraat van Guillaume Bont (31 Aug. 1448—28 Febr. 1449) als Magister artium en Baccalaureus in de theologie aan dezelfde Hoogeschool heeft gearbeid ³⁾. In de maand September van het jaar 1451 ontmoeten wij hem, tegelijk met Van Zomeren, te Parijs en wel onder de Baccalaurei, die een aanvang maakten met hunne colleges over de „Sententiae". In 1456 is hij aan de Universiteit van Parijs als Licentiaat in de theologie verbonden ⁴⁾. Zijne levensgeschiedenis komt dus in allerlei bijzonderheden met die van Van Zomeren overeen. Ten slotte is, behalve Hendrik van Zomeren en Nicolaas van Utrecht, ook Anthonius de Castro in denzelfden tijd te Parijs geweest. Wij weten alleen dat hij hier in het jaar 1455 als Baccalaureus in de vrije kunsten studeerde ⁵⁾, zoodat hij waarschijnlijk omstreeks 1454 aldaar in de Faculteit der „artes" werd ingeschreven.

Reeds hebben wij er eenige malen als terloops op gewezen, dat Gansfort na zijn eerste verblijf te Keulen in latere jaren naar deze stad is teruggekeerd. Uit de „Dekanatsbücher" der Keulsche Facultas artium blijkt, dat hij den 15den Augustus

¹⁾ Vgl. *Impugnatorium M. Antonii de Castro ordinis Praedicatorum contra Wesselum*, p. A iij verso. Over de plaats waar men het „Impugnatorium" kan vinden vergelijke men: Bijlage C, p. LXIII sq. In de 15de eeuw ontmoeten wij tal van personen die Nicolaas van Utrecht heeten. Vgl. Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 244 no. 14; Toepke, *Matrikel*, Th. I, S. 166, 178, 231; Reusens, *Matricule*, Tom I, p. 199 no. 34. Te Leuven arbeide een Nicolaus de Mera alias de Trajecto. Zie: Reusens, *Matricule*, Tom. I, p. 200 no. 28; Fredericq, *L'hérésie à l'Université de Louvain vers 1470, l. c.*, p. 43, 60, 64, 69, 71, 72, 73 e. e.; Lamine, *La controverse sur les futurs contingents etc., l. c.*, p. 384, 408, 409, 411, 436 e. e. Een Nicolaus de Trajecto komt voor bij Reusens, *Promotions de la Faculté des arts etc., l. c.*, Tom. II, p. 225, 233, 235 en 237. J. J. Dodt van Flensburg gaf in zijn: *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, Deel I, Utrecht 1838, blz. 49 vg. een stuk waarbij een Nicolaus de Trajecto wordt ingelijfd in de kerkvergadering van Bazel. Deze Nicolaus was professor van het Augustijnerklooster te Utrecht.

²⁾ Vgl. Reusens, *Matricule*, Tom. I, p. 200 no. 12.

³⁾ Vgl. De Jongh, *L'Ancienne Faculté de théologie de Louvain*, p. 75 not. 3.

⁴⁾ Vgl. *Charularium*, Tom. IV, p. 707 no. 2678.

⁵⁾ Vgl. *Auctarium*, Tom. II, 906, 1. De Castro was destijds geen Receptor der „Natio Alemanniae". In de opgave in mijn artikel over Hoeck, *Archief voor Kerkgeschiedenis, t. a. p.*, blz. 218 is een fout binnengeslopen.

1455 als Hoogleraar in de Faculteit werd opgenomen ¹⁾. Aangezien de „Kurze Geschichte des Laurentianer Gymnasiums” ²⁾ verhaalt, dat hij in 1455 onder Magister Laurentius doceerde, is de veronderstelling niet te gewaagd, wanneer wij aannemen dat hij opnieuw in het Laurentianum heeft gearbeid. Reeds den 2den November van het jaar 1455 treedt hij als examinerator in het Baccalaureaatsexamen op. In November of December 1455 was hij promotor van zeven Baccalaurei en den 6den April 1456 van een drietal Magistri. Daarna komt hij in de „Dekanatsbücher” der Faculteit niet meer voor. Waarschijnlijk is hij tegen den zomer van het jaar 1456 naar Heidelberg vertrokken ³⁾, zoodat hij ongeveer een jaar te Keulen heeft vertoeft. Naar het schijnt heeft Gansfort zich gedurende deze periode slechts tot op zekere hoogte in den gewonen cursus der vrije kunsten kunnen vinden. Zonder het eerste en tweede verblijf te Keulen nauwkeurig te onderscheiden weet Hardenberg ⁴⁾ in het algemeen te berichten, dat Wessel's houding in het Laurentianum, terwijl hij met ijver studeerde en zwiigende al hetgeen hij hoorde en zag overdacht, door een zekere ontevredenheid werd gekenmerkt. De meening zou bij hem hebben post gevat dat men te Keulen speciaal in de theologische Faculteit, eigenlijk niets anders onderwees dan de leeringen van Albertus Magnus en Thomas van Aquino en dat men het aan de Hoogeschool aldaar een heel eind kon brengen, wanneer men slechts een zekere vertrouwdheid met de beschouwingen van deze theologen bezat. In overeenstemming hiermede zou Gansfort zelfstandig verschillende nieuwe terreinen van wetenschap hebben opgezocht, onder meer eenige talen hebben geleerd en speciaal de geschriften van Rupert van Deutz met belangstelling hebben gelezen. Daarbij zou hij zich langzamerhand een zóó omvangrijke kennis hebben toegeëigend, dat ieder zich over zijn geleerdheid verwonderde en de Hoogleraren, vooral de theologische, hem min of meer begonnen te verdenken, omdat hij telkens allerlei kwestie's te berde bracht waarvan zij nog nimmer gehoord hadden.

¹⁾ Deze en de volgende aantekeningen uit de „Dekanatsbücher” dank ik eveneens aan Dr. Keussen.

²⁾ Un. 390a fol. 9 verso. Vgl. Bijlage A, p. VI sq.

³⁾ Vergelijk hierover het vervolg.

⁴⁾ *Vita*, p. 2 sqq.

Terwijl wij de overige berichten laten voor hetgeen zij zijn, hechten wij aan de mededeeling van Hardenberg volgens welke Wessel zich te Keulen uit een zekere onvoldaanheid met de Academische werkzaamheden op de bestudeering van verschillende talen en het onderzoek der geschriften van Rupert van Deutz zou hebben toegelegd, vertrouwen. Tegelijk meenen wij dat deze studiën niet in de jaren 1449—1452, toen hiervoor minder aanleiding en waarschijnlijk ook minder gelegenheid bestond, maar gedurende de periode van Gansfort's tweede verblijf te Keulen moeten worden gesteld. Is dit juist, dan mogen wij met eenig recht veronderstellen, dat Wessel, ofschoon hij, getuige o. a. zijn begeerte om niet op den Agnietenberg te blijven, reeds in zijn jeugd zijn eigen ideeën over verschillende zaken heeft gehad, toch vooral na zijn eerste verblijf te Keulen, hoe langer hoe meer eigen paden is gaan bewandelen ¹⁾. Voor deze veronderstelling schijnen de genoemde uitlatingen te Parijs, zijn nieuwe studiën te Keulen en, voor zoover wij kunnen nagaan, het geheele vervolg van zijne levensgeschiedenis te pleiten. Inzonderheid getuigen zijne taalkundige onderzoekingen van een groote mate van geestelijke zelfstandigheid. Men kan dan ook de beteekenis van het feit, dat Gansfort zich, naar het schijnt, geheel uit eigen beweging, de beginselen van het Grieksch en het Hebreeuwsch heeft eigen gemaakt ²⁾, moeilijk overschatten. Wat allereerst zijn studie van het Grieksch betreft, in de Middeleeuwen waren de werken der Grieksche denkers in de geleerde wereld ongetwijfeld goede bekenden ³⁾. Men las de Grieksche wijsgeeren, mathematici, astronomen en geneeskundigen. Evenwel stelde men zich met een Latijnsche vertaling, die in het algemeen den inhoud weergaf, tevreden en begeerde het origineel niet. Zodoende bleef de kennis der Grieksche taal tot de groote uitzonderingen behooren. In het jaar 1360 somde Petrarca de Italianen op, die eenigszins met het Grieksch vertrouwd waren. Te Florence telde hij er drie of vier, te Bologna één, te Verona

¹⁾ Tot omstreeks 1459 is hij echter in ieder geval aanhanger van het Realisme gebleven. Vergelijk het vervolg.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 3 sq. Wessel zou volgens Hardenberg ook Arabisch en Chaldeeuwsch hebben geleerd. *L. c.*, p. 4. Vermoedelijk is hier overdrijving in het spel. Gansfort was „trilinguis”. Zie o.a. het „Epitaphium” van Pelantinus vóór in de *Opera Wesseli*, p. 22.

³⁾ Vgl. over de studie van het Grieksch gedurende de Middeleeuwen en in de 15de eeuw: Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, S. 41 ff.; Allen, *Age of Erasmus*, p. 122 sq.

twee, één te Sulmona en één te Mantua; te Rome kende hij er niet een. Ruim honderd jaren later geeft Wimpeling in zijn „Isidoneus” een soortgelijk overzicht van het aantal Graeci in Duitschland en weet in het geheel slechts een vijftal geleerden op te noemen ¹⁾. Bij dezen stand van zaken is het des te merkwaardiger, dat Wessel, lang voordat mannen als Agricola, Reuchlin en Erasmus de bewondering der tijdgenooten door hun wetenschap zouden opwekken, in een omgeving die allerm minst tot philologische studiën neigde, voor zichzelf de grondslagen tot de bestudeering van het Grieksch heeft gelegd. Wij weten niet met zekerheid van wie hij zijn eerste onderwijs op dit gebied heeft ontvangen. Leerboeken, waaruit men de kennis der taal kon verkrijgen, heeft hij niet kunnen gebruiken. Deze verschenen immers eerst geruimen tijd later. In Italië kwamen de eerste Grieksche grammatica's in de laatste vijf en twintig jaren der 15de eeuw in den handel; in Duitschland zag het eerste leerboek in het begin der 16de eeuw het licht. Wellicht denkt Hardenberg ²⁾ aan de gebeurtenissen na de lotgevallen van Constantinopel, wanneer hij schrijft, dat het vooral ter zake kundige geleerden uit Byzantium, en onder hen inzonderheid Dominicaner monniken, zijn geweest aan wie Wessel zijn eerste onderricht in het Grieksch dankte. In hoeverre dit bericht op betrouwbaarheid aanspraak mag maken kan moeilijk worden vastgesteld. Van meer belang is de vraag in hoeverre Gansfort zich, in den loop der jaren, de kennis der taal heeft toegeëigend. Melanchton schrijft, dat hij zich herinnert van Reuchlin te hebben vernomen, dat Wessel middelmatig in het Grieksch onderlegd was ³⁾. Meermalen citeert hij in zijne geschriften den oorspronkelijken tekst ⁴⁾, maar wanneer hij ergens ⁵⁾ den superlativus van ἀγαθός weergeeft met ἀγαθότατος, dan volgt hieruit, dat men zijn kennis op dit gebied niet te hoog mag aanslaan. Vermoedelijk kende hij zooveel van het Grieksch, dat hij in het algemeen een Griekschen schrijver verstond.

¹⁾ Wimpeling noemt Gansfort niet. Vgl. Paulsen, *a. a. O.*, S. 41.

²⁾ *Vita*, p. 3.

³⁾ Vgl. o.a. den brief van Melanchton aan Alardus van Amsterdam, in: *Corpus Reformatorum*, ed. Bretschneider, Vol. III, Halis Saxonum 1836, kol. 675.

⁴⁾ Vgl. o. a. *Scala meditationis, Exemplum I*, p. 331; *De magnitudine passionis*, cap. 54, p. 566.

⁵⁾ *Scala medit., Exemplum I*, p. 331.

Van niet minder groote beteekenis is het, dat Wessel te Keulen een aanvang heeft gemaakt met de beoefening van het Hebreeuwsch. Gedurende de Middeleeuwen bleef de kennis van deze taal vrijwel geheel beperkt tot de kringen der Joden¹⁾. Gemis aan belangstelling en haat tegen de vertegenwoordigers van het Jodendom waren oorzaak, dat zoo goed als niemand onder de Christenen hun onderwijs in deze taal zocht. Gebeurde het een enkele keer, dat iemand zich op de hoogte wenschte te stellen, dan richtte men zich tot een gedoopten Jood, maar heel diep ging de studie over het geheel genomen niet. Sedert de 15de eeuw kwam hierin echter verandering. Van nu aan vergeenoegden verschillende geleerden zich niet meer met een soort van algemeene waardeering der taal, maar trachtten zij zelf bij Joden een grondige kennis van het Hebreeuwsch te verkrijgen. Niet dat de haat tegen het Jodendom zich ook in dien tijd niet op betreurenswaardige wijze in allerlei kringen der samenleving deed gelden, maar de dorst naar wetenschap bewerkte, dat men hier en daar over de tegenstellingen begon heen te zien en het taalkundig onderwijs der Joodsche leeraren begeerde. Wij weten niet aan welke leermeesters Wessel zijn eerste kennismaking met het Hebreeuwsch te danken had. Ook hier is Hardenberg de eenige bron waarnaar wij kunnen verwijzen, maar zijne aantekeningen zijn weinig afdoende. In zijn „Vita”²⁾ verhaalt hij, dat Gansfort in aanraking zou zijn gekomen met bedelmonniken uit overzeesche gewesten en onderricht van hen zou hebben ontvangen. Het komt ons evenwel waarschijnlijker voor, dat hij zich onder de leiding van een Joodschen geleerde op het Hebreeuwsch zal hebben toegelegd. Men kan hiertegen niet aanvoeren, dat de regeering van Keulen kort vóór den eersten October van het jaar 1424 het besluit had genomen, dat vanaf dat oogenblik geen Jood meer binnen de muren der stad zou worden geduld en hen sedert dien door hare groote gestrengheid

¹⁾ Vgl. over de kennis van het Hebreeuwsch in de 15de eeuw en vroeger: F. Nève, *Mémoire historique et littéraire sur le collège des Trois-Langues à l'Université de Louvain*, in: *Mémoires couronnés par l'Académie Royale de Belgique*, Tome XXVIII, Bruxelles 1856, p. 1—428 en daarvan p. 28 suiv.; L. Geiger, *Das Studium der Hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV bis zur Mitte des XVI Jahrhunderts*, Breslau 1870, S. 16, 18 ff., 22 f. e. e.; J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Bd. I, Leipzig 1913¹¹, S. 220 ff.; B. Walde, *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters*, Münster 1916.

²⁾ P. 4.

gedurende lange jaren het leven uitermate bemoeilijkte. Het is immers zeer goed mogelijk dat Wessel zich aan de leiding van gedoopte Joden heeft toevertrouwd ¹⁾. In ieder geval verdient het, evenals bij de studie van het Grieksch, in hooge mate onze aandacht, dat Gansfort zich, in een tijd toen de kennis van het Hebreeuwsch onder Christenen nog tot de groote uitzonderingen behoorde, op dit terrein van wetenschap heeft bewogen en door zijn taalkundig onderzoek min of meer tot de voorloopers van den vader der Hebreeuwsche grammatica, Johan Reuchlin, mag worden gerekend. Op tal van plaatsen citeert hij den oorspronkelijken tekst van het Oude Testament ²⁾ en het is in dit verband van gewicht, dat Wessel den Israelitischen Godnaam eenige malen met Jehovah weergeeft, zoodat de meening volgens welke deze uitspraak van het tetragrammaton uit de 16de eeuw zou dagteekenen en het eerst door den biechtvader van Paus Leo X, den Franciscaner monnik Petrus Galatinus zou zijn gebruikt, onjuist is ³⁾. De vraag in hoeverre hij zich, bij de algemeene gebrekkigheid der leermiddelen met eenige gemakkelijheid in het Hebreeuwsch heeft bewogen, wordt vermoedelijk het beste beantwoord met behulp van de aantekening, die Melanchton ⁴⁾ ook over zijne vorderingen in de beoefening van deze taal geeft, wanneer hij schrijft, dat Gansfort's kennis en bedrevenheid op dit gebied, naar de mededeeling van Reuchlin, evenals in het Grieksch, middelmatig moesten worden genoemd.

¹⁾ Over den toestand van de Joden te Keulen in de 15de eeuw raadplege men: Ennen, *Geschichte*, Bd. III, S. 312—338. Reuchlin leerde Hebreeuwsch van Joden. Volgens Geldenhauer ook Agricola. Vgl. zijn: *Vita Rodolphi Agricolae Frisii*, in: Fichardus, *Vitae*, p. 85 reeto. Luther heeft over de Rabbijnsche litteratuur meermalen inlichtingen bij Joden gevraagd. Zie: H. Boehmer, *Luther im Lichte der neueren Forschung*, Leipzig 1914³, S. 95. Inzake Wessel's leermeesters heeft reeds de schrijver van het levensbericht van Gansfort in de: *Effigies et vitae*, p. 16, aan Joden gedacht.

²⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 5, p. 59 en 60; cap. 10, p. 72; cap. 11, p. 74; cap. 13, p. 78; Liber 4, cap. 6, p. 85; Liber 5, cap. 6, p. 97; cap. 10, p. 103; Liber 7, cap. 1, p. 125; Liber 8, cap. 7, p. 149; *De causis incarnationis*, cap. 4, p. 420; cap. 11, p. 437; *De magnit. passion.*, cap. 10, p. 471; cap. 11, p. 472; cap. 15, p. 482; cap. 16, p. 484; cap. 27, p. 510; cap. 31, p. 515; cap. 54, p. 565; *De sacramento eucharistiae*, cap. 8, p. 674 en 675; cap. 10, p. 679 en 680; cap. 14, p. 684; *De magnit. passion.*, p. 744 e. e.

³⁾ Wessel schrijft meestal Johavah. Tweemaal echter Jehovah. Zie: *De sacram. euchar.*, cap. 10, p. 679 en 680. Volgens Prof. Valeton Jun., heeft Galatinus deze uitspraak het eerst in zwang gebracht. Vgl. zijn artikel: *De Israelietische Godnaam*, in: *Theologische Studiën*, zevende jaargang, 1889, blz. 173—221 en daarvan blz. 174. Over het tetragrammaton leze men: Dr. L. Geiger, *Johann Reuchlin, sein Leben und seine Werke*, Leipzig 1871, S. 182. Zie ook: Paulus, *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, in: *Der Katholik*, a. a. O., S. 19f.

⁴⁾ *L. c.*, kol. 675.

Wanneer wij ten slotte trachten na te rekenen, welke de overwegingen zijn geweest, die hem tot de bestudeering van het Grieksch en het Hebreeuwsch zullen hebben gebracht, dan moet de oplossing zonder twijfel in de begeerte om met de bronnen zelf kennis te maken worden gezocht. Hardenberg ¹⁾ beweert dan ook, dat Wessel zich op taalstudie toeleigde, opdat men hem ten opzichte van den oorspronkelijken tekst niet om den tuin zou kunnen leiden. In overeenstemming hiermede zal hij gedurende zijn verblijf te Keulen of later ook Plato, Aristoteles en de werken van den Aristoteles-commentator en vriend van Gregorius van Nazianze, Themistius, wel in het origineel hebben gelezen ²⁾).

Wij hebben hierboven reeds opgemerkt dat Wessel zich, volgens Hardenberg, te Keulen niet alleen met taalkundige onderzoekingen maar tevens met de lectuur van de werken van Rupert van Deutz heeft beziggehouden. Wanneer wij den biograaf van Gansfort mogen gelooven, dan werd de belangstelling van den Keulschen Magister, te midden van allerlei werkzaamheden, telkens opnieuw door de theologische wetenschap getrokken ³⁾). Brandende van begeerte om de bibliotheken van verschillende kloosters te raadplegen zou hij, om toegang tot de boekerijen te verkrijgen, vriendschap met eenige monniken hebben gesloten. In het bijzonder noemt de schrijver de boekerijen der Benedictijners onder de collectie's waarvan Wessel gebruik zou hebben gemaakt. Wij weten niet aan welke kloosterbibliotheken hier moet worden gedacht. Misschien heeft Gansfort de verzamelingen in de kloosters S. Pantaleon en Gross S. Martin aan den Rijn, waar destijds inderdaad groote boekerijen werden gevonden, doorzocht ⁴⁾). Het is evenwel waarschijnlijker, dat hier in de allereerste plaats op de bibliotheek in het klooster te Deutz wordt gezinspeeld. Wessel zal dan ook meermalen den Rijn zijn overgestoken om zich aan de overzijde in de werken van den voormaligen abt van Sint-Heribert te verdiepen ⁵⁾).

In de dagen, dat theologen als Abaelard en Bernard van Clair-

¹⁾ *Vita*, p. 4. De schrijver denkt hier speciaal aan Wessel's Grieksche studiën.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 2.

³⁾ Vgl. *Vita*, p. 2: „Semper ad Theologiam propendebat”.

⁴⁾ Beide kloosters behoorden aan de Benedictijner-orde. Ik dank deze mededeelingen aan Dr. Keussen.

⁵⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 3.

vaux aller oogen op zich zagen gevestigd, leefde daar in de stille teruggetrokkenheid van het stadje Deutz een man, die, als het hoofd zijner kloosterlingen liefde voor de wetenschap en zin voor weldadigheid op merkwaardige wijze wist te vereenigen ¹⁾. Met trouwhartigheid wakende over het zieleheil zijner monniken, belang stellende in alles wat de geschiedenis van zijn klooster betrof, voorstander van strenge tucht in de orde waarbij hij zich had aangesloten, beschikte Rupert over gegevens geschikt om den opbouw der samenleving binnen de muren van het convent van Sint-Heribert te bevorderen. Als geleerde meer dorstende naar verdieping dan naar uitbreiding van zijn kennis, met een sterke begeerte naar toepassing van de moeizaam verkregene wetenschap, heeft hij gedurende zijn leven tal van grootere en kleinere geschriften vervaardigd. Terwijl bij verschillende godgeleerden dier dagen de dialectiek meer uitsluitend het middel was met behulp waarvan men den grond der dingen trachtte te benaderen, poogde Rupert eenzelfde doel te bereiken door den inwendigen samenhang, den zin van het historisch gebeuren op te sporen en trad bij hem, evenals bij de Victorijnen, de practische mystiek op den voorgrond. Met den afkeer van de dialectiek ging een minder systematische dan wel stichtelijk-exegetische aanleg gepaard. Geestdriftig prijst hij den Bijbel. Vóór alles is zijn streven op de uitlegging der Heilige Schrift gericht; uit haar moet geheel de theologie worden afgeleid. In overeenstemming hiermede heeft hij, uitgaande van wat naar zijn meening een juiste exegese van den Bijbel voorschreef, in enkele zijner hoofdwerken zijne meer intuitieve dan streng logisch doorgevoerde gedachten betreffende het doel der wereldgeschiedenis neergelegd. Het zijn vooral deze beschouwingen, meer dan zijne eigenaardige consubstantiatieleer of andere leeringen en in geen geval de met het oudkerkelijke dogma samengeweven speculatie's — welke, naar de

¹⁾ Over Rupert van Deutz raadplege men o. a.: J. A. Dorner, *Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi*, Th. II, Berlin 1853¹, S. 389 ff., 437; J. Bach, *Die Dogmengeschichte des Mittelalters vom christologischen Standpunkte*, 2 Th., Wien 1873—1875, Th. I, S. 412 ff.; Th. II, S. 243 ff.; R. Rocholl, *Rupert von Deutz. Beitrag zur Geschichte der Kirche im XII Jahrhundert*, Gütersloh 1886; Otto Baltzer, *Beiträge zur Geschichte des christologischen Dogmas im 11. und 12. Jahrhundert*, in: *Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche herausgegeben von N. Bonwetsch und R. Seeberg*, Leipzig 1898, S. 28 ff.; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Th. IV, Leipzig 1913 und 4, S. 432 ff. De werken van Rupert vindt men bij Migne, *Patrologia Latina*, Tomi 167—170.

opmerking van Hauck ¹⁾, bij Rupert min of meer geneutraliseerd worden — die voor zijne theologie karakteristiek kunnen worden genoemd. Onze abt geeft geen dogmatiek maar teekent de daden van God met de menschheid en schrijft heilsgeschiedenis in grooten stijl. Door innerlijken drang naar eenheid en geslotenheid in zijne opvattingen betreffende het wereldgebeuren gedreven, heeft hij zich de ontwikkeling der gebeurtenissen teleologisch gedacht en den grooten zegepraal door God in den loop der historie over de macht van den duivel bevochten met behulp van allerlei typologieën en allegoresen, kabbalistische kunst en gematrieën, aan de hand van den Bijbel geschouwd in een opeenvolgende reeks van perioden, waarin den Vader, den Zoon en den Geest achtereenvolgens de stichting, de ontwikkeling en de voltooiing van het Godsrijk waren toebedeeld. Geheel deze bouw berust op den hoeksteen: Christus. Zijn volheid en heerlijkheid worden tegenover de kettersch bevondene meeningen gesteld. Hij is het organisch middelpunt der christelijke wereldbeschouwing; het doel, de kroon, der natuurlijke en geestelijke, der zichtbare en onzichtbare wereld. De grond waarom de Zoon mensch werd moet niet in de zonde worden gezocht. Geheel onafhankelijk van de vraag naar het kwaad was reeds van eeuwigheid vastgesteld, dat het woord vleesch zou worden en onder de menschen zou wonen. De beteekenis der zonde ligt alleen hierin, dat zij de menschwording verdiept; zij is op zichzelf geen werkelijkheid maar geeft Gods heilsdaden relief. Door zijne indaling en de daarmede verbondene ontzondiging voltooit de Zoon de wereldcreatuur. De menschheid zou zonder den Zoon des menschen hare voltooiing nimmer kunnen bereiken.

Wij wenschten wel met zekerheid te kunnen bepalen, wat Wessel gedurende den tijd dat hij ten tweeden male te Keulen arbeidde in de beschouwingen van Rupert van Deutz kan hebben aangetrokken. Zonder ons in allerlei veronderstellingen te verliezen meenen wij dat vooral een tweetal overwegingen Gansfort tot zijne bezoeken aan het Sint-Heribertklooster zullen hebben gebracht. Vooreerst vond hij hier, gegeven zijn onvoladaanheid met den dagelijkschen werkkring aan de Hoogeschool,

¹⁾ *Kirchengeschichte, a. a. O.*, S. 437.

iets geheel anders dan wat hem als Hoogleeraar der Facultas artium in het Universitaire leven werd geboden. En vervolgens zal wellicht een aan de geestelijke sfeer der Zwolsche samenleving ontleende Bijbelsche vroomheid en zin voor practische mystiek aanknoopingspunten in de geschriften van Rupert hebben gevonden ¹⁾. Dat verschillende gedachten van den Benedictijner abt hem ook in zijn latere leven hebben vergezeld, volgt uit het feit, dat hij, in een soort van citatenverzameling, een reeks van notitie's uit zijne werken heeft overgenomen ²⁾. Het is niet onmogelijk, dat Gansfort reeds te Zwolle de grondslagen voor de samenstelling van een excerptenboek heeft gelegd. Wij weten immers, dat het bij de Broeders van het gemeene leven en de Regulieren van Windesheim een bekend gebruik was, om, in navolging van Geert de Groote en Florentius Radewijns, reeksen citaten te verzamelen. In het begin der 15de eeuw had b.v. Rector Cele de gewoonte om op Zon- en Feestdagen, voor de leerlingen der school maar ook voor leeken, uitlegging van de Evangeliën en de Brieven te geven en bij die gelegenheid vooral verschillende gedeelten uit den Bijbel en de Kerkvaders te dicteeren. Het boek waarin de citaten werden opgeschreven en dat de toehoorders voor hun verdere leven als stichtelijke lectuur konden meenemen, heette „rapuarium” of „rapiarium” ³⁾. Een dergelijk „rapuarium” heeft ook Wessel te eeniger tijd aangelegd en hij placht het zijn „Mare magnum” te noemen ⁴⁾. Ook na zijne studiën te Keulen zal hij, volgens

¹⁾ In aanmerking genomen de gebrekkige kennis die wij van Wessel's levensgeschiedenis bezitten moeten wij het bij deze enkele veronderstellingen laten. Men zou anders geneigd zijn aan een zekeren tegenzin tegen de dialectiek in het algemeen te denken. Gezien de hartstocht waarmee Gansfort zich in latere jaren op het disputeeren met geleerden als Van Zomerén e. a. heeft toegelegd is dit evenwel niet aannemelijk. Wij aarzelen een definitief antwoord te geven op de vraag of Wessel's voorliefde voor Plato en de Grieksche Kerkvaders afstamt uit zijn toenmalige bestudeering van de werken van Rupert. Hauck ontkent dat Rupert onder den invloed van Plato of de Grieksche vaders zou hebben gestaan. Vgl. *Kirchengeschichte*, Th. IV, S. 433 Anm. 6; 435 Anm. 4. Zie daartegenover o. a. Bach, *Dogmengeschichte*, Th. II, S. 243, 297; Rocholl, *Rupert von Deuts.* S. 59, 253f., 256; Baltzer, *Beiträge, a. a. O.*, S. 29. Over de verhouding van Wessel tot Rupert wordt verder in § 1 van het derde gedeelte van dit geschrift gehandeld.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 3 en 16. Eenige citaten vindt men op p. 3.

³⁾ Vgl. over dit alles: Clemen Goch, S. 13f.; Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 100. Dr. Gerretsen vond het „rapiarium” van Radewijns te Deventer. Zie zijn: *Radewijns*, blz. 97 vgg.

⁴⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 3 en 16. Over de geschiedenis van het „Mare magnum” raadplege men verder Bijlage C, p. LIV sq. Volgens Hardenberg (*l. c.*) zou Wessel bij de samenstelling van zijn werken „De causis incarnationis” en „De magnitudine passionis” veel aan het „Mare magnum” hebben ontleend.

Hardenberg, nog tal van aantekeningen in zijn excerptenboek hebben opgenomen.

Voordat wij andermaal van de stad Keulen afscheid nemen om Wessel's levensgeschiedenis elders te vervolgen, vestigen wij nog de aandacht op eenige bekende persoonlijkheden, met wie Gansfort omstreeks 1455/56 hoogstwaarschijnlijk in aanraking zal zijn gekomen. In de eerste plaats noemen wij Johan Pupper van Goch. Er zijn zóóvele oudere schrijvers, die van Wessel's vriendschap met Goch gewagen¹⁾, dat men wel moet aannemen, dat de talrijke berichten dienaangaande de herinnering aan eenmaal bestaande verhoudingen hebben bewaard. De chronologische reconstructie van de levensdata van Goch levert echter zeer groote moeilijkheden op, zoodat het niet gemakkelijk is met zekerheid te bepalen waar en wanneer beide mannen elkander kunnen hebben ontmoet. Het meest waarschijnlijk geval is dat Gansfort en Goch gedurende een korte periode tegelijkertijd aan de Universiteit te Keulen hebben vertoeft. Immers den 19den December van het jaar 1454, en dus niet zoo heel lang voordat Wessel hier terugkeerde, werd Johan Pupper van Goch te Keulen als student in de Faculteit der rechtsgeleerdheid ingeschreven²⁾. Hoe lang Goch aan de Keulsche Hoogeschool heeft gestudeerd kan niet met nauwkeurigheid worden aangegeven. De „archivalia” der Universiteit zwijgen over hem verder geheel³⁾. Evenwel is de veronderstelling geoorloofd dat hij eenige jaren in de stad is gebleven en er nog in den tijd, toen Wessel als Hoogleraar in de Faculteit der vrije kunsten doceerde, heeft gearbeid. In het licht van deze gegevens is de meening van Clemen⁴⁾ merkwaardig, dat Goch hier en

¹⁾ Clemen noemt zoo goed als alle schrijvers op. Vgl. zijn: *Goch*, S. 1ff., 25 en Anm. 1 aldaar. Wij vermelden nog een aantekening in het stuk over Wessel in: *Effigies et vitae*, p. 23.

²⁾ Vgl. Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 441 no. 74. Clemen meent dat Wessel en Goch elkander reeds op de school te Zwolle hebben leeren kennen. Dit is volstrekt niet onmogelijk. Goch heeft ongetwijfeld onder de Broeders van het gemeene leven verkeerd. Vgl. Clemen, *Goch*, S. 15ff., 22ff. Het is onzeker of hij wel dezelfde is als Johannes van Goch, die met Godfridus van Kempen de eerste Rector van het Fraterhuis te Harderwijk is geweest. Ook is het de vraag of Pupper van Goch een tijdlang in het Fraterhuis te Amersfoort en daarna onder de Broeders te Gouda heeft gearbeid. In de 15de eeuw komt de naam Johannes van Goch ontelbare malen voor. Clemen vermeldt een reeks van personen, die aldus hebben geheeten (*a. a. O.*, S. 30 Anm. 2). Zijn opsomming is voor uitbreiding vatbaar. Zie verder Dr. F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Deel VI, blz. 9 vgg.

³⁾ Mededeeling van Dr. Keussen.

⁴⁾ *Goch*, S. 190f.

daar in zijn leer aangaande de Heilige Schrift en in zijne opvattingen betreffende de verhouding van de Schrift tot de „patres” met Rupert van Deutz overeenstemt. Clemen heeft er dan ook terecht op gewezen, dat het volstrekt niet onmogelijk is, dat Goch door de aansporingen van Wessel tot de bestudeering van de werken van Rupert werd gebracht. Is deze veronderstelling juist, dan zouden wij hierin opnieuw een aanwijzing mogen zien, dat Gansfort den omgang met de geschriften van den Benedictijner abt met dankbaarheid heeft genoten.

Wanneer wij den schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” mogen gelooven, dan heeft ook Gabriel Biel te eeniger tijd tot Wessel's vrienden behoord. Over de levensgeschiedenis van Biel zijn wij gebrekkig ingelicht. Geboren te Spier is hij te Heidelberg Magister artium geworden ¹⁾. Vandaar trok hij naar Erfurt, waar hij o. a. in het jaar 1451 vertoefde. Na zijne studiën te Erfurt ontmoeten wij hem voor het eerst te Keulen. Den 25sten Mei 1453 werd Gabriel Byel de Spira als student in de theologische Faculteit ingeschreven ²⁾. Naar alle waarschijnlijkheid is hij eenigen tijd in deze stad gebleven en heeft Gansfort hier met hem kennis gemaakt. Voor het overige is ons omtrent de verhouding waarin beide mannen tot elkander hebben gestaan niets naders bekend.

Uit de berichten dienaangaande bij Hardenberg ³⁾ en eenige gegevens betreffende den toenmaligen toestand der Heidelbergse Universiteit meenen wij te mogen opmaken, dat Keurvorst Frederik van de Paltz Gansfort nog gedurende zijn verblijf te Keulen heeft uitgenoodigd om aan de door hem tot meerderen bloei gebrachte Hoogeschool als docent te willen optreden. Sedert Paus Urbanus VI in een schrijven van den 23sten October 1385 de eigenlijke grondslagen tot de stichting der Universiteit had gelegd, was het aantal leerkrachten en studenten, ondanks aanvankelijken tegenspoed, zóózeer toegenomen, dat men kan zeggen, dat geen der andere toenmalige Hoogescholen zich in zóó korten tijd zóó voorspoedig heeft ontwikkeld als die te Heidelberg. In het midden der 15de eeuw heeft vooral Keur-

¹⁾ Vergelijk over Biel o. a. de artikelen van Linsenmann in: *Wetzer und Welte's Kirchenlexicon* en Tschackert in: *RE*³. Zie ook: Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen*, S. 204ff.

²⁾ Vgl. Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 425 no. 44 en de *Anm.* aldaar.

³⁾ *Vita*, p. 4. De schrijver denkt bij vergissing aan Keurvorst Philippus.

vorst Frederik de eerste de belangen der Universiteit behartigd. Met warme genegenheid voor kunsten en wetenschappen bezielde, vermeederde hij hare inkomsten, voerde, inzonderheid in de wijsgeerige studiën, allerlei hervormingen in, regelde de tractementen der Professoren en zocht jonge krachten aan de Hoogeschool te verbinden ¹⁾. Het is volstrekt niet onmogelijk, dat Wessel's bekwaamheden in de Academische samenleving de aandacht hadden getrokken, zoodat Frederik besloot hem te vragen of hij naar Heidelberg zou willen overkomen. Misschien hebben, naast de overweging, dat Gansfort een aanwinst voor de Universiteit zou zijn, nog andere factoren bij het besluit van den Keurvorst om hem naar Heidelberg te roepen, den doorslag gegeven. Oorspronkelijk waren, vooral tengevolge van den invloed van den eersten Rector Marsilius van Inghen, alle docenten der Hoogeschool aanhangers van het Occamisme ²⁾. Voor zoover wij hieromtrent iets kunnen vaststellen schijnt er echter nog in de eerste helft der 15de eeuw een beweging van Parijs te zijn uitgegaan om ook Realistische Hoogleraren een plaats aan de Universiteit te verzekeren. Nadat men daartoe in 1444 en 1451 reeds pogingen in het werk had gesteld, werd de „via antiqua”, dank zij de bemoeiingen van den Keurvorst, in het jaar 1452 gevestigd. Van nu aan bestond de Faculteit der vrije kunsten uit twee helften, die tezamen onder de leiding van eenzelfden Deken de Facultas artium vormden. Het zijn vooral Keulsche Magistri en onder hen in de allereerste plaats Wessel's promotor Henricus of Herwicus van Amsterdam, die een rol van beteekenis in de nieuw geopende afdeeling der Realisten hebben gespeeld ³⁾. Uit deze laatste bijzonderheid mogen wij wellicht de gevolgtrekking maken, dat Frederik met het oog op de aanvulling van het aantal docenten in de „via antiqua”, misschien zelfs wel op aanbeveling van Henricus of Herwicus van Amsterdam, zijn uitnoodiging tot Gansfort zal hebben ge-

¹⁾ Vgl. over een en ander: J. F. Hautz, *Geschichte der Universität Heidelberg*, 2 Bde, Mannheim 1862—1864, Bd. I, S. 294 ff.; Denifle, *Die Universitäten des Mittelalters*, Bd. I, S. 380ff.; Thorbecke, *Die älteste Zeit der Universität Heidelberg*, S. 3—41; het artikel over Keurvorst Frederik van K. Menzel in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7, S. 593ff.

²⁾ Vgl. Dr. Carl Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, Bd. IV, Leipzig 1870, S. 187ff.; Rashdall, *The Universities of Europe*, Vol. II, Part I, p. 247 sqq.; Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen*, S. 133f.

³⁾ Vgl. Keussen, *Matrikel*, Th. I, P. XXXI Anm. 3; Toepke, *Matrikel*, Th. II, S. 392ff.

richt ¹⁾). Wat Hardenberg ²⁾ ons, naast zijne mededeeling over het verzoek van den Keurvorst, over Wessel's verhouding tot de Universiteit te Heidelberg verhaalt is van zoodanigen aard, dat de ware toedracht der gebeurtenissen op grond van zijne berichten moeilijk kan worden vastgesteld. Volgens den schrijver der „Vita” zou het de uitdrukkelijke wensch van Frederik zijn geweest, dat Wessel als Hoogleeraar in de theologische wetenschappen zou optreden. Evenwel zou het bestuur der Hoogeschool zich hiertegen, omdat Gansfort nog geen Doctor in de theologie was, met alle kracht hebben verzet. Toen hij daarop het Doctoraat trachtte te verkrijgen, zou men hem met een beroep op de statuten der Faculteit te kennen hebben gegeven, dat dit onmogelijk was, aangezien hem de wijding tot priester ontbrak. Tegen de priesterwijding zou hij vervolgens principiele bezwaren hebben gekoesterd. Op de vraag, waarom hij de tonsuur niet wilde aannemen, zou zijn antwoord hebben geluid, dat hij den galg niet vreesde zoolang hij bij zijn verstand bleef ³⁾). Ten slotte zou hij naar Heidelberg zijn vertrokken en daar, min of meer op zichzelf staande, in de vrije kunsten hebben onderwezen. Wij meenen de betrouwbaarheid van deze aantekeningen te moeten betwijfelen. Tevoren werd reeds opgemerkt, dat Wessel vermoedelijk nooit eenig examen in de theologische Faculteit heeft afgelegd. In ieder geval is hij noch te Parijs noch te Keulen Baccalaureus in de theologie geworden, zoodat hij te Heidelberg bezwaarlijk voor een Doctoraat in aanmerking kon komen. Ook is in de statuten der theologische Faculteit van een bepaling, als waarop het Universiteitsbestuur volgens Hardenberg zou hebben gedoeld, geen sprake ⁴⁾). Eindelijk heeft Gansfort, zooals uit het vervolg zal blijken, op de gewone wijze in de Heidelbergsche Facultas artium gearbeid. Wij tasten hier dus volkomen in het duister. Voor de meening, dat Wessel reeds te Keulen moeilijkheden

¹⁾ Wessel werkte te Heidelberg in de „via antiqua”. Vgl. het vervolg.

²⁾ *Vita*, p. 4.

³⁾ Misschien wordt in deze uitspraak gezinspeeld op het feit, dat een priester zonder gedegradéerd te zijn niet aan het leven kon worden gestraft en zoodoende aan vele burgerlijke straffen ontsnapte. Vgl. Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 298.

⁴⁾ Vgl. Hautz, *Geschichte der Universität Heidelberg*, Bd. II, S. 334ff. en 374ff.; E. Winkelmann, *Urkundenbuch der Universität Heidelberg*, 2 Bde, Heidelberg 1886, Bd. I, S. 206. De dateering bij Hautz, *a. a. O.*, S. 374 is onjuist. Vgl. Thorbecke, *Die älteste Zeit der Universität Heidelberg*, S. 109.

met eenige Heidelbergsche hoogwaardigheidsbekleeders heeft gehad zou men zich desnoods kunnen beroepen op eenige regels in de geschriften van Gansfort ¹⁾, waarin hij verhaalt dat hij van Keulen over Andernach en Bacharach in een zeer gedrukte stemming naar Heidelberg is gereisd. Maar zijn neerslachtigheid kan even goed een andere oorzaak hebben gehad. Uit de als terloops ingevlochten mededeeling van Wessel kunnen geen conclusie's betreffende de aantekeningen van Hardenberg worden getrokken.

Den eersten Juni van het jaar 1456 werd „Magister Coloniensis Wessellus Goszfort de Gruningen” onder het Rectoraat van Johannes Schroder te Heidelberg ingeschreven ²⁾. Den 23sten Juni daaropvolgende werd hij als docent in de Facultas artium opgenomen en werkte hij sindsdien in de „via antiqua”. Den 23sten September van het jaar 1456 en den 23sten Augustus van het jaar 1457 determineerden eenige studenten onder Magister Wesselus in de vrije kunsten. Van een andere „determinatio”, waarbij Gansfort als Hoogleraar de leiding had, wordt de datum niet uitdrukkelijk vermeld. In ieder geval is hij dus tot den 23sten Augustus 1457 te Heidelberg gebleven ³⁾. Gedurende dien tijd moet hij ongetwijfeld meer van nabij met de Academische twisten tusschen de Realisten en de Occamisten in aanraking zijn gekomen. Of de beschouwingen van den „pionier der Humanistische beschaving” Petrus Luder, die den 15den Juli 1456 zijn „inauguralis” hield en daarna voor zijne ideëen ingang zocht te vinden ⁴⁾ eenigen indruk op Wessel hebben gemaakt, is niet bekend. Het eenige wat wij nog met zekerheid over zijn verblijf in de stad weten is, dat hij er slechts korten tijd heeft vertoefd. Uit een op het Gemeentearchief te Zwolle berustende rekening blijkt, dat Gansfort in het jaar 1458 te Zwolle is geweest en dat de stedelijke regeering hem bij zijn bezoek aan de stad een geschenk in wijn heeft vereerd ⁵⁾.

Er was in den kring der Fraters heel wat veranderd sedert Wes-

¹⁾ *Scala medit.*, Liber I, cap. 17, p. 216.

²⁾ Vgl. over dit alles: Toepke, *Matrikel*, Th. I, S. 285; Th. II, S. 395 en 396.

³⁾ In het „Universitäts-Archiv” te Heidelberg is verder niets over Wessel te vinden. Vriendelijke mededeeling van Prof. Dr. Wille te Heidelberg.

⁴⁾ Vgl. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, S. 44ff. Ook Geiger handelt over hem, *Renaissance und Humanismus*, S. 327f. Het werkje van L. Häusser, *Die Anfänge der klassischen Studien zu Heidelberg*, Heidelberg 1844, is verouderd.

⁵⁾ Item meister Wessel f[acit]. ii q[uartan].

sel in het jaar 1449 de Broeders van het gemeene leven had verlaten. Ruim een jaar voordat hij in de stad terugkeerde was de eerwaardige Dirk van Herxen, na een smartelijk lijden, op zes en zeventigjarigen leeftijd ontslapen ¹⁾. Daarna had Albert Paep van Calcar den 24sten April 1457 de opengevallen plaats ingenomen, om vervolgens gedurende lange jaren met eere het Rectoraat van het Sint-Gregoriushuis te bekleeden ²⁾. Het had heel veel moeite gekost voordat het den Broeders gelukt was, Albert voor goed aan hun samenleving te binden. Als zoon van den raadsheer van den Hertog van Kleef Lambert Paep, had zijn vader hem omstreeks 1415 met een eigen paedagoog naar de school te Zwolle gezonden. Wel hadden de Fraters bij allerlei gelegenheden getracht hem te bewegen om, terwille van zijn zieleheil, in het Domus parva te gaan wonen, maar de jeugdige scholier had zich hiertoe niet laten overhalen. Ten slotte hadden echter een „collatio” over het eeuwig verderf en de bestudeering der „vier uittersten” ³⁾ hem zóózeer getroffen, dat hij de Broeders om een kamertje in het convict had gevraagd. Ondanks het voortdurende verzet van zijn vader had hij zich daarna meer en meer aan de Fraters gehecht en zelfs een plaats in hun midden verkregen. Met hen was hij naar Doesburg gereisd en na de terugkeer te Zwolle had hij zich o.a. op uitnemende wijze van zijne ambtsbezigheden als Procurator van het Domus pauperum gekweten. Niet alleen muntte hij uit door zijn vroomheid en trachtte hij in alles zichzelf te overwinnen, maar hij was ook een goed afschrijver en bezat een bijzonderen aanleg zoo-wel voor het bouwen van huizen als voor het houden van collatie’s. Als Rector van het Fraterhuis was hij bij allen gezien en genoot hij de vereering van velen.

Wij weten niet waarom Wessel de Universiteit te Heidelberg heeft vaarwel gezegd, om de reis naar Zwolle te aanvaarden. Misschien hebben de begeerte om weer eens in de oude omgeving te verkeer en of de behoefte om vroegere vrienden te ontmoeten Gansfort naar de stad met hare onvergetelijke jeugdhervindingen gedreven. Het is niet onmogelijk, dat hij in het jaar 1458 tegelijk een bezoek aan den Agnietenberg heeft gebracht. Maar

¹⁾ Vgl. De Voecht, *Narratio*, p. III sqq.

²⁾ Vgl. De Voecht, *Narratio*, p. 120 sqq. Wessel heeft Albert van Calcar ongetwijfeld reeds vóór 1449 gekend. In ieder geval is hij in latere jaren met hem in aanraking gekomen. Zie hierover het vervolg van dit geschrift.

³⁾ Vgl. C. M. Vos, *De leer der vier uittersten*, Amsterdam 1866.

hierover is ons niets met zekerheid bekend. Wel staat het vast, dat hij Zwolle na betrekkelijk korten tijd weer moet hebben verlaten. Wij houden het voor waarschijnlijk, dat Wessel nog in 1458 te Keulen is geweest en vandaar, vermoedelijk in hetzelfde jaar, naar Parijs is vertrokken. Willen wij deze veronderstelling aannemelijk maken, dan moeten wij eenigszins op de gebeurtenissen vooruitloopen. In den meergemelden brief van Wessel aan Hoeck¹⁾ verhaalt de schrijver, dat de Keurvorst van de Paltz hem te eeniger tijd door middel van den biechtvader van den Aartsbisschop van Keulen, een zekeren Quappo, onder allerlei belangrijke toezeggingen, verzocht om naar Heidelberg over te komen, maar dat hij, na het verzoek van den Keurvorst te hebben afgewezen, naar Parijs ging en wel met de uitsluitende bedoeling om daar de beroemde Magistri Hendrik van Zomeren en Nicolaas van Utrecht, beiden aanhangers van het Formalisme, tot de Realistische beschouwingen te bewegen. Toen Gansfort echter te Parijs in zijne min of meer van overmoedigheid getuigend disputeeren met de genoemde geleerden bespeurd had dat beide mannen zijn meerderen waren, liet hij het Realistisch standpunt varen, ging, voordat drie maanden verlopen waren, tot de partij der Formalisten over en bestudeerde allerlei verhandelingen over de meeningen van Scotus en die van zijne geestverwanten, de Parijsche leeraren Franciscus Mayron en Nicolaus Bonet²⁾. Maar ook daarmede niet tevreden schaarde hij zich ten slotte, uitsluitend door liefde tot de waarheid gedreven, binnen een jaar nadat hij Formalist was geworden, onder de aanhangers van het Occamisme³⁾. In meer dan één opzicht is deze mededeeling met het oog op de bepaling van wat er na zijn vertrek uit Zwolle moet zijn geschied, lichtgevend. Wel is het ons, ondanks allerlei nasporingen, niet mogen gelukken iets over een biechtvader van een 15de eeuwschen Aartsbisschop van Keulen met den naam Quappo te vinden⁴⁾, zoodat het niet

¹⁾ *Epistolae*, p. 877. Vgl. ook Hardenberg, *Vita*, p. 4.

²⁾ Vgl. over Mayron en Bonet: P. Feret, *La Faculté de théologie de Paris et ses docteurs les plus célèbres*, Tome III, Paris 1896, p. 305 en 360 suiv. Voorts de artikelen van Schrödl en Grammer in: *Wetzer und Welte's Kirchenlexicon*.

³⁾ Wessel noemt de leeraren der „via moderna” Nominalisten. Dit waarschijnlijk in navolging van de vertegenwoordigers der „via antiqua” die Occam ten onrechte voor een restaurator van het Nominalisme hielden. Occam wijkt in tal van opzichten af van het Nominalisme van Roscellinus. Vgl. Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen u. s. w.*, S. 96ff., 135f.

⁴⁾ Prof. Wille en Dr. Keussen hebben over Quappo in het „Universitätsarchiv” te Heidelberg en het „Historisches Archiv” te Keulen niets gevonden. Ook in den op het

mogelijk is met behulp van de kennis zijner levensgeschiedenis het oogenblik, waarop hij met Gansfort in aanraking kan zijn gekomen, nader aan te geven, maar een voorzichtige samenvoeging van verschillende aanwijzingen stelt ons tot een tamelijk nauwkeurige beschrijving van Wessel's lotgevallen in de eerste jaren na zijn verblijf te Zwolle in staat. Daarbij gaan wij uit van twee vaststaande gegevens. Vooreerst weten wij met ontwijfelbare zekerheid dat Hendrik van Zomeren in het jaar 1460 Heimericus de Campo als Hoogleeraar in de theologische Faculteit te Leuven is opgevolgd en dus ongeveer in dien tijd Parijs moet hebben verlaten ¹⁾. En vervolgens heeft Gansfort, zooals wij hierboven gezien hebben, te Heidelberg in de „via antiqua” gedoceerd. In ieder geval moeten dus de gebeurtenissen waarop Wessel in zijn brief zinspeelt tusschen den 23sten Augustus 1457 als „terminus a quo” en het jaar 1460 als „terminus ad quem” hebben plaats gehad. Bedenken wij nu dat Gansfort zelf den tijd waarbinnen hij tot tweemaal van inzicht veranderde op ruim een jaar stelt, dan moet hij ongeveer in het begin van het jaar 1459 en waarschijnlijk nog iets eerder te Parijs zijn aangekomen. Aan zijn verblijf aan de Parijsche Hoogeschool ging de uitnoodiging van den Keurvorst vooraf. Het is niet aannemelijk, dat Quappo het verzoek van den Paltzgraaf te Heidelberg zal hebben overgebracht. Want vooreerst schrijft Wessel uitdrukkelijk, dat hij naar Heidelberg werd geroepen ²⁾, zoodat hij zich destijds elders moet hebben opgehouden. Vervolgens verhaalt hij dat hij, onmiddellijk nadat de aanbieding van den Keurvorst hem bereikt had, naar Parijs is gegaan, terwijl wij weten, dat hij van Heidelberg naar Zwolle is gereisd. En ten slotte is het niet duidelijk, waarom de vorst hem binnen de stad Heidelberg zijne wenschen door middel van den biechtvader van den Keulschen Aartsbisschop zou heb-

„Königliches Staatsarchiv” te Düsseldorf berustenden inventaris van het „Kurkölnisches Landesarchiv” komt hij niet voor. Evenmin in het archief van het Domkapittel aldaar. Vriendelijke mededeelingen van Dr. Ilgen te Düsseldorf. In het Altdeutsches Namenbuch van Förstemann ontbreekt de naam Quappo geheel.

¹⁾ Over de levensgeschiedenis van Nicolaas Fabri is ons na het jaar 1456 weinig bekend. In ieder geval is hij vóór den 11den Augustus 1472 als Hoogleeraar te Leuven gestorven. Vgl. Fredericq, *L'hérésie à l'Université de Louvain vers 1470*, I. c., p. 69. Over het vertrek van Van Zomeren zie: Laminne, *La controverse sur les futurs contingents etc.*, I. c., p. 381. Van 1 Maart—1 Sept. 1463 was hij Rector der Leuvense Hoogeschool. Den 14den Aug. 1472 is hij te Rome gestorven. Van Zomeren was Deken van Antwerpen en Kanunnik van Sint-Jan te 's Hertogenbosch.

²⁾ „Vocatus Heidelbergam”. Vgl. *Epistolae*, p. 877.

ben te kennen gegeven. De stad Zwolle komt waarschijnlijk evenmin in aanmerking. Het vermoeden ligt voor de hand, dat Gansfort, na van de Broeders afscheid te hebben genomen, om de eene of andere redenen naar Keulen is gegaan en daar een ontmoeting met den biechtvader Quappo heeft gehad ¹⁾. Blijkbaar had Wessel te Heidelberg tot groote tevredenheid van Frederik den eerste gearbeid, zoodat deze besloot in dezelfde stad, vanwaar reeds zoo-vele Magistri naar zijn Universiteit waren overgekomen, een poging in het werk te stellen om Magister Wesselus opnieuw aan de Hoogeschool te verbinden.

Willen wij de veranderingen die te Parijs, tengevolge van de disputen met Hendrik van Zomeren en Nicolaas Fabri, in Wessel's denken plaats grepen eenigszins verstaan, dan moeten wij onze aandacht voor een oogenblik bij de eigenaardige verschilpunten tusschen de drie genoemde theologische richtingen bepalen. Men kan, voor zooveel dit bij de beperking, die ons uit den aard der zaak is opgelegd, mogelijk is, het onderscheid tusschen de leeringen van Thomas van Aquino, Duns Scotus en Occam wellicht op geen punt treffender aanwijzen dan in de door hen gegevene bepalingen betreffende de verhouding van gelooven en weten.

Het is het eigenaardige van het stelsel van Thomas, dat hij in zijn door en door intellectualistisch systeem de synthese van de Aristotelische wijsbegeerte en de openbaring heeft gezocht ²⁾. Bij den Aquiner breidt zich de sfeer der specifiek goddelijke openbaring als die van het bovenaardsche over het wereldbeeld van Aristoteles uit. Aan het geheel onzer kennis ligt de wetenschap der natuurlijke waarheden ten grondslag. Deze natuurlijke waarheden worden, naast den eigenlijken inhoud der openbaring, als voorwerp van geloof en als een gevolg van God's zelfmededeeling aan de creatuur gedacht. Binnen het gebied der zinnelijke ervaring als het terrein, waarop zich het natuurlijke kennen beweegt, is een gedeeltelijke kennis van God mogelijk. Hier wordt God, naar de wijze van Aristoteles, door middel van het causale denken als de eerste oorzaak der dingen begrepen. Maar verder reikt hier onze wetenschap niet. Ons natuurlijk kenvermogen staat im-

¹⁾ Ook Hardenberg weet van een kortstondig verblijf te Keulen te verhalen. *Vita*, p. 4.

²⁾ Vgl. Jos. Ant. Endres, *Thomas von Aquin*, Mainz 1910, S. 70ff.; R. Eucken, *Die Philosophie des Thomas von Aquino und die Kultur der Neuzeit*, Bad Sachsa 1910²; Martin Grabmann, *Thomas van Aquino, inleiding tot leven en leer*, bewerkt door J. H. E. J. Hoogveld, Utrecht 1914, blz. 90vvg.

mers reeds tot het binnen de sfeer der natuurlijke waarheden gelegene hoogste zijn in eenzelfde verhouding als het oog van den nachtvogel tot het helle zonnelicht. Hoeveel te meer moet dan het eeuwige voor het begrensde denken van den sterveling ontoegankelijk zijn! Binnen den kring van het aardsche wordt God dan ook niet naar Zijn wezen verstaan; de kennis der Triniteit is buitengesloten. Evenwel had God den mensch een bovennatuurlijk doel gesteld en aangezien de zwakheid der menschenlijke rede oorzaak was dat het schepsel nimmer uit zichzelf tot de wereld van het bovennatuurlijke, d. i. tot de eigenlijke wereld van het geloof zou kunnen doordringen, besloot God Zijne bovenaardsche waarheden aan de menschheid te openbaren. Deze, in de Schrift vervatte, bovenaardsche waarheden vullen door middel van een versterking van 's menschen geestelijk vermogen aan, wat binnen het zinnelijke onbereikbaar is. De geopenbaarde kennis geeft uitbreiding aan de natuurlijke; zij vermeerdert, voltooit. De inhoud der oneindige wereld van bovennatuurlijke waarheden draagt geenszins een tegenredelijk karakter. Veeleer moet deze bovenredelijk worden genoemd. Beide, de natuurlijke en de bovennatuurlijke openbaring, zijn van God en in Hem is geen tegenspraak mogelijk. In de sfeer van het eeuwige rust het intellect uit en vindt er bevrediging. De mensch heeft de geopenbaarde gedachten te aanvaarden, omdat het God is die deze, door wonderen in de wereld der natuur en des geestes bevestigd, heeft gegeven. Naar het „credo ut intelligam” grijpt het schepsel door het geloof de bovennatuurlijke wereld en leeft uit de harmonie tusschen gelooven en weten. Daarbij is het echter onmogelijk de waarheid van het geloof te bewijzen. De wijsbegeerte biedt als de dienaar der theologie bij de weerlegging van de tegen de bovenaardsche waarheden ingebrachte bezwaren, de behulpzame hand.

Terwijl Thomas in zijn dialectische bewerking der leer het intellect op den voorgrond stelt en in zijn autoriteitsgeloof, dat het Aristotelisme en de openbaring verbindt, de theologie beschouwt als de door God gegevene aanvulling der wijsbegeerte, gaat Duns Scotus uit van het primaat van den wil, bouwt op de religieuze ervaring van den geloovige en leert de zelfstandigheid der theologische wetenschap ¹⁾. Meer onafhankelijk staande tegenover de

¹⁾ Vgl. R. Seeberg, *Die Theologie des Johannes Duns Scotus. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung*, Leipzig 1900, S. 573—687 en daarvan o. a. S. 644ff.

overgeleverde stof dan Thomas was het hem bij zijn streven om de theologie als het religieuze kennen een eigen terrein van arbeiden aan te wijzen, in zijn onvoltooid gebleven systeem, vóór alles om preciseering van het begrip openbaring te doen. Wijsbegeerte en theologie richten zich op verschillende objecten van onderzoek, kunnen niet onder één dak samenwonen; zij zijn onafhankelijk van elkander. In den grond der zaak is het de meening van Duns Scotus, dat de wijsbegeerte zich met de natuurlijke verklaring der dingen en het verkrijgen van metaphysische kennis heeft bezig te houden, terwijl de theologie zich daarnaast tot het gebied der religie heeft te beperken en den positieven inhoud der openbaring d. w. z. een bepaalde wilsverhouding heeft te bestudeeren. De wijsbegeerte streeft naar kennis langs den weg der causaliteit; de theologie langs dien der finaliteit. God, de absoluut geestelijk heerschende wil, heeft in de historische openbaring Zijn doel aan de menschheid bekend gemaakt. De mensch bezit krachtens het geloof, d. i. een richting, die God eens vooral aan den geest heeft gegeven, het vermogen God te kennen en Hem in vrij wilsbesluit te dienen. Dit vermogen stelt het schepsel tot een bepaalde wilsverhouding, d. i. tot practisch-religieuze kennis in staat. Duns Scotus maakt geen onderscheid tusschen positief practisch religieuze kennis en de theologie en handhaaft haar wetenschappelijk karakter.

Tot geheel andere resultaten leidde het Occamistische denken¹⁾. Hadden Thomas Aquinas en Duns Scotus, zij het dan ook op verschillende wijzen, het wetenschappelijk karakter der theologie geponeerd, Occam voerde de voluntaristische beschouwingen van Duns Scotus tot het uiterste door, leerde in de relatie van God tot de wereld de absolute willekeur en kwam zodoende tot een geheel andere bepaling van de onderlinge verhouding van gelooven en weten. Tusschen deze beide gaapt volgens hem een onoverbrugbare kloof. Op het terrein van het wetenschappelijk onderzoek is het „Ding an sich” zonder meer ongrijpbaar. Uitgaande van het agnosticisme ten opzichte van de kennis der wereld wordt de waarheid op het gebied der wetenschap naar de meening van Occam alleen dan gevonden, wanneer men tot ontwijfelbare gevolgtrekkingen uit vaststaande beginselen van het denken kan komen. De eenig mogelijke wetenschap is de kennis van den

¹⁾ Vgl. R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Bd. III, Leipzig 1913³³, S. 606 ff.

geest, de logica, die arbeidt met al de haar uit de wereld der begrippen ten dienste staande middelen, het voorzichtig onderscheiden, het nauwkeurig begrenzen, en het noodzakelijke concludeeren. Daartegenover staat het gebied van het gelooven, waar niets wetenschappelijk kan worden vastgesteld. Alle pogingen om hier tot wezenlijke kennis te geraken, moeten op niets uitloopen. Ook de meest op den voorgrond tredende waarheden der kerkleer zijn voor het logisch denken onbereikbaar, zelfs onaannemelijk. Occam verlustigt zich er schier in het tegenredelijke van het geloof te accentueeren. God had in Zijn absoluten en onbegrijpelijken wil de dingen immers even goed anders kunnen willen, zoodat niets als noodzakelijk kan worden aangewezen. Bij zijn streven om de theologie elk wetenschappelijk karakter te ontzeggen is het hem evenwel niet om ondermijning maar veeleer om handhaving der kerkleer te doen. Want nadat hij heeft trachten aan te toonen, dat weten en gelooven niets met elkander hebben uit te staan, trekt hij zich op de in de religie gegevene, door het geloof te kennen, waarheden terug en eischt de onderwerping aan het kerkelijk gezag, inzonderheid aan de positieve openbaring in de Heilige Schrift.

Slechts tot op zekere hoogte kunnen wij nagaan welke overwegingen Wessel er toe hebben gebracht om zich te Parijs bij de Occamistische school aan te sluiten. Indien wij Hardenberg ¹⁾ mogen gelooven, dan zal Gansfort zich onder de Occamistische groep hebben geschaard, omdat hij hare beschouwingen voor zuiverder hield en meende dat hare leeringen meer naderden tot den eenvoud der Schrift en der Kerkvaders. Misschien zijn wij dichter bij de waarheid wanneer wij aannemen, dat Wessel vooral hierom tot de Occamisten is overgegaan, omdat in hun midden de meesten dergenen werden gevonden, die zich tegen de misbruiken in het kerkelijk leven verzetten. Mannen als D'Ailly en Gerson, die de psychologisch-practische denkwijze der Victorijnen zochten, bestreden het bederf in kerk en hierarchie en neigden tegelijk tot het Occamisme. Voor het overige is ons over Wessel's verhouding tot de „via moderna” omstreeks het jaar 1460 niets nader bekend ²⁾. Evenmin geven de bronnen bevredigende aanwijzingen,

¹⁾ *Vita*, p. 4.

²⁾ Over Wessel's verhouding tot het Occamisme in het algemeen wordt in het derde gedeelte van dit geschrift § 1 gehandeld.

wanneer wij een duidelijk antwoord trachten te verkrijgen op de vraag, waar Gansfort na 1460 vertoefd heeft. Uit het vervolg zal blijken, dat hij in het jaar 1470 te Rome is geweest. Kunnen wij zijn uitwendige levensgeschiedenis in de periode na 1470 tamelijk nauwkeurig volgen, voor den tijd tusschen 1460 en 1470 zijn wij zoo goed als geheel op gissingen aangewezen. Uit enkele gegevens in de bronnen mogen wij opmaken, dat de Universiteit te Parijs in het leven van Wessel een uiterst belangrijke rol heeft gespeeld. Gansfort spreekt in zijne geschriften meermalen over de Parijsche Hoogeschool en noemt haar naast de Keulsche als de Universiteit waaraan hij zich, gedurende zijne reizen door West-Europa, voornamelijk op de wetenschappen heeft toegelegd ¹⁾. In overeenstemming hiermede vermeldt Pelantinus in zijn „Epitaphium” ²⁾ Keulen en Parijs als de steden waar Wessel's roem heeft geschitterd. De schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” en Hardenberg ³⁾ berichten, dat Gansfort respectievelijk ongeveer zestien en dertig jaren in de hoofdstad van Frankrijk heeft gewoond. Ofschoon de laatste opgaven ongetwijfeld onjuist zijn, geven zij toch in verband met de genoemde aantekeningen in Wessel's eigene geschriften recht tot de veronderstelling dat Gansfort van $\pm$ 1458 tot $\pm$ 1470 in hoofdzaak te Parijs moet zijn geweest. Wij laten uitdrukkelijk eenige ruimte voor bezoeken aan andere steden open, omdat het uit geheel de levensgeschiedenis van den Keulschen Magister blijkt, dat het hem moeilijk viel langen tijd in een en dezelfde stad te blijven. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat hij kort na het jaar 1460 een reis naar elders heeft gemaakt en een bezoek aan Angers heeft gebracht. In een zijner geschriften ⁴⁾ spreekt hij namelijk van een dispuut, dat hij te eeniger tijd aan de aldaar gevestigde Universiteit met een zeke ren Rabineus had gehouden. Deze Rabineau was priester te Angers, Benedictijner monnik van de abdij S. Serge, Doctor in de rechten, Hoogleraar aan de Hoogeschool en doceerde de rechtsgeleerdheid in zijn klooster, waar hij den 6den September van het jaar 1463 is overleden ⁵⁾. Wessel moet dus in ieder geval vóór den

¹⁾ Vgl. *De sacramento poenitentiae*, p. 788. Zie ook: *De caus. incarn.*, cap. 16, p. 450; *Epistolae*, p. 879, 886 sq., 920.

²⁾ *Opera*, l. c., p. 22.

³⁾ *Vita*, p. 5.

⁴⁾ *De sacram. poenit.*, p. 780.

⁵⁾ Vgl. over Rabineau: D. Fournereau, *Histoire inédite de l'abbaye de St. Serge au diocèse d'Angers*, in: *Revue des sociétés savantes*, 1870, p. 390 en 393; Port, *Dictionnaire*

6den September 1463 te Angers hebben vertoefd ¹⁾. Naar de mededeeling van Gansfort heeft hij met Rabineau over de onfeilbaarheid van den Paus gedisputeerd en daarbij de meening verkondigd, dat het geloof wankel zou staan, wanneer men ten allen tijde den Paus moest gelooven, aangezien uit de decretalen kon worden bewezen, dat deze dikwijls gedwaald had. Daarop had Rabineau hem toegegeven, dat het geloof, wanneer Wessel's beweringen inzake de dwalingen van het Pausdom juist waren, inderdaad op een ondeugdelijken grondslag berustte.

Waar Wessel te Parijs geen publieke betrekking heeft bekleed, maar naar het schijnt geheel voor zichzelf gestudeerd heeft en ons omtrent den aard dezer studiën niets bekend is, rest ons voor de periode van zijn leven van $\pm$ 1458 tot $\pm$ 1470 uitsluitend de vermelding van eenige personen met wie hij, naast Hendrik van Zomeren en Nicolaas Fabri, misschien in aanraking is gekomen. Wij mogen het voor zeker houden, dat Gansfort destijds kennis heeft gemaakt met een man, dien wij ook in latere jaren nog zullen ontmoeten, te weten met Ludolf van Veen, van den Veen of de Veno²⁾.

biographique, Tom. III, Maine-et-Loire 1878, p. 214; Chevalier, *Répertoire, Bio-Bibliographie*, in voce. Bruneau de Tartifume, een burger van Angers (1574—1636), geeft in zijn „Manuscrit de la Bibliothèque d'Angers”, no. 871, part. II, fol. 114 het grafschrift van Rabinaeus. Hij werd begraven in de Chapelle de la Sainte Vierge in St. Serge. Het grafschrift luidt: „Hic jacet corpus defuncti domini Joannis Rabanelli presbiteris Andegavensis diocesis oriundi, ordinis sancti Benedicti, decretorum doctoris egregii, ordinarie regentis in Universitate studii Andegavensis, migravit ad Dominum die sexta mensis Septembris anno Domini M^oCCC^oLXIII^o, cujus anima in pace requiescat. Amen.” Sommige schrijvers noemen hem Babineau, (Fournereau, *l. c.*, p. 393). Dit is onjuist. Ook is hij n'et in 1460 gestorven (Port, *l. c.*) maar in 1463. Het meerendeel van de in den tekst en in deze aantekening verwerkte gegevens dank ik aan de vriendelijke hulp van de heeren A. Guéry en V. Leroy, respectievelijk Bibliothécaire de la Bibliothèque de l'Université et de la Bibliothèque de la Ville d'Angers.

¹⁾ Wat de chronologie aangaat kan Wessel ook tijdens zijn eerste verblijf te Parijs, dus $\pm$ 1454, naar Angers zijn gereisd. Wij houden het echter voor waarschijnlijker dat hij destijds te Parijs is gebleven. Voor een tijd van ruim twee jaren was er bij een eerste bezoek aan de Parijsche Hoogeschool genoeg te zien en te hooren.

²⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 920. Over Ludolf van Veen raadplege men: *Auctarium*, Tom. II, 915, 9; 920, 34; 924, 29; 924, 30; Dr. G. Brom, *Nederlanders aan de Hoogeschool van Parijs*, in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Deel 26, blz. 120—134 en daarvan blz. 133; dezelfde, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, Deel I, tweede stuk, in: *Rijks Geschiedkundige Publicatien*, kleine serie 6, 's Gravenhage 1909, no. 1405; *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen* [bewerkt door P. C. Molhuizen, voortgezet door J. Nanninga Uitterdijk], 5 deelen, Kampen 1862—1881, no. 791, 795, 979, 1089, 1101 en speciaal het supplement (Deel V), no. 627, 667 en 713; het levensbericht over Wessel in: *Effigies et vitae*, p. 23 sq.; *Historie van Overijssel*, door W. Nagge, uitgegeven door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, in: *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, Deel I, Zwolle 1915, blz. 295, 296, 315, 320, 322; A. Matthaeus, *De nobilitate libri quatuor*, Amstelodami CIOICLXXXVI, p. 679 sq.; dezelfde, *Chronicon Egmondanum seu annales regalium*

In het jaar 1439 uit een bekend regeeringsgeslacht der stad Kampen geboren, had hij zich met zijnen broeder, den lateren Burge-meester van Kampen, Tideman van Veen, als student in de Facultas artium aan de Parijsche Hoogeschool laten inschrijven. In het jaar 1457 ontmoeten wij hem als Baccalaureus in de vrije kunsten, een jaar later is hij Licentiaat, ongeveer den 6den Mei 1459 werd hij, nadat hij intusschen Magister artium was geworden, verkozen tot de waardigheid van Procurator der „Natio Alemanniae” en ongeveer den 2den Juni van hetzelfde jaar herkozen ¹⁾. Na den cursus in de Faculteit der „artes” te hebben gevolgd, heeft hij de rechtsgeleerde wetenschap beoefend en te eeniger tijd den graad van „Doctor utriusque juris” verkregen ²⁾. Naast Ludolf van Veen arbeidde destijds ook Jacobus Hoeck aan de Parijsche Hoogeschool. Hoeck was in de eerste helft der 15de eeuw te Leiden geboren, had eenigen tijd het onderwijs van Mr. Engelbert van Leiden, waarschijnlijk in de stadsschool, genoten en was daarna naar Parijs gegaan om zich in de wetenschappen der vrije kunsten te bekwamen ³⁾. In het jaar 1460 treffen wij hem aan als Baccalaureus artium, in 1461 is hij Licentiaat, ongeveer den 13den Januari 1462 werd hij, na zijn promotie, tot Procurator der „Natio Alemanniae” verkozen en ongeveer den 10den Februari daaropvolgende opnieuw tot deze waardigheid geroepen. Den 23sten Juni 1466 werd hij Rector der Universiteit. In ieder geval moeten Wessel en Jacobus tegelijkertijd te Parijs hebben vertoefd. Dit schijnt ook uit eenige plaatsen in Gansfort's latere correspondentie met Hoeck te volgen ⁴⁾. Evenwel is het zeer de

abbatum Egmundensium, Lugduni Batav. CIOIOXCII, p. 256 sq.; dezelfde, *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta*, Tomi IV, Lugduni Batav. CIOIOIIC—CIOIOCC, Tom. I, p. 182; II, p. 1; IV, p. 438; dezelfde, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugduni Batav. CIOIOCCIV, p. 107; G. Dumbart, *Analecta*, Tomi III, Daventriae 1719—1722, Tom. I, p. 347—440; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Ultrajectensis*, in: *Historia episcopatum*, Tom. I, p. 28; Mr. S. Muller, *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906, blz. 7, 10, 21; het artikel van Van Kuyk in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel II, 1912, kol. 1482 vg., waar men ook de overige litteratuur kan vinden. Over Tideman van Veen vergelijke men o. a. *Auctarium*, Tom. II, vox Ven. Een frater Ludolphus de Veno komt in het jaar 1539 voor bij: Dodt van Flensburg, *Archief*, Deel V, Utrecht 1846, blz. 310. Wij komen op den vriend van Wessel terug.

¹⁾ Over de verdeling der Parijsche Facultas artium in „nationes” en de inrichting der afdelingen zie o. a. A. Budinsky, *Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter*, Berlin 1876, S. 31—58; G. Kaufmann, *Die Geschichte der deutschen Universitäten*, Th. I, Stuttgart 1888, S. 266ff.

²⁾ Aldus Van Kuyk in zijn genoemd artikel.

³⁾ Vgl. over een en ander mijn artikel over Hoeck, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, t. a. p., blz. 213 vgg.

⁴⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 873, 879 en 887.

vraag, of Wessel hem ooit persoonlijk heeft ontmoet. Hoeck zegt namelijk in een door hem omstreeks 1485 geschrevenen brief dat hij door meer in de geschriften van Gansfort te lezen, zich in geen enkel opzicht in hem teleurgesteld heeft gezien, maar hem als nog grooter heeft leeren kennen dan hij vroeger op grond van de mededeelingen van zeer vele en daaronder vooraanstaande mannen „gehoord” had ¹⁾).

Uit verschillende gegevens, onder meer uit het feit, dat tal van Nederlanders in de tweede helft der 15de eeuw in de S. Maria dell' Anima begraven werden, mogen wij de gevolgtrekking maken dat meer dan te voren allerlei bewoners onzer gewesten destijds Rome hebben bezocht. Geen wonder, dat ook onze reislustige, Humanistisch-geïnteresseerde Magister de hoofdstad der christenheid wenschte te bezichtigen. Onder de regeering van Paus Paulus II, misschien kort voor het jaar 1470, heeft Wessel zijne schreden naar de eeuwige stad gericht ²⁾).

Het eigenlijke Rome strekte zich in die dagen slechts over een klein gedeelte van het binnen de Aureliaansche muur gelegene oppervlak uit en verschilde met hare nauwe en vuile straten niet zoo heel veel van een gewone Middeleeuwsche stad ³⁾). De plaatsen, die in de Romeinsche samenleving eenmaal van zoo groote betekenis waren geweest, lagen, meerendeels onder de puinhoopen bedolven, verlaten daarneder. De Palatinus werd alleen bewoond door enkele menschen in het klooster S. Bonaventura, op de Tarpejische rots graasden de geiten en op het ruïneveld van het Forum kon men de koeien zien weiden. Evenwel gaven tal van oude bouwvallen als die van de Thermen van Diocletianus en het Colosseum, voorts het ronde dak van het Pantheon, aan het geheel een eigenaardig karakter. In de dagen dat Wessel het plan opvatte de reis naar het middelpunt der kerkelijke wereld te aanvaarden, schitterde geen koepelgewelf van Sint-Pieter den vermoeiden reiziger voor de Porta del Popolo tegen. Nog was Rome niet de stad van een Raphael, Michelangelo en Bramante. Toch ontbraken ook ten tijde van Paus Paulus II de liefde voor de kunst en de belangstelling voor de antieken niet ⁴⁾). Hadden gedurende de regeering

¹⁾ *L. c.*, p. 871.

²⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 886.

³⁾ Vgl. H. Böhmer, *Luthers Romfahrt*, Leipzig 1914, S. 88ff. Zie ook: F. Hermanin, *Die Stadt Rom im 15. und 16. Jahrhundert*, Leipzig 1912.

⁴⁾ Vgl. Dr. L. Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, Bd. II, Freiburg im Breisgau 1889, S. 265—397.

van Paus Nicolaas V het heidensche en het christelijke element in de Renaissance ongeveer in evenwichtige houding tegenover elkander gestaan, sedert dien verkreeg de heidensche richting de overhand en legde hare levensbeschouwing hoe langer hoe meer op de geesten beslag. Het was tegen deze strooming, dat Paus Paulus II zich keerde, zonder dat hij daarom zijn artistieken zin, zijn liefde voor de wetenschap en zelfs eigene wereldsgezindheid verloochende. Veel heeft hij gedaan voor de bescherming der architectuur en de begunstiging der geleerden. Zelf verzamelde hij rusteloos antieken en kunstproducten. Tegelijk wist hij voor de stad Rome de belangen der rechtspraak en der hygiëne te behartigen. Gemakkelijk in den omgang, mild en gestreng beide, met een eerbiedwaardig uiterlijk en van hooge gestalte, was hij bij velen bemind, maar vervreemde anderen van zich door zijn ijdelheid, een zekere neiging tot wantrouwen en zijne eigenaardige leefwijze, waarbij hij den nacht tot dag maakte, zoodat hij meermalen in de nachtelijke uren audientie verleende.

Er zijn in de bronnen geen aanwijzingen te vinden volgens welke Gansfort een ontmoeting met Paus Paulus II zal hebben gehad. Wel weten wij, dat hij te Rome onder meer met eenige beambten der pauselijke Poenitentiaria in aanraking is gekomen ¹⁾. Wessel verhaalt namelijk, dat hij in het jaar 1470 te Rome in gezelschap van de drie Parijsche Magistri Wilhelmus de Phalis, Joannes de Bruxella en Joannes Picardus, waarvan de twee eerstgenoemden aan de pauselijke Poenitentiaria verbonden waren, zijn meening over den aflat ten beste heeft gegeven, zich bereid heeft verklaard eigen opvattingen aan de hunne te toetsen en de plaatsen in de Heilige Schriften die voor zijn beschouwingen pleitten, aan te voeren. Maar Magister Joannes Picardus, die destijds uit Parijs kwam en zich, evenals de anderen, Wessel's argumenten voor het grootste gedeelte van

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 886 sq. Bij Dr. P. J. Blok, *Verslag van onderzoekingen naar archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, 's Gravenhage 1901, blz. 38—75 wordt Wessel niet genoemd. Evenmin komt hij voor bij Dr. G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, kleine serie, no. 2, 6, 9 en 14. Ook in de uitgaven van Dr. J. A. F. Orbaan en Dr. G. J. Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, Deel I en II, 's Gravenhage 1911—1913 zocht ik hem tevergeefs. Dr. G. J. Hoogewerff was zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat over Wessel in het te Rome, buiten de uitgaven van het Nederl. Histor. Instituut aan wezige en nog niet uitgegevene materiaal niets is te vinden.

vroeger herinnerde ¹⁾, verbood Gansfort zijn meening te uiten en voegde er de opmerking aan toe, dat er ongeveer twee maanden vóór zijn komst te Rome een dispuut in de Sorbonne ²⁾ had plaats gehad, waarvan niemand der aanwezigen met een duidelijker voorstelling naar huis was gegaan, maar allen in grootere verwarring dan waarin zij waren tezamen gekomen, de vergadering hadden verlaten. Afgezien van hetgeen in deze merkwaardige aantekening over Wilhelmus de Phalis, Joannes de Bruxella en Joannes Picardus wordt medegedeeld en het weinige dat wij, op grond van eene ontmoeting die Wessel eenigen tijd later met de beide eerste personen heeft gehad, over de genoemde geleerden weten, is het ons niet mogen gelukken nadere bijzonderheden betreffende de levensgeschiedenissen der Parijsche Magistri op te sporen ³⁾.

Van meer belang dan de omgang met Wilhelmus de Phalis, Joannes de Bruxella en Joannes Picardus is zeer waarschijnlijk Wessel's kennismaking met Francesco della Rovere en Bessarion geweest. Onder de verwarde notitie's dienaangaande bij Hardenberg ⁴⁾ komt ook de aantekening voor, dat Wessel o. a. te Parijs met Francesco in aanraking zal zijn gekomen en te Bazel Bessarion zal hebben ontmoet. De schrijver van het frag-

¹⁾ Waarschijnlijk hebben de drie geleerden Wessel te Parijs hooren disputeeren.

²⁾ Vgl. over de Sorbonne het artikel van G. Bonet-Maury, *RE*³, in voce.

³⁾ Ullmann e. a. meenden dat zij Wessel's leermeesters waren omdat hij over hen spreekt als Magistri „nostri”. Vgl. *Reformatoren*, Th. II, S. 279. Evenwel was de titel Magister „noster” een gebruikelijke aanduiding voor een Magister artium. Een Wilhelmus de Phalis heb ik tevergeefs gezocht. Wat Joannes de Bruxella betreft, er waren destijds verschillende personen van dien naam. De abt van de Cisterciënser abdij La Crete in de diocese Langres en van de abdij Aulne in de diocese Luik kan onze Joannes de Bruxella niet zijn. Vgl. Carolus de Visch, *Bibliotheca scriptorum sacri Ordinis Cisterciensium*, Coloniae Agrippinae MDCLVI³, p. 177; Foppens, *Bibliotheca*, Tom. I, p. 594; Budinsky, *Die Universität Paris u. s. w.*, S. 171; Chevalier, *Répertoire, Bio-Bibliographie*, in voce. Evenmin Joannes Mauburnus. Zie: Foppens, *Bibliotheca*, Tom. II, p. 688; Jöcher, *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, Th. III, Leipzig MDCCCL, kol. 298; Acquoy, *Windesheim*, Deel II, blz. 354 aant. 1, 354 vgg. e. e.; Allen, *Erasmii epistolae*, Tom. I, p. 166. Een andere Joannes van Brussel komt nog voor bij Allen, *l. c.*, p. 180 en 360. Volgens Ullmann (*a. a. O.*) was Joannes Picardus dezelfde als Joannes Haveron Picardus, die in 1430 Rector der Parijsche Hoogeschool is geweest. Dit is onmogelijk. Joannes Haveron stierf reeds in 1455. Vgl. C. E. Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, Parisiis MDCLXX, p. 889 en 921. Te Parijs vertoefden in de 15de eeuw allerlei geleerden die Joannes Picardus heetten. Men raadplege slechts de lijst der Rectoren bij Bulaeus, *l. c.*, op p. 921 en 922. Misschien hebben wij bij den vriend van Wessel aan Joannes Parmentier Picardus te denken. In het jaar 1464 was hij Rector. In de archieven te Rome, heeft Dr. Hoogewerff, over de drie door Gansfort genoemde geleerden niets gevonden.

⁴⁾ *Vita*, p. 4 sq. Vgl. verder Bijlage A, p. XVII.

ment „De Wesselo Groningensi” verhaalt, dat Gansfort na zijn verblijf te Parijs eenigen tijd de vriendschap van den Generaal der Franciscaner orde heeft genoten, maar spreekt over zijn verhouding tot Bessarion met geen woord. Wij houden het er voor, dat Wessel gedurende de dagen, dat hij onder Paus Paulus II te Rome vertoefde, in gezelschap van Francesco della Rovere en Bessarion zal hebben verkeerd. Deze veronderstelling wordt aannemelijk, wanneer wij enkele data uit het leven van beide mannen in herinnering brengen.

Reeds op jeugdigen leeftijd door een vrome moeder aan den heilige van Assisi gewijd, was Francesco della Rovere, voordat hij een aanvang met zijne studiën maakte, in de Franciscaner orde opgenomen en had hij, na het Doctoraat in de vrije kunsten en de theologie te hebben verkregen, vervolgens aan verschillende Italiaansche Universiteiten als Hoogleraar gearbeid ¹⁾. In het disputeeren bedreven en als priester gevierd was hij in de maand Mei van het jaar 1464 op het generale kapittel te Perugia tot Generaal der Franciscaner orde verkozen. In deze hoedanigheid had hij, door persoonlijk de kloosters en de daaraan verbonden inrichtingen voor onderwijs te bezoeken en, zoo noodig, te hervormen, de kerk met ijver en toewijding gediend. Van plan naar Venetië te reizen om aldaar theologische colleges te geven, bereikte hem, tegen het laatst van het jaar 1467, het bericht, dat hij door Paus Paulus II tot kardinaal was verheven. Sindsdien te Rome woonachtig, bracht hij de jaren, voordat hij in 1471 tot Paus werd geroepen, in de bij zijn titelkerk de basiliek S. Pietro in Vincoli gelegene kardinaalswoning door, beoefende de wetenschap en schreef in verband met den destijds aan de Leuvensche Hoogeschool gevoerden strijd „de futuris contingentibus” ²⁾ onder meer een werk over de toekomstige vrije handelingen. Uit Francesco's levensgeschiedenis na 1467 mogen wij concludeeren, dat Wessel in ieder geval tegelijk met kardinaal Della Rovere te Rome heeft vertoefd. In denzelfden tijd echter waarin Wessel en Francesco hier verblijf hielden is

¹⁾ Vgl. over Francesco della Rovere: Pastor, *Geschichte der Päpste*, Bd. II, S. 401—590 en daarvan o. a. S. 406ff. Voorts het artikel van Benrath in: *RE*³, vox Sixtus IV.

²⁾ Vgl. over dezen strijd: Clemen, *Goch*, S. 46f.; Dr. Pijper, in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Deel VI, blz. 17 vg. en de meermalen geciteerde studiën van Fredericq en Laminne. Volgens den schrijver van het levensbericht van Wessel in: *Effigies et vitae*, p. 16, was Francesco della Rovere bevriend met Van Zomeren. Rovere heeft dan ook Petrus de Rivo bestreden. Van Zomeren kende Bessarion persoonlijk.

ook Bessarion meermalen in de stad geweest. Nadat hij eenige jaren in Griekenland onderwijs van Chrysococles en Gemisthus Pletho had ontvangen, in 1423 het kleeft van de orde van S. Basilius had aangenomen en in 1437 Aartsbisschop van Nicea was geworden, had hij zich, als een uit de velen, die door de gebeurtenissen in het Oosten naar Italië werden gedreven, met keizer Johannes VII Palaeologus naar het concilie te Ferrara en Florence begeven en tegen de dreigende overmacht der Turken de aansluiting met het Westen gezocht ¹⁾. Toen tengevolge van het op de genoemde kerkvergadering verhandelde allerlei moeilijkheden waren gerezen, had Bessarion zich te midden der twisten voor Rome verklaard en als belooning in het jaar 1439 het kardinaalspurper verkregen. Daarna was hij voornamelijk in Italië gebleven, om onafgebroken voor de vereeniging van het Oosten en het Westen te ijveren, de hulp der Westersche kerk tegen de Turken in te roepen en onder meer dan één Paus een invloedrijke positie te bekleeden. In het bijzonder stond hij hoog aangeschreven bij Paus Paulus II, die hem met zijn vriendschap vereerde en onder wien hij de rol van een kerkvader speelde. Weliswaar bracht hij om gezondheidsredenen na het jaar 1466 eenigen tijd te Viterbo door, maar dit verhinderde niet dat hij meermalen zijn kardinaalswoning bij zijn titelkerk, de basiliek S.S. Apostoli, betrok, het contact met de Humanisten in de stad levendig hield en aan tal van geleerden gastvrijheid bewees. Terwijl de verhouding in latere jaren te wenschen overliet, was Bessarion gedurende den tijd dat Francesco della Rovere bij S. Pietro in Vincoli woonde, door banden van vriendschappelijke gezindheid aan Rovere verbonden. Ja, hij koesterde destijds voor hem een zóó groote bewondering dat hij geen zijner geschriften in het licht wenschte te geven of de in de theologie doorknede Franciscaner moest zijn manuscript eerst hebben doorgelezen. Zelfs zal Bessarion, volgens sommigen ²⁾, persoonlijk bij Paus Paulus II op de kardinaalsbenoe-

¹⁾ Vgl. over Bessarion: H. Vast, *Le cardinal Bessarion*, Paris 1878, o. a. p. 379 suiv., 398 suiv., 434 suiv. Zie echter het oordeel van Bezold over het werk van Vast bij: K. Müller, *Die Arbeiten zur Kirchengeschichte des 14. und 15. Jahrhunderts aus den Jahren 1875—1884*, in: *ZfKG*, Bd. VIII, 1886, S. 222—277 en daarvan S. 262 en 262 Anm. 1. Verder raadplege men over Bessarion: Pastor, *Geschichte der Päpste*, Bd. II, S. 351ff., 416f. en het artikel van Rüetschi—Benrath in: *RE*³.

²⁾ Vgl. Pastor, *Geschichte der Päpste*, Bd. II, S. 408 Anm. 4.

ming van den Generaal der Minorieten hebben aangedrongen. Vast staat, dat hij hem in een eigenhandig schrijven zijn benoeming heeft bericht, zoodat wij mogen aannemen, dat de onderscheiding, die Francesco te beurt viel, Bessarion zeker niet onwelgevallig is geweest.

Voegen wij nu alles, wat ons omstreeks het jaar 1470 over de levensgeschiedenis van Wessel en de beide kardinalen bekend is tezamen, dan is de conclusie geoorloofd, dat de plaats waar Gansfort de door den schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” en door Hardenberg vermelde ontmoetingen met Frans van Savona en Bessarion heeft gehad, hoogstwaarschijnlijk Rome en aldaar vermoedelijk de kardinaalswoningen bij de basilieken S.S. Apostoli en S. Pietro in Vincoli is geweest. Waar in de bronnen duidelijke aanwijzingen over de aanleiding, waardoor Wessel met beide mannen in aanraking is gekomen, ontbreken, daar kunnen wij alleen gissen, dat Humanistische belangstelling hem in den kring der rondom Bessarion en Rovere geschaarde geleerden zal hebben gebracht. Wat den omgang speciaal met de beide kardinalen betreft, moeten wij ons tot het weinige, dat wij hieromtrent, eensdeels met behulp van een voor de hand liggende veronderstelling, voor een ander deel op grond van enkele bewaard geblevene, vertrouwen verdienende, berichten kunnen vaststellen, bepalen. Wij hebben hierboven reeds opgemerkt, dat Gansfort zich, na de Grieksche taal te hebben geleerd, te Keulen of elders op de bestudeering van de werken van Plato heeft toegelegd. Het is verder bekend, dat Bessarion een bijzondere voorliefde voor de Platonische wijsbegeerte koesterde. Trouw aan zijn geloof, trouw aan zijn wijsgeerige meeningen, bovenal trouw aan zijn vaderland heeft hij, gedurende de jaren dat hij in Italië woonde, voor de waardeering der Grieksche letterkunde gearbeid en onafgebroken getracht de oogen der Westersche geleerden voor hare schoonheden te openen. Tegelijk streefde hij in zijn philosophische overtuiging naar een verbinding van de Platonische gedachtenwereld en het Roomsche-Katholicisme en ongeveer in den tijd toen Wessel te Rome leefde, verscheen er een geschrift van zijn hand waarin hij de beschouwingen van Plato zocht te verdedigen. Dit alles in aanmerking genomen mogen wij het voor waarschijnlijk houden, dat de liefde voor Plato bij Gansfort door den

omgang met kardinaal Bessarion zal zijn versterkt of bevestigd. Wat de verhouding tot den kardinaal Della Rovere aangaat, Hardenberg ¹⁾ weet hieromtrent nog mede te deelen, dat Frans van Savona Wessel aan zicht zocht te binden, vooreerst om zich met behulp van zijne gaven voor de „disputationes” in het disputeeren te oefenen en vervolgens om hem over te halen zich in de Franciscaner orde te laten opnemen. Maar het laatste weigerde Gansfort met alle beslistheid. Blijkbaar had hij zijn vrijheid en onafhankelijkheid te lief. Hoe lang Wessel verder te Rome in het gezelschap van Rovere en Bessarion is gebleven, kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Maar wij weten dat hij in ieder geval in het jaar 1471 opnieuw te Parijs moet hebben vertoefd. Gansfort verhaalt namelijk, dat hij in het laatste jaar van de regeering van Paus Paulus II, op uitnoodiging van den kamerheer van den Paus Henricus Dalman, heeft deelgenomen aan een diner, dat op Maandag in de vasten in het Parlementsgebouw te Parijs werd gegeven ²⁾. Bij die gelegenheid had Magister Wilhelmus de Phalis Joannes de Bruxella onder den maaltijd op zeker oogenblik in het oor gefluisterd: „ik wilde wel, dat Magister Jacobus Schelwaert hier was”. Daarop waren beide mannen begonnen te lachen, zoodat Dalman naar de reden hiervan had gevraagd en toen een van hen geantwoord had, dat de gefluisterde opmerking in betrekking stond tot Wessel's afwijkende beschouwingen inzake den aflat, was Gansfort daar erg van geschrokken, maar — eigenaardig genoeg — de pauselijke kamerheer had het nog al rustig opgenomen en gezegd dat dit niets nieuws was. Waarom Wilhelmus de Phalis juist de tegenwoordigheid van den Leuvenschen Hoogleraar en geestverwant van Van Zomeren wenschte is mij niet gebleken ³⁾. Wat de persoon van Henricus Dalman of Dailman betreft, van hem weten wij dat Paus Paulus II hem den 2den Juni van het jaar 1466, toen hij proost was der H.H. Apostelen te Keulen en van Sint-Jan te Utrecht, een parochie-

¹⁾ *Vita*, p. 5.

²⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 887.

³⁾ Vgl. over Schelwaert: *Chartularium*, Tom. IV, no. 2696; Budinsky, *Die Universität Paris u. s. w.*, S. 171; Clemen, *Goch*, S. 47 en 47 Anm. 3. Zie verder de studiën van Fredericq en Laminne. Den 14den Juli 1452 ontmoeten wij Schelwaert als Magister artium en cursor in de theologische Faculteit te Parijs. In 1483 is hij als Domprediker van Brugge gestorven en in de Kathedraal aldaar begraven.

kerk te Kampen heeft verleend en dat hij vóór den 4den September 1471 is gestorven¹⁾.

Behalve met Dalman moet Wessel in den tijd waarin hij opnieuw te Parijs vertoefde ook met den jongen Reuchlin in aanraking zijn gekomen. Dat deze Gansfort gekend heeft blijkt vooreerst uit een door Agricola aan Reuchlin gericht schrijven²⁾, waarin eerstgenoemde terloops op den omgang tusschen beide geleerden zinspeelt. Vervolgens weet Melancton³⁾ te verhalen, dat Capnio onder meer gedurende zijn verblijf te Parijs een ongewone vereering voor den ouderen Wessel koesterde en in wederzijdsche vriendschap met hem verkeerde. Eindelijk bericht Joannes Forsterus⁴⁾, die te Ingolstadt Reuchlin's leerling is geweest en hem uitnemend gekend heeft, dat zijn leermeester op jeugdigen leeftijd den scherpzinnigen en oordeelkundigen Wessel van Groningen gehoord had. Indien deze gegevens betreffende den omgang tusschen Gansfort en Capnio in het algemeen juist zijn — en er bestaan geen bijzondere redenen om hunne betrouwbaarheid in twijfel te trekken — dan moet de bedoelde ontmoeting omstreeks het jaar 1472 te Parijs hebben plaats gehad. In 1455 te Pforzheim geboren, bezocht Reuchlin eerst de Latijnsche school in zijn vaderstad om den 19den Mei 1470 als student aan de Universiteit Freiburg te worden ingeschreven⁵⁾. Hoe lang hij hier is gebleven ligt in het duister. Van Freiburg keerde hij naar Pforzheim terug en begaf zich van daar naar Parijs waar hij voornamelijk in Johan Heynlin van Steyn of Joannes a Lapide, een man, die aan verschillende Hoogeschoolen heeft gearbeid en, doorkneed in de scholastieke theologie, tegelijk de kennis der oudheid trachtte te bevorderen, zijn leermeester vond. Behalve Joannes a Lapide, bij wien

¹⁾ Vgl. over Dalman: Brom, *Archivalia in Italië*, Deel I, eerste stuk, no. 213 en 223; Deel I, tweede stuk, no. 1401 en 1689; *Aanhangsel op de kerkelijke oudheden van Nederland*, Utrecht 1744, blz. 194.

²⁾ Vgl. Ludwig Geiger, *Johann Reuchlin's Briefwechsel gesammelt und herausgegeben*, Tübingen 1875, S. 6ff. en daarvan S. 8. Men vindt den brief ook in: *Rodolphi Agricolae Phrisii lucubrationes aliquot*, Coloniae [sine anno], p. 179 sqq. en daarvan p. 180.

³⁾ Vgl. den brief aan Alardus van Amsterdam, *Corpus Reformatorum*, Vol. III, kol. 675; *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., Vol. XI, kol. 438 sqq. en daarvan kol. 444; *Postilla die conversionis Pauli*, l. c., Vol. XXIV, kol. 309; *Oratio de Capnione Phorcensi*, l. c., Vol. XI, kol. 999 sqq. en daarvan kol. 1002.

⁴⁾ *Dictionarium Hebraicum novum*, Basileae MDLXIV, praefatio. Over Forsterus raadplege men o. a. Melchior Adamus, *Vitae Germanorum theologorum*, Francofurti MDCCVI, p. 146 sq. en Geiger, *Reuchlin's Briefwechsel*, S. 329.

⁵⁾ Vgl. Geiger, *Reuchlin*, S. 3ff.

hij voor de beoefening der grammatica ter schole ging, hebben ook andere Parijsche geleerden als Wilhelmus Tardivus en Robertus Gaguinus aan zijne vorming medegewerkt en hem o. a. de wetenschap der rhetorica onderwezen. Ofschoon wij het op gezag van Forsterus voor zeer waarschijnlijk mogen houden, weten wij toch niet zeker of Reuchlin te eeniger tijd op het een of andere gebied onderricht van Wessel heeft ontvangen ¹⁾. Evenmin kunnen wij aanwijzen of Capnio op de een of andere wijze door Gansfort in zijn wijsgeerig of theologisch denken werd beïnvloed ²⁾. Vast staat alleen, dat zijn oudere vriend hem de studie van het Hebreeuwsch heeft afgeraden ³⁾. De bronnen zwijgen geheel over de motieven, die Wessel tot deze daad hebben geleid, zoodat wij ons ook hier met een zeer onvolledige beschrijving der gebeurtenissen moeten tevreden stellen. Evenwel is het feit, dat beide mannen vriendschappelijk met elkander hebben omgegaan op zichzelf reeds van groote beteekenis ⁴⁾.

Minder aangename herinneringen dan de met Reuchlin doorgebrachte uren bij Wessel zullen hebben achtergelaten, zijn hoogstwaarschijnlijk voor hem verbonden geweest aan een reeks van ervaringen, die vermoedelijk zijn deel waren in den hevigen strijd, welke omstreeks het jaar 1473 aan de Parijsche Hoogeschool is gestreden en die, wanneer wij ons niet zeer bedriegen, ook in verband met de levensgeschiedenis van Gansfort eenige beteekenis moet hebben gehad. Wat toch was het geval! De twist die te Leuven over het probleem of het oordeel over de toekomstige dingen alleen „contingenter” dan wel „determinate” waar is en de bepaling der goddelijke voorwetenschap werd gevoerd, was ook naar de Universiteit van Parijs overge-

¹⁾ Melanchton meent dat Reuchlin te Bazel eenig Grieksch van Wessel heeft geleerd. Vgl. zijn: *Oratio continens historiam Joannis Capnionis*, l. c., kol. 1002. Over Wessel's verblijf te Bazel raadplege men het vervolg.

²⁾ Volgens Rocholl zal Wessel's incarnatieleer Reuchlin hebben getroffen. Vgl. zijn: *Der Platonismus der Renaissancezeit*, in: *ZfKG*, Bd. XIII, 1892, S. 47—106 en daarvan S. 75. Over het eigenaardige van Wessel's meeningen dienaangaande wordt bij de behandeling van zijn theologie gesproken.

³⁾ Vgl. Geiger, *Reuchlins Briefwechsel*, S. 8. Over de aantekeningen bij Melanchton volgens welke Wessel Reuchlin's leermeester in het Hebreeuwsch zou zijn geweest raadplege men Bijlage A, p. IX sq.

⁴⁾ Volgens Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen*, S. 155, waren, behalve Reuchlin, ook Wessel en Agricola leerlingen van Joannes a Lapide. Het is niet duidelijk op welke gegevens Hermelink deze bewering grondt. Vgl. o. a. H. E. J. M. van der Velden, *Rodolphus Agricola (Roelof Huusman) een Nederlandsch Humanist der vijftiende eeuw*, Deel I, Leiden [zonder jaartal], blz. 59 vg.

bracht en had hier, meer dan ooit, tot tweedracht en verbittering tusschen de „via antiqua” en de „via moderna” geleid ¹⁾. Bij de in dezen tijd tusschen de beide groepen bestaande punten van verschil lag het onderscheid niet in de allereerste plaats, zooals wel beweerd is ²⁾, in een eigen beantwoording der vraag welke leerboeken men zou gebruiken, maar het was van meer ingrijpenden aard en betrof kennis-theoretische, ontologische, theologische en grammaticale kwesties. De verdedigers der „via antiqua” keerden zich met tegenzin van de haarkloverijen en de spitsvondigheden der Occamistische logica af en vreesden bovendien, dat de leerstellingen der tegenpartij, hoezeer zij ook den nadruk op de autoriteit der kerk placht te leggen, ten slotte toch door hare ontroning der rede gevaarlijk voor het kerkelijk gezag zouden kunnen worden. Uitgaande van een kennis-theoretische fundamenteering in Scotistischen zin, zochten de aanhangers van het Realisme de restauratie van de leer der ouden van Aristoteles tot Duns Scotus te bewerkstelligen en kenmerkte zich haar op de door Scotus gelegde grondslagen opgebouwd stelsel door een zeker eclecticisme. Niet zonder de medewerking van Joannes a Lapide en het Parlement wist de biechtvader van koning Lodewijk XI Jean Boucard ³⁾ het zoover te brengen, dat het vonnis over de „via moderna” werd geveld. Nadat hij te Parijs tot Magister artium was gepromoveerd, gedurende eenige maanden in de jaren 1444, 1446 en 1447 het Rectoraat der Universiteit had bekleed, in 1449 het Doctoraat in de theologie had verkregen en in 1453 Bisschop van Avranches was geworden, wist de behendige geestelijke, dank zij allerlei intrigues, in 1473 de veroordeeling der „renovatores” te bewerken. Daarbij was Lodewijk XI een gewillig werktuig in zijn hand. Door en door eerezuchtig en diplomatiek aangelegd, niet schromende om zijn typisch Middeleeuwsch gekleurde vroomheid als middel te gebruiken, wanneer hij daarvoor slechts zijn doel kon bereiken, belust op de jacht meer dan met liefde voor hoogere en geestelijke genoegens beziel-

¹⁾ Vgl. over de bedoelde twisten: Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 678 sq., 705 sqq.; Prantl, *Geschichte der Logik*, Bd. IV, S. 186 ff.; Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen*, S. 136 ff., 145 ff.

²⁾ Vgl. Prantl, *Geschichte der Logik*, Bd. IV, S. 187.

³⁾ Vgl. over Boucard o.a.: *Chartularium*, Tom. IV, no. 2458, 2625 e. e. Zie het register in voce Boucart; *Auctarium*, Tom. II, 556 not. 2; 578, 28; 657 not. 2; 691 not. 2 en het register in voce Vaucello; Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 886.

een karakter dat men bewonderde of haatte, heeft Lodewijk XI zich gedurende zijne regeering bijzondere moeite gegeven voor de opkomst van de stad Parijs, tegelijk allerlei geleerden rondom zich verzameld en niet geaarzeld meer dan eens zijn invloed in de Academische samenleving op ingrijpende wijze te doen gelden ¹⁾. In overeenstemming hiermede heeft hij den eersten Maart van het jaar 1473 met het oog op de leeringen der „via moderna” een edict uitgevaardigd, waarin hij den wensch uitspreekt, dat de zuivere leer in Frankrijk onverkort zal worden gehandhaafd ²⁾. Sedert Karel den Groote, die zich daartoe van de hulp van mannen als Alcuinus e. a. bediende, hadden zijne voorgangers op den Franschen koningstroon voor de verdediging der kerkleer geijverd. Vóór alles hadden de Universiteit en meer in het bijzonder de Faculteiten der vrije kunsten en der theologie hare beteekenis aan de aanhangers van het Realistisch systeem te danken. Evenwel waren er in den loop der jaren nieuweren opgestaan, mannen als Occam, Buridanus, Pierre d’Ailly, Marsilius van Inghen, Adam Dorpius, Albert van Saksen e. a., die in enkele aan de Parijsche Hoogeschool studeerende dusgenaamde Nominalisten of Terministen verdedigers hadden gevonden, welke onbeschroomd hunne verderfelijke leeringen waagden te verbreiden. Daartegenover vaardigde de koning, als degene, aan wien de handhaving van het oude geloof was toevertrouwd, het bevel uit, dat de leer van Aristoteles en zijn commentator Averroës, van Albertus Magnus, Thomas van Aquino, Aegidius van Rome, Alexander Halesius, Bonaventura, Duns Scotus en andere Realistische leeraren wier beschouwingen proefhoudend waren gebleken, uitsluitend in de Faculteiten der vrije kunsten en der theologie zouden worden voorgedragen. De andere leer mocht evenmin te Parijs als in geheel het koninkrijk Frankrijk in het publiek of in het geheim op eenigerlei wijze worden gehuldigd. Om te verhinderen, dat het Occamisme werd onderwezen, moesten allen die tot de Universiteit in de een of andere betrekking stonden, in de handen van den Rector een eed afleggen, dat zij zich aan de

¹⁾ Vgl. over Lodewijk XI: Ernest Lavisse, *Histoire de France depuis les origines jusqu’à la Révolution*, Tome IV, 2, Paris 1902, p. 321—417 en daarvan o. a. p. 326 suiv., 333 suiv.

²⁾ Het edict werd door Bulaeus in zijn werk opgenomen. Vgl. *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 706 sqq.

bepalingen van het edict zouden onderwerpen. Bovendien moesten alle Occamistische boeken worden ingeleverd opdat deze aan ketenen konden worden gelegd. Het decreet werd door verschillende Parijsche geleerden geteekend en het is niet onwaarschijnlijk, dat ook Jacobus Hoeck, dien wij reeds bij een vorig verblijf van Wessel te Parijs hebben ontmoet, tot degenen die hun goedkeuring aan het besluit hebben gehecht, moet worden gerekend ¹⁾).

Nadat het bevelschrift den eersten Maart was uitgegeven, werd er den 9den Maart 1473 een, door den eersten voorzitter van het Parlement en Boucard bijgewoonde, vergadering der geheele Universiteit gehouden, waarin het edict aan alle aanwezigen werd voorgelezen en ieder den voorgeschreven eed had te zweren. Echter werd reeds in een tweede algemeene vergadering op den 14den Maart besloten, dat men afgezanten naar den koning zou zenden om eenige verzachting in het besluit te verkrijgen. Ook stelden de voorstanders van het Occamisme een aan Lodewijk XI opgedragen verweerschrift op. Nochtans bleef er voor de geleerden der „via moderna” onzekerheid bestaan totdat de koning den 30sten April 1481 voorschreef, dat alle Occamistische boeken opnieuw ter beschikking stonden van hen, die deze wenschten te raadplegen. Voortaan mocht men te Parijs even goed het Realisme als het Occamisme huldigen ²⁾).

Wanneer wij met verschillende oudere en jongere schrijvers te rade gaan, dan krijgen wij den indruk dat Gansfort een zeker aandeel in den gevoerden strijd moet hebben gehad. Betreffende Wessel's houding te Parijs weet Adriaan van Haemstede in een schrijven aan Hendrik II, koning van Frankrijk ³⁾, meer in het algemeen te berichten, dat Gansfort behoorde tot den kring, die zich te Parijs tegen misbruiken verzette. Verder gaat Melanchton ⁴⁾. Volgens hem werd Wessel, naar een mededee-

¹⁾ Vgl. mijn artikel over Hoeck, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, t. a. p. blz. 227 aant. 1.

²⁾ Over dit alles raadplege men Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 710, 739 sqq. e. e.

³⁾ Vgl. Joh. ab Utrecht Dresselhuis, *Adriaan van Haemstede in zijn bedrijf, denkwijze en karakter voorgesteld*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Deel 6, Leiden 1835, blz. 41—150 en daarvan blz. 121—124. De brief dagteekent uit het jaar 1557.

⁴⁾ Vgl. *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., kol. 444; *Postilla die conversionis Pauli*, l. c., kol. 309; *Oratio continens historiam Joannis Capnionis*, l. c., kol. 1002.

ling van Reuchlin, vanwege zijn critiek op bijgeloovigheden en omdat hij zich tegen enkele dogmata der scholastieke theologen verzet had, uit Parijs verdreven. Blijkbaar op deze aantekeningen van Melanchton zinspelende, schrijft Hardenberg ¹⁾, dat hij hieromtrent nooit iets had vernomen van degenen, die van nabij met Gansfort bekend waren geweest. Kempius ²⁾ beweert, dat Wessel om zijn geleerdheid door Lodewijk XI naar Frankrijk werd geroepen, daar eenige jaren hoog stond aangeschreven en als een andere Atlas door zijn geloof, kennis, deugd en standvastigheid de Universiteit, die bijna bezweken was, schraagde. Thuanus ³⁾ spreekt over hem als „Wisellius Groningensis Ludovico XI rege Academiae Parisiensis instaurator”. De Matthieu ⁴⁾ vermeldt een Joannes Vulceus van Groningen, die gedurende de regeering van Lodewijk XI de Hoogeschool te Parijs hervormde. Naudeus ⁵⁾ verhaalt dat Lodewijk XI Jean Boucard opdroeg voor de reformatie der Universiteit te zorgen, waarop deze, bijgestaan door een Franciscaner genaamd Weselus Gransfortius van Groningen, die zich door zijne reizen in het Oosten de kennis van Aristoteles en van alle goede Grieksche schrijvers in iedere tak van wetenschap had eigen gemaakt, alle hooggeplaatsten aan de Hoogeschool liet samenkomen en met hun goedkeuring het edict tegen de Occamisten opstelde. Mezeraeus ⁶⁾ meent, dat Wessel zelfs het Rectoraat der Universiteit heeft bekleed. Eindclijk geeft Bulaeus ⁷⁾ een soortgelijk bericht als Naudeus wanneer hij schrijft, dat Boucard de roem der Hoogeschool, toen deze tengevolge van de

¹⁾ *Vita*, p. 5. Zie ook p. 7 en de doorgeschrapte aantekening „in margine” in het autographon, Bijlage A, p. XIV.

²⁾ *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis*, Coloniae Agrippinae MDLXXXVIII, p. 149.

³⁾ *Historiarum sui temporis ab anno Domini MDXXXXIII usque ad annum MDCVII, libri CXXXVIII*, Aurelianae CIOCCXX, Liber XXII, p. 677.

⁴⁾ *Histoire de Louis XI*, Paris 1682, p. 682.

⁵⁾ *Addition à l'histoire du roi Louis XI*, in: *Supplément aux mémoires de Philippe de Comines*, Bruxelles 1713, p. 86 suiv. Wij gebruikten een latere uitgave. De eerste editie verscheen in het jaar 1630 te Parijs. Zie ook: J. Launoïus, *De varia Aristotelis in Academia Parisiensi fortuna*, Coloniae Allobrogum MDCCXXXII, p. 201, not.

⁶⁾ *Histoire de France*, Tome II, Paris MDCXLVI, Table des matières, sub voce Groningen. In de Nouvelle édition, Tome II, Paris MDCLXXXV, ontbreekt Wessel geheel. Daarentegen wordt in de: *Chronyk van Vrankrijk door den heer De Mezeray*, in 't Nederduitsch gebracht door G. van Broekhuizen, Amsterdam 1685, blz. 990 meer dan in de editie van 1646 over Wessel medegedeeld. Vgl. ook: S. H. van Idsinga, *Het staatsrecht der Vereenigde Nederlanden*, Deel II, Leeuwarden 1765, blz. 418.

⁷⁾ *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 918.

„barbaarsche” twisten tusschen de wijsgeerige en godgeleerde scholen begon te tanen, met behulp van Weselus Grandfortius in eere trachtte te herstellen.

Ondanks allerlei nasporingen is het ons niet mogen gelukken de ware toedracht der omstreeks het jaar 1473 afgespeelde gebeurtenissen waarnaar zonder twijfel over het geheel genomen door al de genoemde schrijvers wordt verwezen, vast te stellen. De meeste der gegevene mededeelingen wekken in hooge mate onze bevreemding ¹⁾. Vooreerst behoorde Wessel, zooals wij hierboven gezien hebben, om de een of andere reden tot de „via moderna” en uit enkele aantekeningen in zijn werken ²⁾ blijkt, dat hij zich, zij het dan ook niet zonder een zekere onafhankelijkheid, tot op het eind van zijn leven tot de vertegenwoordigers van hare denkwijze heeft gerekend. Wij zouden dus veeleer verwachten, dat Gansfort, indien hij een werkzaam aandeel in den gevoerden strijd heeft genomen, onder de tegenstanders van den biechtvader van Lodewijk XI zou voorkomen. Evenwel kan hij aan gene zijde moeilijk een belangrijke rol hebben gespeeld, want dan zou hij zonder twijfel worden genoemd onder de personen, die het verdedigingsgeschrift tegen de maatregelen van den koning hebben geteekend ³⁾. Op grond van de berichten waarin over een hervormend optreden van Wessel wordt gesproken zou men de mogelijkheid kunnen stellen, dat hij in een of ander opzicht een bemiddelende positie tusschen de beide partijen heeft ingenomen. Echter ontbreken de gegevens, die deze veronderstelling zouden kunnen bevestigen. Dat Wessel, zooals Mezeraeus wil, het Rectoraat der Hoogeschool heeft bekleed, is niet waarschijnlijk. Bulaeus noemt zijn naam in de lijst der Rectoren niet ⁴⁾. Maar dat hij in ieder geval onder Lodewijk XI een persoon van gewicht moet zijn geweest volgt uit het feit, dat hij, zooals uit het vervolg zal blijken, nog in betrekkelijk hoogen ouderdom een uitnoodiging van den koning ontving om opnieuw aan de Universiteit te Parijs te

¹⁾ Enkele besliste onjuistheden, zooals b.v. dat Gansfort Franciscaner zou zijn geweest, laten wij buiten bespreking.

²⁾ Vgl. *De purgatorio*, p. 850; *Epistolae*, p. 867, 876, 877, 890, 920.

³⁾ De bedoelde apologie vindt men bij: Stephanus Baluzius, *Miscellanea*, Liber IV, Parisiis MDCLXXXIII, p. 531—538. Eveneens bij Du Plessis d'Argentré, *Collectio iudiciorum de novis erroribus*, Tom. I, Lutetiae Parisiorum MDCCXXIV, p. 286—288.

⁴⁾ *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 919 sqq.

komen arbeiden¹⁾. Ook moet hij omstreeks den tijd waarin het edict werd uitgevaardigd in groote moeilijkheden hebben verkeerdt, want kort vóór den eersten Maart 1473 bereikte hem een den 13den Januari van hetzelfde jaar vanuit Vollenhove gedateerden brief van den Utrechtschen Bisschop David van Bourgondië, waarin laatstgenoemde het volgende schrijft²⁾: „Mijn beminde zoon Wessel. Wij wenschen, dat onze zegen u altijd zal vergezellen. Verder meld ik u, dat ik thans uwe aanwezigheid behoef om goede raadgevingen aan mijne zielen te kunnen geven. Velen zijn er bij mij, die u om uwe geleerdheid en deugd een warme genegenheid toedragen, maar ik hoor hen niet datgene aanraden wat gij voor langen tijd getrouw placht te verhalen. Sedert lang weet ik, dat gij een fijnzinnig Doctor zijt. Ik weet dat velen u zoeken te verderven. Dit zal nooit gebeuren zoolang ik in vriendschap met u het leven geniet. Maar kom zoo spoedig mogelijk, want ik moet over alles met u spreken en verlang er naar mij te kunnen verheugen. Groeten uit Vollenhove, „in vigilia Pontiani”, in het jaar onzes Heeren 1473. Ik de onwaardige Bisschop David”. Wij weten niet hoe en wanneer Wessel vóór het jaar 1473 met David van Bourgondië, met wien hij na zijn terugkeer in Nederland zoo menigmaal verkeerde, in aanraking is gekomen. Maar de omstandigheid, dat Bisschop David ruim een maand voordat het edict werd uitgevaardigd aan Gansfort schreef, dat het hem niet onbekend was, hoe velen hem zochten te verderven, is in dit verband van eigenaardige beteekenis. Misschien ligt aan de opmerking van David van Bourgondië en het bericht van Melancton volgens hetwelk Wessel, naar een mededeeling van Reuchlin, vanwege zijn verzet tegen „bijgeloovigheden” en de dogmata van enkele scholastieke theologen Parijs heeft moeten verlaten, de waarheid ten grondslag, dat hij tengevolge van zijn voorkeur voor de Occamistische groep in moeilijkheden is geraakt en ten slotte door het edict tegen de „via moderna” daartoe gedreven de Hoogeschool heeft vaarwel gezegd. Daarmede is, zooals vanzelf spreekt, geen verklaring van hetgeen Kempius, Thuanus,

¹⁾ Het is niet onmogelijk, dat Lodewijk XI reeds te Leuven van Wessel gehoord heeft. Vgl. De Reiffenberg, *Mémoire sur le séjour que Louis, dauphin de Viennois, depuis roi sous le nom de Louis XI, fit aux Pays-Bas, de l'an 1456 à 1461*, in: *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale de Bruxelles*, Tome V, 1829, p. 1—43 en daarvan p. 20.

²⁾ De brief is te vinden bij: Schoockius, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, p. 433.

De Matthieu, Naudeus en Bulaeus verhalen, gegeven. Wat hunne berichten aangaat moeten wij echter voorloopig met een „non liquet” besluiten.

Om welke redenen Gansfort niet onmiddellijk het verzoek van den Bisschop om naar Nederland over te komen heeft ingewilligd is ons niet bekend. Wij weten alleen, dat hij omstreeks 1473 naar Rome moet zijn gereisd ¹⁾ en daar andermaal in de omgeving van Francesco della Rovere, toen ter tijde Paus Sixtus IV, heeft vertoefd ²⁾. Had Francesco als Generaal der Franciscaners de belangen zijner orde op veelszins uitnemende wijze behartigd, minder gelukkig was zijn optreden gedurende de jaren dat hij als Paus de leiding der zaken in handen had ³⁾. In meer dan één opzicht valt het moeilijk in Sixtus IV den vroegeren Minoriet te herkennen. Inzonderheid geldt dit voor zijne bemoeiingen met de algemeene politiek, waarbij hij, menigmaal zonder de middelen te ontzien, aan allerlei zijden vriendschappelijke betrekkingen zocht aan te knopen. Daarbij was zijn streven voor een goed deel gericht op het terugdringen der Turken, zoodat hij al het mogelijke deed om belangstelling voor de uitrusting van expeditie's ter bestrijding van den Islam op te wekken. Echter viel er niet alleen op zijn houding in verschillende staatkundige verwickelingen allerlei aan te merken, ook de toestanden aan het hof te Rome lieten veel te wenschen over. Met een alle grenzen te buiten gaande onmatigheid verleende de Paus, zonder de beschuldiging van nepotisme te vreezen, de rijkste gunstbewijzen aan tal van zijne verwanten. Onwaardigen als Pietro en Girolamo Riario, de kinderen van zijn zuster Bianca della Rovere, leefden in zwelgerij, luxe en heerschzucht en waren door hun gedrag en den door hen verkregen invloed oorzaak dat de omgeving van Sixtus steeds meer een wereldsch karakter begon te vertoonen ⁴⁾. Een in vele opzichten kinderlijk naief vertrouwen in menschen en een ongewone vrijgevigheid bewerkten, dat de Paus zelf nooit iets kon afslaan en in zijne

¹⁾ Waarschijnlijk is Wessel op een zijner reizen naar of van Rome te Lyon geweest. Hij verhaalt dat hij in deze stad een merkwaardig voorbeeld van hondentrouw had gezien. Een hond stierf namelijk te Lyon op het graf van zijn meester. Vgl. *Scala medit.*, Exempl. I, p. 354. Vermoedelijk heeft Gansfort ook nog andere steden bezocht. Zie: *De providentia Dei*, p. 728; *Epistolae*, p. 889. Hardenberg spreekt van een verblijf te Ragusium, *Vita*, p. 4.

²⁾ Bessarion was den 18den November 1472 overleden.

³⁾ Vgl. voor het volgende de hierboven genoemde litteratuur over Francesco della Rovere.

⁴⁾ Wessel spreekt over hunne wandaden, *De potestate ecclesiastica*, p. 749.

goedmoedigheid geheel en al de kracht miste om zich aan verkeerde beïnvloeding te onttrekken. Ook besepte de voormalige bedelmonnik de waarde van het geld niet, waardoor hij veel te veel uitgaf en telkens in financieele moeilijkheden geraakte, die allerlei corruptie en woeker ten gevolge hadden. In ruime mate heeft hij zijne inkomsten gebruikt om de verfraaiing van de stad Rome te bevorderen en binnen- en buitenlandsche geleerden aan zich te verbinden. Zijn liefde voor de kunst geeft hem in de geschiedenis van het Pausdom een plaats naast Nicolaas V en Julius II. Veel heeft hij gedaan voor de stichting en versiering van kerken en heiligdommen. Juist in het jaar waarin Wessel vermoedelijk te Rome terugkeerde werd een begin gemaakt met den bouw der Sixtijsche kapel, waar straks mannen als Ghirlandajo en Botticelli in dienst van Sixtus IV hunne wereldberoemde fresco's op de zijmuren zouden schilderen. Ook stelde de Paus de Vaticaanse Bibliotheek voor algemeen gebruik open, trachtte vergeten boekerijen te redden, verzamelde manuscripten, nieuwe afschriften zoowel als oude codices, en richtte musea op. Naast de meer typisch wereldsche elementen ontbraken ook de religieus-kerkelijke in zijn levenshouding niet. Krachtig voorstander van de handhaving der leer tegenover de Waldenzen en begunstiger der bedelorden, vervulde de Paus in zijn dagelijksch leven getrouw zijne godsdienstige plichten. Hij had de bedevaart lief en stelde de aflaten hoog. Over het algemeen kan men zeggen, dat het Sixtus IV aan goede eigenschappen niet heeft ontbroken, maar de schaduwzijde van zijn karakter was ongetwijfeld grooter dan de lichtzijde. De vader der christenheid treedt telkens op den achtergrond om plaats te maken voor den Italiaanschen vorst, die het hoofdsche leven begeerlijk acht en zich in staatkundige intrigues verlustigt.

Het is zeer waarschijnlijk, dat Gansfort op dit alles heeft gezinspeeld toen hij door den Paus op zekeren dag vriendelijk werd toegesproken ¹⁾ en op zijne woorden: „Mijn zoon, vraag wat gij wilt, wij zullen het u geven”, zonder aarzeling liet volgen: „Heilige vader, zooals u bekend is heb ik nooit groote dingen begeerd, maar waar gij nu op aarde de plaats van een oppersten priester en herder bekleedt, daar spreek ik den wensch uit dat uw roeping aan uw naam moge beantwoorden en dat gij uw verheven ambt zóó moogt waarnemen dat de groote Herder der schapen, wiens

¹⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 5 sq. en het fragment „De Wesselo Groningensi”.

hoogste dienaar gij op deze aarde zijt, wanneer Hij eenmaal komt, tot u moge zeggen: „Wel, gij goede en getrouwe dienstknecht, ga in in de vreugde uws Heeren” en gij daarop met innerlijke gerustheid kunt spreken: „Heer, vijf ponden hebt gij mij gegeven, zie hier vijf andere ponden welke ik daarboven gewonnen heb”. Blijkbaar onaangenaam door deze opmerking getroffen luidde het wederwoord van Sixtus, dat hij daarvoor zelf had te zorgen, maar dat Wessel nu voor zichzelf iets moest uitkiezen. „Ik vraag dan,” zeide Gansfort, „dat gij mij uit de Vaticaansche Bibliotheek een Griekschen en een Hebreeuwschen Bijbel ten geschenke geeft.” Daarna sprak de Paus, dat dit zou gebeuren, maar voegde er nog aan toe, dat Wessel dwaas gehandeld had door niet aan een Bisdome of iets dergelijks te denken, waarop Gansfort antwoordde dat hij zoo iets niet begeerde.

Het wil ons voorkomen dat verschillende oudere en jongere schrijvers, en onder de nieuweren vooral Friedrich ¹⁾, de betrouwbaarheid van dit verhaal ten onrechte hebben betwijfeld. Voor hunne meening beroepen verschillenden onder hen, die Hardenberg's bericht voor ongeloofwaardig houden, zich op de omstandigheid, dat Wessel in zijne geschriften nergens van een vriendschappelijke verhouding waarin hij te Rome tot den Paus zou hebben gestaan, gewaagt, maar veeleer met geringe waardeering van Sixtus IV melding maakt en enkele zijner daden aan een gestrengere critiek onderwerpt ²⁾. Deze argumenten zijn weinig afdoende. In het algemeen spreekt Gansfort in zijne werken zelden over eigen levenservaringen en dat hij minder vriendelijk over Sixtus IV schrijft, bewijst alleen, dat hij zich niet in zijn wijze van regeeren kon vinden, een gegeven, dat trouwens volkomen in overeenstemming is met den toon, die ons uit de eerste door hem tot den Paus gerichte woorden tegenklinkt. Bovendien mogen wij niet vergeten, dat Hardenberg ³⁾ uitdrukkelijk vermeldt, dat de Paus Wessel, toen hij het beschreven onderhoud met hem had, „nog” bijzonder hoogachtte, zoodat het volstrekt niet onmogelijk is, dat er later, wellicht tengevolge van te Rome verkregene indrukken, een verwijdering tusschen beiden is ingetreden. Evenwel verliezen al de genoemde bezwaren hun waarde, wanneer wij met

¹⁾ *Johann Wessel*, S. 105.

²⁾ Vgl. *De potest. eccles.*, p. 749; *Epistolae*, p. 869.

³⁾ *Vita*, p. 5.

het getuigenis der bronnen en dat van een der latere schrijvers te rade gaan. Vooreerst heeft niet alleen Hardenberg, maar ook de veel oudere levensbeschrijving het fragment „De Wesselo Groningensi” de herinnering aan deze gebeurtenis bewaard, terwijl Hardenberg ¹⁾ zelf schrijft, dat Gansfort meermalen van zijn merkwaardige ontmoeting met den Paus placht te verhalen. Vervolgens weet de auteur van het levensbericht van Wessel in de „Effigies et vitae” ²⁾ te berichten, dat de Hebreuwsche Bijbel dien Gansfort van Sixtus IV ten geschenke had gekregen, langen tijd in het gebouw waar hij de laatste jaren vóór zijn dood te Groningen woonde, heeft gelegen en dat er in de 17de eeuw nog verschillende resten van over waren. Ten slotte wijzen wij er op, dat de indrukken, die wij uit het overgeleverde gesprek van den Paus en van Wessel ontvangen geheel corresponderen met wat ons van elders over hun persoonlijke geaardheid bekend is. Sixtus IV is de vrijgevege en goedmoedige begunstiger der geleerden, die de werken der Vaticaansche Bibliotheek ter beschikking van zijn vriend stelt; Wessel’s woorden getuigen van een onafhankelijke houding, eenvoudige gezindheid en liefde voor de Heilige Schrift. Wanneer wij dit alles in aanmerking nemen, dan bestaan er geen bijzondere redenen om de betrouwbaarheid der overlevering in twijfel te trekken.

Hardenberg ³⁾ besluit de beschrijving van Wessel’s gesprek met den Paus met de mededeeling, dat Gansfort van Rome naar Friesland terugkeerde. Inderdaad aanvaardde Magister Wesselus na zijn tweede bezoek aan Rome de terugreis naar zijn geboorteland, maar onder weg heeft hij nog aan enkele steden min of meer vluchtige bezoeken gebracht. Waarschijnlijk door belangstelling voor de Platonische wijsbegeerte gedreven heeft hij in de eerste plaats eenigen tijd te Florence vertoefd ⁴⁾. Reeds in de dagen van Cosimo Medici waren hier tal van Grieksche geleerden samengestroomd en was onder den invloed van Gemisthus Pletho de beroemde Platonische Academie gesticht. Juist toen Wessel zich in de stad ophield, leefde hier een groote groep van geleerden, die in Lorenzo Magnifico een beschermheer en begunstiger vonden. Onder hen was Marsilio Ficino de ziel der Academie die met vele

¹⁾ *L. c.*

²⁾ P. 18.

³⁾ *Vita*, p. 6.

⁴⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber I, cap. 13, p. 212. Zie ook: *Opera*, p. 710.

andere aanhangers van de zoogenaamde christelijke Renaissance de verbinding van Plato en Paulus zocht ¹⁾). Sommige schrijvers ²⁾ beweren, dat Gansfort met Ficino bevriend zal zijn geweest. Evenwel spreken de oudste gegevens hierover met geen woord. Wel verhaalt Wessel zelf, dat hij zich in het Florentijnsche karakter minder goed kon vinden en hij prijst zijn eenvoudige landslieden te Zwolle gelukkig, omdat zij niet zoo goed konden rekenen als de uitgeslapene en listige Florentijnen ³⁾). Blijkbaar gevoelde hij zich te Florence niet thuis, zoodat hij hier dan ook slechts korten tijd is gebleven om vervolgens naar Venetië te trekken ⁴⁾). Met behulp van een aantekening in de werken van Gansfort kunnen wij vaststellen, wanneer hij in deze stad moet hebben vertoefd. Wessel schrijft namelijk, dat hij bij het onderzoek hetwelk de pauselijke commissarissen, met het oog op diens canonisatie, naar het leven en de wonderen van den Patriarch van Aquileja te Venetië instelden, tegenwoordig is geweest. Daarbij had hij den indruk gekregen, dat een heiligerverklaring waaraan zulk een onderzoek voorafging, ofschoon er nog plaats bleef voor onzekerheid, toch op betere grondslagen berustte dan wanneer alles van de wisselende volksmeeningen afhankelijk werd gemaakt ⁵⁾). In deze weinige regels kan moeilijk op een andere gebeurtenis dan op het canonisatieproces van Laurentius Justinianus ⁶⁾ worden gedoeld. Venetiaan van geboorte, Prior der congregatie van S. Georgius op het eiland Alga, werd Justinianus in 1433 door Paus Eugenius IV tot Bisschop van Venetië benoemd, welk ambt hij geruimen tijd op uitnemende wijze vervulde. Sedert Paus Nicolaas V het Patriarchaat van Aquileja-Grado op den stoel van Venetië overdroeg, leefde hij

¹⁾ Vgl. over een en ander: P. Wernle, *Die Renaissance des Christentums im 16. Jahrhundert*, Tübingen 1904, S. 4 ff.; K. Brandi, *Die Renaissance in Florenz und Rom*, Leipzig 1909³, S. 106 ff.

²⁾ Vgl. o.a.: Escher, *Johannes Wessel Gansfort*, in: *Wetenschappelijke bijdragen uitgegeven onder den titel „Wessel Gansfort”*, t. a. p., blz. 13.

³⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber I, cap. 13, p. 212.

⁴⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 63, p. 583; het „Epiciedion” van Pelantinus, l. c., p. 20, „magnum bibit omne Tymavum”. Zie ook: *Opera*, p. 710. Waarschijnlijk heeft Gansfort te Florence nog bij het graf van Antoninus van Florence gestaan. Zie: *Epistolae*, p. 888. Vermoedelijk werd Antoninus begraven in de kerk van het bekende klooster San Marco. Conf. Baedeker, *Ober-Italien*, Leipzig 1906¹⁷, S. 522 f.

⁵⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 63, p. 583.

⁶⁾ Vgl. over hem: *Acta sanctorum, Januarius*, Tom. I, p. 549 sq.; J. Trithemius, *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum*, Coloniae CIOIOXXXI, p. 128b en het artikel van Schrödl in het Kirchenlexicon van Wetzer en Welte. Over het Patriarchaat van Aquileja schreef N. C. Kist, *De kerk en het Patriarchaat van Aquileja*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Deel I, 1829, blz. 85—143.

nog vier jaren als Patriarch van Aquileja en stierf op den 8sten Januari 1455. In het jaar 1474 zond Paus Sixtus IV op verzoek van de Republiek Venetië twee „legati apostolici” naar de stad om een aanvang met het canonisatie-proces van Justinianus te maken. Het resultaat van de nasporingen der beide legaten was, dat de verdiensten van den voortreffelijken geestelijke aller verwachtingen overtroffen ¹⁾, maar de heiligverklaring liet nog langen tijd op zich wachten ²⁾. Aangezien Wessel in zijn mededeeling naar alle waarschijnlijkheid op het door de „legati apostolici” te Venetië ingestelde onderzoek zinspeelt, moet hij dus in het jaar 1474 zijn bezoek aan de stad hebben gebracht.

Het is niet zeker of Gansfort vóór zijn terugkeer in Nederland nog te Bazel heeft gewoond. Eenige oudere berichtgevers meenen, dat dit wel het geval is geweest. Volgens Melanchton ³⁾ zou Reuchlin, nadat Wessel uit Parijs was verdreven, te Bazel opnieuw met hem in aanraking zijn gekomen. Ook zou Gansfort hier „privatim” onderwijs in de theologie en de kennis van het Grieksch en het Hebreeuwsch hebben gegeven. In verband met deze aantekeningen van Melanchton is het stellig van belang, dat ook Harderberg ⁴⁾ het voorstelt alsof Wessel te eeniger tijd naar Bazel is gereisd. Er zouden dan ook geen besliste bezwaren bestaan om inzonderheid Melanchton op dit punt geloof te schenken, ware het niet, dat er in de acten der Universiteit te Bazel over een verblijf van Gansfort aldaar niets is te vinden ⁵⁾, zoodat de notitie's van Melanchton op geenerlei wijze met behulp van aan de „archivalia” der Hoogeschool ontleende oorspronkelijke gegevens kunnen worden bevestigd. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat reeds een 18de eeuwsch schrijver, Bruckerus ⁶⁾, op grond van een tevergeefs door een zijner vrienden in de acten der Univer-

¹⁾ Deze laatste gegevens dank ik aan de vriendelijke hulp van Dr. Giulio Coggiola, Bibliotecario Capo, Biblioteca Nazionale Marciana, te Venetië. Zij zijn ontleend aan het werk: *Notizii istorichi dell' origini, vita, santità e canonizzazione di S. Lorenzo Giustiniano . . . dell' abate di S. Leonardo*, Colonia 1695.

²⁾ Paus Clemens VII sprak hem in 1524 zalig; Paus Alexander VIII in 1690 heilig.

³⁾ In den brief aan Alardus, l. c., kol. 675. Zie ook: *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., kol. 444; *Oratio continens historiam Joannis Capnionis*, l. c., kol. 1002.

⁴⁾ *Vita*, p. 5.

⁵⁾ Vgl. W. Vischer, *Geschichte der Universität Basel von der Gründung 1460 bis zur Reformation 1529*, Basel 1860, S. 191. In het werk: *Athenae Rauricae sive catalogus professorum Academiae Basiliensis* komt Wessel niet voor. Zie: L. Geiger, *Ueber Melanchtons oratio continens historiam Capnionis*, Frankfurt a/M. 1868, S. 47 Anm. 3.

⁶⁾ *Historia critica philosophiae*, Tom. IV, Pars. I, Lipsiae MDCCXLIII, p. 360.

siteit naar aanwijzingen betreffende de persoon van Wessel ingesteld onderzoek, de mogelijkheid van een korter of langer opentocht te Bazel heeft ontkend. In den nieuweren tijd heeft Geiger ¹⁾ zich bij de meening van Bruckerus aangesloten. Toch houden wij het voor waarschijnlijk, dat Wessel op zijn doorreis naar het Noorden eenigen tijd in de stad heeft vertoefd. Het is immers niet aannemelijk, dat de berichten van Melanchton en Hardenberg, maar vooral die van Melanchton, welke, naar zijn eigen zeggen, ook ditmaal op Reuchlin teruggaan, geheel uit de lucht zouden zijn gegrepen. Ook is het wel merkwaardig, dat Reuchlin in 1474 en volgende jaren te Bazel arbeidde ²⁾, terwijl Wessel, ingeval hij een tijdlang in de stad woonde, hier juist in of kort na 1474 vanuit Venetië moet zijn aangekomen. Wij weten niet wat Gansfort te Bazel heeft verricht, evenmin hoe lang hij daar precies is gebleven. Misschien is de door Melanchton gegevene voorstelling van zaken nog de meest aannemelijke en heeft Wessel gedurende korten tijd „privatim” onderwezen, om daarna de reis naar zijn geboorteland te vervolgen ³⁾.

Naar het schijnt was de indruk, dien Gansfort aan het einde van zijne zwerftochten door West-Europa van zijne bezoeken aan de voornaamste Universiteiten had medegenomen, niet onverdeeld gunstig. In een van zijn, na den terugkeer in Nederland vervaardigde, geschriften ⁴⁾ heeft hij aan de stemming die hem ten opzichte van zijn verblijf aan de Hoogeschole bezielde uiting gegeven. Wessel acht het een zware aanklacht tegen de Universiteiten, dat het optreden van Paulus te Athene weinig resultaat had en de groote heidenapostel meer ingang vond in het naburige Corinthe en het toen nog ongeveer barbaarsche Thessalië dan in Attica, waar zich de bron der toenmalige Grieksche wijsheid bevond. Zonder hooger geest is de wetenschappelijke studie op zichzelf beschouwd, naar zijn meening, Gode niet bijzonder aangenaam. De wijze waarop hij te Keulen en te Parijs geleefd heeft en de dingen die hij daar heeft aanschouwd, kunnen onmogelijk met God's bedoelingen overeenstemmen. Dit geldt niet voor de studie der gewijde wetenschap, maar voor het zedelijk bederf, dat onder de studeerenden woedt. Gansfort aarzelt niet op de geeste-

¹⁾ *Ueber Melanchtons oratio u. s. w.*, S. 47 Anm. 3.

²⁾ Vgl. Geiger, *Reuchlin*, S. 12 ff.

³⁾ Over Wessel's z.g. tweede verblijf te Heidelberg zie: Bijlage B, p. XXXIX sq.

⁴⁾ *De sacram. poenit.*, p. 788 sq.

lijke sfeer, die aan de Hoogescholen heerschte toe te passen wat in het Nieuwe Testament verhaald wordt van den geest der Farizaëers en Schriftgeleerden, namelijk dat zij Jezus bestreden, terwijl de tollenaars en zondaren hem navolgden. Weliswaar hielden de Schriftgeleerden zich dagelijks met het woord van God bezig, maar zij gehoorzaamden niet, verhardden diens gevolge zichzelf, werden zóó verdorven, dat zij nog slechter werden dan de tollenaars en de zondaren en verzetten zich steeds meer tegen de gezonde leer, waardoor men hoe langer hoe meer aan hun bekeering moest wanhopen. Zoodoende gaan de tollenaars en de hoeren de Farizaëers en de Schriftgeleerden voor in het Koninkrijk Gods en gelijk het een krachtig vuur is dat ook in het water door blijft branden, zoo is het ook een hardnekkige verdorvenheid, die zich weet te handhaven bij een dagelijksche aanraking met het woord van God. Hier zal dan ook een te zwaarder oordeel geveld worden.

Vriendelijker dan het oordeel, hetwelk Wessel over het leven aan de Hoogescholen, waar hij zich op de wetenschappen had toegelegd, uitsprak, waren de woorden die Antonius Liber van Soest hem in een „Carmen panegyricum” bij zijn aankomst uit Italië in Nederland toevoegde. Over de levensgeschiedenis van Liber vóór ± 1475 is ons weinig bekend ¹⁾. Naar alle waarschijnlijkheid te Soest in Westfalen geboren, studeerde hij op kosten van het klooster te Aduard aan verschillende Universiteiten om vervolgens omstreeks het jaar 1470 gedurende eenigen tijd als hoofd van een school te Groningen te arbeiden. Hij was gehuwd met een Groningsch meisje genaamd Bertha, was zeer bevriend met mannen als Rudolf Agricola en Rudolf van Langen, vertoefde omstreeks 1473 te Wesel en was daarna waarschijnlijk te Emmerik en ongeveer 1477 te Keulen aan het onderwijs verbonden. Of hij Gansfort voordat deze uit Italië terugkeerde persoonlijk ontmoet heeft, is ons niet gebleken. In ieder geval heeft hij in de thuiskomst van Magister Wesselus aanleiding gevonden om een gedicht op deze gebeurtenis in het leven van den „bewonderenswaardigen wijsgeer”

¹⁾ Vgl. over Antonius Liber o.a.: Hardenberg, *Vita*, p. 9; Crecelius, *De Antonii Liberi Susatensis vita et scriptis commentatiuncula*, a. a. O.; Mr. J. A. Feith, *Een boek uit de abdij van Aduard*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1903*, blz. 216—222 en daarvan blz. 221 en 221 aant. 1; Van Gelder, *De Latijnsche school te Alkmaar*, Dl. I, blz. 83 vgg.; Allen, *Erasmii epistolae*, Tom. I, p. 106 not. 63; Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 66 vgg.; Allen, *Age*, p. 22 sq. Zie echter ook: *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, no. 905, 907 en 1075. Den 19den Juli 1487 komt hij voor als stadssecretaris van Kampen. Den 26sten April 1499 is hij nog in functie.

te vervaardigen. De tekst van het vers van Liber luidt aldus:

„Salve, o Wessele, o vir praestantissime, salve,
 Littrarum princeps, Pieridumque decus.
 Chare Deo magno et patriae charissime nostrae,
 Teutoniaeque decus, sit tibi multa salus.
 Multa salus tibi sit, reverentia multa, sonentque
 In laudem Musae Pieridesque tuam.
 Qui nostras tandem dignatus adire latebras,
 Regia tam parvi moenia magna facis.
 Nec te Roma potens, nec te Florentia bella,
 Nec Venetus precibus te retinere potest.
 Quin patriam titulis et amicos plausibus altis
 Incola perpetuus condecorare velis.
 Ergo age, Romanae decus atque decentia linguae,
 Interpres Grajae, Hebraicaeque mane.
 Tu modo noster eris Galenus¹⁾, tuque secundus
 Virgilius, Cicero tu modo noster eris.
 Gaudeat et meritis superis Germania grates
 Reddat et e tanto munere laeta canat.
 Namque salutiferis ditabis mercibus illam,
 Illustrem faciens artibus ingenuis.”

Wij weten niet wanneer Antonius Liber zijn „Panegyricum” heeft geschreven, zoodat de mogelijkheid om met behulp van dit gegeven den datum van Wessel’s aankomst te bepalen is buitengesloten. De schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” bericht, dat Gansfort in het jaar 1477 uit de stad Rome in zijn vaderland terugkeerde. Het is echter de vraag of wij op deze mededeeling kunnen bouwen²⁾. Crecelius³⁾ stelt het gedicht van Liber en daarmede den terugkeer van Wessel omstreeks 1476. Clemen⁴⁾ meent, dat Gansfort in 1474 in Nederland is aangekomen. Vast staat, dat hij in 1474 te Venetië en, zooals wij hierbeneden zullen zien, in 1477 te Zwolle is geweest. Vermoedelijk heeft hij dus ± 1475 zijn geboortegrond weer betreden.

¹⁾ Vgl. *Opera*, p. 710.

²⁾ Op deze titulatuur komen wij beneden terug.

³⁾ Vgl. Bijlage A, p. VI.

⁴⁾ *De Antonii Liberi Susatensis vita*, l. c., p. 141.

⁵⁾ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, vox Gansfort.

§ 3. Wessel's laatste levensjaren (c. 1475—1489).

De indruk, dien wij van Wessel's optreden in de laatste veertien jaren van zijn leven ontvangen, geeft volstrekt geen recht tot de meening als zou hij sedert zijn terugkeer in Nederland een soort van welverdiende rust na afmattenden arbeid hebben genoten. Gedurende den tijd, dat hij afwisselend in hoofdzaak te Zwolle, op den Agnietenberg, te Aduard en te Groningen woonde, is hij met tal van bekende personen in aanraking gekomen, heeft hij gevaren van de zijde der inquisiteurs te duchten gehad, allerlei brieven en verhandelingen geschreven, zich in de stille kloostercel voor zichzelf zoowel als met anderen op de wetenschappen toegelegd, maar ook een enkele maal deel uitgemaakt van een politieke zending. Zien wij hieruit dat zijn leven ook na zijn terugkeer in het land zijner geboorte door een groote mate van bedrijvigheid werd gekenmerkt, de toestand waarin de bronnen verkeerren maakt het ons onmogelijk een nauwkeurige reconstructie te geven van de chronologische volgorde, waarin zich de verschillende gebeurtenissen hebben afgespeeld. Zonder dat wij daarom de vraag, of Gansfort destijds ook te Aduard of te Groningen is geweest, in ontkenningen zin zouden durven te beantwoorden, houden wij het toch voor het waarschijnlijkste, dat Wessel's bezoeken aan de stad Zwolle en de monniken van Sint-Agnes in het algemeen tusschen de jaren 1475—1482 moeten worden gesteld, terwijl hij in ieder geval van 1482 tot 1489 meerendeels te Aduard en te Groningen moet hebben vertoefd. Met het oog op een eenigszins geregelde teekening van Wessel's levensgeschiedenis in deze periode geven wij er de voorkeur aan, alles wat met zijn verblijf op de vier genoemde plaatsen samenhangt in eene zóódanige rangschikking te behandelen, dat achtereenvolgens eerst op zijn lotgevallen in verband met de stad Zwolle, daarna op den tijd, dien hij op den Agnietenberg, in het klooster te Aduard en te Groningen doorbracht de aandacht wordt gevestigd. Evenwel moeten wij, voordat wij

hiermede een aanvang maken, voor een oogenblik onze gedachten bepalen bij de verhouding waarin Gansfort, vooral gedurende de laatste veertien jaren van zijn leven, tot den Bisschop van Utrecht David van Bourgondië heeft gestaan.

Uit den hierboven beschrevenen, den 13den Januari 1473 vanuit Vollenhove door den Bisschop aan Wessel geadresseerden brief is ons gebleken, dat laatstgenoemde zich in elk geval reeds vóór den gemelden datum tot de gunstelingen van David van Bourgondië heeft mogen rekenen. Inzonderheid in de jaren, toen Gansfort na zijn komst uit Italië opnieuw in Nederland vertoefde, heeft de Bisschop hem allerlei, van een bijzondere genegenheid getuigenis afleggende, diensten bewezen ¹⁾. Op zichzelf beschouwd geeft de betrekking, waarin Wessel tot den Utrechtschen kerkvorst stond, aanleiding tot allerlei vragen. Het is immers van voldoende bekendheid, dat de man, die gedurende een veertigtal jaren den Bisschopszetel heeft ingenomen, zich niet in een onverdeeld gunstige beoordeeling van de zijde der geschiedschrijvers mag verheugen ²⁾. Willekeurig en wispelturig in zijn handelen, zonder eenigen twijfel heerschezuchtig en ruimschoots met gedachten aan de behartiging van eigen belangen vervuld, heeft David van Bourgondië een groot aantal zijner onderdanen zoowel onder klerken als leken in sterke mate van zich weten te vervreemden. Het is juist in verband met de eigenaardige gebreken, die David's karakter aankleefden dat wij geneigd zijn ons te verwonderen over het feit, dat een man als Wessel zich zijn vriendschap heeft laten welgevallen. Toch moeten wij met een al te besliste veroordeeling van de persoon van den Bisschop voorzichtig zijn. Vooreerst is het merkwaardig, dat b.v. de auteur van het fragment „De Wesselo Groningensi” met waardeering over zijn karakter

¹⁾ Vgl. hierover het vervolg.

²⁾ Vgl. over Bisschop David van Bourgondië o.a.: Thomas Basin, *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI*, ed. J. Quicherat, 4 Tomes, Paris 1855—'59, register in voce; W. Heda, *Historia episcoporum Ultrajectensium*, Ultrajecti MDCXLII, p. 291 sq.; Schoockius, *Liber de bonis etc.*, p. 67, 432 sq., e. e.; H. F. v[an] H[eußen], *Batavia sacra of kerkelijke historie van Batavia*, vertaald door H. van Rhijn, 3 Deelen, Antwerpen 1715—'16, Deel II, blz. 485—507; W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Deel II, eerste stuk, Arnhem 1866, blz. 220 vgg.; Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand*, Deel I, eerste stuk, Haarlem 1901, blz. 142 vg.; P. J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, Deel I, Leiden [zonder jaartal], tweede druk, blz. 502 vgg. e. e.; verder de artikelen in het Biographisch Woordenboek van Van der Aa en van P. L. Müller in de *Allgemeine Deutsche Biographie*.

schrijft en niet alleen van zijn geleerdheid, maar ook van zijn zachtmoedige gezindheid durft te spreken. En in de tweede plaats mogen wij bij een critische beschouwing van het leven van den Bourgondiër nimmer uit het oog verliezen, dat Schoockius ¹⁾, die allerlei brieven van den Bisschop in zijn bezit heeft gehad, een en ander heeft willen publiceeren omdat uit deze stukken duidelijk bleek, dat hij een man was van uitnemende karaktereigenschappen ²⁾. De mogelijkheid bestaat, dat David van Bourgondië Gansfort telkens opnieuw tot zich heeft getrokken omdat hij in hem meer in het algemeen een belangrijke aanwinst zag voor den kring van geleerden, dien de Humanistische geestelijke aan zijn schitterende hofhouding had verbonden. Evenwel blijkt uit den hierboven genoemden brief, dat de verhouding, waarin beide personen tot elkander stonden een meer intiem karakter heeft gedragen. Bisschop David schrijft immers uitdrukkelijk, dat hij Wessel's aanwezigheid te Vollenhove wenschelijk acht, opdat hij gelegenheid zou hebben om met hem over allerlei dingen te spreken en opdat hij tevens goede raadgevingen aan zijne zielen zou kunnen geven. Zien wij hieruit, dat David van Bourgondië den geestelijken en zedelijken steun van Gansfort behoefde, er bestond daarnaast toch ook nog een andere reden, waarom de Bisschop op zijn tegenwoordigheid gesteld was. Uit eenige ongetwijfeld vertrouwen verdienende berichten ³⁾ kunnen wij nanieljk opmaken, dat Wessel als lijfarts een belangrijke rol aan het bisschoppelijke hof moet hebben gespeeld. Naar het schijnt zijn de medische studiën, die Gansfort in den loop der jaren gemaakt heeft, van veel grootere beteekenis geweest dan zijn jongste biografen hebben vermoed. Bij zijn aankomst uit Italië begroette Antonius Liber hem reeds met een: „Tu modo noster eris Galenus”. Uitvoeriger handelt de Aduarder geneesheer Paulus Pelantinus ⁴⁾ over zijne medische bekwaamheden. Nadat hij in zijn „Epicedion” bezongen heeft, hoe de groote Apollo hem met de kennis der geneeskunde had begiftigd, zoodat hij allerlei proe-

¹⁾ *Liber de bonis etc.*, p. 67, 432 sq.

²⁾ Zie ook: J. H. Hofman, *Bisschop David van Bourgondië*, in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Deel XXVI, 1900, blz. 229—233.

³⁾ Vgl. Geldenhauer in: Fichardus, *Vitae*, p. 87^{verso}; Hardenberg, *Vita*, p. 13; Nagge, *Historie van Overijssel*, t. a. p., Deel I, blz. 305.

⁴⁾ *Epicedion*, l. c., p. 20 sq.

ven nam en uit het harde basalt en het marmer een soort van olie te voorschijn wist te brengen waarmede hij velerlei ziekten genas, beschrijft Pelantinus, hoe Wessel eens een geestelijke, die door een ziekte gekweld werd en ondanks het feit, dat vele geneesheeren hunne krachten op hem hadden beproefd, bij geen hunner baat had gevonden, ten slotte op de volgende wijze van zijn kwaal heeft genezen. Hij liet namelijk een stier in de lengte opensnijden en legde den patient tot aan den mond in de warme ingewanden. Deze behandeling werkte, tengevolge van de medegedeelde warmte, zóó verkwikkend op de bevende ledematen van den lijder, dat zij hem weer geheel op krachten deed komen. Behalve Liber en Pelantinus kent ook Anthonius de Castro ¹⁾ Gansfort als geneesheer en noemt hem „arte medicus”. Melanchton ²⁾ herinnert zich van Reuchlin te hebben gehoord, dat Wessel in de medische wetenschappen bijzonder had uitgemunt en Ubbo Emmius ³⁾ verhaalt, dat hij ook aan het pauselijk hof als dokter is opgetreden. Voorts weten wij, dat Gansfort zijn aan de practijk ontleende gegevens in een geschrift met aantekeningen, die waarschijnlijk alleen voor eigen gebruik bestemd waren, heeft samengevat. Hardenberg ⁴⁾ spreekt over een werk van zijn hand getiteld „Duo libelli practici in medicina” en voegt er aan toe, dat zij waren „ipsius Wesseli manuscripti exploratique in periclitantibus aegrotis”. Ten slotte is het in dit verband van eenige beteekenis, dat Wessel zijne voorbeelden en vergelijkingen in zijne geschriften op een in het oog loopende wijze aan de practijk der geneeskunde ontleent. Hij beschrijft wie onder de menschen voor den besten geneesheer wordt gehouden, kent het medisch experiment, somt verschillende vormen van ziekten op, teekent de spijsvertering, weet wat de patienten gewoonlijk van hun dokter verwachten en geeft zijn meening ten beste over de vraag hoe de verhouding tusschen beiden moet worden opgevat ⁵⁾. Het

¹⁾ *Impugnatorium*, p. Ajverso.

²⁾ In zijn brief aan Alardus, l. c., kol. 675.

³⁾ *Rerum Frisicarum historiae*, Decas tertia, Lugduni Batavorum CIOIC, Liber XXX, p. 394.

⁴⁾ *Vita*, p. 11.

⁵⁾ Vgl. o.a.: *De orat. dom.*, Liber II, cap. 3, p. 47; Liber X, cap. 4, p. 176; *Scala medii.*, Liber I, cap. 23, p. 225; *De caus. incarn.*, cap. 8, p. 429; *De magnit. passion.*, cap. 74, p. 607; *De sacram. euchar.*, cap. 7, p. 670; *De provid. Dei*, p. 715, 723, 724; *De potest. eccles.*, p. 752, 754, 755, 764, 767. Wessel heeft zijn medische practijk eerst tegen het eind van zijn leven laten varen. Vgl. het vervolg.

is moeilijk te zeggen waar Gansfort zich de eerste beginselen der toenmalige geneeskunde heeft eigen gemaakt. De begroeting in het gedicht van Antonius Liber en de aantekeningen bij Melanchton wijzen uit, dat hij zich in ieder geval reeds vóór ± 1475 op deze wetenschap had toegelegd. Misschien heeft hij het een en ander onder de Broeders te Zwolle geleerd. In vele Fraterhuizen was men eenigszins met de geneeskunde vertrouwd en was b.v. de „minutor” of aderlater, een soort van chirurgijn, een man van gewicht ¹⁾). Ook is het mogelijk, dat Wessel voor zichzelf Galenus bestudeerd heeft. Hoe het zij, vast staat, dat de Utrechtsche Bisschop de vruchten van zijne medische studiën heeft geplukt, want té eeniger tijd heeft Gansfort David van Bourgondië, door hem baden in lauwe melk voor te schrijven, van zijn jicht weten te genezen ²⁾). Vooral dit laatste geeft ons het recht tot de veronderstelling, dat de verklaring van het feit, dat Bisschop David Wessel na zijn terugkeer in Nederland meermalen tot zich heeft geroepen en hem vooral in dezen tijd allerlei bewijzen van genegenheid heeft geschonken, niet alleen in de positie, die Gansfort min of meer als geestelijk adviseur aan het bisschoppelijk hof heeft mogen bekleeden, maar ook in zijn werkzaamheid als lijfarts moet worden gezocht.

Wanneer wij thans de beschrijving van Wessel's levensgeschiedenis in verband met de stad Zwolle vervolgen, dan is het eerste gegeven, dat onze aandacht vraagt, een op het Gemeentearchief te Zwolle berustende jaarrekening ³⁾), waaruit blijkt, dat de stad hem in het jaar 1477 een geschenk in wijn heeft aangeboden. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Gansfort gedurende den tijd, dien hij te Zwolle doorbracht, op de een of andere wijze in contact gestaan met de Broeders van het gemeene leven als wier Rector Albert van Calcar bij voortduring de leiding der zaken in handen had. Kort na 1477 ontmoeten wij Wessel hier ter plaatse opnieuw, ditmaal in een brief, dien hij op den 6den April, ongetwijfeld in het jaar 1479, naar aanleiding van een intusschen te Mainz afgespeelde ge-

¹⁾ Vgl. Delprat, *Verhandeling*, blz. 251 vg.; Schoengen, *Narratio*, p. 54 not. 2. De Groote beschikte over eenige medische kennis. Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 36.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 13.

³⁾ „1477. Item meister Wesselus. 4. qr.”

beurtenis heeft geschreven ¹⁾. Het was namelijk juist in de dagen toen Gansfort te Zwolle vertoefde, dat Johannes van Wesel in bijzonder moeilijke omstandigheden verkeerde. Nadat Johannes Ruchrath sedert 1461 een tijdlang als Hoogleeraar aan de Universiteit te Basel had gedoceerd, was hij in 1463 naar Worms gereisd om daar als Domprediker te arbeiden ²⁾. Door zijn uitvallen tegen de kerk en hare leerstellingen verwekte zijn optreden hier zóó grooten aanstoot, dat hij een aansporing ontving om zich te matigen. Evenwel mocht deze vermaning niet baten en in 1477 werd hij zonder meer afgezet. Sindsdien werkte hij als Domgeestelijke te Mainz, maar toen een door hem vervaardigd tractaat, dat hij aan een Boheemsch avonturier, met wien hij in de stad zijner inwoning verkeerde, had gegeven, in het bezit van den Frankfurter Dominicaner Johannes van Wilnau was gekomen, liet de Bisschop van Worms, die zich na verloop van tijd met de zaak bemoeide, het geschrift door eenige Professoren onderzoeken, met dit gevolg, dat Van Wesel in arrest werd gesteld. Eenige Keulsche en Heidelbergsche theologen, onder wie ook Wessel's promotor Henricus of Herwicus van Amsterdam, ondervroegen Johannes Ruchrath naar zijne meeningen, die o. a. op het punt van de aflaten sterk van de kerkleer afweken. Van Wesel zag zich genooddaakt den 21sten Februari 1479 in den Dom te herroepen en werd tot levenslange boete in een Augustijnerklooster te Mainz geplaatst. Blijkbaar sterk onder den indruk van alles wat er met Johannes Ruchrath gebeurd was en tegelijk bevreesd dat de inquisiteurs hem onvoorbereid zouden vinden wanneer zij hun handen naar hem mochten uitstrekken, besloot Wessel zich tot zijn ouden Parijschen studiegenoot Ludolf van Veen te wenden en hem, voor het geval hij met de inquisitie mocht kennis maken, om eenige raadgevingen te verzoeken. Inderdaad was Van Veen de aangewezen persoon om hem, met het oog op mogelijke verwickelingen, inlichtingen en hulp te verschaffen. Na zijne

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 920 sq.

²⁾ Vgl. over een en ander: O. Clemen, *Ueber Leben und Schriften Johannes' von Wesel*, in: *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, begründet von L. Quidde*, Neue Folge, Zweiter Jahrgang Vierteljahreshefte 1897/98, Freiburg i. B., S. 143—173; Nik. Paulus, *Ueber Leben und Schriften Johannes' von Wesel*, in: *Der Katholik*, 1898, I, S. 44—57. Zie ook: O. Clemen, *Zu dem Ketzerprozess Johannes' von Wesel*, in: *Historische Vierteljahrschrift*, III, S. 521—523 en zijn artikel in: *RE*³.

studiën te hebben volbracht was hij door toedoen van David van Bourgondië Deken van den Dom te Utrecht geworden en straks door den Bisschop benoemd tot voorzitter van de in het jaar 1474 voor een verbeterde rechtspraak ingestelde, maar tengevolge van den tegenstand, dien zij verwekte, in 1477 opgehevene rechtbank „de schijve” ¹⁾. Behalve dat Ludolf van Veen over rechtsgeleerde kennis beschikte, was hij bovendien, blijkens den aanvang van Wessel's aan hem gericht schrijven, door eigen ervaring eenigszins met de praktijken der inquisiteurs vertrouwd geraakt. „Ik richt mij tot u”, aldus Gansfort ²⁾, „niet alleen in uwe hoedanigheid als rechtsgeleerde en trouw vriend, maar ook — en dit veroorzaakt dat iemand, wanneer hij geraadpleegd wordt, een verstandigen raad geeft — omdat gij op jeugdigen leeftijd in soortgelijke of eigenlijk dezelfde moeilijkheden geoefend werd als waarvoor ik vrees dat ik zelf nu zal komen te staan”. In het vervolg van den brief geeft Wessel Ludolf zijn oordeel over de persoon van Van Wesel en de houding, die hij in zijn arbeid onder de menschen heeft aangenomen. Ofschoon hij, zooals zijn Utrechtsche vriend dikwijls van hem heeft vernomen, het overdrevene in het optreden van Johannes Ruchrath en zijn voor het volk afstootelijke ongerijmdheden afkeurt, zoo zijn toch zijn geleerdheid en scherpzinnigheid van zóódanigen aard, dat Gansfort niet kan nalaten hem lief te hebben en in zijn lot te deelen. Voor Van Wesel zou het — Wessel had het te Parijs in gezelschap van Ludolf meermalen gezegd — niet kwaad zijn geweest, wanneer hij, evenals hij zelf, eerst de studiën der Realisten en Formalisten voor oefening had doorgemaakt en daarna dan niet onvoorzichtig, niet onvoorbereid, maar als vanuit een burcht en wachttoren, de naderende aanvallen had zien aankomen. De omstandigheden waarin hij leefde waren ongetwijfeld betreurenswaardig, maar zijn onoverlegde en vermetele manier van uitdrukken vervulde Gansfort reeds lang met bezorgdheid. Want al was

¹⁾ Vgl. over Van Veen de hierboven reeds vermelde litteratuur. Het „Regt van de Schive” werd aldus genoemd naar den vorm van den tafel waaraan de rechters zaten. Schive = tafel. Vgl. Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, vox Schive. Zie over deze rechtbank o.a.: Kaspar Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vijftiende eeuw*, Deel III, 1754, blz. 109; Mr. S. J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*, 4de Bundel, Haarlem 1900, blz. 162 vg.

²⁾ *Epistolae*, p. 920.

wat hij zeide niet geheel en al aan schoolsche fijnheid en zoo nu en dan ook aan Katholieke waarheid gespeend, zoo was het toch bijzonder onaangenaam, dat hij allerlei kwesties op de hem gebruikelijke wijze voor de ongeleerde en onontwikkelde menigte bracht, zoodat de eenvoudige zielen er door werden geërgerd. Ten slotte schrijft Wessel van zijn vrienden te hebben gehoord, dat de inquisiteurs, zoodra het proces beëindigd was, ook bij hem zouden komen om zijn leer aan een onderzoek te onderwerpen. Al vreesde hij de inquisitie niet, onrust, verdenking, onkosten, moeilijkheden en vooral laster zouden er toch het gevolg van zijn, en om dit alles door te maken wachtte hij den raad van Ludolf af, hoe hij zich naar zijn meening had te gedragen voor het geval, dat het met de inquisiteurs eens werkelijk ernst werd. Gaarne zag hij zijn adviezen zoo spoedig mogelijk tegemoet, want hij zou niet gaarne willen dat een onverwachtsche, plotselinge overval hem ongewapend zou aantreffen. Zijn brief eindigt met de woorden: „Welaan, schrijf mij dus binnen kort opdat gij den dorstende rijkelijk verkwikt, daar ik niet minder op de wijsheid uwer raadgevingen als op de rechtvaardigheid van mijn zaak vertrouw. Ik vrees geen gevaar, dat ik terwille van de reinheid van het geloof zou moeten doorstaan. Alleen, laat de laster verre mogen blijven. Wil dit alles, gelijk ik het u in vertrouwen heb medegedeeld, zoo ook voor anderen geheim houden” ¹⁾.

Hardenberg weet te berichten, dat de Bisschop van Utrecht Wessel bij voortduring tegen de inquisitie heeft beveiligd ²⁾. De mogelijkheid is volstrekt niet buitengesloten, dat Ludolf van Veen in deze richting bij David van Bourgondië gewerkt heeft, maar hierover is ons niets met zekerheid bekend. Misschien heeft Gansfort kort na den 6den April persoonlijk met den Bisschop over deze zaak gesproken. Uit een op het Gemeentearchief te Zwolle berustende maandrekening blijkt namelijk, dat Wessel in het jaar 1479 — en dus vermoedelijk wel na den 6den April — met Mr. Henric van IJrte ³⁾, Evert Stic-

¹⁾ Vgl. over dezen brief ook: Dr. Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticarum pravitatis Neerlandicae*, Deel I, Gent 1889, p. 448 sq., no. 368. Waarschijnlijk wordt bij de inquisiteurs o. a. aan Jacob Sprenger gedacht.

²⁾ Vgl. zijn: *Vita*, p. 13. Zie ook Geldenhauer bij: Fichardus, *Vitae*, p. 87 verso sq.

³⁾ Vgl. over hem: Nagge, *Historie van Overijssel*, t. a. p., blz. 293 vg., 301.

ker ¹⁾ en Johannes van Vollenhove ²⁾ naar het paleis van David van Bourgondië te Wijk bij Duurstede ³⁾ is gereisd om daar met den Bisschop over aangelegenheden van de stad Zwolle te onderhandelen ⁴⁾.

Het laatste komen wij Wessel te Zwolle tegen in verband met het ziekbed en het overlijden van den Rector van het Fraterhuis Albert van Calcar. Den 14den April van het jaar 1482 begon Van Calcar zich onwel te gevoelen, zoodat hij ten tijde van het „colloquium”, d. i. de jaarlijksche vergadering der Fraters, die op den tweeden Zondag of op de daarop volgende dagen van Paschen plaats had, het bed moest houden. Juist in dien tijd was Magister Wesselus er ook en hij deed als medicus al zijn best om Rector Albert te genezen. Evenwel weigerde Van Calcar deze hulp; hij wilde niet, dat er zooveel drukte werd gemaakt voor zijn gezondheid. Terwijl hij zich geheel aan Gods wil en welbehagen overgaf, wenschte hij veeleer zichzelf voor te bereiden op den dood en voor God te verschijnen. Iederen dag nam zijn kracht meer af, want hij leed zware pijnen tengevolge van steen. Eindelijk begeerde hij geen medicijn meer in te nemen maar sprak: „ik wil sterven”. Men gaf hem het sacrament. Daarna leefde hij nog een dag of drie, vier, totdat hij op den 4den Mei te Zwolle ontsliep om vervolgens te Windesheim te worden begraven ⁵⁾.

Behalve te Zwolle heeft Wessel na zijn terugkeer in Nederland ook in het klooster van Sint-Agnes vertoefd. Hardenberg ⁶⁾

¹⁾ Vgl. over hem: Nagge, *t. a. p.*, blz. 293 vgg., 301; Van Hattum, *Geschiedenissen*, Deel II, blz. 15.

²⁾ Vgl. over hem: Van Hattum, *t. a. p.*, blz. 32. Hier wordt in de naamlijst van boeken die vóór het jaar 1501 te Zwolle gedrukt zijn, ook genoemd: „Petri Hispani tractatus et summulae logicales cum commentariis per Johannem de Vollenhoë”, Zwollis 1479, in 4°.

³⁾ Vgl. over dit paleis: Moll, *Kerkgeschiedenis*, Deel II, 1, blz. 222.

⁴⁾ De rekening luidt aldus: „1479. 8 M. R. Reis. Mr. Henric van Yrte. Item myt Evert Sticker toe Wyck geweest om te werven van onsen genedigen heren toe Swolle enen ewigen Commissarium te hebben etc. ende dat men ons ende dat kerspel van Swolle voir nyemant anders dan voir den Commissaris dagen solde, dair mede weren meister Wessel van Groningen en her Johan van Vollenhoe, verteert f. XV j R g. XVII kr. ii oirt”. Het is mij niet gebleken wat men te Zwolle met dezen Commissaris wilde en of de Bisschop in het verzoek heeft toegestemd.

⁵⁾ Vgl. De Voecht, *Narratio*, p. 169 sq. In verband met Wessel's verblijf te Zwolle is het bericht van Hardenberg nog van belang, volgens hetwelk Gansfort niet alleen te Groningen maar ook te Zwolle in publieke vergaderingen met de Dominicaners heeft gestreden. Zie: *Vita*, p. 13. Misschien heeft Wessel de Broeders van het gemeene leven wel tegen de Dominicaners in bescherming genomen.

⁶⁾ *Vita*, p. 16 en 13. Zie ook: Geldenhauer in: Fichardus, *Vitae*, p. 88 recto.

verhaalt zelfs, dat er geen plaats was, waar Gansfort zoo graag kwam als op den Agnietenberg. Ongetwijfeld moesten de herinneringen aan voorbijgegangene dagen, in het bijzonder aan zijn omgang met den eenige jaren tevoren gestorven A Kempis, zijn verblijf een eigenaardige beking geven. Daarbij vond hij in deze hem sympathieke omgeving een kring van vrienden, waartoe monniken als Gerlach van Casteren en vooral Gerard van Clooster behoorden ¹⁾, aan wie hij van zijne studiën maar ook van zijn jongelingsjaren placht te verhalen. Evenwel bracht de onvermoeide Magister ook hier zijn tijd niet in onledigheid door. Van Clooster en Van Casteren ontvingen beiden van hem eenig onderwijs in het Grieksch en het Hebreeuwsch, klaarblijkelijk opdat zij den Bijbel in de grondtalen zouden kunnen lezen. Ook dicteerde Wessel merkwaardige plaatsen uit de Heilige Schriften, die zij onder hunne aantekeningen opnamen ²⁾. Bijzonder genoot hij van het psalmgezag op den Agnietenberg en hij verbaasde zich over de vernuftige wijze waarop men hier het notenschrift in practijk bracht. Van hun zijde vroegen de monniken hem of hij nieuwe overdenkingen voor het klooster zou willen schrijven. Gansfort heeft dit verzoek te eeniger tijd ingewilligd, zich, afgezien van eenige wijzigingen in de ordening en den vorm, zooveel mogelijk aan de op den berg gebruikelijke „scalae” gehouden, en aan zijn werk eenige voorbeelden hoe men moet mediteeren toegevoegd ³⁾. Schonken de kloosterlingen, zooals uit dit alles kan worden afgeleid, Gansfort vertrouwen, een enkele maal wekte zijn houding toch ook hun bevreemding op. Op den Agnietenberg zag men met verwondering, dat Wessel nooit een brevier of rozenkrans gebruikte, zoodat men hem de vraag stelde of hij wel bad. Daarop gaf Gansfort ten antwoord, dat hij er zich door Gods genade op toeleigde om altijd te kunnen bidden, maar hij zeide iederen dag éénmaal het gebed des Heeren op. Overigens was het „Onze Vader” een zóó verheven gebed, dat het voldoende zou zijn, wanneer

¹⁾ Over Johannes van Amsterdam raadplege men het vervolg van dit werk.

²⁾ Vgl. over dit alles: Hardenberg, *Vita*, p. 1 sq., 16.

³⁾ Vgl. over een en ander: *Scala medit.*, Exempl. I, p. 327 en 328. De werken waarop wij in den tekst doelen zijn: *Scala meditationis*, Libri IV, p. 194—326 en: Exempla III, p. 327—408. Over de liturgie der Windesheimers leze men: P. Cunibert Mohlberg, O. S. B., *Radulph de Rivo. Der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie*, Bd. I, Louvain 1911, S. 119ff.

hij het slechts één keer in het jaar las ¹⁾). Er wordt niet verhaald welken indruk dit antwoord op de monniken maakte, maar uit alles blijkt dat er een bijzonder gelukkige verhouding tusschen Wessel en hen bestond. Het is dan ook waarschijnlijk, dat men in het klooster van Sint-Agnes, waar David van Bourgondië zijn logies betaalde ²⁾), Gansfort met leede oogen zag gaan, wanneer de Bisschop hem naar zijn slot te Vollenhove noodigde. Het huis te Vollenhove diende tal van Utrechtsche kerkvorsten tot verblijf en ook Bisschop David woonde hier menigmaal gedurende vele maanden ³⁾). Had hij de hulp van zijn gunsteling noodig, dan liet hij hem van den Agnietenberg naar het slot overkomen ⁴⁾). Ongetwijfeld heeft Wessel, wanneer hij hier in de omgeving van den Bourgondiër verkeerde, met allerlei in zijne dagen bekende personen kennis gemaakt. Vermoedelijk heeft hij aan het hof van David, wellicht te Vollenhove, misschien ook elders, een of meer ontmoetingen gehad met Thomas Bazinus. De schrijver van het levensbericht in de „Effigies et vitae” ⁵⁾) verhaalt namelijk, dat Gansfort in de laatste periode van zijn leven met dezen merkwaardigen man bevriend is geweest. Wij houden deze mededeeling, die wij nergens anders hebben aangetroffen, voor betrouwbaar, omdat Bazinus juist in dezen tijd tot de beschermelingen van David behoorde. Toen hij aan het hof van den Utrechtschen Bisschop werd ontvangen, had Thomas een in alle opzichten moeitevol leven achter den rug. Na aan de Universiteiten te Parijs en te Leuven te hebben gestudeerd, had hij aan de Leuvensche Hoogeschool een plaats in de Faculteit der „artes” verkregen. Daarna was hij Licentiaat in het kanonieke recht geworden, had, onder meer, het concilie van Florence bijgewoond en sedert 1447 gedurende lange jaren

¹⁾ Vgl. Geldenhauer, in: Fichardus, *Vitae*, p. 88recto. Praedinius heeft een soortgelijke uitspraak van Wessel overgeleverd. Zie de stukken voorafgaande aan de werken van Gansfort in de uitgave van 1614, p. 26.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 13.

³⁾ Vgl. over het slot te Vollenhove: H. J. Hegeman, *Vollenhove*, in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Deel XXX, 1904, blz. 1—17 en daarvan blz. 15. Frederik van Blankenheim woonde ook te Vollenhove. Zie: *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 29. Rudolf van Diepholt werd hier tot priester en vervolgens tot Bisschop gewijd. Vgl. Van Hattum, *Geschiedenissen*, Deel I, blz. 362 vg. Onder Karel V vertoefde de Graaf van Aremberg op het slot. De ruïne van het huis is in 1854 verkocht aan een lid der familie Van Swinderen en wel ter afbraak.

⁴⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 16.

⁵⁾ P. 23. Het is evenwel niet waarschijnlijk dat Wessel, zooals de schrijver wil, Bazinus te Groningen heeft ontmoet.

den Bisschopszetel van Lisieux ingenomen. Vooral omdat hij den koning bij de herovering van Normandië op Engeland uitnemende diensten had bewezen, mocht Bazinus zich in den bijzonderen gunst van Karel VII verheugen. Evenwel was de omstandigheid, dat zijn voorganger hem zijn genegenheid had geschonken, voor Lodewijk XI op zichzelf reeds aanleiding om den Bisschop van Lisieux met zijn haat te achtervolgen. In het jaar 1474 bewerkte hij, dat Bazinus zijn ontslag als Bisschop moest nemen en voortaan zijn weg als een zwerver moest bewandelen. Na o. a. te Genève, Bazel, Trier, Leuven, Utrecht en Breda te hebben vertoefd, vestigde hij zich ten slotte te Utrecht, waar hij in ieder geval den 11den September van het jaar 1477 verblijf hield en op het Sint-Janskerkhof woonde. David van Bourgondië bewees hem gastvrijheid, benoemde hem tot coadjutor bij de administratie der diocese en gaf meermalen blijk van zijne vriendschappelijke gezindheid ¹⁾.

Dank zij een reeks van gegevens, die Hardenberg in zijn „Vita” heeft samengevoegd, zijn wij over Wessel's levensgeschiedenis in verband met het klooster te Aduard uitvoeriger ingelicht dan over zijn leven op den Agnietenberg en de reizen, die hij van daaruit naar Vollenhove maakte. De oudste berichten stemmen hierin overeen, dat de abdij van Aduard, inzonderheid in de dagen toen Gansfort hier vertoefde, een uiterst merkwaardige plaats in de historie van stad en gewest heeft ingenomen ²⁾. Nadat het klooster in het jaar 1192 op een plek, waar men des nachts bijzondere lichtverschijnselen had opgemerkt, door monniken vanuit Klaarkamp was gesticht, hadden de te Aduard gevestigde Bernardijnen de roem van het convent op allerlei

¹⁾ Over Wessel's omgang met Thomas Bazinus is ons niets naders bekend. Vgl. over Bazinus: Brom, *Archivalia in Italië*, Deel I, tweede stuk, no. 1704, 1705, 1709 en 2011; *Chartularium*, Tom. IV, register in voce; *Auctarium*, Tom. II, register in voce; C. Oudin, *Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis*, Tom. III, Lipsiae MDCCXXII, kol. 2616 sqq.; J. A. Fabricius, *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis*, Tom. I, liber 2, Hamburgi MDCCXXXIV, p. 490; K. Burman, *Trajectum eruditum*, Trajecti ad Rhenum MDCCXXXVIII, p. 16 sqq.; Dodt van Flensburg, in: *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, Deel I, 1844, blz. 179—183; L. Binaut, *Des idées liberales dans l'ancienne France*, in: *Revue des deux mondes*, Tome X, 1857, p. 601—640 en daarvan p. 623—630; het artikel in: *Nouvelle Biographie Générale*, vox Basin. Vermoedelijk is Bazinus den derden December 1491 te Utrecht gestorven. Eigenaardig genoeg spreekt Bazinus in zijn werk over de regeering van Karel VII en Lodewijk XI met geen woord over Wessel. In verband met de in 1473 te Parijs afgespeelde gebeurtenissen is dit in hooge mate bevreemdend.

²⁾ Vgl. het fragment „De Wesselo Groningensi” en Hardenberg, *Vita*, p. 7 sqq., 17 sq.

wijzen trachten te bevorderen en steeds grootere uitbreiding aan hunne stichting weten te geven ¹⁾. Reeds in de 13de eeuw bezat de abdij twee prachtige kerken, waarvan de eene, gebouwd naar het plan van de kerk te Clairvaux, in architectonische schoonheid boven vele andere heiligdommen uitmuntte en in de 16de eeuw de bewondering van Ubbo Emmius opwekte. Het hoofdgebouw steunde op achttien groote pilaren en was in het midden door een gebouw van gelijke hoogte en lengte doorsneden, dat wederom door acht zware kolommen onderschraagd werd en aan het geheel den vorm eener kruiskerk gaf. Het spits toeloopende dak was aan de uithoeken met vier torens versierd. De rug van het binnenste vak der kerk, dat den vorm had van een halven cirkel, was door het hoofdaltaar afgesloten. Elf kapellen, die ieder hun altaren hadden en aan weerszijden van het hoogaltaar werden gevonden, slingerden zich als een krans om het hoofdgebouw heen. Ubbo Emmius, aan wien wij deze beschrijving der kloosterkerk danken ²⁾, zegt dat de pracht van binnen grooter was dan iemand zou gelooven. Herinnerde zoodoende de aanblik, dien de bouwwerken der abdij opleverden aan hare algemeene beteekenis, het uitwendige was nog slechts een profetie van het religieuze en wetenschappelijke leven, dat er binnen hare muren klopte. Juist omdat het Aduarder klooster in de jaren toen Wessel hier vertoefde en tevoren in de Noorderlijke gewesten min of meer de positie van een Academie heeft ingenomen, verdient het aanbeveling onze aandacht in het bijzonder bij het wetenschappelijk streven der monniken te bepalen.

Bij de waardeering van de werkzaamheid der Bernardijnen verliest de geschiedschrijver gemakkelijk uit het oog, dat de Cisterciënser orde zich ook op het gebied der wetenschappen verdienstelijk heeft weten te maken. Het is ongetwijfeld juist, dat de beteekenis van het optreden der Bernardijnen voor het grootste gedeelte in hun ijveren voor de ontwikkeling der maatschappe-

¹⁾ Voor hetgeen wij in den tekst over het klooster te Aduard geven, verwijzen wij eens voor al naar: Dr. H. Brugmans, *De kroniek van het klooster Aduard*, in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Deel XXIII, 1902; B. ter Haar, *Kloostergestichten en kloosterleven*, in: *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland in taferelen*, Deel I, Amsterdam 1864, blz. 207—234 en daarvan blz. 230 vgg.; J. Nanninga Uitterdijk, *Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te Aduard*, Groningen 1870; Allen, *Age*, p. 7 sqq.

²⁾ *Rerum Frisicarum historiae*, Decas secunda, Liber V, p. 3 sqq.

lijke samenleving moet worden gezocht ¹⁾. Over het geheel genomen stelde men den handenarbeid hoog. Bernard zelf ontving de genade van te mogen maaïen ²⁾ en een van de regels der orde schreef voor, dat men door handenarbeid, landbouw en veeteelt, in zijn levensonderhoud moest voorzien ³⁾. De Cisterciënsers legden zich toe op het aanleggen van dijken, ontginnen van landerijen, bebouwen der akkers; zij verzorgden hun boomkwekerijen, hielden zich bezig met de vischvangst en hadden eigen molens, bakkerijen en weverijen. Bij dit alles mogen wij echter niet vergeten, dat de orde de studie allerminst vijandig gezind was ⁴⁾. Reeds in de dagen van Paus Innocentius III, stichtte abt Stephanus I van Clairvaux voor zijn kloosterlingen, die te Parijs vertoefden, het „Collegium sancti Bernardi”, welk college zich na verloop van tijd in een bijzonderen bloei mocht verheugen. Het generale kapittel, overwegende, dat het voor het zieleheil der broeders beter was wanneer zij niet in de steden woonden, bepaalde dat voor iedere provincie in een abdij theologische voorlezingen zouden worden gehouden. In 1281 stond het toe, dat in elk klooster met meer dan acht monniken ook colleges over andere onderwerpen werden gegeven. Al was het resultaat dezer scholen naar het schijnt gering, des te meer leefde de zin voor wetenschappelijke studie in de Universiteitssteden. Soortgelijke „collegia” als dat van Sint-Bernard kon men op allerlei plaatsen vinden. Wij denken aan die te Montpellier, Ox-

¹⁾ Vgl. G. Grupp, *Kulturgeschichte des Mittelalters*, Bd. III, Paderborn 1912², S. 370ff.

²⁾ Vgl. Dr. W. J. Aalders, *Groote mystieken*, Deel I, Baarn 1913, blz. 123.

³⁾ Vgl. Mone, *Quellensammlung*, III, 35. Zie: Mr. J. A. Feith, *Wandelingen door het oude Groningen*, I, *De refugia of kloosterhuizen*, in: *Groningsche Volksalmanak* 1890, blz. 98—122 en daarvan blz. 100 aant. 1.

⁴⁾ Vgl. over de studie in de orde: Martène et Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, Tom. IV, Lutetiae Parisiorum MDCCXVII, kol. 1384 no. 3 en 4; kol. 1475 no. 9; kol. 1496 no. 2. Een exemplaar van dit werk is op de provinciale Bibliotheek te Middelburg. De bedoelde plaatsen zijn ontleend aan de „statuta capitulorum generalium” der Cisterciënser orde, welke slechts voor een zeer klein gedeelte in kol. 1243—1646 zijn uitgegeven. Zie verder: *Libellus antiquarum definitionum Ordinis Cisterciensis*, in: *Nomasticon Cisterciense*, Solèmes 1892², p. 367—470; *Statuta et definitiones capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis*, (Aus der Pergamenthandschrift no. XCVI des Stiftes Hohenfurt) herausgegeben von P. Philibert Panhölzl O. Cist., in: *Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner- und dem Cistercienser Orden*, VI Jahrg., Bd. II, 1885, S. 244—264 en daarvan S. 248 no. 6; S. 249 no. 2 en 3; S. 253 no. 7; S. 260 no. 1, 4, 5 en 6; S. 267 no. 7; J. Jaeger, *Klosterleben im Mittelalter. Ein Kulturbild aus der Glanzperiode des Cistercienserordens*, Würzburg 1903, S. 22ff. De kennis van deze gegevens dank ik voor een groot deel aan de hulpvaardigheid van fr. A. J. Fruytier, O. Cist. tijdelijk te Hontenisse. Over de Cisterciënser orde leze men: Dr. F. Pijper, *De kloosters*. 's Gravenhage 1916, blz. 146 vgg.

ford, Toulouse en de „Stella” te Pamplona, welk „collegium” later naar Salamanca werd overgebracht. Ook onder de in ons vaderland gevestigde Cisterciënsers ontbrak de liefde voor de studie niet. In het Bernardijner klooster Duinen bij Veurne woonden tal van wetenschappelijk gevormde monniken en waren mannen als Adrianus de But, Johannes de Wardo en Johannes Brando om hun geleerdheid vermaard ¹⁾. Ten slotte is het van algemeene bekendheid, dat de tweede abt van Aduard Albertus zich bijzonder voor het onderwijs interesseerde ²⁾. Waren de leerlingen eerst in de dusgenaamde Roode school bij Bedum ³⁾ in het Latijn onderwezen, dan gingen zij vervolgens in een door den genoemden abt gestichte school over, waar hen als meergevorderden het onderricht in de vrije kunsten en het kanonieke recht wachtte. Beide inrichtingen voor onderwijs oefenden in de 13de eeuw ongewonen invloed, doordat mannen als Richard de Busto en Emmanuel van Cremona aan haar waren verbonden ⁴⁾. Nog in het midden der 14de eeuw trok Aduard zóóvele leerlingen, dat er in het jaar 1350, toen de pestepidemie heerschte, volgens sommigen negen en twintig, volgens anderen negentig aan deze ziekte stierven. Gedurende de tweede helft der 15de eeuw zou de wetenschappelijke belangstelling hier echter haar hoogtepunt bereiken. Het was vooral onder den abt Henricus van Rees (1449—1 Dec. 1485) dat men bij afwisseling een grotere of kleinere groep van Nederlandsche en Westfaalsche geleerden in de abdij kon aantreffen. Het is zeer te betreuren, dat ons over de persoon van Van Rees zoo weinig bekend is. Uit hetgeen ons over hem verhaald wordt ⁵⁾ kunnen wij opmaken, dat hij de inwendige zoowel als de uitwendige belangen van

¹⁾ Vgl. over deze geleerden de artikelen van Fruytier in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel I, 1911, kol. 453 en 516 vg.; Deel III, 1914, kol. 1391 vg.

²⁾ Vgl. Brugmans, *De kroniek*, p. 37 sq.

³⁾ Volgens de Aduarder kroniek lag de school bij Winsum. Evenwel stond het gebouw bij Bedum. IJpey verhaalt, dat de boerderij die gevonden wordt op de plaats waar de Bedumsche school heeft gestaan de Roode school wordt genoemd. Vgl. zijn: *Leerrede*, blz. 70. IJpey schreef in 1817. Hardenberg, *Vita*, p. 18, plaatst de hogere school bij Bedum. Misschien doelt de door hem gegevene voorstelling op latere toestanden.

⁴⁾ Vgl. over Richard de Busto en Emmanuel da Sescalo de artikelen van Fruytier, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel I, kol. 1469 vg.; Deel II, kol. 1204 vg. en de aldaar genoemde litteratuur.

⁵⁾ Vgl. Brugmans, *De kroniek*, p. 66 sqq.; Hardenberg, *Vita*, p. 8, 17, 18. Zie ook: Dr. Karl Hartfelder, *Unedierte Briefe von Rudolf Agricola. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus*, in: *Festschrift der Badischen Gymnasien, gewidmet der Universität Heidelberg zur Feier ihres 500 jährigen Jubiläums*, Karlsruhe 1886, S. 25.

zijn klooster op uitnemende wijze moet hebben behartigd. Uitmuntende in mildheid en matigheid, een goed redenaar en voortreffelijk zanger, droeg de „nimmer volprezen” abt Henricus, „wiens hart was als een voorraadschuur des Heiligen Geestes en der goddelijke wetenschappen” zorg voor het zieleheil zijner monniken, maar verwaarloosde het toezicht over de bouwwerken der abdij niet. Aan een der zijden gaf hij het klooster een muur, hij legde den abtsboomgaard en twee vijvers aan, vernieuwde het kerkgebouw en liet het dak nazien. Aan inkomsten om dit alles te bekostigen kon het kloosterhoofd moeilijk ontbreken, want ongeveer in dezen tijd beschikten de Cisterciënsers over zóóvele landerijen, dat de abt, wanneer hij naar het aan de Westzijde van het tegenwoordige Munnekeholm te Groningen gelegene „refugium” ¹⁾ wenschte te gaan, uitsluitend over eigen grondgebied kon loopen. Eigenaardig genoeg spreekt de Aduarder kroniek, waaraan wij de meeste dezer gegevens ontleenden, met geen woord over de belangstelling die Van Rees voor de wetenschap koesterde, evenmin trouwens over de wetenschappelijke beteekenis die de abdij gedurende den tijd dat hij de leiding der zaken in handen hield, heeft gehad. En terwijl de kroniekschrijver Gansfort ongetwijfeld moet hebben gekend, zeer waarschijnlijk ook bij de samenkomsten rondom Van Rees en Wessel tegenwoordig is geweest ²⁾, wordt zelfs de naam van Gansfort nergens genoemd. Wij zouden dan ook van den toestand te Aduard uiterst gebrekkig op de hoogte zijn, indien wij niet over twee belangrijke bronnen beschikten, die ons een blik geven op de toenmalige verhoudingen in de abdij der Bernardijnen. Vooreerst gaf Antonius Liber van Soest in het jaar 1477 zijn „Familiarium epistolarum compendium” uit, waarin hij een bloemlezing uit de brieven van Cicero, Hieronymus, Symmachus e. a. het licht deed zien, maar tegelijk een reeks van brieven, die tusschen de bezoekers van Aduard en hunne vrienden gewisseld waren, publiceerde. Uit deze „epistolae” blijkt, dat te Aduard mannen met echt Humanistische belangstelling met elkander in aanraking plachten te komen, die zich in vraagstukken betreffende onderwijs en opvoeding verdiepten, onder-

¹⁾ Dit „refugium” stond eertijds op de plaats waar thans het Postkantoor en het Aduarder gasthuis worden gevonden. Het „Munnekeholm” werd aldus naar de Aduarder monniken genoemd. Vgl. Feith, *Wandelingen door het oude Groningen*, i. a. p., blz. 101 vg.

²⁾ Vgl. Brugmans, *De kroniek*, blz. 24.

ling correspondeerden over Laurentius Valla, over taalkundige en andere kwesties of inlichtingen over boeken en bibliotheken zochten te verkrijgen ¹⁾. Naast de door Liber uitgegevene brieven bezitten wij nog een andere bron, waaruit wij meer speciaal kunnen zien welke personen destijds in het klooster hebben vertoefd. Wij bedoelen de teekening die Goswinus van Halen op ouderen leeftijd in een schrijven aan Hardenberg van het Aduarder milieu heeft gegeven ²⁾. Deze beschrijving verdient vertrouwen, gezien de eigenaardige betrekking, waarin Van Halen te Aduard en elders tot Gansfort heeft gestaan ³⁾.

Goswinus verhaalt, dat hij het klooster voor veertig jaren en langer gekend heeft en beweert dat men, wanneer men toen een beroemd man had moeten zoeken, hem te Aduard en nergens anders in geheel Friesland zou hebben aangetroffen. In deze klooster-Academie leefden eens, behalve Wessel van Groningen, mannen als Rudolf Agricola ⁴⁾ en de pastoor der Sint-Maartenskerk Wilhelmus Frederici ⁵⁾. Hier vertoefde de latere kanunnik van Deventer Johannes Oostendorp ⁶⁾, die te Keulen den graad van

¹⁾ Vgl. Allen, *Age*, p. 22 sqq. Zie ook: *Epistulae Rudolphi Langii sex*, edidit W. Crecelius, in: *Gymnasium zu Elberfeld. Bericht über die Schuljahre 1874/5 und 1875/6*, Elberfeld 1876, p. 3 sqq.

²⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 7 sq. De brief is gedateerd: 23 Nov. 1528.

³⁾ Goswinus was, zooals uit het vervolg zal blijken, Wessel's famulus.

⁴⁾ Vgl. over hem de geciteerde studie van Dr. van der Velden. Wij komen beneden op Agricola terug.

⁵⁾ Vgl. over hem: Goswinus van Halen, „*De Rod. Agricola*”, in: *Erasmiani... programma*, l. c., p. 5; O. Clemen, *Die Lamentationes Petri*, in: *ZfKG*, Bd. XIX, 1898, S. 431—448 en daarvan S. 436; Dr. J. Reitsma, *Willem Frederiks*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, Deel IV, 1867, blz. 257—308; Dr. J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 25, 65, 283 vgg.; Dr. W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici, Persona van Sint-Maarten te Groningen (1489—1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd*, Groningen 1888; H. B[rugmans], *Aanvulling tot de biographie van Willem Frederiks*, in: *Historische avonden, bundel uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen*, Groningen 1896, blz. 297; Van Rhijn, *Templa Groningana*, blz. 55 vgg.; Van der Velden, *Agricola*, blz. 85; Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 163 vgg. e. e.

⁶⁾ Vgl. over hem: Van Halen, „*De Rod. Agricola*”, l. c., p. 8; Krafft und Crecelius, *Mittheilungen über Alexander Hegius und seine Schüler u. s. w.*, a. a. O., S. 221, 222, 240, 241; *Itinerarium Gerardi Geldenaurii Noviomagi Antverpia Vitebergam anno 1525*, zie: Dr. J. Prinsen, *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, in: *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)*. Derde serie no. 16, Amsterdam 1901, p. 78 sqq. en aldaar p. 79; Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, p. 78 sq. Voor de overige litteratuur verwijzen wij naar: O. Clemen, *Hinne Rode in Wittenberg, Basel, Zürich und die frühesten Ausgaben Wesselscher Schriften*, in: *ZfKG*, Bd. XVIII, 1897, S. 346—372 en daarvan S. 366 Anm. 1. Oostendorp komt ook voor in de kroniek van Johannes van Lochem over het klooster Albergen. Vgl. *Albergensia. Stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, in: *[Bijdragen van de] Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, Zwolle 1878, blz. 113 en 117.

Magister artium verkreeg, maar ten overstaan van velen zwoer, dat hij veel onwetender van Keulen naar zijn vaderland was teruggekeerd dan hij naar Keulen vertrokken was. Hier woonden voor korteren of langeren tijd de bekende Munstersche Humanist Rudolf van Langen ¹⁾, de Aduarder geneesheer Paulus Pelantinus ²⁾ en de paedagoog Alexander Hegius ³⁾. Ook het „schitterend sieraad” van Groningen, Wessel's oud-leerling Johannes Canter ⁴⁾, aan wien Gansfort te eeniger tijd de kunst van Raimundus Lullus geleerd heeft, de vader van den gelauwerden dichter Jacob Canter en het wonderkind Andreas, bracht menigmaal een bezoek aan de abdij. Zóó groot was de geleerdheid van Johannes, zijn vrouw Abele en al zijne huisgenooten, dat men kon zeggen „dat syn kind er kunden spreken latyn dan duytsch, ind wirt in syne huys geyn sprache gebrucht ind geoeffet dan latynsche sprach. Ind syn dienstmait is ouch geleirt, dat sy goit latyn spricht”. In het klooster te Aduard kon Wilhelmus Frederici den Groninger Lambertus Fryling ⁵⁾, die te Ferrara paranymf bij zijn promotie was geweest, ontmoeten en Agricola's vriend Arnold van Hildesheim ⁶⁾, die onder meer een tijdlang als Rector aan de Latijnsche school te Emmerik werkte, liet bij tijd en wijle den arbeid varen om in de abdij den omgang met geleerde geestverwanten te genieten. Onder de bezoekers kon men ook Rudolf Hilbrand Bolens ⁷⁾ opmerken, die

¹⁾ Vgl. over hem o. a.: Crecelius, *Epistolae Rudolphi Langii sex, l. c.*, p. 3 sqq.; H. Hamelmann, *Oratio de Rodolpho Langio, Lemgoviae MDLXXX*, in: *Hamelmann's geschichtliche Werke*, Bd. I, Heft II, ed. Detmer, Münster 1905; Gerdes, *Historia Reformationis*, Tom. I, p. 56; A. Parmet, *Rudolf von Langen*, Münster 1869; A. Bömer, *Das literarische Leben in Münster (aus der Festschrift der Universitätsbibliothek in Münster „Aus dem geistigen Leben und Schaffen in Westfalen“)*, Münster 1906, S. 63ff.; Allen, *Erasmi epistolae*, Tom. I, p. 197 not. 45. Dr. Schoengen te Zwolle beschikt over eenige gegevens betreffende het leven van Rudolf van Langen.

²⁾ Vgl. over hem nog het levensbericht over Wessel in: *Effigies et vitae*, p. 12.

³⁾ Vgl. over hem: J. Wiese, *Der Pädagoge A. Hegius und seine Schüler*, Berlin 1892; Allen, *Erasmi epistolae*, Tom. I, p. 105 not. 56 en vooral: Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 70 vgg. en de litteratuuropgave blz. 71 aant. 1.

⁴⁾ Over Johannes Canter raadplege men de bij de bespreking van Wessel's werkzaamheid als leeraar te Zwolle genoemde litteratuur. Voor hetgeen wij hier ter plaatse over hem vermelden vergelijke men: het fragment „De Wesselo Groningensi”; Hardenberg, *Vita*, p. 17 en Feith, *De familie Canter, een geleerd geslacht, t. a. p.*, blz. 13. Over Jacob Canter zie: Mr. J. Dirks, *Jacob Canter*, in: *Groningsche Volksalmanak 1891*, blz. 1—10; Ritter, *Mitteilungen aus den Versammlungen*, in: *Jahrbuch... Emden*, Bd. XIV, 1902, S. 368—520 en daarvan S. 443f.; dezelfde, *Henricus Ubbius' Beschreibung u. s. w., a. a. O.*, S. 123 Anm. 1, 125f. Over het lauweren der dichters: G. Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums*, 2 Bde, Berlin 1890/93, Bd. II, S. 278; Feith, *Een boek uit de abdij van Aduard, t. a. p.*, blz. 217.

⁵⁾ Vgl. over hem: Van der Velden, *Agricola*, blz. 85.

⁶⁾ Vgl. over hem: Van der Velden, *Agricola*, blz. 127 aant. 3, 144; Allen, *Age*, p. 24.

⁷⁾ Vgl. over hem: Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 319 no. 46.

te Keulen in de „artes” gestudeerd had, eenige jaren voordat Arnold Gryp¹⁾, „professor in Aedwaert”, eveneens een lid van de Aduarder tafelronde, zich aldaar in de Facultas artium had laten inschrijven. Ten slotte noemen wij van de personen, over wie Hardenberg in zijn brief spreekt, den ridder met de gouden sporen Onno van Ewsum²⁾, van wien wij weten, dat hij, geboren uit het huwelijk van Hiddo Tamminga, die den geslachtsnaam Van Ewsum aannam, en Menneke van Ewsum, ridder van de koninklijke orde van Cyprus is geweest en na zijn terugkeer van een tocht naar het Heilige Land, in het jaar 1445 de aan den H. Hippolytus gewijde kerk te Middelstum heeft gesticht. Hij was gehuwd met een nicht van Graaf Edzard van Oost-Friesland Gela Manninga, woonde op den burcht „den Oert” bij Middelstum en stond, getrouwd aan de traditie's van zijn geslacht, op zeer gespannen voet met de stad Groningen.

Wanneer Goswinus in zijn verbeelding al deze mannen aan zich laat voorbijgaan, dan roept hij het uit, dat hij hen niet alleen prijst, maar ook bewondert en van verre volgende volgaarne hunne voetstappen drukt. Naar alle waarschijnlijkheid was hij, toen hij, zooals Hardenberg verhaalt, als „famulus” bij Wessel in dienst trad, niet ouder dan dertien of veertien jaren³⁾. Omstreeks het

¹⁾ Vgl. over hem: Keussen, *Matrikel*, Th. I, S. 435 no. 18; Brugmans, *Dekroniek*, p. 69 en 70.

²⁾ Vgl. over hem: Mr. C. P. Rutgers, *Inventaris van het familiearchief van het geslacht van Ewsum, gedrukt in de verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 1896, 's Gravenhage 1899, blz. 7, 8, 55, 60; Mr. T. P. Tresling, *Ewsum*, in: *Groninger Volksalmanak voor 1844*, blz. 108—128; Mr. H. S. Veldman, *Wigbolt van Ewsum*, in: *Groningsche Volksalmanak 1907*, blz. 1—40; Jhr. Mr. J. A. Feith, *De Ommelanden Borgen en hare bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw*, Groningen 1906, blz. 97 v.g.; Mr. P. G. Bos, *Uit het Oostfriesche kloosterleven*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1907*, blz. 153—208 en daarvan blz. 157 vgg. De volledige stamboom van het geslacht berust in handschrift op het Rijksarchief te Groningen. Zie ook: Dr. G. M. Reintjes, *Enige mededeelingen uit de papieren van het geslacht van Ewsum*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1915*, blz. 58 vgg. Thans vindt men nog op een, door dichtgroeiende grachten omgeven, eilandje in de nabijheid van Middelstum staanden toren het opschrift: „Anno 1472 heft jr Onno van Eussum dit gebouwt tegens de wille van Groningen”.

³⁾ Vgl. over Goswinus: Van Halen, „*De Rod. Agricola*”, l. c., passim; zijn brieven, bij: Hardenberg, *Vita*, p. 7 sqq.; Erasmus aan Listrius, bij: Allen, *Erasmii epistolae*, Tom. III, p. 308 no. 838; zie ook p. 309 not. 11; G. Listrius, *Commentarioli in Dialecticen*, (volledige titelopgave bij: Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 147 aant. 2) p. Q 6 recto; Erasmus aan Frederiks, bij: Gerdes, *Monumenta*, in: *Historia*, Tom. III, p. 3 sqq.; *Register van het archief van Groningen*, Deel I, blz. 234 no. 7; blz. 346 no. 8; Clemens, *Die Lamentationes Petri*, a. a. O., S. 436; Melancthon, *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., kol. 444; *Postilla die conversionis Pauli*, l. c., kol. 309; R. Praedinius, *Opera omnia*, Basileae MDLXIII, p. 198; Hardenberg, *Vita*, p. 5, 7, 9, 10, 11 en zijn aantekening op fol. 14^{recto} in het autographon; J. Wolfius, *Lectionum memorabilium et reconditarum centenarius decimus quintus*, Tom. I, Lavingae MDC, sub anno 1485; J. J. Diest Lorgion, *Praedinius*, blz. 29 vgg.; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 30, 63, 284, 286, 288, 290, 310; Schoengen, *Narratio*, p. 207 not. 3; Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 56 vgg. en elders; en vooral: Van der Velden, *Agricola*, blz. 10 vgg.

jaar 1468 in het in de nabijheid van Roermond aan de Maas gelegen dorp Halen geboren, werd hij betrekkelijk laat naar de school te Roermond gezonden, waar destijds Johannes Grovius ¹⁾ met zijn helper Johannes Kerckhof, beiden uit Munster in Westfalen afkomstig, onderwijs gaven. Evenwel gebeurde het menigmaal dat hij de lessen niet bijwoonde, omdat men hem thuis noodig had en hij veel tijd aan boerenwerk moest besteden. Het is volstrekt niet onmogelijk, dat Goswinus reeds vroeg zelf de kost heeft moeten verdienen en dat Rudolf Agricola, toen deze ongeveer in het jaar 1481 vanuit Groningen de stad Roermond bezocht ²⁾, hem van daar naar het Noorden heeft meegebracht. Op het oogenblik dat Agricola te Roermond was, had Goswinus den leeftijd van twaalf jaren bereikt en hij werd, zooals hij zelf schrijft ³⁾, veel te vroeg van school genomen, klaarblijkelijk om bij Wessel Gansfort in dienst te treden. Ofschoon Van Halen dus nog zeer jong was en weinig ontwikkeld, toen hij met zijn meester in de abdij vertoefde, heeft toch het verkeer temidden van de mannen van den Aduarder kring op hem een blijvenden en onuitwisbaren indruk gemaakt. Zijn brief aan Hardenberg legt daarvan op treffende wijze getuigenis af maar bewijst tevens welk een uitgelezene schare van geleerden onder Van Rees in het klooster placht samen te komen.

Aangaande Wessel's verblijf te Aduard zijn ons een reeks van berichten bewaard gebleven, die met het oog op de kennis van zijn leven van groote beteekenis mogen worden geacht. De auteur der „Vita” verhaalt ⁴⁾, dat Gansfort op zekeren dag in de abdij aan tafel zat met abt Henricus van Rees en een beroemd leeraar die, blijkbaar naar Wessel zoekende, uit Parijs de reis naar Aduard had ondernomen. De Fransche geleerde probeerde Gansfort uit te hooren, maar deze antwoordde hem in het geheel niet. Toen de maaltijd was afgelopen, noodigde Magister Wesselus hem uit tot een gesprek. De Doctor roerde allerlei kwestie's aan, maar zijn tegenpartij diende hem telkens zóó van repliek, dat hij onthutst van

¹⁾ Vgl. over Grovius, Van der Velden, *Agricola*, blz. 12 aant. 5. In de studie die Dr. Meerdink aan de stad Roermond in de Middeleeuwen gewijd heeft, wordt hij niet genoemd.

²⁾ Vgl. Van der Velden, *Agricola*, blz. 146 en aldaar ook aant. 3.

³⁾ Vgl. zijn: „*De Rod. Agricola*”, l. c., p. 8.

⁴⁾ P. 17. Hardenberg hoorde een en ander van Andreas Munterus „*Philosophus Stoicus Adwerdiae*”. Vgl. over deze benaming: *Effigies et vitae*, p. 23.

tafel opsprong, zijn Doctorsbaret wegwierp, voor Wessel op de knieën neerviel en vol bewondering uitriep: „Gij zijt of een tweede Alanus of een engel uit den hemel of iets anders wat ik niet noemen wil. Geloofd zij God, in mijn verwachting ben ik niet bedrogen uitgekomen. Ik heb u niet tevergeefs gezocht. Niet voor niets hebben de geleerden der Sorbonne den „Magister contradictionis” bewonderd en gehaat ¹⁾. Hardenberg meent dat de Parijsche Doctor, die zulk een belangstelling voor Gansfort koesterde, Martinus heette. Wij kunnen niet met zekerheid aanwijzen welke Martinus dit moet geweest zijn. Misschien hebben wij aan een Magister Martinus Magistri te denken, die bij koning Lodewijk XI hoog stond aangeschreven ²⁾. Is deze veronderstelling juist, dan moet deze gebeurtenis vóór 1482 hebben plaats gegrepen, want in dat jaar is de genoemde geleerde overleden. Vast staat, dat Wessel korteren of langeren tijd vóór den 30sten Augustus 1483 ³⁾, waarschijnlijk te Aduard, door middel van eenige zendboden het hierboven reeds aangeduide verzoek van Lodewijk XI heeft ontvangen om naar Parijs over te komen ⁴⁾. Daarbij bood de koning hem 100 kronen reisgeld en een jaarlijksch inkomen van 500 kronen aan. Gansfort meende evenwel voor deze uitnoodiging te moeten bedanken, omdat hij liever in zijn vaderland met zijne vrienden in allen eenvoud voor zichzelf, dan in de omgeving van zulk een machtigen vorst wilde leven. Een soortgelijk bericht als het fragment „De Wesselo Groningensi” geeft Acronius ⁵⁾ wanneer hij schrijft dat de Paus — bedoeld wordt waarschijnlijk Paus Sixtus IV — Wessel naar Italië riep, maar dat hij zich op wellevende wijze verontschuldigde. Wij kunnen niet meer nagaan of wij hier inderdaad aan twee verschillende gebeurtenissen hebben te denken, dan wel of Acronius de poging van koning Lodewijk om Gansfort aan zich te verbinden op naam van den Paus heeft gesteld. Mocht de aantekening van Acronius om de eene of andere reden onbetrouwbaar blijken, dan

¹⁾ Vgl. de merkwaardige parallel in de levensgeschiedenis van Alanus de Insulis († 1202), bij: H. Osborn Taylor, *The mediaeval mind. A history of the development of thought and emotion in the Middle Ages*, Two volumes, London 1914², Vol. II, p. 119. Over de benaming „Magister contradictionis” zie: Bijlage B, p. XXXVI sq.

²⁾ Vgl. Naudeus, *Addition à l'histoire du roi Louis XI*, l. c., p. 55, 85; Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 741, 746, 906 sq. Ullmann denkt aan Martinus Delf. Zie zijn: *Reformatoren*, Th. II, S. 341 Anm. 3.

³⁾ Op dien datum stierf koning Lodewijk XI.

⁴⁾ Vgl. het fragment: „De Wesselo Groningensi”.

⁵⁾ „Epistola dedicatoria”, in: Praedinius, *Opera omnia*, p. 5.

rest ons in ieder geval het voor geenerlei twijfel vatbare, uiterst belangrijke gegeven, dat men, geruimen tijd nadat Wessel de stad had verlaten, vanuit Parijs contact met hem heeft gezocht.

Gedurende de jaren dat hij bij tusschenpoozen te Aduard verblijf hield, heeft Gansfort binnen de muren van het klooster in velerlei opzichten zijn invloed doen gelden ¹⁾. Meer dan eens heeft hij ongetwijfeld met de monniken of de bezoekers der abdij over allerlei wetenschappelijke of godsdienstige kwestie's gesproken. Pelantinus ²⁾ geeft aan de stemming, die Wessel's toehoorders bezielde, uiting, wanneer hij schrijft dat in zijn gezelschap een geheele dag omvloog alsof het maar een enkel uurtje was. Onvermoeid schonk hij zijn aandacht aan de opmerkingen der hem omringende aanwezigen en onder het spreken wist hij zijn woorden geestig te kruiden en ernstige dingen met een min of meer ondeugend gezicht te behandelen. Meermalen las hij met luider stem Hebreeuwsch, zoodat de monniken zich verbaasden en vol bewondering naar de vreemde klanken luisterden. Den jongeren broeders legde hij het Psalterium uit en hij klaagde er over dat de Vulgata dikwijls zoo duister was. Zoodra de fraters hem iets vroegen liet Gansfort den Hebreeuwschen tekst halen, beantwoordde met behulp van het oorspronkelijke hunne vragen en loste in het algemeen allerlei moeilijkheden voor hen op. Van het grootste gewicht is het oordeel dat hij, volgens Hardenberg ³⁾, over den „Dialogus miraculorum” en de werken „De viris illustribus ordinis Cisterciënsis” en „De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Jesu” heeft uitgesproken. Evenals in de andere kloosters der Cisterciënser orde werd ook te Aduard de „Dialogus miraculorum” dikwijls aan tafel voorgelezen. De schrijver van dit boek, Caesarius van Heisterbach, die zich omstreeks het jaar 1198 in het in het dal van Sint-Petrus gelegene klooster Heisterbach onder de monniken van Citeaux liet opnemen en daar over het geheel een rustig en beschouwend leven leidde, maakte meer dan eens inspectiereizen in dienst zijner orde en verzamelde zodoende allerlei bijzonderheden, die hij later in zijne geschriften verwerk-

¹⁾ Vgl. voor het volgende: Hardenberg, *Vita*, p. 17 sq.

²⁾ In zijn „Epicedion”, l. c., p. 20.

³⁾ *Vita*, p. 17 sq.

te ¹⁾. Zijn samenspraken zijn, zonder een bepaald systeem, verdeeld in twaalf boeken of onderafdeelingen, waarin achtereenvolgens over de bekeering, d. i. over de wijze waarop allerlei personen er toe kwamen in de orde te treden, het berouw, de biecht, de verzoeking, den duivel en andere onderwerpen wordt gehandeld. De auteur voert twee personen sprekende in, te weten een monnik en een novitius. De eerste vertelt allerhande merkwaardige en wonderlijke gebeurtenissen, terwijl de novitius telkens het verhaal onderbreekt door over het algemeen eenigszins onbenullige vragen te stellen. Zoodra de leerling zijne opmerkingen ten beste heeft gegeven valt de leermeester in, thans om zich nader te verklaren en eenige beschouwingen over den aard van het wonder aan het gesprokene vast te knoopen. Hardenberg schrijft dat Wessel, wanneer hij aan den maaltijd de samenspraken van Caesarius aanhoorde, herhaaldelijk glimlachte. Toen de monniken eens vroegen waarom hij dit deed, luidde het antwoord: „Ik lach om die dikke leugens. Het zou vrij wat beter zijn als men den broeders de Heilige Schriften en de tractaten van Bernard voorlegde, want deze „Dialogus” bevat niet alleen allerlei dwaasheden, maar is bovendien om meer dan één reden gevaarlijk”. Na deze kritiek van Gansfort begon men in de abdij minachting voor Caesarius te koesteren en ten slotte werd zijn boek in het geheel niet meer gelezen.

Behalve over den „Dialogus miraculorum” heeft Magister Wesselus ook over het werk „De viris illustribus ordinis Cisterciensis” een vernietigend vonnis geveld ²⁾. Naar het schijnt schreef de

¹⁾ Vgl. over Caesarius en zijn „Dialogus”: A. W. Wybrands, *De dialogus miraculorum van Caesarius van Heisterbach, beschouwd als bijdrage tot de kennis van het godsdienstig leven in Nederland, in den aanvang der dertiende eeuw*, in: *Studiën en Bijdragen, verzameld door W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer*, Deel II, 1872, blz. 1—116; A. Kaufmann, *Wunderbare und denkwürdige Geschichten aus den Werken des Cäsarius von Heisterbach*, Th. I, Köln 1888, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere die alte Erzdiocese Köln*, Heft 47; dezelfde, *Caesarius von Heisterbach. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des 12ten und 13ten Jahrhunderts*, Köln 1862^a. Wij gebruikten voor den „Dialogus” de bekende uitgave van J. Strange, *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis, Coloniae MDCCCLI*. Caesarius vertoefde o. a. te Groningen en in het klooster Essen. Zie: Van Rhijn, *Templa Groningana*, blz. 34 vgg. en Dr. J. Reitsma, *Legenden en mirakels uit de kloosters der Friesche Ommelanden*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1903*, blz. 32—54 en daarvan blz. 36, 46 vgg.

²⁾ Vgl. over dit boek en den schrijver: F. B. Tissier, *Bibliotheca patrum Cisterciensium*, Tom. I, Bonofonte MDCLX; Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, Tom. 185, kol. 995—1198 en kol. 415—454; De Visch, *Bibliotheca*, p. 207; P. Hermann Bär's, *vormals des Klosters Eberbach Priester und Bursierer, Diplomatische Geschichte der Abtei Eberbach im Rheingau. In Auftrag des Vereins für Nassauische Alterthums-kunde und Geschichtsforschung bearbeitet und herausgegeben von Dr. K. Rossel*, Bd. I,

auteur van dit boek, Konrad, abt van Eberbach, die weinige maanden nadat hij het bestuur over zijn klooster had aanvaard in het jaar 1221 is gestorven, zijn in zes boeken of „*distinctiones*” verdeeld „*Exordium magnum*” in hoofdzaak met een drieledige bedoeling. Vóór alles was het zijn begeerte de kloosterlingen en straks de nakomende geslachten door teekening van het religieuze leven der voorvaderen en beschrijving van de vroomheid en voortreffelijkheid van mannen als Robert, Stephanus en Bernard te stichten en hen tot eendracht, geduld en het inacht nemen der kloosterregels te vermanen. Daarnaast kan men in zijn geschrift telkens opmerken, dat hij de Cisterciënsers tegen de lasteringen der Cluniacensers, die beweerden dat het optreden der orde uitsluitend aan zucht tot het nieuwe en hoogmoed moest worden toegeschreven, tracht te verdedigen. Eindelijk wenscht hij de bewoners der verafgelegene kloosters op de hoogte te stellen van allerlei gebeurtenissen die zich, na de stichting, vooral in de 12de eeuw, hebben afgespeeld. Ofschoon men bij het lezen van het „*Exordium magnum*” den indruk krijgt dat de inhoud over het geheel genomen minder bizar is dan die van den „*Dialogus*”, ontbreekt het toch ook hier niet aan eigenaardige wonderverhalen zooals ons die uit de samenkomsten van Caesarius genoegzaam bekend zijn.

Een buitengewonen afkeer had Wessel van het boek „*De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Jesu*”, dat door Bartholomeus van Pisa tusschen de jaren 1385 en 1401 werd geschreven ¹⁾. In dit werk worden allerlei vergelijkingen

Wiesbaden 1855, S. 522—555. (Het werk van Bär-Rossel is aanwezig in de Bibliotheek van het Jezuitencollege te Valkenburg.) Fr. Tiburtius Hümpfner, S. Ord. Cist., *Der bisher in den gedruckten Ausgaben vermisste Teil des Exordium magnum S. O. Cist.*, in: *Cistercienser-Chronik*, redigiert von P. Gregor Müller, 20. Jahrgang, Bregenz 1908, S. 97—106. Het exemplaar van het „*Exordium magnum*” waaruit ten tijde van Wessel werd voorgelezen, berust op de Bibliotheek te Emden. Het handschrift dagteekent uit het jaar 1420. De beide HSS. die Prof. Reitsma (zie: M. A. Gooszen, *Levensbericht van Johannes Reitsma*, in: *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1903—1904, blz. 235) aan het Oostfriesche Cisterciënsers klooster „*Schola Dei*” te Ihlo bij Aurich wilde toekennen zijn zonder twijfel uit de abdij van Aduard afkomstig. Vriendelijke mededeeling van Prof. Dr. Ritter te Emden. De stad Weesp bezit „*Dat boec van de verlichte mannen van Cisterciën*” in 1468 geschreven door Pieter Zwanincz, Priester. Zie: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*, Deel XII, blz. 219. Hendrik van Herxen schreef het werk eveneens af. Conf. De Voecht, *Narratio*, p. 183. Vgl. verder: F. Winter, *Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands*, Th. I, Gotha 1868, S. 291.

¹⁾ Vgl. over dit boek en den schrijver: *Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum spectantia, edita a patribus collegii S.*

tusschen Christus en Franciscus van Assisi gemaakt en tot in onderdeelen, niet zonder langdradigheid, de overeenkomstige trekken in het leven van den heilige en den aardschen pelgrims-tocht van Jezus opgespoord. Evenals Christus door de mannen van het Oude Verbond te voren werd aangekondigd, leefde ook Franciscus reeds van te voren in de voorzeggingen der profeten. Parallellen worden getrokken op het punt van de geboortegeschiedenis, het verhaal van den twaalfjarigen Jezus in den tempel, de verzoeking in de woestijn, en in het algemeen allerlei gebeurtenissen, uitspraken of daden uit het leven van Christus, die op de een of andere wijze in verband met de lotgevallen en woorden van den heilige van Assisi kunnen worden gebracht.

Afgezien van de weinige notitie's, die Hardenberg aangaande het door Wessel over de drie genoemde werken uitgesprokene vonnis heeft opgeteekend, bevat zijn „Vita” eenige bijzonderheden over de dagen, die Gansfort, kort voordat hij waarschijnlijk voor goed van de abdij afscheid nam, te Aduard doorbracht. Toen Henricus van Rees, na in tegenwoordigheid van alle broeders afstand van zijn waardigheid te hebben gedaan en allerlei beschikkingen te hebben getroffen, op den eersten December van het jaar 1485 was overleden, volgde de vrome Wolter I hem als abt van het klooster op ¹⁾. Naar alle waarschijnlijkheid was hij er de man niet naar om de studiën op gelijke wijze als zijn voorganger te bevorderen. Wij meenen dit te mogen opmaken uit het bericht van Hardenberg ²⁾, dat Wessel de Aduarder scholen tezamen met Henricus opnieuw tot bloei trachtte te brengen, maar in zijn streven werd tegengewerkt toen Van

Bonaventurae, Tom. IV, Ad Claras Aquas (Quaracchi) MCMVI, alwaar Liber I (Fructus I—XII). Het tweede deel der „Conformatates” werd als Tom. V der „Analecta Franciscana” in 1912 of 1913 te Quaracchi uitgegeven. F. G. Hesse, O. F. M. te Weert, die zoo vriendelijk was mij het vierde deel ter leen te zenden, berichtte mij, dat het vijfde deel, tengevolge van den Europeeschen oorlog, nog niet in de Bibliotheek der Minderbroeders was opgenomen. Elders heb ik tevergeefs naar Tom. V gezocht, zoodat ik dit gedeelte niet heb kunnen raadplegen. In Tom. IV leze men de praefatio, p. I—XXXV. Zie verder: Paul Sabatier, *Vie de S. François d'Assise*, Paris 1894¹⁴, p. CXIV suiv.; H. Felder, *Geschichte der wissenschaftlichen Studien im Franziskanerorden bis Mitte des 13. Jahrhunderts*, Freiburg 1904, S. 104 en passim; Dr. F. Pijper, *Colloquia obscurorum theologorum grassantium nunc per Brabantiam*, in: *Uit den Hervormingstijd*, 's Gravenhage 1906, blz. 160; dezelfde, *De kloosters*, blz. 176 vg. Het werk van Bartholomeus van Pisa heeft een rol gespeeld in de geschiedenis der Reformatie. Vgl. Köstlin-Kawerau, *Martin Luther*, Bd. II, S. 692 sub 602⁴.

¹⁾ Vgl. Brugmans, *De kroniek*, p. 70 sq.

²⁾ *Vita*, p. 18.

Rees was gestorven. In het algemeen schijnen Wessel's ervaringen te Aduard tegen het einde niet altijd van aangename aard te zijn geweest. Gansfort had de gewoonte op den avond vóór den Goeden Vrijdag Johannes 13—18 te lezen. Maar toen hij oud was geworden en slecht begon te zien ¹⁾, raakte hij dikwijls den tekst kwijt, zoodat de monniken zich hierover vroolijk maakten en hun lachlust niet konden bedwingen ²⁾. Misschien hebben deze en soortgelijke ondervindingen hem ten leste doen besluiten zich voortaan voor goed binnen de muren der stad, waar hij het levenslicht had aanschouwd, terug te trekken.

De verwijzing naar Wessel's verblijf in de stad Groningen, brengt ons tot de beschrijving van die periode uit zijn levensgeschiedenis, gedurende welke hij, enkele bezoeken te Aduard daargelaten, in hoofdzaak in het Clarissenklooster aldaar moet hebben vertoefd. Het was juist in den tijd toen de gouden eeuw voor de stad was aangelicht, dat Gansfort opnieuw te Groningen woonde. Min of meer als het bestuur van een zelfstandige, vrije republiek oefende de stedelijke regeering heerschappij van de oevers van den Eems tot de Zuiderzee, vaardigde eigen wetten uit, nam zelf beslissingen inzake oorlog of vrede en sloot verdragen al naar dat dit haar wenschelijk voorkwam ³⁾. Binnen de veste, die de Groningsche kroniekschrijver en brouwer Sicke Benninghe niet aarzelt als „Venediëns gelycke” te betitelen, droeg alles het stempel van macht en voornaamheid. In het jaar 1470 verrees het stedelijke wijnhuis, dat met het vroeger reeds gebouwde nieuwe Raadhuis werd verbonden. Anno 1469 werd een begin gemaakt met den herbouw van den gedeeltelijk afgebranden, gedeeltelijk ingestorten toren der Sint-Maartenskerk, een reuzenwerk dat eerst in 1482 voltooid was en in zijn architectonische schoonheid een welsprekend getuigenis aflegde van wat de stad destijds vermocht.

In hetzelfde jaar, waarin men met den arbeid aan den Sint-Maartenstoren gereed kwam, ontmoeten wij Wessel voor het eerst in het Clarissenklooster „to den gheestliken meechden”,

¹⁾ Vgl. hierover Bijlage D, p. LXXII.

²⁾ Hardenberg, *l. c.*, p. 18.

³⁾ Vgl. over een en ander: E. J. Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving*, Deel I, blz. 211 vgg.; Dr. P. J. Blok, *Raad en gilden te Groningen*, in: *Groningsche Volksalmanak* 1895, blz. 1—35 en daarvan blz. 1 vg.; C. H. Peters, *De Sint-Maartenstoren te Groningen*, *t. a. p.*, 1904, blz. 1—67 en daarvan blz. 24, 36, e. e.

ook wel het olde convent of „spirituales virgines” genoemd ¹⁾. Over de geschiedenis van het olde convent is ons over het algemeen weinig bekend ²⁾. Wij weten, dat het klooster in de „Gees-
telijke maagdenstraat”, de „Susterstrate” of „Begijnenweg”, het tegenwoordige Roode Weeshuis straatje, heeft gelegen, in ieder geval reeds in de 14de eeuw heeft bestaan en in de 15de eeuw over vele goederen beschikte. Gedurende den tijd, toen Gansfort hier woonde, was Ghese van Arnhem „mynstersche”, terwijl pater Theodericus van Goch de geestelijke belangen der nonnen behartigde ³⁾. Evenals op den Agnietenberg schijnt David van Bourgondië ook in het Clarissenconvent op de een of andere wijze voor Wessel's verblijf te hebben gezorgd. Of de Utrechtsche Bisschop hem kost en inwoning heeft vergoed, dan wel of Gansfort zelf of het klooster zijn logies betaalde, kan niet meer worden aangegeven. Wel heeft David hem in de goede zorgen der nonnen aanbevolen ⁴⁾. Voor het overige behoeft het ons niet te bevreemden, dat Wessel in dit convent een plaats heeft kunnen krijgen. Het was immers volstrekt geen uitzondering dat mannen op ouderen leeftijd in nonnenkloosters werden opgenomen. Wellicht hebben de Clarissen hem zelfs met blijdschap ontvangen, aangezien er onder haar hoogstwaarschijnlijk verschillende werden gevonden die wetenschappelijke ontwikkeling op prijs wisten te stellen ⁵⁾ en Gansfort de stilte van het olde convent vermoedelijk heeft opgezocht om den ouden dag in rustige studie te kunnen doorbrengen. Dit laatste blijkt uit een aantekening, die Agricola in een den 11den October van het jaar 1482 vanuit Heidelberg aan Occo

¹⁾ Vgl. Hartfelder, *Briefe*, p. 24 sq.

²⁾ Vgl. over het olde convent: de verzameling van stukken betreffende het olde convent, berustende op het Rijksarchief te Groningen. Zie verder: E. J. Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving*, Deel I, blz. 67; Mr. T. P. Tresling, *Het Burgerweeshuis*, in: *Groninger Volks-almanak voor 1843*, blz. 83—106; Mr. J. A. Feith, *Wandelingen door het oude Groningen*, t. a. p., 1891, blz. 187—215 en daarvan blz. 212 vg.; dezelfde, *De rijkdom der kloosters in Stad en Lande*, t. a. p., 1902, blz. 1—36 en daarvan blz. 19 vg.

³⁾ Vgl. de stukken betreffende het olde convent, 1478 no. 6; 1479 no. 39; 1486 no. 43; 1490 no. 19; 1496 no. 7, e. a. Men raadplege verder het Chartularium van Selwerd eveneens berustende op het Rijksarchief te Groningen, fol. 122^{recto}. In het olde convent is ook een Johannes van Goch pater geweest. Vgl. stukken betreffende het olde convent no. 481 (zonder jaartal).

⁴⁾ Vgl. Suffridus Petrus, *De scriptoribus*, p. 78. In de van den 4den April 1478 dagteekende verzegeling van Bisschop David over het olde convent (zie: Feith, *Register*, Deel I, blz. 195 no. 6) wordt niet over Wessel gesproken.

⁵⁾ Vgl. H. Brugmans, *Klooster- en kerkelijke bibliotheken in Stad en Lande*, in: *Historische avonden*, (1896), blz. 204—242 en daarvan blz. 222 vg.

geschreven brief heeft ingevoegd, waarin hij mededeelt, dat Basilius destijds te Groningen in het zusterklooster leefde, de medische practijk had laten varen, voortdurend alleen in zijn kamer vertoefde en geheele dagen aan de studie der Heilige Schriften besteedde ¹⁾. Misschien heeft Wessel ook in dezen tijd het woord „bene qui latuit” waarvan Sweertius bericht, dat het zijn levensspreuk was, als devies aangenomen ²⁾. Toch mogen wij ons van zijn isolement geen al te sterke voorstelling maken. Vooreerst hebben wij hierboven reeds opgemerkt, dat Wessel in ieder geval nog na den eersten December 1485 te Aduard is geweest, zoodat hij ongetwijfeld ook na den 11den October 1482 meermalen in de abdij heeft vertoefd. En vervolgens mogen wij niet vergeten, dat meer dan één oudere of jongere vriend hem in het nonnenklooster een bezoek heeft gebracht. Onder degenen met wie hij o. a. in het Clarissenconvent te Groningen in aanraking is gekomen, verdient vóór alles de persoon van Rudolf Agricola onze aandacht. In den genoemden brief aan Occo laat Rudolf onmiddellijk op zijn beschrijving van het milieu, waarin Wessel leeft, volgen: „dikwijls ben ik zijn dischgenoot en zeer vertrouwelijk ga ik met hem om.” De bronnen vermelden eenstemmig, dat beide mannen door nauwe banden van vriendschap aan elkander waren verbonden ³⁾. De schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” wijst meer in het bijzonder op de genegenheid, die Agricola voor Gansfort koesterde wanneer hij verhaalt, dat de vermaarde Humanist zijn tijdgenoot een zóó groote vereering toedroeg, dat hij, „zooveel hij kon en mocht, zelfs geen duimbreed van zijn zijde week”. Op de gelukkige verhouding, die er tusschen beiden bestond wijst ook het feit, dat Frederik Moorman, die eenige jaren in de school te Munster in Westfalen onderwijs gaf en in 1480 over een nonnenklooster te Marburg werd aangesteld ⁴⁾,

¹⁾ Vgl. Hartfelder, *Briefe*, p. 24 sq. Zie ook: Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, p. 78.

²⁾ Vgl. Sweertius, *Athenae Belgicae*, p. 700. Klaarblijkelijk was dit woord aan een vers ontleend. Zie: De Voecht, *Narratio*, p. 103 „bene qui latuit bene vixit.”

³⁾ Vgl. Melancton, *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., kol. 444; Praedinius, *Opera*, p. 198; Hardenberg, *Vita*, p. 7.

⁴⁾ Vgl. over Moorman: Erhard, *Gedächtniss-Buch des Frater-Hauses zu Münster*, a. a. O., S. 95; Allen, *The letters of Rudolph Agricola*, in: *The English Historical Review*, 1906, p. 302—317 en daarvan p. 312, 316 sq.; Van der Velden, *Agricola*, blz. 124 vg. en 124 aant. 2; Allen, *Erasmii epistolae*, Tom. I, p. 107 not. 64; dezelfde, *Age*, p. 25 sq.

een aan Wessel opgedragen gedicht heeft vervaardigd, waarin hij Agricola, die, na te Pavia en Ferrara te hebben gestudeerd tusschen 1479 en 1480 vanuit Italië terugkeerde, met blijdschap begroet. Het vers is getiteld: „*Frederici Mauri Carmen Asclepiadum Glyconiumque, quod dicoton tetrastrophon dicunt ad M. Vesselum trilinguem de (eodem) Rodolfo Agricola*”, telt tien strofen of veertig regels en luidt als volgt ¹⁾:

„Rodolphus patrios quaerit, io, lares
 Iam post tempora, io, longa revisere
 Vates Frisius: ex finibus Italidis
 Ducens Aonidum choros.
 Hic, Vessele, petit te, duce Apolline,
 Optans ante tuo colloquio frui
 Quam sese patriis menibus inferat
 Letis de reditu suo.
 Si nescis tenet hunc pulchra Colonia
 Quam quondam coluit gens: Ubios vocant
 Post Agrippa potens auspiciis novis
 Illic moenia condidit.
 Hic iam forte ratem scandit: et innatat
 Undis Rhene tuis: qui violentus et
 Pronis arva secans pinguia fluctibus
 Intrat Oceanum vagus.
 Huc, huc, Auster, ades, carbasa flatibus
 Impellens modicis, tuque volubilis
 Amnis iam solito labere mitius,
 Nescis quale vehas onus.
 Prudens nauta fuge ah saxa latentia
 Ne vel quassa ratis naufragium bibat
 Aut errore malo (Nereides vetent)
 Caecis hereat in vadis.
 Musis parce saevis torve Sycamber et
 Tantisper cohibe tela sonantia
 Dum navis revehens agricolam meum
 Terras praetereat tuas.
 Nec curvis lituis, o Batavi truces,

¹⁾ Prof. Allen vond dit gedicht in den *Catalogus Rhen.* 227 en stelde het ter beschikking van Dr. van der Velden, die zoo vriendelijk was mij een afschrift ter publicatie te zenden. Zie verder: Van der Velden, *Agricola*, blz. 124 aant. 1.

Hunc tenete virum, haud horrida prelia
 Sed tractate fides pollice nobili
 Imbellis solitum lyrae
 O quam laeta dies, quam nova gaudia.
 Quid felicius est quidve beatius
 Tete altrice virum Frisia talium,
 Quales vix Ligus ora habet.
 Non iam terra potes barbara dicier
 Stridorem eloquii cum lepos Atticus
 Et sermo Latius temperet ac feros
 Ritus carmina molliant.

Gezien de bijzonderheden, die ons omtrent hunne ontmoetingen bewaard zijn gebleven, mocht Moorman wel terecht veronderstellen, dat Rudolf Agricola bij zijn thuiskomst naar het genot van de gesprekken met Gansfort verlangde. Langen tijd aan één stuk hebben beiden den dagelijkschen omgang niet kunnen genieten. Agricola heeft immers in de jaren tusschen 1479/80 en April 1484, toen hij zijn vaderland voor goed vaarwel zeide, onder meer als secretaris of pensionaris der stad Groningen verschillende reizen ondernomen, zoodat er van een onafgebroken persoonlijk contact geen sprake kon zijn ¹⁾. Maar wanneer Wessel en Rudolf eenmaal tezamen waren, dan deelden zij elkander hunne indrukken mede en werd er levendig over allerlei vragen van gedachten gewisseld. Goswinus van Halen, die Gansfort een tijd lang ook in het olde convent als „famulus” vergezelde, schreef op ouderen leeftijd aan Melanchton ²⁾, dat hij als jongen bij de gesprekken van Agricola en Wessel tegenwoordig was geweest. Hij had zelf bijgewoond, dat zij met leedwezen de duisternis in de kerk bespraken en de profanatie in de Mis en het coelibaat afkeurden. Ook hadden zij het met elkander over de rechtvaardiging door het geloof en stelden de vraag, wat Paulus er eigenlijk mede kon hebben bedoeld, dat de mensch door het geloof en niet door de werken gerechtvaardigd wordt. Zij verwierpen de beschouwing, volgens welke de mensch door de werken in Gods oog rechtvaardig zou kunnen worden en meenden, dat men dwaalde, wanneer men beweerde, dat zuiver

¹⁾ Vgl. over een en ander: Van der Velden, *Agricola*, blz. 120, 162, e. e.

²⁾ Vgl. Melanchton, *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., kol. 444.

menschenlijke overleveringen een bepaalden onschendbaren cultusvorm voorschreven. Wanneer wij Praedinius ¹⁾ mogen gelooven, dan schijnt het bij de samenkomsten van Gansfort en Agricola ook meermalen vroolijk te zijn toegegaan. De Rector der Maartensschool bericht namelijk, dat hij van een der ouden — bedoeld wordt wel Van Halen — hoorde dat deze als knaap de tafel bediend had, waaraan beide mannen samen aten. Des avonds had hij hen dikwijls met een lantaarn naar huis gebracht. Maar terwijl nooit iemand Wessel op goede gronden van onmatigheid had kunnen betichten, was Rudolf daarentegen nog al eens dronken, zoodat Goswinus hem, wanneer hij hem naar huis vergezelde, dikwijls op zijn kamer de laarzen moest uittrekken. Misschien mogen wij het er wel voor houden dat de ernstige Wessel invloed ten goede op den zwierigen Agricola heeft uitgeoefend. In een den 9den November 1483 aan Reuchlin gericht brief schrijft Rudolf, dat Gansfort hem tot de bestudeering van het Hebreeuwsch heeft aangespoord en dat hij zich onverwijld aan deze taalkundige studie heeft gegeven ²⁾. Aangezien Agricola omstreeks dezen tijd het plan heeft opgevat om voortaan zijn uren, als een schoone taak tegen het einde zijns levens, aan het onderzoek der Heilige Schriften te besteden ³⁾, is de mogelijkheid geenszins buitengesloten, dat het Wessel is geweest, die deze ommekeer in zijn belangstelling heeft bewerkt.

Behalve Agricola hebben ook Johannes Oostendorp en Herman Torrentinus, vermoedelijk in het olde convent, de aanraking met Magister Wesselus gezocht. Eerstgenoemde kwam als jongeling den ouden Wessel over zijne studiën raadplegen, bij welke gelegenheid deze de merkwaardige woorden sprak: „Leergierige jongeling, gij zult den dag nog beleven, waarop de leer van Thomas en Bonaventura en andere soortgelijke nieuwere twistzieke theologen door alle waarlijk christelijke godgeleerden zal worden verworpen” ⁴⁾. Wat Torrentinus betreft, deze zal,

¹⁾ *Opera*, p. 198.

²⁾ Vgl. Geiger, *Reuchlins Briefwechsel*, S. 8.

³⁾ Vgl. Van der Velden, *Agricola*, blz. 229.

⁴⁾ Vgl. over het verblijf van Oostendorp te Groningen: Suffridus Petrus, *De scriptoribus*, p. 79. Over Wessel's uitspraak: Prinsen, *Collectanea*, p. 79. Verschillende schrijvers hebben het „vaticinium Wesseli” overgenomen. Zie: Clemen, *Hinne Rode u. s. w., a. a. O.*, S. 367 Anm. 1. Vgl. verder: J. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, 's Gravenhage 1898, blz. 13 vg.

volgens Hardenberg ¹⁾, te Groningen zeer bevriend met Gansfort zijn geweest en op zijn raad, in den tijd toen hij als Broeder van het gemeene leven in de vijfde klas der Groningsche school onderwees, het „Doctrinale” van Alexander de Villedieu, van een commentaar voorzien, hebben uitgegeven ²⁾. Overigens stond Wessel niet alleen Oostendorp, Torrentinus en in het algemeen zijn vrienden, maar ook zijne medeburgers met raad en daad ter zijde ³⁾. Ook schijnt hij een enkele maal een ontmoeting met Burgemeester Coppen Jarges te hebben gehad ⁴⁾. Coppen was een zoon van Herman Jarges, met wien Gansfort misschien tegelijk te Groningen en te Zwolle op school is gegaan, een kleinzoon van Oedekijn en Coppen en bekleedde gedurende den tijd dat Wessel in het oude convent woonde in de jaren 1485, 1486 en 1489 het ambt van Burgemeester ⁵⁾. Op hoogen leeftijd bedankte hij Jarges voor alles wat zijn geslacht voor hem was geweest. „Ik, Burgemeester Copinus”, zeide hij, „kan uw familie nooit dankbaar genoeg zijn. Want dat ik het zóóver gebracht heb, dat ik mij in beide talen heb kunnen bekwamen, dank ik aan uw familie”.

Na zijn terugkeer in Nederland heeft Gansfort een reeks van brieven geschreven, die ons niet alleen belangrijke gegevens verschaffen over de meeningen, die hij in allerlei kerkelijke en theologische vraagstukken voorstond, maar ons tevens een blik geven op den kring van personen waarmede hij gewoon was te correspondeeren ⁶⁾. Ofschoon wij van de meeste der „epistolae” niet kunnen aanwijzen, wanneer zij precies door de respectievelijke schrijvers zijn opgesteld, zoodat het zeer goed moge-

¹⁾ *Vita*, p. 2.

²⁾ De uitgave van Torrentinus verwekte een storm van verontwaardiging, omdat hij wijzigingen in den tekst had aangebracht. Men raadplege over een en ander de in het eerste gedeelte van dit geschrift blz. 39 aant. 1 genoemde literatuur over Torrentinus en verder over zijn werken: W. Nyhoff, *Nederlandsche bibliographie van 1500—1540*, in: *Het boek*, eerste jaargang, Den Haag 1912, blz. 281—291 en daarvan blz. 287 en derde jaargang, Den Haag 1914, blz. 391—408 en daarvan blz. 399. Uit het feit dat Gansfort hem tot zijn arbeid heeft aangespoord blijkt dat hij geen tegenstander van het „Doctrinale” is geweest. Zie ook: *Institutio scholae christianae, autore Gerardo Geldenhaurio Noviomago*, p. B 3.

³⁾ Vgl. Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historiae*, Decas tertia, p. 394.

⁴⁾ Vgl. over het volgende het fragment „De Wesselo Groningensi”.

⁵⁾ Vgl. over een en ander: Archieven van de Groningsche parochiekerken, Deel I, Regestenlijst no. 168; *Register van het archief van Groningen*, Deel I, blz. 129 no. 8; Ubbo Emmius, *De agro Frisiae*, p. 291 sq.

⁶⁾ Vgl. *Opera*, p. 656 sq.; p. 855 sqq. Den brief aan Ludolf van Veen en de „epistolae” waarvan ons de adressanten onbekend zijn laten wij hier buiten beschouwing.

lijk is dat een enkele in geenerlei opzicht verband houdt met den tijd, dien Wessel in het oude convent doorbracht, geven wij er toch de voorkeur aan, al de ons bewaard geblevene brieven hier bij de bespreking van het verblijf in „spirituales virgines” ineens te behandelen, vooreerst omdat het grootste gedeelte vermoedelijk naar en vanuit Groningen werd geadresseerd en vervolgens omdat deze methode voor een geregelde beschrijving van de levensgeschiedenis van Gansfort voor de hand liggende voordeelen oplevert.

Onder de aan Wessel gerichte „epistolae” treft ons in de eerste plaats een brief van den beroemden opvoedkundige Alexander Hegius, dien wij hierboven reeds onder de bezoekers van de Aduarder abdij hebben aangetroffen ¹⁾. Zijn schrijven is verzonden uit Deventer, waar hij sedert 1483 als scholarch aan de Lebuinusschool werkzaam was en door zijn paedagogische bekwaamheden en tact deze inrichting voor onderwijs tot ongewonen bloei wist te brengen. Er zijn misschien weinig stukken waaruit wij Hegius in zijn Humanistische en religieuze sympathieën zoo goed kunnen leeren kennen, als uit zijn brief „aan den zeer geleerden en voortreffelijken M. Wesselus van Groningen, bijgenaamd „Lux mundi” ²⁾. Tegelijk maakt zijn schrijven ons meer van nabij bekend met de verhouding, waarin beide mannen tot elkander stonden, en den aard der onderwerpen, waarover zij, bij persoonlijke ontmoetingen wellicht zoowel als in onderlinge correspondentie, gewoon waren te handelen. „Ik zend u,” zoo schrijft Hegius, „de homiliën van Johannes Chrysostomus en hoop dat gij die met genoegen zult lezen. Gouden woorden hebben u immers altijd meer kunnen behagen dan gouden muntstukken. Zooals gij weet, ben ik in de Bibliotheek te Cues ³⁾ geweest. Ik vond daar heel wat Hebreeuwsche boeken, die mij geheel onbekend waren. Grieksche boeken waren er niet zooveel. Ik herinner mij, dat er o. a. waren: Epiphanius, contra haereses, een lijvig werk; de hierarchia van Dionysius; Athanasius’ contra Aruim en Climacus. Deze werken heb ik laten staan. Daarentegen heb ik meegebracht: Basilius’ in Hexaeme-

¹⁾ Vgl. de stukken voorafgaande aan Wessel's werken, *Opera*, p. 24 sq. Zie verder: Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 72 aant. 2.

²⁾ Vgl. over dezen naam Bijlage B, p. XXXVI.

³⁾ Eenige aantekeningen over de Bibliotheek van Cusa vindt men: *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, Deel I, Leiden 1841, blz. 495.

ron en enkele van zijne homilieën op de Psalmen; de Brieven van Paulus met de Handelingen der Apostelen; enkele door Plutarchus geschrevene „Vitae” van Romeinen en Grieken en zijn symposium; verder een en ander over grammatica en mathematiek, eenige zeer fijn gevoelde gedichten over den christelijken godsdienst, naar ik meen van Gregorius van Nazianze en ten slotte enkele gebeden in het Latijn en in het Grieksch. Wanneer gij van dit alles iets mocht wenschen te gebruiken, meldt het mij dan, want dan zal ik zorgen, dat gij het krijgt. Het zou niet passen, dat iets wat in mijn bezit is niet tegelijkertijd tot uwe beschikking zou staan. Indien gij er geen bezwaar tegen hebt den Griekschen tekst der Evangeliën te missen, dan zou ik die graag van u willen leenen. Gij begeert te weten hoe de inrichting van mijn onderwijs is. Ik heb uw raad opgevolgd. Want boeken waarvan de bestudeering zedelijk verlies ten gevolge heeft, zijn verderfelijk. Vaartwel, wanneer ik iets voor u kan doen, meld mij het dan en het zal gebeuren”. Tot zoover de brief van Hegius, waaruit wij in ieder geval kunnen opmaken, dat Gansfort zich in den omgang met zijn vriend voor den geest van het onderwijs in de school te Deventer, boeken, bibliotheken, de studie van het Grieksch en Hebreeuwsch en de werken der Kerkvaders interesseerde. Dat Alexander, zooals Muurling wil ¹⁾, bij de opmerking „Gouden woorden hebben u immers altijd meer kunnen behagen dan gouden muntstukken” op Wessel's antwoord op het aanbod van Paus Sixtus IV heeft gezinspeeld, zouden wij niet durven bevestigen. Vermoedelijk dacht hij, toen deze zinsnede hem uit de pen vloeide, aan de beteekenis van den naam van den redenaar Chrysostomus, wiens homilieën hij immers aan het adres van Gansfort opzond. Ten slotte moeten wij hier nog opmerken, dat in het eenige stuk, dat ons van nabij een blik gunt op de betrekking waarin Hegius en Wessel tot elkander stonden, geen enkele bevestiging te vinden is van het bericht van Hamelmann ²⁾, volgens hetwelk Hegius, voordat hij daarin door Agricola werd onderwezen, van Gansfort, door middel van briefwisseling, onderricht in de beginnelen van het Grieksch zou hebben ontvangen. Een bevestiging was trouwens, gezien het feit, dat Hegius reeds ongeveer 1473

¹⁾ *Commentatio*, p. 37 not. 2.

²⁾ *De quibusdam Westphaliae viris scientia claris*, l. c., p. 76.

met Agricola in aanraking kwam, nauwelijks te verwachten. Wessel had dan vanuit Parijs of Italië met hem over de beginselen der Grieksche taal moeten correspondeeren, een bewering waarvoor voorloopig elke bewijsgrond ontbreekt.

Evenals Rudolf Agricola gewoon was met Wandelvaer van gedachten te wisselen ¹⁾, heeft ook Gansfort zijne indrukken aan verschillende nonnen medegedeeld en vermoedelijk met meerderen over allerlei levensvragen gecorrespondeerd ²⁾. Van de briefwisseling met een enkele is ons een specimen bewaard gebleven, te weten een „epistola honorabili et religiosae sorori, virgini Gertrudi Reyneri, sanctimoniali in Claris aquis” ³⁾. Over de lotgevallen van het Benedictijner dubbelklooster Klarwater, zoowel als over de levensgeschiedenis van de non Geertrui Reyners zijn wij onvolledig ingelicht. Wij weten, dat het huis omstreeks het jaar 1414 vanuit het klooster Zwartewater bij Hasselt is gesticht, ten Noord-Westen van het stadje Hattem, in de nabijheid van den tegenwoordigen Zuiderzeestraatweg en het Katerveer heeft gelegen en o. a. in levendig contact heeft gestaan met Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen, van waaruit Griete Daegens en Hille Sonderlant haren invloed ten goede onder de kloosterlingen deden gelden ⁴⁾. Waarschijnlijk heeft Wessel op de een of andere wijze gedurende zijn verblijf te Zwolle met Geertrui Reyners kennis gemaakt en vervolgens met haar een min of meer geregelde briefwisseling onderhouden ⁵⁾. Niet in alle kloosters werden destijds nonnen aangetroffen die over zulk een algemeene ontwikkeling beschikten als Geertrui in het convent te Klarwater. Uit den brief

¹⁾ Vgl. *Erasmiani* . . . programma, p. 8.

²⁾ Zie b.v.: *Opera*, p. 656 sq.

³⁾ *L. c.*, p. 914 sqq.

⁴⁾ Vgl. over het klooster Klarwater: Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Daventriensis*, l. c., Tom. II, p. 178 sq.; F. A. Hofer, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattum*, in: [*Werken uitgegeven door*] *Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht*, Arnhem 1900, blz. 49 vgg.; W. J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, Rotterdam 1908, blz. 324 vgg.; Schoengen, *Narratio*, p. LVIII aant. 2; p. LIX; 47 aant. 3; 131 aant. 1 en 3 en de aldaar genoemde literatuur. Over de inrichting van een dubbelklooster zie: M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche*, Bd. I, Paderborn 1896, S. 61, 439.

⁵⁾ Over Geertrui Reyners is ons, afgezien van hetgeen uit Wessel's brief kan worden afgeleid, niets naders bekend. Een Aleid Reyners vindt men bij: Kühler, *Brinckerinck*, blz. 349. Ten tijde van Geertrui was blijkbaar een zekere Elithia priores. Vgl. *Epistola*, p. 917.

van Gansfort mogen wij besluiten, dat zij de letteren beoefende, zich zelfs op de studie der logica toelegde, en gekweld werd door de vraag, welke waarde zij aan allerlei verhalen betreffende geestesverschijningen had te hechten. Ten opzichte van de meeningen, die men onder het volk aangaande openbaringen uit de doodenwereld koesterde, achtte Wessel het raadzaam een gereserveerde houding aan te nemen. „Wanneer niet de meeste van dergelijke openbaringen en visioenen met groote omzichtigheid tot de juiste afmetingen worden teruggebracht, houd ik hen,” zoo schrijft Gansfort aan Geertrui, „voor gevaarlijk en bedriegelijk. Want wat heeft dit alles ooit aan verborgene wijsheid, geschikt om de geopenbaarde vroomheid en liefde te bevestigen, aan het licht gebracht? Een en ander sanctioneert de volksvroomheid, aalmoezen, bedevaarten, vasten en gebeden. Nochtans doet de Heilige Schrift precies hetzelfde. Echter is het Evangelie voor ons zóózeer verouderd, dat wij meer geloof zouden slaan aan iemand, die uit de dooden terugkeerde en onthullingen deed, dan aan de Profeten en Mozes, ja, meer dan aan de Apostelen en de Evangelisten. Precies als de rijke man in de hel, die beweerde, dat de levenden eerder zouden gelooven wanneer iemand uit de dooden tot hen ging en getuigde. Daartegenover staat het niets aan duidelijkheid te wenschen overlatende woord van Abraham, dat zij, ook al ware het dat er iemand uit de dooden opstond, zich niet zouden laten gezeggen. Gij hebt hier over deze dingen dus niet mijn meening, maar die van Vader Abraham en den Heer Jezus. Gewoonlijk worden lichtbewogene, nieuwsgierige ooren door dergelijke nieuwigheden meer geprikkeld dan door de evangelische waarheid en deze geheimzinnigheden hebben meer een leven in onledigheid en praatzucht dan daden, die vruchten afwerpen, tengevolge. Daarom verwerp ik zulke vrome openbaringen en visioenen niet, wanneer zij met de waarheid overeenstemmen en bevorderlijk zijn voor de vroomheid; echter moet men hen niet tot de spil en het anker van ons geloof maken, maar zij mogen, evenals andere geschriften, buiten den kanon gelezen worden tot stichting. In verreweg de meeste gevallen moet men desalniettemin bedacht zijn op de listen van den Satan die zich in een engel des lichts verandert.” Zien wij hieruit, dat Wessel Geertrui tegenover het mysterieuze den weg der daadwerkelijke, prac-

tische vroomheid aanpreekt, ditzelfde treft ons in den raad, dien hij haar ten opzichte van de studie der logica heeft gegeven. De schrijver ontkent niet, dat de bestudeering dezer wetenschap met het oog op de schoolsche geoefendheid van belang moet worden geacht, maar hij verklaart niet te bevroeden hoe zij, vooral voor jonkvrouwen als Geertrui, iets zou kunnen opleveren tot vertroosting van een boven de wereld verhevene gezindheid. Het is immers een kenmerkende eigenschap van het vrouwelijk geslacht meent Wessel, dat het veel meer door verlangens wordt gedreven dan door resultaten van denken en oordeelen en hij vervolgt: „Daarom geloof ik dat uw hoogste logica gelegen is in het gebed. Want het is u niet tevergeefs gezegd: bidt en gij zult ontvangen. Voordat gij u op de logica toelegt, moet gij in uw gebed van den Meester der waarheid verkrijgen, dat Hij u alle noodzakelijke waarheid mededeelt. Voor het eenvoudige duivenoog is het niet goed zich door velerlei in verwarring te laten brengen. Zij die al te nieuwsgierig alles wat naast den weg is bekijken, naderen slechts langzaam hun doel. Verwerf door te bidden de liefde en gij bezit alle vruchten der logica, der kennis en der wijsheid.” Ten slotte schrijft Gansfort op hare mededeeling, dat zij in de beoefening der letteren vorderingen maakte, dat zij zich met hem alleen moest verblijden, voor zoover hare studiën aan haar geestelijk leven ten goede waren gekomen.

Onder de „epistolae” van Wessel's hand zijn ons ook een tweetal brieven bewaard gebleven, waarvan de eene geadresseerd werd aan frater Bernard van Meppen¹⁾, de andere aan frater Johannes van Amsterdam²⁾. Bernard van Meppen behoorde tot de Reguliere Kanunniken van het „Domus beatae Mariae in Sylo” of Sylmonniken bij Emden in Oost-Friesland, welk klooster, aanvankelijk door Benedictijner nonnen bewoond, in 1444 aan de Reguliere Kanunniken werd gegeven en kort daarna in het kapittel van Windesheim werd opgenomen³⁾. Vermoedelijk was Bernard uit Meppen in Westfalen afkomstig en is Gansfort door zijne relatie's met de Broeders te Zwolle

¹⁾ *Epistolae*, p. 855 sqq.

²⁾ *L. c.*, p. 863 sq.

³⁾ Vgl. over dit klooster: H. Suur, *Geschiede der ehemaligen Klöster in der Provinz Ostfriesland*, Emden 1838, S. 61ff. Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, Deel III, blz.

en de monniken van Sint-Agnes met hem in aanraking gekomen. Het weinige dat wij nog met zekerheid over hem kunnen aangeven is, dat Van Meppen omstreeks 1490 Procurator van Sylo of Ziloë is geweest en dat Wessel hem een brief over den toestand der ziel na den dood heeft geschreven. Ook weten wij, dat Bernard bevriend was met frater Johannes van Amsterdam ¹⁾. Deze Johannes was vermoedelijk een monnik uit het klooster op den Agnietenberg en behoorde naar alle waarschijnlijkheid tot den kring dien Gansfort, gedurende zijn verblijf aldaar, rondom zich had verzameld ²⁾. In den brief dien wij uit de tusschen Wessel en Johannes gevoerde correspondentie bezitten, spoort eerstgenoemde zijn vriend en allen, die met hem zijn, aan, de waarheid te zoeken en zonder voorbehoud den

¹⁾ Vgl. over een en ander: *Epistolae*, p. 855, 917. Schoockius meent dat Bernard behoorde tot het geslacht De Mepsche. Zie zijn: *Liber de bonis*, p. 432. Dit is niet waarschijnlijk. Vgl. over een Johannes Alexander Meppensis (van Meppen) en een Lubertus Alexander van dien naam: Hamelmann, *De quibusdam Westphaliae viris scientia claris*, l. c., p. 29, 71 sq., 75, 134, 171.

²⁾ Dr. Beerens identificeert Johannes van Amsterdam met een Johannes van Amstel die tegen het einde der 15de eeuw te Utrecht woonde en van ketterij verdacht werd. Vgl. J. F. Beerens, *Een leerling van Wessel Gansfort*, in: *Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, Deel IV, 1907, blz. 135—147. Men vindt dit artikel ook in: *Uit den Hervormingstijd*, t. a. p., blz. 79—92. Op verschillende gronden houden wij deze meening voor onwaarschijnlijk. Er waren in de 15de eeuw tal van personen, die den naam Johannes van Amsterdam droegen en de door den schrijver aangevoerde punten van overeenkomst tusschen den vriend van Wessel en Johannes van Amstel zijn niet van zóódanigen aard, dat zij de door hem getrokken conclusie wettigen. Bovendien zijn er in de studie van Dr. Beerens eenige onjuistheden binnengeslopen. „Vos de monte Agnetis” (*Epistolae*, p. 864) is verkeerd vertaald (blz. 139) en het klooster Ziloë lag niet in Bohemen (blz. 139 en 143) maar, zooals hierboven is gebleken, in Oost-Friesland. Ook ziet de schrijver over het hoofd, dat er boven den brief uitdrukkelijk staat: „F. Joanni Aemstelredamensi”. Verschillende werken over de geschiedenis van Amsterdam als die van Pontanus, Dapper, Domselaer, Commelin, Wagenaar en Ter Gouw geven over den vriend van Gansfort slechts algemeene bijzonderheden. Een oogenblik hebben wij gemeend, dat onze Johannes van Amsterdam niemand anders was dan Johan Eggairt van Amsterdam, die tegelijk met Wessel te Parijs studeerde en later aan het hoofd stond van het Eggertcollege te Amsterdam. Maar een nader onderzoek maakte dit niet waarschijnlijk. Vgl. over Johan Eggairt, *Auctarium*, Tom. II, 620, 35; 652, 35; 968, 7, 25; 974, 14 e. e.; C. Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam*, Deel I, Amsterdam 1726³, blz. 427 vgg.; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Harlemensis*, l. c., Tom. II, p. 94 sq.; Dr. P. Scheltema, *Geschiedkundig onderzoek naar het leven en de verrichtingen van Willem Eggert, heer van Purmerende*, in: *Aemstel's oudheid*, Deel III, Amsterdam 1859, blz. 55—90 en daarvan blz. 84; J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Deel III, Amsterdam 1881, blz. 300 vg. en Deel V, blz. 463; B. J. M. de Bont, *De O. L. Vrouwe- of Nieuwe kerk te Amsterdam*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, Deel XXXI, blz. 191—258 en daarvan blz. 255. Op grond van Wessel's brief (vgl. b.v. „vos de monte Agnetis”) houden wij het voor waarschijnlijk dat Johannes een monnik was van den Agnietenberg. Op deze wijze laat zich wellicht ook het beste verklaren dat Johannes en Bernard van Meppen met elkander bekend waren.

strijd voor de waarheid te aanvaarden. Het schrijven geeft ons, ondanks de beknoptheid van den inhoud, nog een merkwaardigen indruk van de wijze, waarop Magister Wesselus zijn invloed op den Agnietenberg heeft doen gelden.

Terwijl de gegevens betreffende Wessel's correspondentie met Hegius, Geertrui Reyners, Bernard van Meppen en Johannes van Amsterdam zeer veel te wenschen over laten, stellen de bronnen ons tot een tamelijk nauwkeurige beschrijving van zijn briefwisseling met Jacobus Hoeck in staat. Deze briefwisseling brengt ons echter tegelijk in aanraking met Magister Engelbert van Leiden, zoodat wij onze aandacht, voordat wij tot een algemeene bespreking van de tusschen Gansfort, Engelbert en Hoeck gevoerde correspondentie overgaan, voor een oogenblik bij eenige data uit de levensgeschiedenissen der beide laatstgenoemde personen hebben te bepalen. Wat allereerst Magister Engelbrecht IJsbrantsz, Engelbertus of Engbartus Schut van Leiden betreft, deze werd, nadat hij eenigen tijd te Keulen in de „artes” had gestudeerd en daar ter plaatse of elders Magister in de vrije kunsten was geworden, den 29sten Januari 1458 door de vroedschap tot Rector der Groote school te Leiden benoemd ¹⁾. Deze betrekking heeft hij gedurende eenigen tijd mogen bekleeden, totdat hij in het jaar 1464 den hem toevertrouwdten arbeid vaarwel zeide. Vervolgens ontmoeten wij hem als hoofd van een der in de stad gevestigde bijscholen, in welke hoedanigheid hij zijn inrichting voor onderwijs tot zóó grooten bloei wist te brengen, dat zij een gevaarlijke concurrente voor de Groote school dreigde te worden. In 1483 moest hij andermaal van zijn werkkring afscheid nemen, maar hij bleef ook daarna te Leiden en kreeg in 1488 verlof om voor de opleiding van jonge mannen beneden de zeventien jaren te zorgen. Zien wij hieruit, dat deze leermeester in de ontwikkeling van het Leidsche schoolwezen een rol van beteekenis heeft gespeeld, ook als schrijver van verschillende werken genoot hij een zekere vermaardheid en in de geschiedenis der Nederlandsche schilderkunst is Magister Engelbrecht als de vader van Cornelis Engelbrechtsz een goede bekende. Wij hebben niet kunnen opsporen

¹⁾ Vgl. over Engelbert van Leiden: mijn artikel over Hoeck, *i. a. p.*, blz. 214 vg. en de op blz. 215 aant. 1 genoemde litteratuur. Wij noemen hier nog: Dr. J. J. de Gelder, *Wetgeving op het Lager onderwijs binnen Leyden van 1324 tot 1796*, Leiden 1856, blz. 12 vg.

of, en zoo ja, bij welke gelegenheid Wessel Engelbert persoonlijk heeft ontmoet, maar uit den eenigen aan hem geadresseerden brief, dien wij uit de nagelatene „epistolae Wesseli” bezitten, kunnen wij concludeeren, dat zij, reeds geruimen tijd voordat Gansfort in deze gewesten terugkeerde, op de eene of andere wijze door onderlinge correspondentie met elkander in aanraking moeten zijn gekomen¹⁾. Daarentegen staat het vast, dat Hoeck en Engelbert elkander van zeer nabij hebben gekend, want eerstgenoemde was, zooals wij hierboven reeds hebben opgemerkt, te eeniger tijd zijn leerling. Bovendien hebben zij elkander op hooger leeftijd zonder eenigen twijfel meermalen gesproken, evenwel niet vóór het jaar 1476, want destijds vertoefde Jacobus nog aan de Hoogeschool te Parijs²⁾. Nadat koning Lodewijk XI op den eersten Maart het edict tegen de leeringen der Occamisten had uitgevaardigd, was Hoeck op den 23sten Juni van het jaar 1473 tot Rector der Universiteit verkozen, en wij treffen hem als zoodanig den 25sten Juni aan, wanneer hij een vergadering der geheele Academie in het klooster der Mathurinensers presideert. Gedurende de jaren 1474/75 en 1475/76 bekleedde hij nog de waardigheid van Prior Sorbonae om daarna vermoedelijk voor goed naar zijn vaderland terug te keeren. Hier ontmoeten wij hem het eerst in het jaar 1479 als Pastoor te Wassenaar, terwijl wij met zekerheid kunnen aanwijzen, dat hij in 1483 Deken van Naaldwijk is geworden.

Het is vooral met den Deken van Naaldwijk, dat Gansfort vanuit het oude convent over allerlei persoonlijke aangelegenheden en theologische vraagstukken, speciaal over de leer aangaande den aflaat heeft gecorrespondeerd³⁾. Aangezien Wessel's meeningen over den aflaat, waarover in het vervolg van dit geschrift wordt gehandeld, voor verreweg het grootste gedeelte aan deze briefwisseling moeten worden ontleend en wij dus uit den aard der zaak in herhalingen zouden vervallen, wanneer wij hier een uitvoerige teekening van den inhoud der

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 865.

²⁾ Vgl. over een en ander mijn artikel over Hoeck, *t. a. p.*, blz. 215 vg., 218 vg.

³⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 864 sq.; 871 sqq.; 876 sqq. In verband met Wessel's briefwisseling met Jacobus Hoeck is het van eenig belang dat in de Bibliotheek van het oude convent een folio handschrift van Ubertini de Casale Arbor vitae crucifixae Jesu I et III, in 1460 geschreven door Henricus filius Engberti, presbyter in Naaldwyck, berustte. Zie: Brugmans, *Klooster- en kerkelijke bibliotheken in Staat en Lande*, *t. a. p.*, blz. 223.

brieven invlochten, zien wij ons genoodzaakt voor de beschrijving van de door Gansfort tegenover Hoeck verdedigde afleer naar de genoemde uiteenzetting van zijne beschouwingen daaromtrent te verwijzen en hier uitsluitend die bijzonderheden uit de correspondentie te memoreeren welke, los van Wessel's opvattingen over deze en andere kerkelijk-theologische kwestie's, voor de kennis van zijn levensgeschiedenis van belang kunnen worden geacht.

Wanneer wij den eersten brief, die ons van Wessel aan Hoeck bewaard is gebleven, lezen, dan treft het ons aanstonds dat beiden hoogstwaarschijnlijk reeds tevoren met elkander hebben gecorrespondeerd, want Gansfort zinspeelt er op dat Jacobus beloofd heeft zijn schrijven altijd te zullen beantwoorden ¹⁾. Tegelijk maakt Magister Wesselus er bezwaar tegen, dat Hoeck, die zich aan enkele zijner leeringen geërgerd had, over een en ander, ofschoon zonder zijn naam te noemen, aan den kettermeester te Keulen heeft geschreven. Gansfort kan zich hierin in het geheel niet vinden en meent, dat het meer in overeenstemming met de grondbeginselen van het Evangelie zou zijn geweest, wanneer Hoeck hem eerst onder vier oogen had terecht gewezen. Voor een oprecht bedoelde, met het geloof en de Heilige Schrift overeenstemmende vermaning was hij toegankelijk; de door hem in vroegere jaren gevolgde gedragslijn bewees dit immers overtuigend. Had hij niet gedurende zijn verblijf aan de Universiteiten eerbied gekoesterd voor elke degelijke bewijsvoering en was het hem niet ten allen tijde uitsluitend en alleen te doen om de waarheid?

Uit een schrijven van Wessel aan Magister Engelbert van Leiden ²⁾, dat onder de tot ons gekomene stukken chronologisch op den brief van Gansfort aan Hoeck moet volgen, zien wij dat laatstgenoemde op den brief van Wessel met geen woord heeft geantwoord. Nadat er ruim vier jaren waren voorbijgegaan sedert Gansfort zijn epistel aan Hoeck adresseerde en hij sindsdien niets meer van hem had vernomen, richtte hij zich thans tot Engelbert van Leiden, aan wien hij echter, zooals wij zagen, ook vroeger reeds verschillende malen moet hebben geschreven. Blijkbaar had Wessel van Engelbert vernomen, dat Hoeck zijn

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 864 sq.

²⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 865 sqq.

brief in goede orde had ontvangen, zoodat hij zich gedrongen gevoelde zich bij den vriend van Jacobus te beklagen over de houding, die de Deken van Naaldwijk tegenover hem meende te moeten aannemen. Gansfort betreurt het stilzwijgen van Hoeck, temeer omdat hij de correspondentie met hem bijzonder hoog schatte.

Toen Magister Engelbertus dit schrijven ontvangen had, heeft hij Hoeck hoogstwaarschijnlijk in kennis gesteld met wat Wessel hem over zijn houding had medegedeeld. In ieder geval bezitten wij een blijkens den inhoud aan den brief van Gansfort aan Engelbert georiënteerd schrijven, waarin Hoeck aanvangt met de zeer plechtige verzekering, dat hij niet minder begeerig is geweest den brief aan Wessel te schrijven als deze er naar verlangde dien van Hoeck te ontvangen ¹⁾. Vóór alles moest Gansfort hem verontschuldigen, dat hij niet eerder geantwoord had. Maar hij kon óf geen bode krijgen óf hij had geen tijd. Verder mocht Wessel vooral niet meenen, dat Hoeck zich in een of ander opzicht in hem teleurgesteld had gezien. Maar er was één ding, dat hem bijzonder hinderde, en dat was de begeerte van Gansfort om altijd een aparte houding te willen aannemen, in één woord, zijn „hardnekkigheid” waarom hij dan ook naar de meening van de meeste menschen terecht „Magister contradictionis” werd genoemd.

In den laatsten brief, dien Wessel aan Hoeck heeft geschreven ²⁾, heeft hij zich met kracht van redenen tegen de beschuldiging, die de Deken van Naaldwijk tegen hem inbracht, verzet. Gansfort verheugt er zich in, dat hij nu eindelijk weet hoe Jacobus over hem denkt, spreekt er zijn blijdschap over uit, dat hem thans, ofschoon hij overigens allen arbeid vermijdt, een gelegenheid tot gedachtenwisseling met den rechtzinnigen Doctor, die de waarheid liefheeft en ijverig zoekt, wordt geboden, maar hij bezweert hem vóór alles, dat hij toch zijn „apart staan” niet voor ijdelheid of hoogmoed zou houden. Wanneer Hoeck Wessel in de ziel en in het hart kon lezen, dan zou hij daar waarlijk geen „hardnekkigheid” of hoogmoed aantreffen, maar veel eer een klaagtoon, aangezien hij dikwijls tot God bad, dat Hij hem ondanks zijn neiging tot „hardnekkigheid”, die hem

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 871 sqq.

²⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 876 sqq.

zelf dikwijls verdacht toescheen, in Zijne barmhartigheid voor verwerpelijke meeningen zou bewaren. Het is hem alleen te doen om de waarheid, en om deze bewering met bewijzen te staven beroept hij zich opnieuw op zijn verleden, inzonderheid op de houding, die hij in de disputen met Van Zomeren en Nicolaas van Utrecht heeft aangenomen.

Wij weten niet of deze zelfverdediging heel veel indruk op Hoeck heeft gemaakt, maar er bestaan gegronde redenen het te betwijfelen. Uit de tusschen Wessel en Jacobus gevoerde correspondentie, zoowel als uit een reeks van andere gegevens blijkt, dat de Deken van Naaldwijk een man van streng conservatief-kerkelijke beginselen is geweest en zich tegenover Gansfort niet bepaald door loyaliteit heeft onderscheiden ¹⁾. Weliswaar heeft hij tot op zekere hoogte eerbied en hoogachting voor Wessel gekoesterd, maar omdat hij tegelijk in hem een ketter speurde, terwijl hij in kennis en scherpzinnigheid voor hem onderdeed, moest hij wel in een uiterst tweeslachtige positie tegenover zijn tijdgenoot komen te staan. Hier ligt dan ook voor een goed deel de verklaring van het feit, dat hij Gansfort met behulp van de inquisiteurs zocht te bestrijden, zonder dat hij er daarom voor terugdeinsde een brief vol van vriendschapsbetuigingen aan zijn adres te verzenden. Bij dit alles bevreemdt het ons niet, dat Wessel niet wist waaraan hij zich in den omgang met den Deken van Naaldwijk had te houden, zoodat het voor hem een uitkomst was eindelijk van hemzelf te vernemen, hoe hij eigenlijk over hem dacht. En het strekt hem tot niet geringe eer, dat hij tot op het eind van zijn leven aan de goede bedoelingen van Hoeck heeft vastgehouden, ook nadat deze overtuigende bewijzen had gegeven, dat hij hem van zijn kant minder als vriend dan als tegenstander beschouwde.

De brief, dien Gansfort vanuit het oude convent als antwoord aan Jacobus Hoeck heeft geschreven, verplaatst ons reeds omstreeks het jaar 1489 en daarmede naar den tijd kort vóór het overlijden van Magister Wesselus. Voordat wij dit biographisch gedeelte met een korte beschrijving van Wessel's uiteinde besluiten, vragen nog eenige bijzonderheden aangaande de lotgevallen van zijn „famulus” onze aandacht. Goswinus van Halen heeft Gansfort weliswaar geruimen tijd bediend, maar is toch

¹⁾ Vgl. over een en ander mijn artikel over Hoeck, *l. a.* p., blz. 225 vgg.

niet onafgebroken tot aan diens dood bij zijn meester gebleven. Misschien heeft Wessel gevoeld, dat het te betreuren zou zijn, wanneer zijn „famulus” niets meer leerde dan het weinige dat men hem te Roermond had bijgebracht, zoodat Goswinus voortaan, wellicht op zijn raad, de school heeft bezocht. Van Halen verhaalt zelf ¹⁾, dat Oostendorp en Hegius zijn leermeesters zijn geweest en dat hij te Deventer heeft bijgewoond, dat Hegius een brief over den dood van Agricola met tranen in de oogen aan zijn leerlingen voorlas. In ieder geval moet hij dus kort na den 27sten October 1485 ²⁾ daar ter plaatse hebben vertoeft. Wij weten niet hoe lang hij hier precies op school is gegaan, maar het staat vast, dat hij in het jaar 1489 opnieuw te Groningen is geweest. Op den 25sten Juni van dat jaar deed hij immers, misschien wel onder den invloed van Gansfort, afstand van al zijne goederen ten behoeve van het Groningsche Fraterhuis om hier vervolgens gedurende lange jaren tot aan zijn dood te arbeiden ³⁾. Aan hem als dengene, die vermoedelijk van Wessel's laatste levensdagen getuige is geweest, danken wij wel voornamelijk de berichten, die Praedinius ⁴⁾ ons dienaangaande uit den mond der ouderen bewaard heeft. Regnerus verhaalt, dat Gansfort ingetogen en sober leefde, zoodat hij zich in een krachtigen ouderdom mocht verheugen. Maar onmatige studie bewerkte, dat hij steeds meer verzwakte en tengevolge van te hard werken gaandeweg achteruitging. Geldenhauer ⁵⁾ heeft nog eenige aantekeningen, die ons een treffend beeld geven van Wessel's sterven. Ongeveer op den dag van zijn overlijden bracht een zijner vrienden hem een bezoek en vroeg hem, hoe hij zich gevoelde. Gansfort antwoordde, dat hij zich, zijn leeftijd en ziekte in aanmerking genomen, tamelijk wel voelde, maar er was één ding, dat hem hinderde en dat was dat hij door allerlei overleggingen aan de waarheid van het Christendom begon te twijfelen. Zijn vriend verwonderde zich daarover en spoorde hem aan al zijne twijfelingen op Christus zijn Zaligmaker te

¹⁾ *Erasmiani*. . . . *programma*, p. 6 en 8 en zijn brief aan Hardenberg bij Hardenberg, *Vita*, p. 8.

²⁾ De sterfdag van Agricola.

³⁾ Vgl. over de intrede van Goswinus in de Broederschap: *Register van het archief van Groningen*, Deel I, blz. 234 no. 7.

⁴⁾ *Opera*, p. 198.

⁵⁾ Fichardus, *Vitae*, p. 88recto.

werpen. Maar daar hij bemerkte dat zijn raad hem zwaar viel, ging hij heen. Toen hij na eenige uren terugkwam sprak Wessel: „Ik dank God, al die twijfelingen zijn geweken. Ik weet niets dan Jezus Christus en dien gekruisigd”. Na deze belijdenis is hij, waarschijnlijk op den 4den October in het jaar 1489, ontslapen¹⁾. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de kerk van het convent „to den gheestliken meechden”²⁾. In het doodenboek van het klooster werd opgeteekend: „Anno Domini 1489 obiit venerabilis M. Wesselus Hermanni, egregius Doctor sacrae theologiae et in Latina et Graeca et Hebraea linguis multum eruditus et in tota philosophia quasi universalis”³⁾. Pelantinus dichtte een „Epitaphium” en vertolkte in een „Epicedion” de stemming van hen, die de meester in droefheid had achtergelaten⁴⁾.

¹⁾ Vgl. over den datum Bijlage B, p. XXXVII sq.

²⁾ Vgl. over zijn graf Bijlage B, p. XLVI sqq.

³⁾ Vgl. Suffridus Petrus, *De scriptoribus*, p. 79.

⁴⁾ Vgl. stukken voorafgaande aan Wessel's werken, p. 19 sqq.

TWEEDE DEEL.

DE THEOLOGIE VAN WESSEL GANSFORT.

Inleiding.

Om meer dan één reden is het onmogelijk een duidelijke en volledige uiteenzetting van Wessel's theologische beschouwingen te geven. Vooreerst zijn er eenige van zijne geschriften verloren gegaan ¹⁾ en vervolgens laat de vorm waarin Gansfort zijne gedachten heeft ingekleed of waarin zijne tractaten tot ons zijn gekomen, over het geheel genomen zeer veel te wenschen over. Zijn formuleering is niet zelden duister; zijn wijze van zeggen meer-malen paradox. De meeste der ons bewaard geblevene geschriften maken meer den indruk van gelegenheidsstudiën dan van wetenschappelijk-theologische verhandelingen. Telkens legt Wessel zijn gedachten in stellingen neer, die, naar het schijnt, min of meer toevallig uit de pen gevloeid, eerst later onder bepaalde, het geheel samenvattende rubrieken zijn gerangschikt. De inhoud der boeken is weinig systematisch. Soms ontbreekt de inwendige samenhang geheel of worden stichtelijke ontboezemingen ingevlochten. In vele gevallen worden er in het geheel geen vaste theologische begrippen verkregen. Bij dezen stand van zaken moeten wij ons bepalen tot een poging om enkele grondlijnen van zijn denken zoo goed mogelijk weer te geven. Wij behandelen daartoe allereerst zijn grondgedachten aangaande God, den mensch, de zonde, de openbaring en de persoon van Christus, om daarna achtereenvolgens zijn leer betreffende de rechtvaardiging, de kerk en de pauselijke macht, de sacramenten, den aflaat en het vagevuur en Maria te bespreken²⁾.

¹⁾ Vgl. Bijlage C, p. LI. sqq.

²⁾ De in den tekst genoemde cijfers verwijzen naar de nummers van de pagina's in de Groningsche uitgave van het jaar 1614, waar de bedoelde uitspraken van Wessel te vinden zijn. In navolging van Paulus, *a. a. O.*, meenden wij den tekst niet te mogen bezwaren door in een groote hoeveelheid noten aan den voet der bladzijden telkens een geregelde opsomming van de namen der geschriften, waaraan de plaatsen ontleend zijn, te geven.

§ I. Wessel's grondgedachten aangaan-
de God, den mensch, de zonde,
de openbaringen en de persoon
van Christus.

Naar de meening van Gansfort is God het eerste, noodzakelijke, absolute en onveranderlijke zijn. Boven Hem kan niet alleen niets hoogers worden gedacht, maar Hem kan evenmin iets, dat ook maar eenigermate gelijksoortig is, terzijde worden gesteld. Verondersteld dat God niet bestond, dan zou dat insluiten, dat niet bestaat wat noodzakelijk moet bestaan. Aan gezien God's wezen het noodzakelijke, onvoorwaardelijke zijn is, is daarmede Zijn bestaan aangetoond (74 sqq., 199, 419). De overtuiging betreffende God's bestaan en wezen berust bij Wessel niet op enkele van een bepaald punt uitgaande bewijzen, maar in het algemeen op de verhouding waarin, naar zijn meening, het oneindige en het eindige tot elkander staan ¹⁾. Geheel op zichzelf beschouwd, onafhankelijk van de schepping, is God's wezen het meest volkomene en verhevene, hetwelk niet in een zinnelijk beeld kan worden uitgedrukt (71). De beperktheid van onzen geest zoowel als zijn onvast en wankel karakter zijn oorzaak, dat wij moeilijk uit alle volkomenheden van God één enkele conceptie van Zijn wezen kunnen vormen (214). Hij is de oneindige, de onmetelijke, de onbegrijpelijke; de oneindige tegenover het eindige, toevallige, beperkte (67 sq.). Al het geschapene is van Hem afhankelijk. God alleen is; alle overige dingen bestaan alleen voor zoover zij aan Hem verbonden zijn, en zij bestaan te minder wezenlijk naarmate zij verder van het waarachtig zijnde verwijderd zijn (76).

De leer van God als het zijn sluit bij Gansfort een trinitarische constructie geenszins buiten. Drie personen zijn in één goddelijk wezen onafscheidelijk verbonden (605, 884). In de Drieëenheid is de Heilige Geest niet zonder den Vader en den Zoon, de Vader niet zonder den Zoon en den Heiligen Geest, de Zoon niet zonder den Vader en den Heiligen Geest (82). De Zoon is het eerste en eeuwige Woord van God, gelijkelijk eeuwig met het goddelijke verstand, gelijk aan kracht, waarheid en Godheid met den Vader,

¹⁾ Vgl. F. C. Baur, *Die christliche Lehre von der Drieinigkeit und Menschwerdung Gottes*, Tübingen 1842, Th. II, S. 906.

vóór alle tijden geboren (107, 415). In Christus waren drie gestalten. Vooreerst was daar de eeuwige gestalte Gods, vervolgens de knechtsgestalte om de zondaren en ten derde de gestalte van het hoogste schepsel. De eerste gestalte is eeuwig, de tweede is tijdelijk, de derde vanaf den duur der schepping. Christus heeft de tweede gestalte aangenomen om de zondaren te vernieuwen. De derde zou hij hebben aangenomen, ook wanneer de mensch niet gezondigd had. Alle de drie gestalten zijn van zóó groote volheid van genade en wijsheid, dat de geheele overige creatuur haar niet kan bevatten. Naar de eerste gestalte is Christus den Vader in alle opzichten in macht, wijsheid en goedheid gelijk en krachtens die eerste gestalte kon hij ook vanaf het eerste oogenblik der menschwording de aangenomen natuur zalig maken (451 sq.). God de Vader is de eeuwige, noodzakelijke, in Zichzelf het leven bezittende wijsheid; de Zoon is het Woord Zijner wijsheid; wat natuurlijk, uit zichzelf noodzakelijk, van eeuwigheid uit deze beiden uitgaat noemen wij den Heiligen Geest. De Heilige Geest is de band der gemeenschap, der wederzijdsche, onderlinge liefde tusschen den Vader en den Zoon (43 sq., 125, 182, 405, 427). God, de *νοῦς πρῶτος*, de oorspronkelijke idee, is niet onvruchtbaar in Zichzelf. Onvruchtbaar zou de oorspronkelijke idee zijn, wanneer zij zichzelf niet boven alles verheerlijkte. De Zoon is de *λόγος πρῶτος*, d. i. de verheerlijking van den Vader, die Zichzelf kent, of het oordeel van God over Zichzelf, d. i. de zelfaanschouwing en zelfkennis van God. Deze *λόγος πρῶτος* of de eerste heerlijkheid des Vaders heeft het leven in zichzelf, gelijk ook de oorspronkelijke idee, de Vader. Beiden, de Vader en de Zoon bleven niet van eeuwigheid af werkeloos. Dit zou het geval geweest zijn, wanneer Hij die Zichzelf kent en verheerlijkt Zichzelf niet van eeuwigheid had liefgehad. Hij had Zichzelf lief en genereerde de eeuwige, eene levende liefde, die het leven in zichzelf heeft, den Heiligen Geest. Deze drie tezamen en ieder op zichzelf zijn het in zichzelf blijvende leven en zij zijn het eenige leven dat zichzelf en al het andere kent, dat zichzelf verheerlijkt en al het overige beoordeelt, dat zichzelf liefheeft en alles om zijnentwil wil (367 sq.). De Vader is de goddelijke wijsheid, de Zoon is de goddelijke rede, de Heilige Geest is de goddelijke liefde (606 sq.). Hij, die bidt: „Onze Vader die in de hemelen zijt”, bidt ook om den Heiligen Geest en niet alleen om den

Heiligen Geest, maar ook om den Zoon en om den Vader (43 sq.). God als het zijn is de liefde tevens. „Niets wordt zóózeer begeerd en bemind,” zegt Wessel, „als het zijn. Niets is zóó beminnenswaard als de liefde. Niets moet men zóózeer liefhebben als God. Het is dus noodzakelijk, dat God de wezenlijke liefde is. Want het zou tegenredelijk zijn wanneer men iets op het meest moest beminnen wat niet tegelijk het meest beminnenswaard is, en het is onmogelijk dat iets bemind moet worden en het meest beminnenswaard is, wanneer het niet (zelf) het vurigste liefheeft” (76). In de speculatie's der wijsgeeren over God is veel onvruchtbaars (705). Gode onwaardig zijn de meeningen van Aristoteles en Averroës, die loochenen dat God iets kent, liefheeft en wil buiten Zichzelf. Zij vatten de goddelijke onveranderlijkheid veel te strak op en voeren de idee der goddelijke genoegzaamheid veel te eenzijdig door (420, 548). God als het zijn staat in contact met de wereld der natuur en der redelijke schepselen. In den beginne schiep Hij hemel en aarde (446). Door het woord van Zijn mond heeft Hij bevolen dat de mensch zou zijn. Hij heeft ongevormden geformeerd, het lichaam organische veelvormigheid en schoonheid geschonken (68). In betrekking tot alles wat niet met rede begaafd en niet-geestelijk is, is God schepper. God kan alleen in eigenlijken zin Vader genoemd worden van datgene waarvan Hij werkelijk de Vader is, dat wil zeggen, van met rede begaafde wezens (59). Aan God is alles onderworpen, het hoogste zoowel als het laagste. Hij is zonder meer werkende in alles, de oergrond van alle verschijnselen, de eigenlijk bepalende. God heerscht absoluut. „Zóó volkomen heerscht God in alles”, zegt Wessel, „dat niet alleen alles naar Zijn wil geschiedt, maar ook door Zijn wil en dat zonder Zijn wil niets zou kunnen geschieden door welke natuurlijk-werkende oorzaak dan ook. Daarom zijn andere medewerkende oorzaken niet de volkomene en voornaamste oorzaken. God echter heerscht volkomen, vóór alles, oorzakelijk. Hij heerscht, omdat Hij door Zijn denken, ordenen en willen de dingen volkomen en in hun wezen doet bestaan en bewaart gelijk Hij wil, zonder eenige verandering van Hem zelf, wat bij geen andere oorzaak het geval is en omdat alleen op Zijn vrije wil, ook zonder eenige inwerking eener secundaire oorzaak, desalniettemin zou gebeuren wat gebeurt” (712). Gansfort is het eens met de meening

van Proclus, dat de eerste oorzaak niet alleen meer invloed uitoefent dan elke secundaire, maar dat ook de overige oorzaken slechts toevallige zijn en, om de werking te veroorzaken, alleen de eerste noodzakelijk is (78, 711). De natuurlijke oorzaken zijn niet zoozeer oorzaken als wel aanleidingen „occasiones” (713). „God werkt op zulk een wijze in alle uitwendige beweging der creaturen dat, mogen de secundaire oorzaken medewerken of niet, steeds het effect volgt, wanneer Hij daadwerkelijk wil. Wil Hij evenwel niet daadwerkelijk, dan geschiedt er niets, met hoe groote natuurlijke aandrift en drang ook andere krachten in beweging mogen worden gebracht. Ofschoon dus de secundaire oorzaken in zekeren zin werkelijk oorzaken zijn, moet men deze vergelijkenderwijze toch slechts voor aanleidingen houden, zoodat wij al ons zorgen en denken waardig en wijs alleen op Hem hebben te richten en de secundaire oorzaken slechts medeoorzaken zijn” (714).

In Wessel's natuurbeschouwing treedt naast de transscendentie van God de gedachte der immanentie op den voorgrond, wanneer hij met instemming spreekt over de wijze, waarop Franciscus van Assisi doordrong in hare verborgenheden toen hij, de geheele schepping liefderijk omvattend, het vuur zijn broeder en den leeuwerik zijn zuster noemde, aangezien zij aan denzelfden God en Vader hun ontstaan te danken hadden. De eerbiedige schroom van een vroom gemoed wordt niet weinig versterkt, wanneer men God erkent als den in alles werkende: in het vuur verwarmende, in de zon lichtgevende, bevruchtende en den groei bevorderende (59, 714). De natuur is in haar geheel God's wil door de wet der gewoonte geregeld. Het wonder en de natuur zijn niet door de oorzaken onderscheiden, maar alleen door het gewone en het ongewone. „In werkelijkheid heeft de vurige oven te Babel uit zichzelf de Chaldaeers niet meer verbrand dan de drie jongelingen verfrist. Het water dompelde uit zichzelf de Egyptenaren niet meer onder dan het de Hebreërs beschermde. Het water en het vuur doen beide op God's bevel. Wanneer God het wil dan worden de rotsen zoo bewogen als nu de stormwinden, en de stormwinden zijn vast zooals thans de vooruitstekende rotsen” (715). Het wonder vloeit voort uit den goddelijken wil, maar hier ontbreekt ons elke analogie. De natuur is niets anders dan God's wil voor zoover Hij regelmatig wil; het wonder is de

wil van God voor zoover Hij niet regelmatig wil (711). Terwijl God's alwerkzaamheid in de natuur wordt geleerd en Wessel in de geheele natuur de uitdrukking ziet van God's wil, treedt deze in de wereld der redelijke schepselen tot op zekere hoogte terug. Ongetwijfeld is de wijsheid der wijzen hun door God geschonken en zijn de liefde, de barmhartigheid en de gerechtigheid die onder de menschen worden gevonden, gaven van Hem (66). Ook is de mensch in zijn gedachten en daden, in geheel zijn leven, afhankelijk van God. Duidelijk komt dit uit in de volgende woorden: „Geen goede temperatuur, geen lichamelijke gesteldheid, geen goede constitutie, geen gezondheid doet iets toe of af aan een lang leven. Geen ziekte, geen wonden, geen macht van ijzer of vuur kunnen het leven verkorten buiten God's raadsbesluit om. Daartegen bewijst niets dat wij menschen doordat zij opgehangen of verbrand worden zien sterven, en dat verreweg de meesten gelooven, dat dit geschiedt door het samenwerken van natuurlijke oorzaken, terwijl een en ander toch alleen door God's wil wordt voltrokken. Want God's wil alleen scheidt, wat God's wil alleen heeft verbonden (ziel en lichaam). De ordening der uitwendige dingen houdt Hij niet slechts, in overeenstemming met Zijn inzetting in stand, maar Hij bewerkt ook de aanleidingen van zulke belangrijke zaken, opdat wij zouden gelooven dat God alleen den mensch voor Zich opeischt” (722 sq.). Desalniettemin treedt de alwerkzaamheid van God in de zedelijke schepping tot op zekere hoogte terug, want God heeft den mensch, dien Hij geschapen heeft, een zekere vrijheid gegeven. In zóó-verre wordt de persoonlijkheid van den mensch ook tegenover het absolute zijn in haar waarde erkend, ofschoon achter den vrijen wil als eerste oorzaak onmiddellijk het raadsbesluit der verkiezing staat (713, 715).

In den oorspronkelijken toestand was de mensch naar God's beeld en gelijkenis, of — aangezien Christus het eeuwige en volkomene beeld van God is — naar het beeld van Christus, geschapen. Dit beeld Gods moet in den inwendigen mensch worden gezocht (830 prop. 1). De Godsidee was met levende letters in de menschen geschreven en bond hen aan God (90, 446). De drie personen der Drieëenheid vormden de grondvermogens van den menschelijken geest. De „*similitudo Dei*” omvatte in zich de drie zijden die in God de Drieëenheid uitmaken, te weten „mens”,

„intelligentia” en „voluntas”. Deze vormden de drie potentie’s der ziel (15, 49, 389, 676, 690 sq.). Uit deze bron vloeide alles wat sierlijk en eervol was voort (49 sq., 367). De oorspronkelijke toestand was er een van onvolkomenheid (432, 831 prop. 21). Tegenover God was de mensch aardsch, zinnelijk, onvolkomen; hij moest toenemen in liefde en gezuiverd worden. Terwijl voor de engelen het goddelijk licht scheen, opdat zij spoedig zouden komen tot de vereeniging met den Geest waartoe zij geschapen waren, was de mensch in het paradijs van de vereeniging die de engelen reeds deelachtig waren, verre verwijderd (446 sq., 830 prop. 5 sqq., 831 prop. 7). Ver stond hij af van de „similitudo Dei”, de „perfecta unio”, waartoe God hem van den beginne, als tot een bruiloft, had geschapen en waartoe hij eerst langzamerhand, door God lief te hebben, kon naderen. De eerste menschen hadden het gebod der liefde geschreven in hunne harten. Voor zooveel zij niet aan dit gebod gehoorzaamden, voor zooveel bleef er ook de afstand tusschen hen en de Godegelijkheid, de „perfecta unio” (129, 831 prop. 8 sqq.). God wilde van den mensch meer dan hij, toen hij geschapen was, kon verrichten; de mensch was schuldenaar der goddelijke wet, ook boven de krachten der natuur (159). Vrij van de noodzakelijkheid om te lijden en vrij van ziekte schonk de boom des levens het onsterflijke leven. Evenwel was het verwijderd zijn van het doel dat den mensch voor oogen stond hem „disparitas”, „parvitas”, „paupertas”, „infirmitas”, „inpuritas” (831 prop. 13). De gerechtigheid der eerste menschen was zwakker dan de „justitia infusa” van Maria Magdalena (831 prop. 15). „Wanneer Maria Magdalena met haar liefde tot Jezus van den Heer Jezus het gebod had ontvangen niet te eten van den boom der kennis des goeds en des kwaads, dan zou zij door de slang niet verleid zijn geworden” (831 prop. 12). Was de mensch in deze gerechtigheid gebleven, had hij de geboden van God in acht genomen en de engelen gehoorzaamheid bewezen, dan zou hij van deugd tot deugd zijn voortgeschreden, omdat God den mensch zou hebben geholpen en het goddelijk evenbeeld door middel van de engelen zou hebben gereinigd en voltooid (831 prop. 18, 20, 21; 906). De „mens” behoefde reiniging door de „sapientialis cognitio Dei”; de „intelligentia” moest worden verlicht door de „sublimis glorificatio Dei”; de voluntas” moest worden voltooid door de „beata fruitio Dei”. In betrekking tot

de „mens” werkte God de Vader mede; bij de verlichting der „intelligentia” God de Zoon; bij de voltooiing der „voluntas” God de Heilige Geest (831 prop. 23, 25). De plaats waar de mensch gereinigd en gezuiverd moest worden was het paradijs, van waaruit hij zonder dood in het eeuwige rijk zou zijn overgegaan en in de genade bevestigd zou zijn geworden. Maar de val is gekomen, allereerst in de engelenwereld, waar Lucifer of de draak, wetende dat het Lam meer was dan hij, door nijd werd ver-teerd. De gevallen engelen oefenden hun invloed ten kwade op het eerste menschenpaar uit (178 sq.). De slang verweet God afgunst alsof God dáárom verboden had van den boom des levens te eten, omdat Hij den etenden de gelijkenis Gods be-nijdde. Doordat Adam en Eva gehoor gaven aan de slang, stem-den zij met het verwijt van de slang in. Sindsdien ligt een zware last op de schouders van de kinderen der menschen. Zij zijn ver-kocht onder de zonde en dientengevolge aan den dood onder-worpen (547). Zij leven in slavernij, in een jammerdal, in een ballingschap, ver van de gelukzaligheid (71, 184 sq., 544). De stamouders zondigden en de nakomelingen zondigden allen in Adam (547). Van nature is de mensch een kind des toorns. Zijn zedelijk oordeel is bedorven; hij is leugenachtig en ijdel, een vijand van God, levende in zelfzucht, eigenwilligheid en eigen-liefde (35, 389 sq., 574, 612). Het wezen der erfzonde moet in deze „amor sui” worden gezocht, waardoor de mensch verhin-derd wordt zichzelf volkomen aan God over te geven (907). Met den val trad er verduistering in, zoodat verlichting en vernieu-wing noodig zijn geworden (388). De mensch geraakte in een toe-stand waarin de oogen des geestes verblind zijn, zoodat hij niets weet maar alles met het vermogen van het geloof („creduli-tas”), een vermogen dat reeds bij de verzoeking aanwezig was, moet behandelen. Toch heeft de mensch in dezen stand der „credulitas” een sterke begeerte om kennis te verkrijgen door lezen en onderzoeken. De „credulitas” moet worden opgevoerd tot „fides” (595 sq.).

In Wessel's beschouwingen over de zonde staat niet de breuk in de persoonlijke gemeenschap met God of de tegenstand van den wil tegen God's wet op den voorgrond. De volle nadruk valt bij hem op den natuurlijken afstand die er bestaat tusschen den zedelijken mensch en het absolute zijn. Wel maakt hij een enkele

maal onderscheid tusschen de schuld tengevolge van daadzonden en de schuld die de mensch heeft, wanneer hij zich stelt tegenover de boven zijn natuurlijke krachten uitgaande wet volkomen te zijn gelijk God volkomen is, maar beide, de schuld tengevolge van daadzonden zoowel als de schuld der onvolkomenheid, worden verwisseld; de ethische overtreding der wet treedt op den achtergrond (159). „De zonde is het verschil tusschen dat wat wij zijn en datgene wat wij zijn moeten. Zoolang wij niet zijn wat wij zijn moeten blijven wij schuldenaren en voor zooveel wij van dit verplicht ideaal verwijderd blijven, voor zooveel zijn wij verwijderd van den ingang in het Koninkrijk, het bruidsvertrek, het heilighdom. Deze afstand is zoo groot als die tusschen hemel en aarde” (157 sq.). De erfzonde is door Christus verzoend en iets dat tot het verleden behoort en onafhankelijk van onzen wil is (157 sq.). Nergens spreekt Gansfort over de absolute straf, die op de erfzonde rust. Hij kent haar geen beteekenis meer toe. Bij den zondigen mensch overweegt het gebrek ten opzichte van de volkomenheid. De mensch moet „similitudo Dei” worden en is verplicht tot een volkomen vervulling der wet ook boven zijn kracht (159, 619). De nadruk valt geheel op het „ut simus, quales esse debemus”. Zoo doende bestaat er bij Wessel in den grond der zaak geen principieel verschil tusschen den toestand van den mensch vóór en na den val ¹⁾. Zoowel vóór als na den val was en is het alleen dan mogelijk de volkomenheid te bereiken, d. i. de wet der liefde volkomen te vervullen, wanneer God inwerkt met en door Zijn genade. Ook zijn de voorwaarden welke oorspronkelijk ter bereiking van zijn doel in den mensch gelegd werden, nog aanwezig, terwijl de toestand waarin de mensch verkeert er ook nu een is van onvolkomenheid en zwakheid. Zonder het vermogen om te begrijpen en zonder het begrip van een zaak kan men niet in iets worden onderwezen (184 sq.). Een bepaalde aanleg is bij den mensch als aanknoopingspunt voor het heil noodzakelijk. De mensch heeft, ondanks de verduistering, een sterk verlangen naar gelukzaligheid, een zekere Godskennis (89), een natuurlijke liefde tot de waarheid (130 sq., 260). De Godsidee is elk redelijk wezen ingeplant en het niet kennen van God is er slechts een verduistering van (89). Ieder mensch is als redelijk schepsel afbeelding van het „verbum aeternum”, zoodat God's kracht en wijsheid hem in het

¹⁾ Vgl. over een en ander: Schmidt—Van Veen, *RE*³, Bd. 16, S. 797.

klein zijn gegeven (66, 423). „Elk redelijk schepsel is, zoodra het bestaat, door een eeuwigen huwelijksband aan God verbonden, zoodat het wezenlijk het huwelijk verbreekt, wanneer het een ander toebehoort dan God. Door dezen band is elk schepsel met kennis begiftigd, want op zichzelf is het als een maagd onvruchtbaar en heeft niets wat het niet heeft ontvangen, hoezeer het ook als bruid begiftigd en verhoogd mag zijn” (604). Nog sterker drukt Wessel zich uit, wanneer hij schrijft, dat iedere geschapen geest, doordat hij het beeld Gods in zich draagt, een kleinen God in zijn schoot ontvangt en dien in een eeuwig zaligmakende ontvangenis en geboorte ter wereld brengt. Zooals een tastbare spiegel een kleinen zon weerkaatst, zoo weerspiegelt onze geest een kleinen God (222). Gelijk geen plaats zóó duister is of zij wordt door een zonnestraal verlicht, zoo is er ook geen redelijke ziel of zij bezit eenige „notitia Dei”, eenige kennis van God (88). Er is een zekere Godskennis, een zekere begeerte naar het goede ¹⁾ die men de gesloten deur van het Koninkrijk zou kunnen noemen, zoolang de waarheid van het Evangelie niet wordt aanvaard (836). De eenvoudige en algemeene kennis van God heet bij Wessel ook de naam Gods, die als het ware in iederen geest geschreven staat, in iedere ziel is uitgesproken en dus bij een ieder tot ontwikkeling kan worden gebracht (88). De naam is bij Gansfort meer dan een woord, een in het gemoed geworteld begrip en het in het begrip uitgedrukte, tenminste bij benadering uitgedrukte, wezen (naamspeculatie's: 59 sq., 72, 85, 103, 419). „Onze oordeelen en geheel onze meening betreffende God vloeien voort uit het eerste bewustzijn, dat wij van God hebben. Wanneer dit onontwikkeld is, noemen wij het God's naam; wanneer het ontwikkeld is, is het de bepaling van den naam van God (het begrip van God)”. Gelijk ons oorspronkelijk weten van God is, zoo zullen ook onze oordeelen, zoo ook de ijver van ons streven zijn, zoodat hij die een verheven opvatting van den naam van God heeft, ook een daarmede corresponderend oordeel en streven bezit; wie dien naam heilig opvat, evenzoo wil en denkt over zijn God. Maar ook omgekeerd, wie een verachtelijke opvatting van God's naam heeft, denkt ook ver-

¹⁾ Wessel gebruikt hier het woord „synteresis”. Vgl. hierover: H. Appel, *Die Lehre der Scholastiker von der Synteresis*, Rostock 1891; dezelfde, *Die Synteresis in der mittelalterlichen Mystik*, in: *ZfKG*, Bd. XIII, S. 535—544. Zie verder: Seeberg, *Dogmengeschichte*, Bd. III, S. 382 Anm. 1.

achtelijk over God. In geheel ons handelen is het weten, de kennis, die wij oorspronkelijk en meer in het bijzonder van een bepaalde zaak bezitten, de bron van al ons oordeelen en streven. Alle menschen dus, vrome en goddelooze, zijn datgene wat zij zijn krachtens de verschillende opvatting, die zij hebben van den naam van God, en de naam van God onderscheidt tusschen de kinderen des verderfs en des heils. De naam Gods kan in de menschen groeien, toenemen, gereinigd, verhoogd, verheerlijkt worden, maar ook afnemen, bevlekt, ontwijd, onderdrukt, gelasterd worden, zoodat gelijk in ieder de naam Gods is, zoo ook de menschen zijn en omgekeerd, zooals de menschen zijn, zoo is ook in hen de naam Gods (91 sq.). Verstand, rede en wil, die een zekere drieëenheid in den mensch vormen, zijn gelijkelijk onvruchtbaar, werkeloos en traag, als zij van het oerbeeld, waarnaar zij gevormd zijn, zich losmaken. Ons verstand zonder wijsheid is gelijk aan het oog zonder licht en wat zou deze wijsheid anders zijn dan God de Vader? Het Woord (de logos) is de wet en het richtsnoer van ons oordeelen en leert ons onszelve ootmoedig te beoordeelen naar de waarheid der wijsheid. En de Geest van beiden, de goddelijke liefde, is het voedsel van den wil (606 sq.). Onder de inwerking van God's genade moet het beeld Gods dat verduisterd is, worden „opgehaald”. De verlossing van den inwendigen mensch is het herstellen van het beeld Gods in zijn deelen (388 sq., 806 prop. 32—34). Langs den weg van de „mens”, „intelligentia” en „voluntas” als de „principia”, de uitgangspunten der religie, treedt de mensch met God in verbinding (50). Wordt de kiem die daar ligt in het beeld Gods tot ontwikkeling gebracht, dan wordt de mensch Gode gelijk gemaakt. De „mens” wordt gezuiverd door de kennis van God; de „intelligentia” wordt verlicht door de verheerlijking van God; de „voluntas” wordt voltooid door het genieten van God. Het zijn de engelen die in geheel dit proces op den mensch inwerken. Met de engelen die zuiverend inwerken werkt God mede, met hen die de verlichting schenken het Woord en met de engelen die de voltooiing aanbrengen de Heilige Geest (73, 831 prop. 23, 25). De zondaar wordt tot zoon aangenomen, verkrijgt de erfenis, gaat het Koninkrijk binnen. Zoolang de mensch in deze wereld is geldt het woord: „Weest volmaakt gelijk uw Vader in de hemelen volmaakt is” (682). Wil de geloovige tot het leven ingaan, dan heeft hij alle geboden der wet in acht te nemen, de wet der

liefde volkomen te vervullen, want niets dat onzuiver of bevlekt is zal het Koninkrijk beërven (358). Zoolang dus de volkomenheid niet is bereikt is daar zonde, schuld. Deze schuld kan alleen worden weggenomen door volkomen liefde, als tegengif tegen de eigenliefde. Wessel noemt het ongelooft de zonde bij uitnemendheid, omdat alle zonden blijven zoolang deze zonde blijft en alle zonden wijken wanneer deze wijkt, zoodat, wanneer er geen ongelooft meer is, alle zonden wegvallen (571). Toch schuilt de eigenlijke zonde volgens hem zoo goed als geheel in het gemis aan liefde. „Wat is dan mijn zonde waardoor mijn hart zoo wankele-nd is geworden, dan alleen de zonde van het niet liefhebben?” (352). „Niets verwijderd mij van uw heilige tafel, dan alleen mijn zonde, de zonde van een die niet liefheeft” (356). „Wanneer de mensch zich over zijn koelheid jegens God beklaagt en haar verfoeit en dan nagaat waar dit vergif zijn wortel heeft, zal hij een andere begeerte in zijn hart vinden, eigenliefde, en bemerken dat zij hem aftrekt van God en God doet vergeten. Sommigen noemen haar in onzen tijd eigenwil. Dat is de wortel waaruit alle dorheid, alle armoede, alle ellende, alle gemeenheid voortkomt en waardoor God's toorn op ons rust. Deze trekt ons af en verwijderd ons van God en maakt ons tot vijanden van God” (6, 907). De mensch is van het goede vervreemd, ver van huis en hij zelf draagt daarvan de schuld. Er is in hem een gemis aan voortdurend gericht zijn van den wil op God, hardheid van hart, eigenliefde (376 sq.). Deze eigenliefde moet men niet aan het vleesch toeschrijven, want zij wordt het meest gevonden in hem, die de koning over alle kinderen der hoogmoed is en evenwel zelf geen vleesch en bloed heeft (907). Geheel het leven van iemand, die niet liefheeft, is lauwheid, traagheid, het is eigenlijk geen leven maar een slaap, het beeld van den dood (148, 357, 839). Alleen dan nadert het Koninkrijk Gods, wanneer wij ons van de zonde afkeeren en God liefhebben. Hoe meer wij de zonde nalaten en haten, des te meer zullen wij heerschen, zóó dat wij, wanneer wij volkomen haten, ook volkomen heerschen. Niemand kan de zonde volkomen haten dan alleen hij, die God volkomen liefheeft en voor hem alleen nadert het Koninkrijk der hemelen, het Koninkrijk der kinderen Gods volkomen. Volkomen zullen wij de zonde haten, d. w. z. het Koninkrijk zal volkomen in ons zijn, wanneer wij volkomen heilig zullen zijn geworden (573). „De gelijkenis

Gods wordt niet volkomen dan alleen door volkomen vereeniging, zoodat de mensch zijn goddelijk beeld, den levenden God, aanklevende, één geest met Hem wordt" (830, 831 prop. 5). Voor deze wereld van geestelijke dingen hebben de wereldsche menschen geen oog. Men behoeft hen dan ook niet over een en ander te raadplegen. „Het zou zijn alsof gij over de schittering aan het hof varkenshoeders raadpleegdet, of over den zang van nachtegaalen en leeuwerikken de kikvorschen ondervroegt en een oordeel verlangdet van hen voor wie geen melodie dan alleen hun gekwaak eenige waarde heeft. Moge de adelaar zich in vrije vlucht naar den hooge verheffen en met scherp blik den hemel aanschouwen, dit wordt onder de vleermuizen volstrekt niet voor een eer gehouden. Zoo zijn voor de dierlijke en in het vleesch zaaiende menschen alle zintuigen van den waren, dat is van den innerlijken, mensch, gestorven, zoodat zij niet gevoelen en proeven wat goddelijk is en dus over de ware goederen zóó oordeelen alsof zij niet bestonden. Want het is allen menschen aangeboren, dat zij over de dingen, welke zij niet zien, oordeelen alsof zij niet bestaan" (283). Voor den geestelijken mensch, die eigen armoede beseft en behoefte kent aan verlossing is het zaak de dingen die boven zijn te bedenken en te bidden om de heiliging van God's naam. In deze beide is de vraag om vernieuwing, vordering, dagelijksche toenaadering tot God, neergelegd. Hoe meer God gezocht en bemind wordt, des te hooger klimt men op, des te meer beeld Gods is er in den mensch (93 sq.). „Al moge de idee van God in den mensch enkelvoudig en één zijn, zoo is zij daarom niet onveranderlijk tot het slechtere of het betere, zoodat de mensch niet op een of anderen dag, ja, op een of ander oogenblik, in een betere idee van den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest kan worden gedoopt en van een betere tot een nog betere, totdat hij tot de allerbeste idee wordt herboren, waarin hij niet alleen behouden, maar zelf volkomen gezaligd wordt en Gode gelijk" (92).

Bij dit alles gaat Gansfort uit van de eenheid van den menscheelijken geest, al maakt hij ongetwijfeld onderscheid tusschen verschillende functie's. „Mens" of „memoria", „intelligentia" en „voluntas" zijn niet afzonderlijk in den geest voorhanden, maar staan in levende wisselwerking onderling en zijn ondeelbaar vereenigd. „De inwendige mensch heeft drie deelen: herinnering, verstand en wil. Bij de herinnering behoort de overweging en de

vergelijking; bij het verstand de instemming, de gevolgtrekking, de bewijsvoering, de beoordeeling; bij den wil de toestemming, het streven, de begeerte, de liefde. Gelijk het nu onmogelijk is dat er willende toestemming aanwezig is zonder kennende instemming, zoo kunnen deze beiden niet aanwezig zijn zonder voorafgaand overleg" (15). De ziel wordt in verschillende krachten verdeeld, maar dit moet men niet zóó opvatten, alsof zij uit verschillende bestanddeelen was samengevoegd, zooals de hand uit handvlak en vingers. Ook is er door de zonde een zekere tweevoudigheid ingetreden, zoodat er in den menschelijken geest tusschen een hooger en een lager deel moet worden onderscheiden. Evenwel waarschuwt Wessel tegen het misverstand dat de geest op die wijze in twee zelfstandige gedeelten zou worden gedeeld. Het is dezelfde geest, alleen in verschillende wijzen van werkzaamheid (487). Als het vaste en blijvende, als hetgeen aan alles ten grondslag ligt, de hoogste eenheid in den menschelijken geest, noemt Gansfort het „ik". „Het „ik" is het eerste van alles wat den mensch bekend wordt. Ik wenschte dus wel te weten wat mijn „ik" is. Het is niet mijn willen, niet mijn oordeel, niet mijn zelfbewustzijn, niet mijn waken, niet mijn slapen. Ofschoon al deze toestanden voorbijgaan, ben ik, alhoewel ik niet zonder enkele dezer kan zeggen: „ik ben". Wat is het „ik" anders dan de vruchtbare bron dezer dingen, zelfs dan wanneer het niets daarvan doet opborrelen, toch in staat uit zich te laten voortvloeien goede en slechte daden, tenzij dan, dat het door lichamelijken tegenstand daarin verhinderd wordt" (259).

Geheel de geest moet door meer liefde en heiliging tot God worden opgevoerd (629). De mensch mist in zichzelf de kracht der verlossing, zoodat hulp van Godswege noodzakelijk is. God heeft alle menschen lief (387). In Christus heeft God Zijn liefde medegedeeld. De geloovigen danken de volle kennis van het wezen van God aan de openbaring die de Vader in den Zoon heeft geschonken. Naast de bijzondere openbaring is daar ook een oorspronkelijke, algemeene openbaring (91, 112, 812). De heidenen hebben eenige resten van goddelijke hoogheid, macht en majesteit bewaard, maar de eindigheid en de beperktheid van den menschelijken geest tegenover den geest van God, zijn oorzaak, dat er van een volledige Godskennis geen sprake kon zijn. Ons uitwendig oog kan het licht van de zon zelf niet verdragen en kan zich alleen

verheugen in den aanblik der door de zon beschenen bloemen en edelgesteenten. Zoo kan ook ons inwendig oog de zon van God's wezen niet aanschouwen, maar zich alleen verkwikken aan haar in de waarheid, de liefde en de deugden afstralend licht (122). De noodzakelijkheid der openbaring berust in het feit dat de menschelijke geest door zijn creatuurlijkheid beperkt is. De volheid van God wordt eerst geopenbaard door den Zoon; na den Zoon door Maria; daarna door de engelen (63 sq.). God zag den ongelukkigen mensch zonder kennis van Hem, onwetend, door de duisternis omringd, ongevoelig, liggende in de schaduw van den dood. Tot den mensch daalde God als het Lam neder (342). „God zag in welk een ellendigen toestand Hij de ziel bracht, wanneer Hij haar verworpen achterliet. Over Zijn kind, uit het hart des Vaders geboren, voor geen ander tot bruid bestemd dan voor den Zoon van God, ontfermde zich de Vader der erbarming, ontfermde zich ook de Zoon die, in gemeenschappelijk raadsbesluit met den Vader, uitging om de gebondene te bevrijden, de gevangene los te laten, de weggevoerde terug te roepen, de onreine te zuiveren, de verworpene aan te nemen, de verlatene te troosten, de zwakke te genezen en te sterken, de geloovige te sieren. Haar zalfde Hij met den Heiligen Geest als met de olie der vreugde, schonk haar den Heiligen Geest, bezielde haar met den Heiligen Geest, wekte haar tot het hoogere leven, bracht haar tot geloof, de volheid der wijsheid en des verstands, de volheid van beleid en van kracht, van kennis en vroomheid, eerbied en vereering” (599). De Vader zond den Zoon niet uit liefde voor de menschen zooals zij waren, maar uit liefde tot hen, zooals Hij hen in de toekomst zag; God zond den Zoon, opdat Christus de menschen tot deze toekomstige hoogte zou opvoeren (395). Christus is de eenige naam onder den hemel door welken wij moeten behouden worden (353, 417, 608). In Christus heeft God den mensch, die des doods schuldig is, gesteld tot een heer des levens (728 sq.). Dat God het schepsel liefheeft, wie zou het gelooven, wanneer de Eengeborene, die in den schoot des Vaders is, het ons niet gezegd had? (70). Met ijver moet men dan ook de gave aannemen die God ons heeft waardig gekeurd, nu Hij het pad zóó heeft geëffend, dat thans een boer in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes heiliger, vruchtbaarder en gezonder over God denkt, dan vóór het Evangelie een wijsgeer, patriarch of profeet (97). De Zoon is de mensch-

heid in velerlei vorm gegeven: als redder, bevrijder, geneesheer, leeraar, voorstrijder, bruidegom (715). Meermalen vergelijkt Wessel het werk van Christus aan den geloovige met dat van een geneesheer (69, 332, 358, 390, 395). De idee van de verlossing der zonde ontbreekt niet, maar zij treedt in de christologie geheel terug, om plaats te maken voor de idee der voltooiing. De menschen bezitten geen heil tenzij dan dat zij uit den schipbreuk worden gered en in de haven van den goddelijken wil worden teruggebracht. God's wil betreffende den mensch was van den beginne, dat de mensch God's beeld zou verkrijgen en niet behouden zou zijn wanneer hij dit doel van den goddelijken wil niet bereikte. Alleen de „*similitudo Dei*” is het heil voor den verloren mensch (609). Christus, aan wien de mededeeling van God's liefde verbonden is (392), bewerkt de verheffing boven al het aardsche en zinnelijke, het opstijgen tot de „*similitudo Dei*”. Christus als het evenbeeld der geschapen wijsheid en liefde is het, die den mensch opleidt tot de „*increate sapientia*”, de „*charitas*”, tot God (81 sq.). Voor zooveel wij in het geloof tot de liefde komen, naderen wij ook tot de Godegelijkheid en blijven wij in God en God in ons (82). Christus werkt bij het zuiveringsproces reinigend in (158). De mensch moet van hem leeren, dat hij ver staat van zijne liefde en zijne genade, opdat het zuivere beeld weer in hem worde hersteld en hij de gelijkvormigheid bereike waartoe hij bestemd is. Christus zoekt bij den mensch kennis van God of de vereering van Zijn wezen of de liefde tot Hem. Wie een van deze drie heeft, bezit in den grond alle drie (388 sq.).

Ook zonder den val zou Christus in het vleesch zijn verschenen (426 sq., 435 sq.). De menschwording stond van eeuwigheid af aan vast. Zij heeft haar grond in zichzelf (445). Van den beginne was Christus gesteld tot hoofd der kerk. In hem zijn alle engelen en menschen ter zaligheid verkoren en wanneer zij niet waren gevallen, zou toch het Lam gelijkelijk volzalig over hen geregeerd hebben (448). „Het Woord”, zoo schrijft Gansfort, „is niet voornamelijk om mijnentwil vleesch geworden, maar het is toch ten behoeve van mij vleesch geworden. Het is mij en mijn liefde gegeven en van eeuwigheid verordineerd. Het is mij in zijn geheel gegeven, wat het ook is of aangenomen heeft. Daarom, gelijk het Woord niet om der wille van het vleesch vleesch geworden is, maar om Zijnszels wil, zoo is ook het Woord van den mensche-

wcrden Godszoon in de menschelijke verhoudingen ingegaan en is toch het Woord in zichzelf, door zichzelf en om zichzelf. Met Christus is het Woord verbonden in zichzelf, door zichzelf, om zichzelf, omdat dien mensch onder alle creaturen de hoogste genade, wijsheid, gerechtigheid, aanschouwing, waardeering en genot der eeuwige Godheid, gelijk Zij in Zichzelf is, toekomt" (428). Met groote voorzichtigheid moet volgens hem het Nicaenum behandeld worden, wanneer het zegt, dat het Woord om ons en om ons heil mensch is geworden, alsof het Woord uitsluitend om onzentwil, maar zonder den val geen mensch zou zijn geworden (428). In het wezen der ziel van Christus, die boven alle creatuur Gode gelijk was, lag het zich met God te vereenigen. Daartoe was zij voorbeschikt. Maar het lag ook in het wezen van het Woord mensch te worden, omdat op die wijze de hoogste wijsheid, het genieten der Godheid mogelijk zou worden gemaakt. De Logos behoort bij de menschheid als het hoofd bij het lichaam. Christus werd mensch opdat het heilige en eerwaardige lichaam, de geheele gemeente der triumfeerende zaligen, niet verminkt zou zijn, maar zich in haar wettig hoofd zou verheugen; opdat de bouw van den heiligen tempel een hoeksteen zou hebben, op welke beide muren, engelen en menschen zich zouden vereenigen en vast grond zouden zijn; opdat alle schepselen tusschen God en zich een gemeenschappelijken middelaar zouden bezitten; opdat al de krijgsknechten en geheel het volk van God zich in hun koning zouden verblijden; opdat de school van God haar leeraar; de stad Jeruzalem haar tempel, de tempel van het hemelsche Jeruzalem haar Hoogepriester, alle dochteren van Jeruzalem haar bruidegom en een voorbeeld der liefde, allen die in God's tempel offeren hun offer, alle schapen van God's weide hun gemeenschappelijken herder, alle kinderen Gods en alle schepselen hun eerstgeboren broeder zouden hebben (424 sq.). Geheel het koninkrijk van Christus is er meer om der wille van Christus, dan Christus om der wille van het koninkrijk. Wanneer een van beiden moest verloren gaan, het koninkrijk of de koning, dan zou God, die Christus meer beminde dan de geheele overige creatuur, eerder de geheele overige creatuur vernietigen dan Christus (448). „Het staat vast", schrijft Wessel, „dat dit zalige schepsel dat door het Woord van God in de persoonlijke gemeenschap is opgenomen, niet alleen boven al het schepsel verhoogd, maar ook zóózeer vervuld is van

genade, gerechtigheid en heerlijkheid, dat de volheid zijner genade en heerlijkheid voor zich alleen in het gericht Gods meer weegt dan de volheid van alle overige schepselen, zoodat inderdaad deze zalige ziel door God meer geliefd wordt dan alle overige schepselen en wel op een zóódanige wijze, dat, wanneer een van beiden geschieden moest, òf de geliefde ziel van Christus, het hoofd der kerk, vol van genade aan de eene zijde, òf het lichaam der kerk, d. i. de moedermaagd met geheel de vergadering der zaligen aan de andere zijde, moest vernietigd worden, — niemand zoo blind zou zijn in zijn oordeel over goddelijke zaken of hij zou zeker weten welk oordeel hij zou moeten uitspreken. Want om de heerlijkheid en de volheid der genade van Christus is de kerk bij God bemind en zalig gemaakt, niet Christus om der wille van de kerk. Wanneer liefde normaal is, dan is zij altijd grooter ten opzichte van het grootere goed. Derhalve heeft God Christus van eeuwigheid meer en eerder liefgehad dan de geheele overige kerk. Christus is ook meer en eerder verkoren dan het geheele overige lichaam. Ja, het geheele overige lichaam zou niet verkoren zijn dan alleen in de heerlijkheid van het heilige hoofd" (426 sq., 446). In Christus zijn de kerk, de menschen en de engelen verordineerd (426 sq.). God stelde Christus vooraan omdat hij God volkomen liefhad. „Er is geen zoo groote geschapene liefde jegens God, als de eerstgeboren liefde van het Lam. De liefde van Christus tot God is grooter dan alle andere liefde van alle heilige en zalige creaturen" (530). Wanneer de mensch God nadert, dan nadert God tot den mensch, maar voorop staat, dat God tot den mensch nadert. Immers, had God Zijn Zoon niet gezonden om de wereld met Hem te verzoenen, dan had de mensch, die een vijand van God is, niet tot God kunnen komen (389). Thans is er onder alle werken van God's macht, wijsheid en goedheid niets dat bij alle kinderen der genade zóózeer de liefde doet ontbranden, en is er niets waarin zij zóózeer mogen roemen als in het feit, dat Christus zichzelve ontledigde, de gestaltenis van een dienstknecht aannam en gehoorzaam is geworden tot den dood, ja, den dood des kruises (495).

De verhouding tusschen God en Christus is er een van volkomen gelijkheid (63, 143, 364, 600). Wessel leert de tweenaturenleer. In Christus woont al de volheid der Godheid lichamelijk (607). Hij is het volkomen beeld van God, eeuwig in zichzelf be-

staande, in zichzelf het leven hebbende. Het Woord is één in wezen met den Vader („condeus Deo vel unideus”) (107). De menschelijke natuur in Christus is vereenigd met de goddelijke natuur d. i. het Woord (604). Het Woord is met een zeer heiligen bruidskus met het vleesch verbonden (617). De goddelijke natuur in Christus heiligt en zaligt de menschelijke natuur (452). Vanaf het eerste oogenblik der ontvangenis in de moeder wist Christus al zijn lijden (532). De Geest rust voortdurend op hem (569). De heilige ziel van Christus is volkomen gelijk aan God. Op aarde is niemand in heiligheid zijns gelijke (416, 450, 495). Geen zonde was in hem (521). Zijn leven is onbevlekt in de verdrukking en kostelijk in heiligheid (391, 417). Sterk legt Wessel den nadruk op de liefde als de volheid die in de menschheid van Christus toegankelijk wordt (562). „Elke edele ziel heeft iets goddelijks in zich, zoodat zij zich gaarne mededeelt. Hoe edeler zij is, des te meer gelijkt zij op God. Daarom heeft die heilige, door God beminde, ziel, omdat zij meer dan eenige andere creatuur God gelijk was, zich geheel aan haar broeders gegeven, gelijk zij zag, dat God Zich aan haar gaf. Want, ofschoon de Heilige Geest, evenals de Vader en het Woord, eeuwig en, met den Vader en den Zoon van eeuwigheid gelijke Godheid deelachtig is, zoo is deze toch als gave voor deze heilige ziel bestemd en wel als een zóó rijke gave, dat uit zijne volheid alle broeders en alle degenen, die er deel aan hebben, putten” (427). Men kan zich niets hoogers, niet heerlijkers voor het leven of voor ons heil of voor onze zaligheid of verheerlijking denken, dan dat de Heer aller dingen, die alles weet en alles vermag, ons zóó liefheeft, dat Hij zich aan ons en in de macht der vijanden overgeeft. Wie door zulk een liefde niet wordt bewogen is dood (671 sq.). Hij had lief met een liefde grooter dan iemand ooit heeft gekend (143, 509 sq.). Christus schreef ons geen wet of gebod voor, maar hij gaf ons een voorbeeld, ons leerende dat wij alle goddeloosheid moeten laten varen, om in dezen tijd matig, vroom en rechtvaardig te leven (194, 367, 376). Een zekere ontwikkeling neemt Gansfort in het leven van Christus aan, wanneer hij zegt dat Christus in gerechtigheid toenam, in zooverre hij van een die het voornemen had het groote offer te brengen, degene werd die het werkelijk bracht (486).

Over de menschwording spreekt Wessel nog in verband met

zijn leer der openbaring. Gansfort neemt namelijk in de openbaring drie trappen aan (421 sqq.). Het „verbum aeternum”, dat den Vader gelijk is, het eeuwig volkomene Woord van God, werd het eerst vleesch bij de schepping der creatuur en wel als „verbum abbreviatum”. De Logos, door wien alles is geschapen, trad tot op zekere hoogte bij de schepping naar voren. Tot op zekere hoogte, want hare wijsheid is slechts een gedeeltelijke. De scheppende mededeeling van den Logos is zeer onvolkomen vergeleken bij de Oud-Testamentische openbaring. Evenwel is het „verbum aeternum” ook hier als „verbum abbreviatum” gegeven. „De wet is zóó duister dat zij alleen volkomen begrepen wordt door het Evangelie. Een bewijs is de kamerling van de koningin der Aethiopiërs, die zóó godsdienstig was, dat hij van Aethiopië naar Jeruzalem reisde. Een man van zóó groote beteekenis twijfelde bij een zeer duidelijke plaats in de wet of de profeet deze woorden van zichzelf of van een ander zeide. Zóó onvolkomen was dus de wet, en wat in zichzelf onvolkomen is voert niet tot de voltooiing, dat is, voltooit niet krachtens zichzelf” (555). De wet bracht niets volkomens. In de punten waarin zij met het Evangelie overeenkomst is zij geen wet meer maar Evangelie en, wat meer is, ofschoon de wet de meest volkomene liefde en wijsheid aanbeveelt, brengt zij toch de volkomenheid der wijsheid en der liefde waarvan het Evangelie vol is, niet aan. De wet rechtvaardigt niet. Het Evangelie, de evangelische wet, schenkt de voltooiing tot gerechtigheid welke de wet aan ieder die gelooft alleen toezegt (555, 559). De Oud-Testamentische openbaring staat niet gelijk met die in het „verbum incarnatum”. In de vleeschwording des Woords is het „verbum aeternum” „abbreviatum” en „consummatum” beide. „Abbreviatum”, want ofschoon het Nieuwe Testament straalt van de klaarheid der lichtende waarheid, drukt het toch het Woord dat om onzentwil „klein” geworden is, niet volkomen uit. Vele van de woorden en werken van Jezus zijn niet opgeteekend en wanneer zij geschreven werden, zou de wereld de boeken niet kunnen bevatten. Ook zou het geschrevene het vleeschgeworden Woord niet volkomen uitdrukken. „Consummatum” want in hem zijn, omdat hij het hoofd is van geheel het mystieke lichaam, alle schatten van God's wijsheid en kennis verborgen. Datgene wat in de wet onvolkomen was, heeft hij tot volkomenheid gebracht (563). Hem is de

heerschappij over alle vleesch. Hem is gegeven alle macht in hemel en op aarde (364). Alle overige schatten van het rijk kunnen niet vergeleken worden met de rijkdommen van Christus (448). Een poging te willen doen om den rijkdom zijner volheid te ontvouwen, wat is het anders dan een afgrond met kruiken te willen leegputten? (416). Het oneindige werd in het eindige uitgedrukt. Eerst in de creatuur, daarna in het Oude Testament, met grootere volkomenheid in het Nieuwe Testament. Maar ook in het Nieuwe Testament is het woord nog verkort. De voltooiing breekt eerst aan in de voleinding van het rijk. „Hij (Christus) is God's kracht en wijsheid, klein geworden voor ons, maar hij groeit tot een grooten berg om de geheele aarde van levenden te vervullen. Hij groeit zoolang zijn rijk groeit en groeiende komt hij tot voltooiing. Dit geschiedt wanneer hij alle heerschappij en macht aflegt en het Koninkrijk aan God den Vader overgeeft. Dan zal het Woord, dat voor ons „verbum abbreviatum” werd om vleesch te worden, met eer en heerlijkheid gekroond in de voltooiing der eeuwen zitten aan God's rechterhand” (423). Zodoende is in Christus het „aeternum verbum” tegelijk „verbum abbreviatum” en „verbum consummatum” ¹⁾).

De mensch kan alleen tot God komen door het verhoogde vleesch. Door de beschouwing van het vernederde vleesch komen wij tot het heilige vleesch en krijgen wij deel aan de heiligheid van dit vleesch. Door het heilige vleesch komen wij tot het verhoogde vleesch en daardoor tot de Drieëenheid bij de voltooiing (415 sq.). In dit proces is Christus niet zoozeer degene, die het leven Gods aan de menschen heeft geopenbaard als wel de middelaar. God heeft hem ook meer gepraedestineerd als priester dan als koning (431). God is het, die zelf de verzoening in Christus aanbrengt. Hij wordt mensch en verricht zelf wat Zijn heiligheid vereischt (391). Christus is de middelaar Gods en der menschen, het Lam Gods dat de zonde der wereld draagt (627). Het lichaam van Christus is voor ons overgegeven en zijn bloed is uitgestort tot vergeving van zonden (693). Christus is het voor ons genoegdoende offer (455). Opdat Christus den onder den

¹⁾ In de idee van het ontwikkelingsproces, dat in de openbaring van het „verbum abbreviatum” tot het „verbum consummatum” gegeven is, ligt een aanknoopingspunt voor de leer, dat Christus onafhankelijk van zondeval en verlossing mensch zou zijn geworden.

toorn levenden balling volkomen zou verzoenen, moest hij volkomen voldoen aan de goddelijke gerechtigheid. Christus voldeed aan de goddelijke gerechtigheid, stilde den toorn van God, verzoende den wetgever, omdat hij de wet volkomen hield en vervulde (390, 393, 405, 460, 461, 471, 480, 533, 541 sq., 549). Evenwel vereffende hij niet alleen het verschuldigde, hij deed nog meer (663). Christus heeft niet „aequivalenter” maar „abunde” het verlossingswerk volbracht. Hij heeft meer dan overvloedig voor de zonden voldaan. Zijn offer was Gode tot eer, meer dan alle zonden en schulden van alle menschen er aan te kort hadden gedaan (540). Zijn lijden was grooter dan het lijden, dat de zonden van alle menschen verdiend hadden (533). Wessel houdt het voor een groot wonder, dat de gerechtigheid, die met de goddelijke wet tegenover den mensch staat, bij het gericht niet alleen het zwaard inhoudt, maar ook het oordeel. Ja, God spreekt niet alleen vrij dien Hij besloten had te veroordeelen, maar Hij verhoogt zelfs en verheerlijkt (480). Christus drong door in de poorten der onderwereld en maakte onze banden los, zoodat er geen veroordeeling meer is voor hen die in Christus Jezus zijn (455). De Heer Jezus zal dan ook in het oordeel terecht tegen alle verlorenen aanvoeren dat hij zóó groote pijnen voor hen heeft gedragen als, naar het rechtvaardig oordeel van God geschat wordt tot alle straf voor de uitdelging van hunne zonden voldoende te zijn en dat zij dit lijden hebben veracht (471). In aansluiting bij Jesaja 53 leert Gansfort dat de smart die Jezus als het Lam Gods heeft aanvaard, het door een ieder verschuldigde straflijden is. De verschuldigde straf wordt afgemeten naar de maat der individueele zonde en schuld. Christus heeft de genoegdoening gegeven voor de bijzondere straffen van ieder afzonderlijk. Hij heeft de hoeveelheid straf van ieder onderscheiden. De strafsatisfactie van Christus wordt verdeeld over de hoeveelheid straf van ieder mensch afzonderlijk, van de uitverkorenen zoowel als van de verdoemden. Terwijl de verdoemden het lijden dat Christus voor hen had aanvaard afwijzen, heeft geen der verlostten de eeuwige verwerping verdiend, want geen hunner heeft zich schuldig gemaakt aan de verachting der genade, d.w.z. van de hoeveelheid lijden, die Jezus op zich heeft genomen ter vereffening van de straffen, welke voor ieder afzonderlijk waren vastgesteld (469 sqq.).

Christus is middelaar niet alleen tusschen God en menschen, maar veel meer middelaar voor de menschen tusschen den heiligen en den liefderijken God (452 sq.). Wessel noemt het werk der verlossing in betrekking tot de tegenstelling der daarin tegen elkaar opwegende goddelijke eigenschappen een kunstwerk of „artificium” van den middelaar (453). De wijsheid des Vaders baande in het kunstwerk van den middelaar den weg waarlangs Zijne ontferming ten volle openbaar kon worden. De ontfermende liefde en de zuivere gerechtigheid bleven beiden intact. In Christus zien wij den verzoenden God en den verzoenenden God beide (391). Christus vereffende door volkomen gehoorzaamheid niet alleen datgene wat de menschen verschuldigd waren, maar hij deed meer dan allen in eeuwigheid zouden hebben verricht, wanneer zij in den staat der onschuld waren gebleven. „Hieruit kan eenigermate worden afgeleid met welk een verheven priesterschap, met welk een rijk offer, met welk een hoogen dienst hij tusschen God en de menschen middelaar was, omdat hij die gestrenge, tegen ons met volkomen recht vertoornde gerechtigheid zóó tegemoet trad, dat zij erkent overwonnen, gerustgesteld en bevredigd te zijn” (477 sqq.). Wij vinden bij Gansfort zoowel de leer der actieve als die der passieve gehoorzaamheid, zoowel het „satisfacere” als het „satispati” (344).

Het lijden van Christus was een noodzakelijk lijden (483). God kon niet sterven, evenmin onwaarheid spreken. Maar God had de belofte geschonken een nieuw verbond te zullen stichten en een testament te zullen geven. Een verbond wordt echter eerst door bloed en offer gewijd; een testament treedt eerst in werking door den dood van den erflater (628) ¹⁾. Wilde God Zijne belofte vervullen, dan moest Hij onzen bestaansvorm aannemen, want Hij kon in den Zijne niet sterven maar alleen in den onze. Om dezelfde reden kon God ook de gedaante van een engel niet aannemen, want God en engel vormen tezamen niet iets dat sterfelijk is. God werd dus mensch om te kunnen sterven, maar Hij bleef tegelijk God (344, 378, 482). Daarnaast is het lijden en sterven van Christus een vrije liefdedaad. Want, wanneer Christus uit noodzakelijkheid en niet uit liefde geleden had, dan had hij

¹⁾ Vgl. Hebr. 9 : 16. Zie ook: G. A. F. Ecklin, *Erlösung und Versöhnung. Ein Beitrag zum Verständnis der Geschichte dieser Heilslehren, mit besonderer Berücksichtigung der Lehrweisen des XIX Jahrhunderts bis und mit Ritschl*, Basel 1903, S. 159.

niet als Heer geleden. Het is immers onmogelijk dat iemand in den hoogsten zin Heer is en tegelijk uit noodzakelijkheid lijdt (241, 300). Nochtans moeten wij ook hier aan de noodzakelijkheid van het lijden vasthouden, want Christus moest als koning der heerlijkheid de hoogste kracht der liefde openbaren. Hij die het vurigste liefhad kon niet tot zijn hoogste heerlijkheid ingaan zonder het hoogste te doen en te lijden, zoodat hij door lijden in zijne heerlijkheid moest ingaan (457 sq.).

Wat Christus de menschheid in en door zijn lijden gebracht heeft, moet inwendig worden toegeëigend. Wanneer wij zijn offer in voortdurende overdenking aannemen en laten groeien, dan is het niet meer zijn offer, maar het onze; dan is het niet meer zijne gerechtigheid of gehoorzaamheid, maar de onze (693). Het hangt van de ontvankelijkheid van het individu af hoeveel hij van de weldaden van Christus' lijden en sterven ontvangt, hoeveel hem ten deel valt. De ontvankelijkheid is op haar beurt weer afhankelijk van de reinheid van hart en de gelijkvormigheid aan Christus (471). Het offer moet de „restitutio in integrum” aanbrengen, waarom het van de zonde reinigt, van de schuld verlost, van de banden bevrijdt, uit den kerker voert, de slavernij opheft, tot de genade brengt, naar de waardigheid heiligt en traspsgewijze verhoogt, tot zonen aanneemt en, ten laatste, in eeuwige gemeenschap tot God maakt (151 sq., 537). Door het ééne heilige offer heeft Christus in eeuwigheid de geheiligden voltooid, volkomen gemaakt (539). Wessel's grondgedachte is ook hier, dat alle onvolkomenheid tegenover het beeld van God moet worden weggenomen. De idee der zondevergeving treedt terug, om plaats te maken voor die der voltooiing. Ook moet de heilswaarde van het lijden en sterven van Christus niet allereerst in het satisfactorische, maar veel meer in de groote kracht zijner liefde, waardoor hij alle onvolkomenen, menschen zoowel als engelen, treft, worden gezocht. Daardoor is Christus de stichter eener nieuwe geestelijke orde, die zich tot in het oneindige uitstrekt (466 sq.). Ofschoon het nergens met zooveel woorden wordt gezegd, komt het God toch bij Gansfort niet zoozeer aan op de strafdaad als wel op het feit, dat Christus waarlijk en onbeperkt liefheeft. Niet het vleesch van Christus is het dat rechtvaardig maakt, of zijn bloed, maar zijn werk, hetwelk door vleesch en bloed wordt aangeboden. Daarom zegt de Heer ook: „de Geest is het die levend

maakt, het vleesch is tot niets nut'' d.w.z. het komt weinig op het vleesch aan, hoe heilig dit ook moge zijn, maar de grootheid van het werk, de onuitsprekelijke liefde en de liefde van hem die schenkt door den Heiligen Geest, dat is het wat levend maakt (147). Telkens wordt de liefde van Christus in zijn lijden geteekend (739 sqq., 745). Hier is de hoogste volmaaktheid der liefde. Men kan de grootheid van zijn liefde opmaken uit de grootheid van zijn lijden; de grootheid van zijn lijden uit die van zijn verhooring (499 sqq.). Juist omdat hij zoo vurig liefhad, moest zijn liefde te sterker door onze zonden worden gekwetst (510). Christus brengt alles ten offer aan zijn liefde tot God (504). Wie niet door dit voorbeeld getrokken wordt, *is* niet (627). Wie de bitterheid van het lijden van Christus wil afmeten, moet vóór alles meebrengen een oog dat in het opmerken van de liefde geoefend is; verder de liefde van Christus in verhouding tot de menschen juist waardeeren; vervolgens de grootheid der duivelsche boosheid waaraan hij werd overgegeven en overgelaten overwegen en eindelijk de aangename reuk en de liefelijkheid van het heilige offer op zich laten inwerken (510).

Het lijden van Christus is een eeuwige daad. Om dit te bewijzen bouwt Wessel de volgende redeneering op. In Openbaring 13: 8 wordt gesproken over het Lam, dat geslacht is van de grondlegging der wereld, en volgens Johannes 8: 44 heeft Jezus gezegd, dat de satan een menschenmoordenaar is van den beginne. Bevatten deze uitspraken waarheid, dan moet de satan, daar hij een menschenmoordenaar van den beginne wordt genoemd, d. i. in een tijd toen de mensch nog niet geschapen was, een menschenmoordenaar tegen Christus zijn geweest. De duivel zag van den beginne dat Christus zou geboren worden. Van den beginne was hij een moordenaar tegen het Lam, dat vanaf den oorsprong der wereld geslacht is (430). De duivel deed alles wat hij kon om het lijden van Christus zoo zwaar mogelijk te maken. Al zijne listen paste hij op hem toe (433, 461 sq., 518, 526 sqq.). Nu eens gebruikte hij de woorden der Farizaeërs, dan de droomen van de vrouw van Pilatus; nu eens het medelijden van den landvoogd, dan de tranen der vrouwen. Maar Christus overwon door zijn wijsheid, want hij doorzag de bedoeling van den vijand, voordat deze aanlegde (526). Alle machten van den duivel en der hel zijn op hem aangestormd, maar Christus heeft ze allen verslagen (490 sq.,

531). Door zijn geduldig en gehoorzaam lijden overwon hij den woedenden satan (460). Geheel deze strijd is door God geordineerd. God heeft den satan in den strijd bijgestaan, want het is onmogelijk, dat iemand iets doet zonder God's medewerking. Daarom zegt Jesaja 53: 4 dat hij door God geslagen en gedrukt was. God heeft Christus in den strijd verlaten opdat hij den lijdensbeker tot op den bodem zou ledigen, maar God heeft niet toegestaan, dat hij zou worden overwonnen (530). Christus is het hoofd van de geheele creatuur, de hoeksteen van het gebouw der menschen en der engelen, het hoofd van het geheele lichaam, de Hoogepriester van geheel het volk van God, de broeder der menschen en der engelen beide (71, 424, 449, 693). Uit zijn volheid ontvangen allen, zoodat deze stroom voor geheel de heilige stad Gods voldoende is om hare burgers te verkwikken. Want alle genooten van den zoon des Vaders drinken volgens een bepaalde rangorde uit de rivier die de stad Gods verkwikt en worden gezalfd met de olie der vreugde. Van de vrucht zijner werken wordt geheel het land der levenden verzadigd (63, 486, 489).

Deze verzadiging geldt allereerst de engelen (436), onder wie Wessel verschillende rangorden onderscheidt (62, 446 sq.). In verband hiermede leert hij, dat ingeval een engel eener lagere orde of een Seraf moest worden uitverkoren, eerder de mindere engel zou worden losgelaten dan de Seraf (449). In den inwendigen engel is het beeld en de gelijkenis Gods hetzelfde als in den inwendigen mensch. Het streven van den engel is gericht op het beeld en de gelijkenis Gods (830 prop. 2 sqq.). De minder gelukzalige engel wordt langs den weg der „mens” „intelligentia” en „voluntas” door de meer gelukzalige gezuiverd, verlicht, tot voltooiing gebracht (831 prop. 21, 23). Vóór de vleeschwording aten de engelen het lichaam van Christus als het brood des levens (692). In de verwachting en de belijdenis van den komenden Christus hebben zij tegen den draak gestreden (436). In één huis Gods hebben menschen en engelen onder één grooten Hoogepriester, na de vleeschwording, deel aan hetzelfde offer en hetzelfde altaar (693). Christus is de verlosser der engelen, opdat zij niet zouden vallen; de verlosser der menschen, nadat zij gevallen zijn (431). Bij de verheerlijking verkregen de engelen hun hoofd en hun koning, dien zij met begeerte hadden afgewacht (444 sqq.). Tengevolge van het lijden en het offer van den Hoogepriester

namen zij toe in gerechtigheid (429, 433 sq.). Zoolang de zalige Serafijnen niet uit deze bron werden gelaafd, was hun zaligheid onvolkomen (448). Maar thans werden zij, opstrevende en de allerhoogste hiërarchie begeerende, gelukzalig in kennis, liefde en blijdschap. Christus is priester der engelen krachtens een tweevoudig priesterschap, n.l. het priesterschap bij het offer des kruises en het priesterschap in eeuwigheid. „Het eerste is het priesterschap der volkomene gerechtigheid, het tweede het priesterschap der volkomene zaligheid. En ik geloof, dat, gelijk de Serafim door het priesterschap van Christus tot hooger zaligheid werden ontvlamd, zoowas ook hun gerechtigheid eens in den hemel slechts onvolkomen in de liefde tot Christus, totdat zij, nadat het offer der liefde van den Hoogepriester volbracht was, door het voorgehouden voorbeeld des te meer ontbrandden, naarmate hun gerechtigheid grooter was. De heilige engelen vorderden dus in beide opzichten, in de gerechtigheid en in de zaligheid” (434).

Behalve de engelen drinken echter ook de menschen uit de fonteynen van het levende water. „Er is slechts één offer van den Hoogepriester en voor zooveel wij daaraan deel hebben, worden wij geheiligd en zijn rein van hart en niet meer” (656). Het verlossingswerk van Christus is voor degenen, die zich aan zijne heerschappij onderwerpen (433). Zij die onder de wet van het Oude Testament leefden, hadden, hoezeer zij ook vervuld waren van liefde en genade, den Heiligen Geest niet in die volheid waarin de Geest onder de geloovigen leefde, nadat Jezus verheerlijkt was. Want toen werd de Geest in volheid uitgestort. Sedert Christus verheerlijkt is en de engelen hem hunne lofzangen hebben toegebracht (444), is de werking van den Geest eerst recht openbaar geworden en wel door het geloof hier op aarde, door de zalige aanschouwing in de hemelen (437 sqq.). Allen die naar God's beeld geschapen zijn, zelfs den kinderen in de moederschoot, zal de naam van Jezus zóó duidelijk gegeven worden, dat zij in den naam van Jezus de knie zullen buigen. Indien de (vrije) wil de natuurlijke begeerte niet onderdrukt zal het een hemelsche knie, indien de mensch zich verhardt een helsche knie worden (501). In de komende heerlijkheid, als allen als bruiloftskleed de volkomen belijdenis van mond en hart zullen smaken, zal geheel de kerk der heiligen bezingen, wat het woord dat voor ons vleesch is geworden, gesproken heeft en geleden. Dan zal ook het mysterie van zijn verschijning volkomen worden ontsluitend (440).

§ 2. De leer der rechtvaardiging.

„Wat de rechtvaardiging betreft is het duidelijk”, schrijft Gansfort, „dat het weggenomen worden der zonden niets anders is dan de rechtvaardigende liefde („charitas”) hebben, want wie deze niet bezit blijft in de zonde. Het is dus noodzakelijk, dat Christus de gerechtigheid (d. i. de liefde) ingiet, wanneer hij de zonden wil wegnemen” (466). Bij de vergeving der zonde gaat de invloeiing der genade vooraf aan het kwijschelden der schuld, want het kwijschelden der schuld is niets anders dan de invloeiing der genade. De boetvaardige zondares werden vele zonden vergeven, omdat zij veel had liefgehad (881 sq., 894). Zooals met het verdwijnen van de ziekte of den dood de gezondheid of het leven begint, zoo zullen, wanneer de zonden vergeven worden, de zonden verdwijnen om plaats te maken voor de gerechtigheid (467). De zondaar wordt gerechtvaardigd door de levendmakende kracht van den Heiligen Geest, die de liefde en de genade in het hart uitstort (772).

In het proces der rechtvaardiging legt Wessel zeer sterk den nadruk op de goddelijke genade. Wie door zijn werken gerechtvaardigd meent te worden, weet niet wat rechtvaardig is. Rechtvaardig is hij, die ieder het zijne geeft. Maar wie heeft het ooit zóóver gebracht, dat hij tegenover God en tegenover ieder mensch is zooals hij zijn moet? Hij die door zijn werken gerechtvaardigd meent te kunnen worden, weet niet wat hij verschuldigd is en beseft niet de grootheid der toekomstige goederen, die niemand door zijn werken tot de zijne kan maken. Zoo iemand dwaalt niet alleen door zijn onwetendheid, maar begaat ook heiligschennis, omdat hij den roem der rechtvaardiging niet aan God maar aan zichzelf toekent. Wie echter het Evangelie hoort, gelooft, verlangt, hoopt, dit Evangelie als een blijde boodschap vertrouwt, bovendien den verkondigden rechtvaardigmaker en zaligmaker liefheeft, dan al het mogelijke doet en lijdt om hem te bereiken,

die verheft niet zijn eigen werken, maar geheel zich uitstrekken-
 de en begeerende naar hem dien hij liefheeft, die het voorwerp is van
 zijn gelooven, wenschen, hopen en vertrouwen, die hem recht-
 vaardigt, schrijft hij zichzelf niets toe, omdat hij weet dat hij niets
 bezit uit zichzelf (548 sq., 553, 731). Dat de geloovige met heil
 wordt gekroond geschiedt niet krachtens een door hem gevoerden
 strijd, maar krachtens de genade van God die voor hem strijdt,
 opdat Hij Zijne gaven in ons zou bekronen en niet onze verdien-
 sten (731). Niet door geloof verkrijgen wij gerechtigheid. Wij
 kunnen haar niet verdienen. Maar het behaagde God dengen-
 en, die gelooven, een gerechtigheid te geven grooter dan die der en-
 gelen (548 sq., 551). Al onze gerechtigheid is als een wegwerpelijk
 kleed en, hoezeer ook uit het geloof, onvoldoende om ons recht-
 vaardig te stellen voor God, tenzij dan dat God's genade en barm-
 hartigheid tusschen beide treden (30, 152, 552, 555 sq., 688).
 Onze geestelijke offers zijn niet voldoende om in het oordeel te
 rechtvaardigen, in de genade terug te brengen, met God te her-
 eenigen. Dit vermag alleen het offer, dat de Hoogepriester voor
 ons aan het kruis heeft gebracht (152). De geloovige heeft alleen
 te roemen in het kruis van Christus, want in het kruis is heil, le-
 ven en opstanding (547, 630). „Wij zijn allen armen van één rijke,
 door de verdienste van één hersteld, door de gehoorzaamheid van
 één verzoend en wel van een zoodanige, die zijn plaats niet door
 verdienste maar krachtens aangeboren recht bezit. Het loon ech-
 ter van zijn moeite en van zijn dienst heeft hij op ons overgedra-
 gen, zoodat wij gekochte en aangenomene burgers zijn onder een
 die van geboorte koning is, die alleen Heer en uitdeeler is van het
 rijk en van zijn koninklijke waardigheden. Want niet hij die plant
 is iets, noch hij die nat maakt, maar God die den wasdom geeft”
 (816).

De mensch moet als vrij wezen de genade, die hem wordt aan-
 geboden, gehoorzaam aanvaarden. In den wil moet men tusschen
 twee zijden onderscheiden. Hij is deels natuurlijk, deels vrij. De
 eene zijde van den wil, de natuurlijke wil, blijft steeds onbevlekt
 en streeft zonder ophouden naar het goede. De natuurlijke wil
 wordt, verbonden met de rede, in haar rechte gesteldheid, gewe-
 ten genoemd. Naar de mate van de fijngevoeligheid van het gewe-
 ten wordt de zondaar door wroeging gekweld. Het is de worm, die
 niet sterft, en het inwendig vuur, dat niet wordt uitgebluscht. De

andere zijde van den wil is naar haar natuur onbestemd. Eerst doordat de mensch òf het goede òf het kwade wil, wordt zij aan deze onbepaaldheid onttrokken (130 sq.). De menschelijke wil bevindt zich, volgens Wessel, in een tusschentoestand. Hij is niet verhard in het kwaad, zoodat hij niet zou kunnen bekeerd worden; evenmin is hij in het goede bevestigd, zoodat hij zich niet van het goede zou kunnen afkeeren. In deze positie staat de mensch tusschen de daemonen en de engelen. Bij de daemonen is de wil hardnekkig op het kwade gericht; bij de engelen is de wil door goddelijke hulp in het goede bevestigd. De wil is vrij het goede te kiezen maar alleen dan, wanneer hij ondersteund wordt door de genade (132); hij is tot het kwade geneigd in den staat der gevallen en aan zichzelf overgelaten natuur (128). De mensch heeft de macht zichzelf te beteugelen en zijn hart te bewaken (386). De goddelijke wijsheid heeft den inwendigen mensch de capaciteit gegeven om datgene af te wijzen, waarbij de inwendige mensch zich niet wil bepalen (330). Willen wij ons heil gering achten en bekommeren wij ons niet over ons eeuwig verderf, dan wordt ons, daar wij verloren willen gaan, de vrijheid gegeven tot ons verderf van God's wet af te wijken (199 sq.). Velen blijven onder den toorn Gods, omdat zij zich verzetten tegen Zijne genade (423). Wanneer de mensch tot de kennis van eigen armoede wil komen, dan is het begin, de kiem van het Koninkrijk Gods, in hem gegeven (117, 396).

In het werk der rechtvaardiging en der heiliging werken God en mensch samen. God geeft den geloovige de capaciteit om met Hem mede te werken en dat in dit leven door geloof, hoop en liefde. Deze zijn voor rekening van den mensch (61). Evenwel is het God, die ons tot medewerkers maakt, want zonder Hem vermogen wij niets en wij vermogen alles in Hem, die ons kracht geeft. In ons medewerken schuilt òf onze zonde òf onze vroomheid. Wij stemmen met God's werk in. Deze instemming is zoowel het werk van God's genade als het onze. Het onze, omdat wij werken; het werk van God, omdat Hij alle dingen werkt (713). De zondaar moet zelf het juk, dat hij gemeenschappelijk met de goddeloozen draagt van zich werpen, en God helpt hem daarbij (776). Bij de medewerkende activiteit, die voor de rechtvaardiging eisch is, speelt het geloof een groote rol. Het is de grondslag van geheel het hogere leven. De weg tot God voert noodzakelijk langs Christus

(621). Christus is in de door hem aangenomene menschheid de bewerkende oorzaak tot rechtvaardigmaking der goddeloozen (466). De rechtvaardige leeft door het geloof, waardoor hij deel krijgt aan het volkomene offer van Christus. Dit offer is onbesmet en werkt zuiverend, zoodat God hen die er door het geloof deel aan hebben en het aanvaarden, zal vrijspreken als volkomen gerechtvaardigd (539, 747). De verhouding waarin Christus staat tot hem die zijne gerechtigheid niet ontvangt als iets dat uitwendig wordt toegerekend, maar haar als eigen gerechtigheid bezit, is er niet meer een van wet of gebod, maar een veel intiemere, doordat hij de bron van leven is voor de dorstende ziel (68, 330, 898). Ieder, die in hem gelooft maakt het offer van den Hoogepriester tot het zijne (556). De schuld en de banden der schuld worden door geen uitwendig offer weggenomen, maar alleen door de volkomen liefde. Wel zal het offer van den Hoogepriester baten, maar wanneer wij zelf niet bekleed worden met de gerechtigheid der volkomen liefde, zullen wij in den tempel geen waardige priesters zijn (158). „Sapientia”, „gloria” en „charitas” maken den mensch gelijk aan God (610). Tot de volkomen wijsheid, roem en liefde is er voor ons geen ware weg dan alleen door de wijsheid, den roem en de liefde die de Heer Jezus in het vleesch heeft getoond (704). De medewerking door geloof, hoop en liefde is hetgeen de mensch aan het lijden van Christus moet toevoegen om de genade der verlossing deelachtig te worden (802). De mensch werkt een supplement bij het lijden en de verdiensten van Christus (623). Het begin van het heil is door Christus in de sacramenten en in het geloof van hen die de sacramenten ontvangen, gesteld (681).

Naar de meening van Gansfort is het geloof niet geheel van de rede gescheiden. De mensch is verplicht de openbaring Gods verstandelijk te aanvaarden. Evenwel is deze theoretische overtuiging onvoldoende, onvruchtbaar, wat meer is, slecht, wanneer de wil niet op God is gericht. Zonder de „*inclinatio*” van den wil is er geen ware kennis van het heil. Kajafas wist, dat Christus wonderen en teekenen deed, en hij geloofde het. Maar zijn wil was verstokt en daardoor zijn geloof ijdel (580 sq.). Daarentegen is het geloof van een Martha (Joh. 11 : 27) de waarachtige eeredienst der geloovigen, de overwinning die de wereld overwint, omdat het tot voorwerp heeft hem die gezegd heeft : „Heb goeden moed,

ik heb de wereld overwonnen" (580, 591). In dezen zin is het geloof een gave van God, die den geest doet neigen tot de evangelische waarheid. Het bereidt het hart van den mensch voor dat het de blijde boodschap kan aannemen en luisteren naar God (576). Het geeft het vermogen om kind van God te worden (445 sq., 554). Want wanneer de geloovige zijn Heiland getrouw is, gaat zijn geloof in liefde over (591). Het geloof is dus de bron der liefde, de liefde is het voortbrengsel van het geloof en het geloof is Gode alleen welgevallig in deze verbinding met de liefde (550 sq.). Het heeft als zoodanig geen absolute waarde, maar moet uitgroeien tot de liefde en komt in aanmerking als de liefde in zich dragende. „Hij die het oor heeft geplant en het oog heeft gevormd, vormt ook het geloof. En gelijk Hij het oor door gezang en harmonie, het oog door licht en afwisseling verzadigt en verheugt, zoo zal Hij er ook voor zorgen, dat Hij dengene, dien Hij geloof waardig keurt, door Zijn woord verzadigt, verkwikt, voedt, sterkt, ontvlamt, tot liefde en tot leven met God roept, opdat er evenals tusschen den jongen man en de jonge vrouw, zoo ook tusschen het geloof en het Woord een eeuwige, onlosmakelijke en zalige gemeenschap besta" (597). Het begin van het heil der menschen is door God en dit heil is bedriegelijk, wanneer het niet de kiem der wijsheid in zich bevat en bloeit, zoodat het de liefde bevrucht (14). Evenals er in de wereld der tastbare en natuurlijke dingen niets rijpt wat niet eerst groeit en geen vrucht wast die niet eerst gevormd wordt, zoo is er ook een zekere orde en een natuurlijke voortgang in de inwendige bewegingen van den mensch (18). Gelijk als in een zekere opeenvolging van levensperiodes is het geloof eerst een kind, daarna wordt het een jonge vrouw, wanneer het geloof, omdat het uitgerust wordt met de hoop, hooger vertrouwen ontvangt. Eindelijk gaat het echter in de liefde over, wanneer de geloovige elke liefde buiten die tot het hoogste goed gering acht (591). De wijsheid des heils is aanvankelijk zeer gering. Als een mosterdzaadje wordt het gezaaid, maar wanneer het in goede aarde gevallen is en voortdurend gevoed wordt, groeit het uit tot een grooten boom (90, 578). In het geloof is de kiem van het ware leven gelegd (703). Door het geloof wordt de mensch één geest met God, rechtvaardig met den Rechtvaardige, heilig met den Heilige (554, 746). Wessel leert het geloof, dat door de liefde werkt, de „fides formata" (585, 806).

Duidelijk komt dit uit in wat Gansfort schrijft over de verhou-

ding, waarin, naar zijn meening, Paulus en Jacobus in deze materie tot elkander staan. „Paulus zegt dat de mensch gerechtvaardigd wordt door het geloof in Jezus Christus zonder de werken; Jacobus: het geloof zonder werken is dood. Paulus en Jacobus zeggen hier iets verschillends, maar niet iets dat met elkaar in strijd is. Beider meening is dat de rechtvaardige door het geloof leeft, dat wil zeggen, door het geloof dat door de liefde werkt. Evenals aan de ademhaling en den polsslag het levende lichaam wordt onderkend en zonder deze het lichaam voor dood wordt gehouden, zoo is het ook in het geestelijke leven. De kiem van dit leven schuilt in de ziel, niet in de werken op zichzelf. Hoe talrijker de werken, des te meer leven. Het leven van het geloof is de liefde. Omdat de liefde de edelste onder alle bewegingen is, is de liefde het hoogste leven van dengene die liefheeft. Dit is ook dan het geval, wanneer degene, die liefheeft, niet, zooals bij voorbeeld Martha, in allerlei uitwendige bezigheden opgaat, maar alleen schouwt en smaakt hoe liefelijk de Heer is, gelijk Maria, die toch het beste deel verkozen had, dat niet van haar zou worden weggenomen. De liefde is meer dan alle vervulling van plichten. Omdat de bron der liefde het geloof is, is ook het geloof vanwege de door dat geloof voortgebrachte liefde aangenaam. Het geloof moet zóó groot zijn, dat het begeerte naar het geloof en hoop op het geloofde kan opwekken. Begeerend verlangen en verwachten zijn bewijs van een groot en levenwekkend geloof; zij zijn de echte zaden der liefde („dilectio”). Deze liefde moet zich tot hooger liefde („amor”) ontwikkelen. Wanneer ons geloof op deze pelgrimsreis niet komt tot deze liefde, leeft het toch door het leven der inwonende genade en des Heiligen Geestes, omdat het tenminste begeerend verlangt naar de geloofde gaven en hoopt, en dit is voor den levendmakenden geest voldoende om in de ziel van den geloovige te leven en deze levend te maken, al is deze ziel dan ook zwak en ziek. Zij openbaart immers nog eenige ritseling van leven. Dit zijn die formeele of objectieve werkingen waarvan Jacobus zegt, dat het geloof onvruchtbaar, ja, dood is, wanneer zij ontbreken. De leer van Paulus is daarmee niet in strijd, maar zij legt alleen meer den nadruk op de goddelijke genade. Hierbij bedenke men, dat er een tweevoudige gerechtigheid is. Een eigen gerechtigheid waaraan, vanwege de reinheid van den handelenden persoon, niets kleeft dat in strijd is met de goddelijke wet.

Door deze gerechtigheid zijn de engelen rechtvaardigd en zouden het ook de menschen zijn, wanneer zij de oorspronkelijke gerechtigheid hadden behouden. Maar, sedert zij door den val steeds meer in het verderf geraakten, is den mensch zulk eene overeenstemming met God's wet onmogelijk geworden, zoodat hij door zijn werken God niet kan behagen. Van zulke werken spreekt Paulus wanneer hij zegt, dat de mensch naar zijn meening gerechtvaardigd wordt door het geloof in Jezus Christus, zonder de werken der wet. Niet dat het geloof van den geloovige God zoozeer behaagt, dat het op één lijn staat met de Godegevalligheid, de zuiverheid der engelen, maar omdat het God behaagd heeft, dengenen die gelooven gerechtigheid te geven. God schenkt die genoegdoening krachtens het offer van den grooten Hoogepriester. De gerechtigheid door zijn offer aangebracht schenkt God aan de geloovigen. Deze ontvangen al degenen, die op een zóódanige wijze gelooven, dat zij of begeerend naar de hoop verlangen of wenschten dat te kunnen doen, d. i. die de kenteekenen dragen dat hun geloof werkelijk een levend geloof is. Deze zijn waarlijk rechtvaardig, al werken zij niet de volkomen gerechtigheid. En zóó worden zij zonder ¹⁾ persoonlijke en eigene werken gerechtvaardigd" (550 sq.).

Uit deze woorden blijkt dat het accent in Wessel's leer der rechtvaardiging volkomen op de liefde valt. De liefde bedekt menigte van zonden, d. i., de zonden zijn bedekt, wanneer zij door de liefde uitgedelgd zijn (897, 909 sq.). Het geloof is het begin der „justificatio", maar het is ten slotte de liefde die redt (747, 798). Hem die veel liefheeft worden vele zonden vergeven, maar de zonden worden alleen dan volkomen vergeven, als men volkomen liefheeft (870). Hoe meer degene die liefheeft voortgaat met zichzelf te verliezen om der wille van hem dien hij liefheeft, des te meer vindt hij zichzelf behouden (687). Wij moeten ons aangorden om Christus alleen of tenminste boven alles lief te hebben. Wij moeten onze oogen niet van hem afwenden; naar hem moet ons hart in brandende begeerte uitgaan. Waar onze schat is, daar moet ook ons hart zijn; op datgene, waarop onze liefde gericht is, richt zich ook ons oog. Zoolang wij hem niet boven alles liefhebben, is zijn naam in ons niet boven alles verheerlijkt (628). De liefde tot God is hoofd en hart van geheel den inwendigen mensch.

¹⁾ In plaats van „sane" lezen wij met Fizély, *Wessel Gansfort*, S. 45 Anm. 1: „sine".

Zonder haar missen alle deugden haar grond (137). Wie God be-geert en liefheeft heeft het Koninkrijk Gods binnen in zich, in welke uitwendige omstandigheden hij ook moge verkeerē (113 sq.). Naarmate iemand meer liefheeft is de wet Gods meer in zijn hart geschreven, staat hij hooger in het Koninkrijk, woont daar meer vrede in de ziel (355 sq., 404, 641). Dit proces loopt uit op de „deificatio”; de mensch krijgt deel aan de goddelijke natuur (405 sq., 620, 735, 772 sq.). Door inwendige overeenstemming komen de geloovigen hun doel steeds nader (93, 818 sq.). Gelukzalig moet men de leeuwerikken noemen wien, vóór alle vogels, gegeven is, dat zij in hun vlucht opstijgen in de hoogte, onder het opstijgen jubelende zich verheffen tot God, God's glorie uitzingende (361). Wie ook slechts zóóveel in Christus gelooft, dat hij niets tegen Christus doet, die leeft, al is zijn geloof dan ook nog zoo zwak en wanneer hij in dien toestand van hier wordt weggenomen, wordt hij zalig (747). Des te meer zijn zij die den Heer Jezus liefhebben, voordat zij van het lichaam bevrijd worden, behouden en dat in het licht van de opgaande morgenster (2 Petrus 1 : 19) (832 prop. 34). Maar het volkomen liefhebben, het met een gezuiverd hart aanschouwen van Christus, mogen wij eerst verwachten wanneer wij het sterfelijk kleed zullen hebben afgelegd (158, 665). In dit leven is de mensch zóó ver van de volmaaktheid verwijderd, dat hij dagelijksch moet belijden verder van de volmaaktheid verwijderd te zijn dan de hemel van de aarde of het Oosten van het Westen (45). Thans hebben wij nog onvolkomen deel aan het hemelsche Jeruzalem (828 prop. 10). Het eigenlijke ingaan in het Koninkrijk heeft eerst dan plaats, wanneer wij de geheele wet vervuld hebben (121, 358, 826 prop. 4). In het hiernamaals zullen wij het gebod: „Gij zult den Heer uwen God liefhebben met geheel uw hart” volkomen vervullen (136). Dan zal ook de tweeslachtigheid die den geloovige in dit leven aankleeft, doordat hij hier zoowel God als zichzelf liefheeft, worden weggenomen (30, 32). Onze strijd hier op aarde zal met de overwinning worden gekroond (726). Nu zijn wij door de werking van Christus hongerende en dorstende naar de gerechtigheid. In het leven hiernamaals zal Christus ons tot rechtvaardigen maken en met gerechtigheid verzadigen (344 sqq.). Ten onrechte beweerde Aristoteles, dat de dood voor het vreeselijkste van alle dingen moest worden gehouden. De wijsheid van den christen staat hier boven

die van den wijsgeer. Voor den christen is de dood een zaak van weinig belang, vanwege de heerlijke dingen die er op den dood volgen. De dood, die den zondaar tot straf voor de zonde werd opgelegd, is, nadat de verzoening voltooid is, geen straf meer, maar middel om groote goederen te verkrijgen. Het is de overgang uit de ballingschap in het vaderland, uit de duisternis tot het licht (724 sqq.). De weg tot den boom des levens voert langs den engel met het vlammende zwaard (611 sq.). Allen die een in de oogen des Heeren kostbaren dood zijn gestorven, zijn bevestigd in de genade. Zij zijn dus veel heiliger en meer gezuiverd dan Adam en Eva in het paradijs (833 prop. 42). De mensch kan datgene, wat bij de gedachte aan den dood het zwaarste weegt, te weten het oordeel en het vonnis, voorkomen en afwenden. Want de op het goede gerichte wil heeft een welgezinden rechter (728). Het oordeel is in onze hand. Ieder zal zijn God zóó bevinden als hij voor zijn God is geweest (65 sq.). Worden wij in den hemel opgenomen dan geschiedt dit evenwel niet om onze verdiensten, maar alleen door de genade van God (56 sq.). God schenkt ons het eeuwige leven. „O zalige dag”, roept Wessel uit, „wanneer ik niet meer zal beminnen („diligere”) maar liefhebben („amare”), niet liefhebben alleen, maar met het geheele hart, met de geheele ziel, met den geheelen geest liefhebben! En daarbij zal het niet blijven dat ik waarlijk en oprecht zal liefhebben en alleen zal liefhebben. Maar de zenuwen en krachten der ziel zal hij die voor ons geboren en overgegeven is boven mijn begrip doen toenemen, zoodat mijn liefde dan boven alle tegenwoordige liefde verheven zal zijn, gelijk de hemel hoog is boven de aarde, gelijk een vonk verschilt van de zon en den hemel en een mosterdzaad van het uitspansel. Met mijn aldus vermeerderde en ontvlamde liefde zal ik, door liefde verteerd, mijn God zoeken en dorsten naar Hem. En ben ik Hem, die mijn verlangen is, deelachtig geworden, heb ik Hem bereikt en mij aan Hem vastgeklemd, wie zal dan mijne zaligheid verhalen? Wie, tenzij in eenzelfde begeeren ontvlamd, haar begrijpen? Zalig derhalve, ja, zalig die dag! Want, gelijk geen oog die zaligheid gezien en geen oor haar heeft gehoord, en in het hart van niemand de zaligheid van dien dag is opgeklommen, zoo doorschouwt ook geen menschenhart de grootheid dier liefde welke bij zulk een zaligheid past en noodzakelijk is” (735 sq.). De hoogste religieuze trap, de „permissio” of de volkomen resignatie van den eigen wil

in God's wil is bereikt (324 sq.). De voltooide heiliging is er, want alles wat God's beeld draagt geniet de zalige vereeniging met Hem en wanneer Christus ten slotte het rijk aan God den Vader overgeeft, dan zullen menschen en engelen zóó in God verhoogd zijn, dat veel meer God alles en in allen is, en dan zal ook de Heilige Geest in deze laatste en eeuwige verheerlijking op een zóódanige wijze gegeven worden, dat men bijna zou kunnen zeggen, dat Hij tevoren nog niet was gegeven (438).

De zaligheid van den geloovige is grooter, d. w. z., de geloovige is des te meer gerechtvaardigd, naarmate de liefde vuriger is. Het gebed, de overdenking van het leven, lijden en sterven van Christus, de gemeenschap met en de navolging van Jezus versterken de liefde. Christus, het Lam Gods, dat de zonde der wereld draagt, neemt, wat er onvolkomen is in ons bidden, weg, doordat hij de liefde tot hem in ons doet ontbranden en zodoende onze traagheid en zwakheid onmerkbaar verdwijnen (33 sq.). Wessel stelt het gebed zonder woorden hooger en bestrijdt degenen die vele gebeden, tal van rozenkransen en psalmen als de beste uitrusting der vroomheid aanprijzen (15). Telkens prijst Gansfort het „Onze Vader”. De samenhang van de afzonderlijke deelen van dit gebed is van zóódanigen aard, dat een redevoering van Demosthenes het er tegen aflegt (41). Alles wat het gericht zijn van de drie grondfunctie's van den menschelijken geest op het goede verhindert, d. i., omdat hier het uitgangspunt in de hervorming van het beeld Gods in den mensch moet worden gezocht, alles wat de geestelijke overdenking onmogelijk maakt, moet worden gemeden (15 sqq.). Wessel stelt de vrije oefening der aandoeningen boven het lezen van boeken, zelfs van de Heilige Schrift (16). Ieder mensch heeft van nature den aanleg tot mediteeren; er is een begeerte binnen in ons om het nieuwe en ongewone te overdenken (339). Onder de middelen, die slechte gemoedsbewegingen onderdrukken, noemt Gansfort ook de mathematische overdenkingen, maar hij gevoelt het tekort, omdat er geen vrome gedachten worden opgewekt (10 sqq., 211 sq.). Dit is wel het geval bij de „commemoratio” van het leven, lijden en sterven van Christus. Het leven van den Heer Jezus is de boog des verbonds, de ladder van Jacob vanuit den hemel naar de aarde, het Paaschlam, de wolken vuurkolom, het manna, het voorbeeld van het heilige bouw-

werk dat op den berg is getoond en onder de beten der vurige slangen de koperen slang aan het hout opgericht (415). Niets is voor den mensch, met het oog op een waarachtige rechtvaardiging, vruchtbaarder dan een veelvuldige overdenking van het lijden des Heeren (551 sq., 591 sq.). Deze overdenking maakt ons bewust van eigen armoede en den rijkdom van Christus (359); zij vermeedert de liefde (659), schenkt groote en heilzame wijsheid (225). Door haar wordt het leven gewekt en worden wij de genade deelachtig (666); door haar worden wij van alle schulden bevrijd (666), van alle onheil verlost (453) en ontvangen wij het eeuwige leven (369). De overdenking bevestigt den geest in het goede (414). Zij brengt Christus in tegenwoordigheid van den geloovige (599); is oorzaak dat de belijdenis geboren wordt dat de Heer liefelijk is (281, 283). Hier ligt het begin der steeds groeiende liefde. De liefde is het anker der ziel, zuivert het denken van valsche fantasiebeelden en leidt tot een gemoed dat blanke oprechtheid voedt (213, 215). Elk mensch is een spiegel van datgene wat hij overdenkt (221 sq.). In onze overdenkingen is het criterium voor onze liefde gegeven (204). Wanneer onze gedachten afdwalen, dan is het duidelijk dat de ware liefde ontbreekt (81). De overdenking waaruit de liefde voortvloeit is de ladder waarlangs de geloovige opklimt naar omhoog (358, 360). Door de kracht van Christus komen wij vanuit een klein begin tot de volheid. De liefde tot Jezus begint als een klein licht (624). Uit den eikel groeit de eik; uit het kind de volwassen man (363, 907). Daarbij bewijzen trappen van overdenking goede diensten. De Heilige Schrift biedt zóóvele van dergelijke „scalae” als er sterren staan aan den hemel en bloemen op het veld. Evenwel is het aan ons deze te ordenen (280). Hoewel de dagelijksche arbeid Gode welbehagelijk is, is zij toch in vergelijking met de rust en den Sabbat van weinig nut (49). Het schouwende leven staat boven het bedrijvige leven. De vroomheid om God's wil maar niet in onmiddellijke betrekking tot God, is in den geest van Martha; de vroomheid die in voortdurende relatie tot God staat, is in den geest van Maria. Bereikt men deze hoogte niet, dan zal men niet in lengte van dagen in het huis des Heeren wonen (194 sq.). Christus zelf is het, die ons in zijne woorden tot Maria tot de overdenking aanspoort (197 sq.). Omdat de geloovige zich het voorwerp

weet der goddelijke liefde, wordt hij er innerlijk toe gedrongen Christus gelijkvormig te worden en hem na te volgen (346, 911). Deze navolging houdt in, dat wij liever onrecht lijden dan op ons recht staan; dat wij in droefheid, zelfs tot den dood, niet verbitterd worden; dat wij niet dreigen, niet krenken, niet vervloeken, dat wij hem liefhebben (619). Wanneer de mensch Jezus liefhad zooals hij hem moet liefhebben, dan zou de smart van zijne wonden hem bitterder zijn dan wanneer hij zelf duizendmaal werd gekruisigd (356, 535). In hare verhouding tot Jezus is Maria Magdalena ons ten voorbeeld (355, 631 sqq.). Het zou haar zwaarder zijn gevallen niet na te volgen en niet mede te lijden dan het kruis op zich te nemen en mede gekruisigd te worden (861). Zij heeft het voortdurend opstijgen van deugd tot deugd voltooid en zij heeft niet alleen de volkomene liefde tot den Heer Jezus bereikt, maar ook in haar volkomene liefde het heilig offer gebracht (679). De ware levensgemeenschap tusschen Christus en den geloovige teekent Wessel meermalen onder het beeld van een huwelijk (394, 406, 592, 599, 638, 639). De kus is de mededeeling van datgene wat de Hoogepriester door zichzelf te offeren voor ons heeft verworven (617 sq.). Beiden, Christus en de ziel, gevoelen, willen, begeeren en hopen hetzelfde. Daarentegen is het leven buiten Christus gelijk aan het leven van een ongelukkig gehuwde; het loopt uit op het eeuwig verderf, heeft geenerlei beteekenis (546, 604 sq.). „Ons kortstondig leven is slechts een geringe en gebrekkige zaak, als een voorbijgaande damp, dor, onvruchtbaar, onaanzienlijk en zonder waarde, wanneer het niet tusschen twee levens van groot en edel karakter in het midden gesteld en door die beiden veredeld wordt. Door aan die beide levens deel te nemen wordt ons leven geadeld. Er moet zijn de begeerte naar het leven dat ons in de verwachting beloofd is, d. i. het gelukzalige leven in het hiernamaals, voorts de begeerte naar het leven dat ons in de ballingschap beloofd is n.l. het juk van onzen koning, profeet en priester. En voor zooveel wij aan dit tweede leven deel hebben, voor zooveel wordt het levend gemaakt, voor zooveel ook volzalig aan gene zijde” (414). Wordt de geloovige in dit leven wankelmoedig, dan strekke het hem tot troost, dat God het volk van Israël, ondanks velerlei zonden, *Zijn* volk heeft genoemd. Ook behoort ieder, die God niet met geheel zijn ziel van zich

afstoot tot het volk van God (717, 730 sq.). Nu de geloovige weet dat God hem liefheeft, kan het hem in geen enkel opzicht aan iets ontbreken (341). „Een groot beeld van Zijne goedheid heeft God in de zon gesteld. Overal waar de zon daarin door de menschen niet verhinderd wordt, zendt zij hare lichtstralen en koestert het menschdom. Dit beeld van de zon is ons altijd voorgehouden, opdat wij van onzen God zouden weten, dat het rijk Zijner genade nooit heeft ontbroken, tenzij dan wanneer de mensch zich er tegen verzette” (573).

Voordat wij deze beschouwingen over het proces der rechtvaardiging volgens Wessel besluiten, vragen wij nog of de goede werken naar de meening van Gansfort een verdienstelijk karakter dragen. Wessel leert dat de mensch met behulp der genade verdiensten kan verwerven. Volgens hem wordt de gerechtigheid ingestort, zoodat verdienstelijke werken mogelijk worden gemaakt. Wanneer het geloof in de liefde overgaat, zegt hij, dan zal God ons loon zijn (682). „De beoefening der liefde is meer waard dan de bestudeering der waarheid, niet alleen met het oog op het loon, maar ook met het oog op de vooruitgang in de kennis” (781). „De geestelijken die een kuisch leven leiden, zullen daarvoor in den hemel hun loon ontvangen; hun deugd zal gekroond worden” (822). Hem, die zich verheugt over de geschenken van God in een medemensch, zal dit tot verdienste worden aangerekend (823). In dit tegenwoordige leven behagen wij God alleen wanneer wij in de liefde werken (437). Het goede werk valt moeilijk, want er is binnen in ons een geneigdheid tot het kwaad (399). Maar gelijk het noodzakelijk was, dat Christus tot mij kwam om mij te verlossen, zoo is het eveneens noodzakelijk dat ik verlost den heilsweg bewandel (390). Niet alleen bij degenen, die op aarde leven, maar ook bij de engelen en de zaligen in den hemel, neemt Wessel een verdienstelijk werken aan (128, 435, 444). Eveneens bij de zielen in het vagevuur (834). De geloovige heeft echter tegelijk van zijn verdienste af te zien en zich op God's genade te verlaten. De heilsverzekerdheid berust niet op eigen offers of daden, maar steunt alleen op de liefde, die Christus in zijn leven en sterven aan den mensch heeft bewezen.

§ 3. De kerken en de pauselijke macht.

De kerk omvat volgens Gansfort „goeden en slechten” (440). Als uitwendige eenheid, als heilsinstituut heeft de kerk zonder twijfel beteekenis (810), maar de empirische eenheid komt, vergeleken bij de geestelijke eenheid, eerst op de tweede plaats. De uitwendige georganiseerde kerk staat beneden de onzichtbare kerk, de „communio sanctorum”. „In ware, wezenlijke eenheid zijn alle heiligen verbonden, zooveel door één geloof, één hoop, één liefde met Christus vereenigd zijn, onder welke kerkelijke leiders zij ook mogen staan, mogen deze nog zoo eerzuchtig met elkander twisten en in oneenigheid geraakt zijn, dwalen of kettersch zijn, hoe ver ook door afstand en tijdsruimte van elkaar gescheiden. En dat is die gemeenschap der heiligen waarvan het Symbolum spreekt: „Ik geloof een gemeenschap der heiligen.” Daarom stonden al onze vaders met ons in verbinding, daar zij met denzelfden doop als wij gedoopt zijn, door dezelfde geestelijke spijs verkwikt zijn, door dezelfde geestelijke steenrots gesterkt zijn. Deze eenheid en gemeenschap der heiligen wordt op geen enkele wijze door de verscheidenheid der leidlieden gedeeld, omdat de vromen de goddeloosheid, zelfs de kettersche, hunner leiders niet deert. Het staat vast, dat gemakkelijk een Grieksch christen, van ware vroomheid doordrongen, te Constantinopel onder zijn schismatieken patriarch alles gelooft, wat de Westerling te Rome gelooft. Wat schaadt hem de ketterij der zijnen? De eenheid der kerk onder één Paus is dus slechts toevallig, niet absoluut noodzakelijk, al is zij ook zeer bevorderlijk voor de gemeenschap der heiligen. Deze bestaat onder hetzelfde hoofd ook voor die onderdanen, die niet met het hoofd in gemeenschap staan. Ieder staat — het is een natuurlijk verschijnsel — met zijn gelijken in gemeenschap, de vrome met de vromen, de geloovige met de geloovigen, de goddelooze met de goddeloozen” (809 sq.). In alle natiën,

die onder den hemel zijn, verspreid onder alle volken, waren er vrome mannen die door het geloof in den inwendigen mensch in den staat der genade leefden (585). De eenheid der kerk berust niet op de eenheid der hiërarchie en der conciliën, maar op de inwendige vereeniging der leden. „Men moet ééne Katholieke kerk belijden, maar deze eenheid moet men in de eenheid des geloofs, in de eenheid van het hoofd en den hoeksteen (Christus), niet in de eenheid van Petrus als den bestuurder of van zijn opvolger zoeken. Wat kon Petrus, toen hij in Italië was, voor hen die onder de Indiërs in gevaar van verzoeking en vervolging verkeerden anders doen dan bidden, al vermocht hij dan ook iets meer dan zijn opvolgers? Of wat kon hij onder de zwaarste vervolgingen tegen de dwaalleeraren in de verschillende deelen der wereld doen? Welke decreten of algemeene conciliën konden de kerk in deze „secundaire” eenheid samenhouden? Het is dus alleen de „primaire” eenheid onder het eene wezenlijke hoofd Christus wat de apostolische geloofsbelijdenis aanduidt. Want thans is het Evangelie immers naar het woord des Heeren werkelijk tot aan de grenzen der aarde verbreid. Er zijn christenen in alle verre wereldstreken . . . , op allerlei plaatsen waar geen decreten van den Paus of van onze algemeene conciliën van Constanz en Bazel, menschelijkerwijze gesproken, bekend kunnen worden. En desalniettemin vormen deze christenen met ons in de eenheid des geloofs, der vroomheid en der ware liefde, de eene katholieke en apostolische kerk, al weten zij ook heelemaal niet dat er een Rome of een Roomsche Paus bestaat” (779 sq). De Heilige Geest heeft Zich voorbehouden voor de eenheid der kerk te zorgen en heeft deze niet overgelaten aan den Paus, die zich er dikwijls niet om bekommert (779). De kerkelijke eenheid is dan ook meer gegrond in de overeenstemming der wijzen, dan in de leiding der prelaten, omdat de wijzen zich, meer dan de kerkelijke overheden, in den goddelijken bijstand verheugen. De overeenstemming der wijzen is immers een resultaat van God’s leiding, terwijl het bestuur der prelaten van deze leiding niet altoos getuigenis aflegt (767). De empirische kerk is de kerk der genademiddelen, de ware kerk, wanneer het apostolische leven binnen hare muren wordt gevonden; de onzichtbare kerk die der liefde. God heeft de gemeenschap der menschen niet verbonden door het geloof, zoodat

de een noodzakelijkerwijze moet gelooven, dat hetgeen de ander verzekert waar is, maar Hij heeft haar verbonden door de liefde, zoodat de een verplicht is den ander lief te hebben (780). De liefde is de levende band onder de leden der kerk. Christus is de hoeksteen waarop het geestelijke bouwwerk rust (39). In de kerk schenkt de Geest de rechtvaardigende krachten der liefde. De schat der kerk is de Drieëenige God, het hemelsche koninkrijk, het deel hebben aan de bruiloft, het heilige priesterschap (828 prop. 21, 901). De graad der liefde bepaalt de maat waarin men tot deze gemeenschap, tot deze „communio sanctorum” behoort (811). In de religieuze gemeenschap zijn het de anderen, die het heilsbezit uitbeelden. Daardoor wordt ook de begeerte naar gelijke goederen gewekt. Aan die goederen heeft men deel wanneer men brandt van begeerte die te bezitten (812 sq.). Deel hebben aan het hemelsche Jeruzalem is deel hebben aan allen, die God vreezen. Actueel, nú, heeft niemand deel aan allen, die God vreezen, dan alleen hij die actueel, nú, alle goederen van hen, die God vreezen, kent en begeert en actueel, nú, daarom God den Vader verheerlijkt (828 prop. 12). Tot de kerk behooren ook die rechtvaardigen, die buiten de zichtbare kerkelijke gemeenschap staan. Men kan buiten de zichtbare kerk zalig worden (144, 678).

De kerk kan dwalen en is geen onfeilbare geloofsregel. Zij wordt door den Heiligen Geest geregeerd voor zoover zij heilig is en haar heil werkt, maar niet voor zoover zij onwetend is en dwaalt (869). De Schrift en de apostolische traditie zijn de onfeilbare regelen des geloofs. „Mij schijnen waarlijk de gronden van hen van geen geringe beteekenis”, zoo schrijft Wessel, „die om de ontwijfelbare autoriteit der Schrift, die men noodzakelijk moet erkennen, van een alleen waarschijnlijke meening der Pausen afwijken. Duidelijker gezegd: zoolang het mij toeschijnt dat de Paus of de school of de eene of andere gemeenschap iets tegen de waarheid der Schrift in beweren, moet ik steeds eerst de Schrift met de grootste zorgvuldigheid vasthouden, dan echter moet ik, omdat het niet waarschijnlijk is dat zulke mannen dwalen, vlijtig de waarheid aan beide zijden onderzoeken, maar steeds met grootere eerbied ten opzichte van de Heilige Schrift dan tegenover de menschelijke beweringen, van wie zij ook mogen afkomstig zijn” (878 sq.). De wil van den Paus en de auto-

riteit der Schrift staan niet op één lijn (892). Gansfort voert het geloof in de Schrift terug op het geloof in God (759). De geheele Schrift is een samenhangend geheel, welks enkele deelen noodzakelijk door den Heiligen Geest moeten zijn ingegeven en waar moeten zijn. Want het geheel is niet waar, wanneer ook maar het kleinste gedeelte onwaar is (858). Zelfs niet de geringste toevallige bewering in de Schrift kan onjuist zijn (863). Geen jota mag worden aangetast, anders wankelt het geheele gebouw van het geïnspireerde woord. Wessel tracht tegenstrijdige plaatsen met elkander in overeenstemming te brengen (451 sq.). Voor hem is de Bijbel de „divina lex” (337). Wie een plaats uit de Schrift uitlegt moet bij de woorden van den tekst blijven en mag geen gedwongen verklaring geven. Want elke gedwongen verklaring die uit vrees voor tegenspraak van den oorspronkelijken vorm van den kánon afwijkt, moet van ketterij worden verdacht (845). De allegorese speelt in zijn exegese een grooten rol (441 sq., e. e.). Groot is de diepte der Heilige Schrift. „Wanneer het ons vergund was den diepen afgrond van de onder eenvoudigen vorm verborgene dingen te zien, zouden wij in de Heilige Schriften zulk een licht der wijsheid en der kennis vinden, dat de beelden der menschelijke taal nauwelijks waardig zouden bevonden worden op dat goddelijke geheimenis te worden toegepast” (563). Naast de Schrift is evenwel ook de apostolische traditie geloofsregel. „Ik weet heel goed”, schrijft Wessel aan Hoeck, „dat de Heilige Schrift niet alleen een adaequate geloofsregel is. Ik weet dat het een en ander door de apostelen werd overgeleverd, dat niet geschreven is, en dat al die traditie’s als kanonieke Schrift in den regel des geloofs moeten worden opgenomen. Deze beiden alleen en wat hieruit als met noodzakelijke consequentie afgeleid vaststaat, vormen den eenigen geloofsregel. En deze eenige regel des geloofs aanvaard ik naar zijn volle gestrengheid. Niemand kan er van afwijken zonder zijn heil te verliezen” (887 sq.).

De kerk is geen onfeilbare „Vermittlung” van de in Schrift en traditie neergelegde waarheden. Om God’s wil gelooven wij het Evangelie en om het Evangelie de kerk en den Paus. Wij gelooven het Evangelie niet om der wille van de kerk. Wanneer Augustinus zegt: „Evangelio non crederem, nisi me catholicae ecclesiae commoveret auctoritas”, dan doelt hij daarbij op het

ontstaan van het geloof. Het ligt niet in zijn bedoeling de kerk te stellen boven het Evangelie. Evenmin wil hij in deze woorden het gezag der kerk met dat van het Evangelie vergelijken. Jezus gaf den apostelen het bevel: „Verkondigt het Evangelie aan alle creaturen, leerende hen onderhouden alles wat ik u geboden heb”. Men moet den apostelen dus alleen gehoor geven, voor zooveel zij gezonden zijn. Zij zijn alleen gezonden voor zooveel zij het Evangelie brengen en zij brengen alleen het Evangelie voor zooveel zij met het Evangelie overeenstemmen. Ten allen tijde moet men het Evangelie zorgvuldig onderzoeken en streng aan de daaruit voortvloeiende waarheden vasthouden (759, 893). De Paus heeft geen onfeilbaar gezag. Hij kan alleen dan gehoorzaamheid voor zich opeischen, wanneer hij iets in overeenstemming met den wil van God decreteert. Wanneer hij daarentegen Gods geboden veronachtzaamt en menschenlijke, eigen geboden uitvaardigt, dan zijn al zijne voorschriften, ondanks de apostolische opvolging, waardeloos (809).

Het geloof richt zich uitsluitend op God. „De Paus is verplicht te gelooven. Hij is daartoe verplicht met alle daartoe verplichte geloovigen. Wanneer de Paus gelooft zooals hij verplicht is te gelooven, dan zijn ook de geloovigen verplicht te gelooven wat de Paus gelooft. Niet omdat hij zelf gelooft, maar omdat hij gelooft wat hij moet gelooven. Als een ander echter meer in overeenstemming met de waarheid dan de Paus gelooft wat men moet gelooven, dan is de Paus verplicht met hem te gelooven, al was het een leek of een vrouw, en dat niet omdat het een leek is of een vrouw die aldus gelooft, maar omdat zij naar de waarheid van het Evangelie het rechte pad betreden. Daarom werd Petrus, toen hij niet naar de waarheid van het Evangelie wandelde, gehouden Paulus te gelooven, niet omdat het Paulus of zijn ondergeschikte was, maar omdat hij (Paulus) volgens de waarheid van het Evangelie den rechten weg bewandelde. Hieruit volgt dat de onderdanen — ofschoon met waarschijnlijkheid moet worden verondersteld dat de Paus en de prelaten des te meer naar de waarheid van het Evangelie wandelen, naarmate zij een hoogere positie innemen en hun daarom, onder overigens gelijke omstandigheden, meer geloof moet worden geschonken dan een der ondergeschikten — toch niet zonder meer verplicht zijn hen te gelooven. Dit zou zóó on-

redelijk en godslasterlijk zijn, dat het verderfelijker dan iedere ketterij zou worden bevonden" (748). Een prelaat, ja zelfs de hoogste prelaat kan in geloofszaken dwalen. Petrus was de eerste Paus, door Christus zelf daartoe verkozen. Als de schrijver van zijne brieven werd hij door den Heiligen Geest geleid en is hij onfeilbaar, maar, ofschoon er geen Paus wijzer is dan Petrus, met meer macht gekroond en van grootere heiligheid is de mogelijkheid dat ook Petrus in zijn waardigheid van „summus pontifex" gedwaald heeft, geenszins buitengesloten (748 sq., 811 sq.). Uit de in het tweede hoofdstuk van den Brief aan de Galatiërs beschrevene gebeurtenissen blijkt zelfs, dat Petrus inderdaad gedwaald heeft. God heeft Petrus tot vertroosting van de kerk van alle eeuwen aan zijn dwaling overgegeven. Ten eerste, opdat de kerk in lateren tijd zou weten, dat zij niet gebonden is aan de uitspraken der Pausen, ja, dat, waar tweedracht bestaat, iedere geloovige verplicht is op het voorbeeld van den heiligen Paulus vóór den regel des geloofs tegen den Paus op te komen en ten tweede, opdat wij zouden weten, dat ons geloof niet aan een mensch maar aan den Heiligen Geest gebonden is. Het ware geloof is alleen op God gericht, in Wien de rechtvaardige alleen door het geloof leeft. Het leven van den rechtvaardige zou in niet geringe mate in gevaar worden gebracht, wanneer het afhankelijk werd gemaakt van het leven van den Paus, want de meeste Pausen hebben op bedenkelijke wijze gedwaald (749, 891). Op het concilie van Constanz is duidelijk gebleken hoeveel kwaad Pausen als Johannes XXIII e. a. het geloof hebben gedaan, terwijl Pius II in een pauselijke bul de heerschappij der aarde voor zich heeft opgeëischt en Sixtus IV de schandelijkste dispensatie's niet slechts van de in burgerlijke processen reeds afgelegde, maar ook van de nog af te leggen eeden heeft gegeven (748 sq., 892). Men is alleen dan verplicht den Paus lief te hebben, men is hem alleen dan gehoorzaamheid en eerbied verschuldigd, wanneer hij zich op de juiste wijze van zijn taak kwijt (780 sq.). Wessel wil met dit alles niet beweren, dat de Paus en de prelaten absoluut zonder eenige beteekenis voor het geloofsleven zouden zijn. Wij hebben hierboven reeds gezien, dat de uitwendige eenheid der kerk voor hem volstrekt niet waardeloos was. Zijn kritiek richt zich ook niet op de kerk als sacramenteel instituut, maar op de

macht van de in de persoon van den Paus culmineerende kerkelijke hiërarchie. Daarbij legt hij, bij de kerkelijke overheid zoowel als bij de onderdanen, volkomen den nadruk op het gebonden zijn aan God en den Heiligen Geest. Deze gedachte keert in zijne uiteenzettingen telkens terug. De leeraar, die de waarheid der Heilige Schrift beter verstaat, mag in het geloof niet onderworpen zijn aan dengene die haar aanvaardt, maar minder goed kent (758). De geloovigen zijn geen dienst-knechten van den Paus, maar alleen van God. De Schrift zegt: „Gij zult den Heer uwen God aanbidden en Hem alleen dienen” (760, 804 prop. 4, 13). Wessel gelooft met de kerk maar niet in de kerk. Hij gelooft in den Heiligen Geest, die den regel des geloofs vaststelt en gesproken heeft door de Apostelen en Profeten. Met de heilige kerk gelooft hij, in overeenstemming met de heilige kerk, maar niet in de kerk, omdat gelooven een daad is van godsdienstige vereering en een offer der theologische deugd, dat alleen aan God kan worden gebracht (888). De kerk gelooft niet in Petrus of Paulus, niet in een engel uit den hemel, evenmin in een lid der kerk of in de geheele kerk, maar in God alleen, op Wien zij haar hoop heeft gebouwd en Dien zij door geloof en hoop aanbidt (778). Ingeval van tegenspraak tusschen den Paus en een wijze is de Paus niet alleen verplicht naar den wijze te luisteren en hem te volgen, maar ook de geheele vergadering der geloovigen moet, wanneer zij het waarachtige woord der wijsheid erkent, den wijze haar instemming betuigen. Dit was ook op het concilie van Constanz het geval toen de geloovigen het met Gerson eens waren en Johannes XXIII in den steek lieten. En wie zou heden ten dage, zoo schrijft hij, wanneer Paus Eugenius en Bernard van Clairvaux het met elkaar oneens waren, niet Bernard meer aanhangen dan Eugenius? Paus Eugenius heeft hier zelf het voorbeeld gegeven, door die strenge vermaningen en terechtwijzigingen in het geschrift „De consideratione” zoo goed op te nemen. In hoeverre dus de uitspraken der Pausen verplichten, moet de theoloog uitmaken, wanneer hij namelijk in overeenstemming met de waarheid theologiseert (752 sq., 758, 760 sq., 766 sq.).

Ook de conciliën zijn geen onfeilbare machten. Wel moeten aanvankelijk van zulke groote vergaderingen veronderstel-

len, dat zij in hare bepalingen niet dwalen — want het is redelijk dit niet alleen van een groote vergadering, maar ook van ieder beroemd man te veronderstellen — maar men is daarom niet verplicht een haastig besluit te nemen en alles voor waar te houden wat die vergadering decreteert (779, 781). Algemeene conciliën hebben immers, niet minder dan de Roomsche Pausen, volkomene aflaten gegeven en de aflat is, zooals uit het vervolg zal blijken, voor Wessel de grootste dwaling (778 sq.). Nooit mag men zich aan de beslissing van een concilie onderwerpen zolang deze in strijd met de Heilige Schrift schijnt te zijn. Evenwel moet men altijd bereid zijn zich te onderwerpen wanneer men van ongelijk overtuigd is (781).

Inzake het „regimen ecclesiae” leert Gansfort het volgende. God heeft den Paus tot hoofd der kerk gesteld (826 prop. 11). Deze heeft het hoogste recht tot wetgeving en zijn jurisdictie strekt zich ook uit over de Bisschoppen (826 prop. 5). Het bisschoppelijk ambt heeft de kerk van God ontvangen, opdat, wanneer de herder getrouw dient en de onderdanen getrouw gehoorzamen, beiden de vruchten van dit ambt verkrijgen (752). In de dingen, die tot het gebied van het goddelijke recht behoorren, kan de Paus leeren, herinneren, vermanen, maar niet bevelen (804 prop. 12). De rechtspraak van den Paus draagt een menschelijk karakter. Wat het hoofd der kerk niet uit zichzelf kan weten of zelf kan bepalen, daarover kan hij ook bij anderen niet beslissen. Doet hij dit toch, dan heeft zijn oordeel en elke handeling, die uit dat oordeel voortvloeit, geenerlei beteekenis. Dit geldt vooral van de door den Paus toegezegde vergeving der zonden (827 prop. 17 sqq.). De pauselijke jurisdictie betreft alleen uitwendige aangelegenheden. Zij strekt zich uit over datgene waarin de eene mensch door den andere kan worden geregeerd, d.w.z., over de uitwendige verhoudingen der geloovigen (772, 826 prop. 13 sqq., 839 sq.). „De kerkelijke overheid kan geen hooger goed mededeelen dan dat waarvoor zij is ingesteld. Zij is echter ingesteld met het oog op een rustig, onaanstootelijk samenleven der dienstknechten Gods. Dat echter een mensch meer en meer Gode welbehagelijk zij, daarover heeft zij geen macht en daarover strekt zich de macht der kerkelijke overheid niet uit” (815). In het woord van Jezus tot Petrus zijn den apostel twee dingen gegeven. Allereerst de sleutelen van het hemelrijk en

deze zijn aan alle kinderen Gods, die door den levendmakenden Geest leven, op gelijksoortige, maar niet op dezelfde wijze geschonken. In de tweede plaats is Petrus gegeven zorg te dragen voor die aangelegenheden waarin de gedoopte gehouden is met de gedoopten samen te leven, want in die aangelegenheden waarin de heiden met de heidenen leeft heeft de Paus van Christus geen herderlijke opdracht ontvangen, evenmin trouwens in datgene waarin de mensch alleen voor God zijn plicht doet of verzuimt. Christus heeft Petrus opgedragen zorg te dragen voor al datgene waaraan de christelijke gemeente in de onderlinge gemeenschap door de prelaten kan worden gekend. Christus schreef Petrus niet voor de dooden door den Geest levend te maken, evenmin de levenden van het leven af te snijden, zoodat hij aan degenen die geen liefde bezitten de liefde zou geven of hun die wel liefhebben de liefde zou ontnemen (772). Petrus heeft van Christus geen macht over den inwendigen mensch gekregen (839 sq.). Toen de clerus de sleutelmacht ontving, ontving zij een „ministerium” en geen „imperium” (158). Er is in de kerk een dubbel priesterschap: het geordende of sacramenteele en het priesterschap der redelijke natuur dat allen gemeen is. Het tweede is zonder het eerste voldoende; het eerste is, wanneer het het tweede mist, een schuldig priesterschap (775). Het eerste dient tot bevordering en instandhouding van den uitwendigen vrede en rust in de kerk.

De excommunicatie is slechts een uitwendig buitensluiten van de zichtbare gemeente (772 sq., 776, 781). God alleen kan den mensch uit de geestelijke gemeenschap der geloovigen bannen of in haar opnemen. Een kerkelijke uitspraak is hier waardeeloos (782, 812). „De Paus vermag bij de verzoening der zielen met God niet meer te doen dan in hare verwijdering van God. In het uitbannen vermag hij niets als door het kerkelijk gericht uitwendig buitensluiten, de lichamen der gestorvenen een kerkelijke begrafenis ontzeggen of door den aflat van den band der kerkelijke regels en der kerkelijke straffen bevrijden. Met God verzoenen en van Hem verwijderen kan alleen het eenvoudige gebruik of misbruik van het geloof, der hoop en der liefde. Wie met God verzoend is door de sacramenteele genade en de liefde, wordt niet meer met God verzoend door de meening of de erkenning van den Paus. Evenmin wordt iemand door het banvonniss

van den Paus meer van God verwijderd (dan hij het inwendig al is). Het zou hem niet geoorloofd zijn te verbannen wanneer hij daardoor meer van God verwijderde. Het is hem niet geoorloofd iemand tot een nog grooteren zondaar te maken" (773 sq.). De kerkelijke ordeningen binden niet „ad peccatum mortale". „Wanneer de Paus in de dingen die tot het zuiver goddelijke recht behoren, b.v. inzake de liefde tot God, niets kan voorschrijven, dan kan hij ook niet onder straffe van doodsonde voorschrijven dat zijne „canones" worden gehouden. Daarom zijn de „canones" aanwijzingen en raadgevingen voor de wijzen" (808 prop. 21.). Gansfort noemt als voorbeeld het decreet van Paus Pius II over het aluin ¹⁾, wanneer hij zegt dat de kerkelijke overheid in dingen, die niet reeds als zoodanig geboden of verboden zijn, de gewetens niet onder doodsonde kan verplichten (755 sq.).

Men moet wel gehoor geven aan de voorschriften der kerkelijke overheid, maar alleen voor zoover zij heilzaam schijnen. Het is hier als met de voorschriften van den geneesheer. De Paus moet een verstandige en getrouwe dienstknecht zijn, zooals een bekwame en nauwgezette arts voor een zieke. Gelooft de zieke, dat het medisch recept niet baat, dan behoeft hij zich daaraan niet te houden. Precies zoo is het met de geboden der Pausen. Ieder is ten allen tijde in zóóverre verplicht een voorschrift op te volgen als hij van het opvolgen heil verwacht. Wanneer men in twijfel verkeert over de doelmatigheid van een wet, dan zoeken men raad bij een wijs man (754, 767). De geestelijke macht der kerk berust op een verdrag. De verhouding tusschen overheid en onderdanen is die eener vrije overeenkomst (752, 765). „Elke onderwerping moet vrijwillig zijn, maar men moet zich niet onderwerpen dan alleen met overleg. Bij het overleg zal men evenwel op de oorzaak en het nut zien. Zijn nu de oorzaak en het nut van zoodanigen aard dat zij hem die overlegt, vóór het aangaan van het contract, tot dat contract kunnen bewegen, dan ontbinden zij tegelijk hem die de verplichting heeft aanvaard, wanneer de andere partij haar belofte niet houdt" (765). Wessel meent dat de bedelorden verstandig handelen wanneer zij jaarlijks de verkiezing vernieuwen, ofschoon zij niet ieder jaar een nieuwen

¹⁾ Vgl. over dit decreet: N. C. Kist, *Sluikhandel eene doodsonde*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenissen*, Deel 6, 1835, blz. 171—188 en daarvan o. a. blz. 187 vg.; Pastor, *Geschichte der Päpste*, Bd. II, S. 182ff., 467.

leidsman aanwijzen. Daardoor is immers de mogelijkheid gegeven, dat men een ander kiest, wanneer men meent, dat men zich aan den vorigen leider niet veilig kan toevertrouwen (765). De geestelijkheid is er om de leden der kerk op te bouwen in het geloof (768 sq.). Beide partijen, de overheid zoowel als de onderdanen, zijn verplicht de bepalingen van het verdrag na te komen. Verliest de kerkelijke overheid het doel waarom de overeenkomst werd aangegaan uit het oog, dan kunnen de „subditi” het contract verbreken. „De herder is aangesteld om de kudde Gods te weiden. Maar omdat de te weiden kudde verstand en een vrijen wil heeft is zij niet geheel en al aan de macht van den herder overgegeven, zoodat niets van haar zou worden geeischt als den herder te gehoorzamen. Het schaap moet immers zelf weten waardoor het gevoed, waardoor het vergiftigd wordt en hoe het de hem zelfs door den herder toegedachte verderfelijke vergiftiging kan vermijden. Volgt het in zulk een geval den herder, dan is het niet te verontschuldigen. Het volk moet dus den herder naar de weide volgen. Wanneer hij het evenwel niet weidt, dan is hij geen herder en dan is ook de kudde niet verplicht hem die tegen zijn plicht handelt te gehoorzamen” (753). Uitdrukkelijk leert Gansfort, dat het plicht kan zijn tegen de kerkelijke overheid in verzet te komen, en zelfs haar af te zetten. Uit het woord van Jezus: „De Schriftgeleerden en de Farizaeërs zijn gezeten op den stoel van Mozes. Daarom, al wat zij u zeggen dat gij houden zult, houdt dat en doet het”, trekken vele prelaten der kerk een verkeerde conclusie. Zij meenen namelijk dat hun krachtens dit woord een zóódanige authentieke macht is gegeven, dat zij hun toehoorders kunnen binden datgene te doen en te houden wat zij zeggen. Anderen dwalen waar het de beteekenis dezer woorden betreft, doordat zij in het „al wat zij u zeggen dat gij houden zult, houdt dat en doet dat”, de meest omvattende machtsbedeeling meenen te moeten zien. Evenwel laten dezulken zich gemakkelijker tot de juiste opvatting brengen, omdat het gemakkelijk valt in te zien dat men niet verplicht is al hun woorden te houden en er naar te handelen. Want in geen geval moet men woorden, die van hun ontrouw getuigenis afleggen, gehoor geven (759). Men moet vooral niet oppervlakkig heen lezen over wat Paulus in het der tiende hoofdstuk van den Brief aan de Romeinen schrijft over de verhouding tot de overheid. Wanneer het volk ten tijde van de

vervolgingen in het Romeinsche keizerrijk, in vrome gezindheid vertoornd, de wapenen tegen de keizers had opgenomen en op die wijze de razernij der keizers had beteugeld, dan zou het in zulk een oproer niet doodelijk hebben gezondigd (768 sq.). Ieder, die een gebod uitvaardigt, wil, dat men hem zal gehoorzamen, maar ieder, die iets beveelt, wil dat niet door denzelfden geest gedreven. Een heilige prelaat eischt gehoorzaamheid, omdat hij den vooruitgang wenscht van hem die gehoorzaamt. Een verdorven prelaat wil, dat zijn onderdanen zullen gehoorzamen, opdat hij naar willekeur zou kunnen heerschen. Sommigen die deze dingen niet vermogen te onderscheiden, zijn zoo dwaas te beweren, dat men in ieder geval heeft te gehoorzamen. Alsof het aanbeveling verdiende onder alle omstandigheden van eigen wil af te zien! Met dwalenden, onreinen en ongewijden kan men onmogelijk vrede hebben (757). Wanneer het leven der kerkelijke leidslieden zóó aanstootelijk is, dat zij meer door hun voorbeeld bederven dan door hun woord opbouwen, moet men hen niet langer dulden, want zij zitten in dat geval niet op den stoel van Mozes maar op dien des verderfs (750). Zoodra de kerkelijke leidslieden de leiding onwaardig blijken, moesten zij liever worden afgezet (765). Het volk is volkomen gerechtigd zich tegen een verdorven clerus te verzetten, want niets doet de kerk meer schade dan een clerus die verdorven is (762 sq., 769). Wie het voorbeeld van Jezus wil volgen, wete dat de Heer, toen hij zijne woorden tegen de Farizaeërs en de Schriftgeleerden sprak, reeds bereid was het kruis op zich te nemen. Wie zijn voorbeeld niet volgen wil, mag de ergernissen rustig laten opgroeien (763 sq.).

Ten slotte vindt alle dwaling, willekeur en onbeschaamdheid der prelaten haar oorsprong in de slechtheid en dwaasheid van het volk. Dit blijkt b.v. uit de geschiedenis van Johannes den Dooper. Wanneer de meerderheid van het volk zoo verstandig was geweest als Johannes de Dooper, dan zou men den koning alleen op voorwaarde dat hij zich beterde de regeering hebben gelaten (769 sq.). Wanneer de prelaten hun macht nutteloos bedienen, dan kunnen zij soms, om grooter onheil te verhoeden, geduld worden, maar de „subditi” hebben het recht onwaardige hoofden af te zetten.

§ 4. De sacramenten.

Voordat wij Wessel's beschouwingen over de sacramenten bespreken, moeten wij eerst stilstaan bij zijn uiteenzettingen betreffende de drievoudige macht, die er in de kerk wordt gevonden. Gansfort onderscheidt namelijk de „jurisdictio papalis”, de „ordo clericalis” en de „adoptio filialis”. Van deze drie heeft de „adoptio filialis” verreweg de meeste beteekenis. De „ordo clericalis” en de „jurisdictio papalis” zijn er om de „adoptio filialis” (881). Deze laatste „potestas” vindt Gansfort terug in die teksten, waar Christus tot Petrus spreekt: „Ik zal u geven de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen en zoo wat gij zult binden op de aarde zal in de hemelen gebonden zijn en zoo wat gij ontbinden zult op de aarde zal in de hemelen ontbonden zijn” en waar Christus, na zijn opstanding, niet aan één persoon maar aan een gemeenschap de sleutelen gaf toen hij op hen blies en zeide: „Ontvangt den Heiligen Geest. Zoo gij iemands zonden vergeeft dien worden zij vergeven, zoo gij iemands zonden houdt, dien zijn zij gehouden” (891). De „clavis ecclesiae” die Christus aan Petrus gaf is het „ministerium perfectae charitatis” d.i. van de volkomen liefde, die door den Heiligen Geest in de harten der geloovigen is uitgestort (880). Alle rechtvaardigen hebben dus de sleutelmacht en kunnen krachtens de liefde de zonden van berouwhebbende zondaren vergeven.

Naast de „jurisdictio papalis”¹⁾ kent Wessel de „potestas clericalis”. Alleen de priesters hebben het recht en de macht de sacramenten uit te deelen (897). „Consecratio est ordinis” (818). De bediening van het sacrament is „officium sacerdotalis ordinis”. Christus is reëel in het sacrament des avondmaals tegenwoordig, maar alleen de priesters hebben de macht dit te bewerken (697). Tot verheerlijking van zijn naam, tot stichting der geloovigen doopt Christus ook door zondige geestelijken (581).

¹⁾ Vgl. over de „jurisdictio papalis” § 3.

Bij de consecratie in de mis is Christus waarlijk tegenwoordig, mogen ook de priesters dikwijls zondig, bedorven en godslasterlijk zijn. De priester behoudt ook wanneer hij slecht en verdorven is, de macht tot consecreeren (697). Zoodoende staat ieder geloovige onder den invloed van de door de kerk gegeven sacramenten. Daarnaast leert Wessel evenwel, dat de geloovige de wezenlijke gemeenschap met Christus ook smaken kan zonder sacrament. De kerk schenkt de sacramenten door de priesters, maar de apostelen ontvingen allen de zalving des Heiligen Geestes. Hieruit volgt dat de sacramenten als uitwendige handelingen naast de onmiddellijke gemeenschap met God en met Christus zonder beteekenis zijn. Het uitdeelen en ontvangen der sacramenten in de kerk is met de „ordo clericalis”, de onmiddellijke gemeenschap met God en met Christus met de „adoptio filialis” gegeven (775).

De sacramenten werken „ex opere operato”. Zij deelen de genade mede, wanneer men tenminste geen hinderpaal in den weg stelt (38, 894). Voor zoover men hen vroom ontvangt zijn zij steeds werkzame genademiddelen (776). De priesters kunnen de genade niet mededeelen krachtens „imperium”, maar alleen krachtens hun „ministerium”. Petrus en alle apostelen hadden op aarde de macht te binden en te ontbinden. Maar deze macht hadden zij krachtens hun priesterlijken dienst, niet krachtens de macht der jurisdictie. Zij konden de sacramenten bedienen, en zij, die deze vroom ontvingen, werden verlost van de banden der duivelsche gevangenschap. Evenwel kon Petrus niet wien hij maar wilde van den band des duivels verlossen of met den band des duivels binden. Alleen Christus doopt in den Heiligen Geest, gelijk hij het is die „imperio” bindt of ontbindt (771). De dienaar der kerk verzorgt den uitwendigen dienst der sacramenten, maar de uitwerking en de vrucht laat hij over aan Hem, die het hart doorziet (804 prop. 15, 843). God is het, die de genade meedeelt (795). God werkt in het verborgene door het sacrament naar de gesteldheid van hem, die het ontvangt (897). Het hangt niet van den priester af in welken graad de genade door het sacrament wordt medegedeeld; het is niet aan den dienaar der kerk te bepalen, hoeveel genade hij die het sacrament van den doop of der eucharistie ontvangt en in meerdere of mindere mate gedisponeerd is, verkrijgt (803 prop. 4). Honger en dorst naar de

levendmakende spijs en drank is de rechte gemoedsgesteldheid voor de uitwerking van het sacrament. Hoe meer iemand begeert, des te meer zal hem ten deel vallen. Dit moet niet aldus worden opgevat alsof de genade van het verlangen naar het sacrament als van het willen en loopen van den mensch afhankelijk is en naar verdienste wordt uitgedeeld, maar toch kunnen altijd alleen de hongerenden en de dorstenden met goederen verzadigd worden (817). De sacramenten zijn altijd instrumenten van het geloof, dan altijd werkende als het geloof actief is. Zooals de instrumenten, wanneer de kunst slaapt, krachteloos zijn, zoo zijn ook de sacramenten voor een slapend geloof werkeloos. Het zijn niet gegeven geld, niet de priester, niet de mis, niet het offer, maar het deelnemen en de gemeenschap die de verlossing en vergeving deelachtig maken. Toen Christus de eucharistie gaf tot verlossing en vergeving, stelde hij de vergeving in de vroomheid zonder eenige boetestraf. Want het eten brengt hem, die waardig eet, de vrucht van het lijden; het is de gemeenschap aan zijn lichaam en bloed tot vergeving en verlossing (818). De mensch moet de banden der goddeloosheid verbreken. Dit kan de priester zoomin als de Paus, tenzij dat de zondaar, door God geholpen, het juk, dat hij met de goddeloozen draagt, van zich afwerpt. De priester kan dienaar des woords zijn en prediker, zoodat de mensch daardoor tot bekeering wordt gebracht, — de priester kan de bekeering wenschen en er om bidden, maar de bekeering bewerken en dus in de gemeenschap der vromen opnemen, kan hij niet. God heeft geen sacramenten gegeven waardoor de geloovige zonder meer tot bekeering wordt gebracht, maar wel sacramenten waardoor degene, die bekeerd is wordt gebaat (776). Wat de werking der sacramenten betreft, leert Gansfort, dat deze berust op een goddelijke belofte, krachtens welke God Zich als door een verdrag verplicht heeft de genade mede te deelen wanneer het sacramentele teeken gegeven is. In verband hiermede spreekt hij van een „pactum sacramentale” (897).

Over het zevental der sacramenten spreekt Wessel nergens. Hij behandelt den doop, het avondmaal en de boete, maar kent ook het huwelijk en de priesterwijding als sacramenten (446, 697, 775, 881). Wat den doop betreft, deze neemt alle zonden, die vóór den doop zijn bedreven, weg. Evenwel kan de doop den mensch niet zuiveren zooals de wet der louterende rechtvaardig-

ging dat doet. In dit leven is de mensch nooit vrij van de zonde. Al wordt het verleden in den doop ook nog zoozeer zonder boete vergeven, wanneer het verleden in zoo sterke mate behaagt dat men bij een gunstige gelegenheid tot dat verleden terugkeert, zou men niet van zonde gezuiverd worden, zelfs al werd men door Petrus zelf gedoopt (841 sq.). De doop is een sacrament, waardoor het kind des toorns en der duisternis een kind van God kan worden en uit den dood tot het leven kan terugkeeren (803 prop. 5). Door den doop wordt de zondaar op den weg des heils gebracht (574, 679). God's werken is niet aan bepaalde menschelijke handelingen gebonden. De zonden kunnen niet door water worden weggenomen (775). Bij den doop wordt de ongeloovige noch om het woord der belijdenis, noch om het woord van het sacrament, maar om het woord van God die spreekt gerechtvaardigd, levend gemaakt, in en uit het geloof levende (746). De priester reinigt niet bij den doop maar bevochtigt met water. Christus doopt in den Heiligen Geest, want het is zijn doop, niet die van Johannes of Petrus of Paulus of Apollos (794 sq.). De sacramentele doop is niet voor herhaling vatbaar (92).

Uitvoeriger handelt Gansfort over het avondmaal. Wessel erkent de transsubstantiatie. In de eucharistie is Christus zelf lichamelijk tegenwoordig, hij die, toen hij in Judea, Galilea en Samaria wandelde, de gebeden van allen verhoorde, de wenschen van hen die hem iets te vragen hadden en op wie hij vol ontferming neerzag, vervulde en wat meer is, menigmaal zonder dat hem dit gevraagd werd, door deernis bewogen de ellendigen vertroostte (695 sq.). Onder de gedaanten van brood en wijn is het heilige vleesch en het heilige bloed, is Christus waarlijk aanwezig (673). Door de consecratie van brood en wijn geschieden twee wonderen waardoor het verheerlijkte lichaam van Jezus op meerdere plaatsen tegelijk sacramenteel tegenwoordig is (700). Alle geloovigen moeten een groot vertrouwen in de spijs stellen, want het sacrament der eucharistie is gegeven, opdat de geloovigen zouden weten dat Hij de geloften en gebeden hoort, die zelfs lichamelijk voor hen die verlangend zijn aanwezig wil zijn („corporaliter cominus esse voluit desiderantibus”) (689, 695). Voor ieder, die niet onwaardig eet, is het sacrament der eucharistie het brood des levens, levend en levendmakend, vol van alvermogene kracht (690). Met den grootsten eerbied moet men het brood aanbidden

(690). Het brood, dat wordt voorgezet, is het zuiverste en hoogste beeld der liefde (148). „Zoo volkomen is Christus ons in het sacrament gegeven”, schrijft Wessel, „als hij ook in zijn lijden volkomen voor ons werd overgegeven, zoodat wat hij daar voor ons geofferd heeft ons werkelijk van nut is, wanneer wij in voortdurende overdenking van zijn lijden toenemen en het offer niet slechts zijn offer is, maar het onze, de gerechtigheid of de gehoorzaamheid niet slechts de zijne maar de onze. Dan kunnen wij vol vertrouwen en met vertrouwen in onze zaak voor den rechterstoel treden, omdat wij door dit offer Gode meer welgevallig geworden zijn, dan wanneer wij nooit gevallen waren. Want gelijk de apostel besluit, dat allen gestorven zijn, wanneer Christus voor allen gestorven is, zoo mag men ook concludeeren: wanneer Christus voor allen gehoorzaam geweest is tot den dood, dan zijn allen gehoorzaam geweest tot den dood en wanneer zij gehoorzaam zijn geworden, dan zijn zij ook rechtvaardig. Het lichaam des Heeren is dus overgegeven voor ons en zijn bloed is vergoten tot vergeving der zonden en tot verlossing der onderdrukten, overgegeven aan de vijanden tot volkomen overwinning in elken vorm van aanval die de vijand wenschte uit te voeren. En hoe meer het lichaam met alle lichamelijke en organische krachten, met al het inwendige d.w.z. het lichaam en het bloed, de geest en de klaarheid der geestelijke krachten voor ons was overgegeven en verlaten, des te meer is ons dit ook geschonken. En opdat wij een niet gering onderpand dezer eeuwige genade zouden hebben, is het ons gegeven in het sacrament, gegeven, niet op een onvolkomene en onvolmaakte wijze, maar zoo volkomen in het sacrament als in de werkelijkheid. Om te beseffen met welk een gevolg, moet men overwegen met welk een liefde, gemakkelijkheid, met welk een vrijgevigheid, met welk een geschiktheid en gunst! Wat getuigt van meer liefde dan steeds tegenwoordig te zijn? Welke wijze is gemakkelijker dan die, waarbij men dit met een woord bewerkt? Wat is vrijgeviger dan zichzelf te schenken? Wat is geschikter dan dit te doen door wittebrood en wijn? Wat bewijst meer gunst dan dit, dat hij in alle behoeften der zwakken hulpvaardig tegemoet komt?” (693 sq.). Uit deze laatste woorden blijkt, dat de priesters het sacramentele woord hebben, waarop reël en waarachtig het effect volgt. Het sacramentele woord is evenwel het woord Gods, dat het woord van den priester

geschonken is (38). Christus is in het sacrament des altaars gegeven door het „officium” der priesterlijke ordening (696).

Naast de hier beschreven opvatting van de eucharistie staat bij Wessel een andere. Deze andere beschouwing komt duidelijk uit in de volgende woorden: „Ik zeg niet dat het ieder christen mogelijk is Christus, wanneer de christen dat wil, sacramenteel in de eucharistie tegenwoordig te hebben, want dit is alleen aan de priesters gegeven. Maar dit zeg ik, dat de Heere Jezus voor hem, die zijnen naam overdenkt, waarlijk tegenwoordig is en dat niet alleen in zijn Godheid, maar ook in zijn vleesch en bloed en geheele menschheid. Want wie twijfelt er aan dat Jezus dikwijls lichamelijk bij de geloovigen in hun strijd aanwezig is, zonder dat hij daarom den zetel ter rechterhand Gods in de hemelen verlaat? Wie zou betwijfelen, dat dit tegelijk buiten en in de eucharistie kan gebeuren?” (697). Het is Christus’ gezegenden naam gegeven, dat hij, wanneer iemand, waar dan ook, in zijn naam zijner gedachtig is, lichamelijk tegenwoordig is in dengene, die zijner gedenkt, gelijk ook degene, die hem gedenkt in Christus is, zoodat wanneer de christen ¹⁾ zelf naar den inwendigen mensch in Christus is, altijd de geheele Christus, naar zijn Godheid, maar ook naar zijn menschheid, naar den uit- en inwendigen mensch, voor hem lichamelijk aanwezig is en dat door de kracht der genadegaven, de kunst der wijsheid en de volheid van zijne vrijgevigheid (660 sq., 696, 697 sq.). Naar aanleiding van deze beschouwing schrijft Wessel zelf: „ik meen niet in deze opvatting te dwalen, maar wanneer ik toch dwaal, zal ik de dwaling niet gering schatten indien zij voor de vroomheid bevorderlijk is” (698).

Wanneer Christus zegt: „tenzij dat gij het vleesch van den Zoon des menschen eet en zijn bloed drinkt, zoo hebt gij geen leven in uzelve”, dan denkt hij, wanneer hij over het leven spreekt, aan het leven van den inwendigen mensch, het leven in den Heiligen Geest. Hieruit concludeert Gansfort, dat ook het eten inwendig moet worden opgevat (676). Uit het feit, dat niemand het leven heeft, wanneer hij het vleesch van Christus niet heeft gegeten en zijn bloed niet heeft gedronken, maakt Wessel de gevolgtrekking, dat iedere waarachtige geloovige zijn lichaam en bloed heeft genoten (143, 680). Telkens noemt hij Christus het levende brood, dat hij begeert te eten (338, 353, 378, 382). Voor allen, die geloo-

¹⁾ Lees: christianus.

ven, is Christus waarlijk spijs, die met de oogen van het innerlijke leven moet worden beschouwd en in liefde moet worden gegeten, niet met de tanden moet worden verteerd (686 sq.). Het sacramentele eten heeft wel eenige beteekenis (143). Ieder, die overtuigd is, dat het heilige vleesch en het heilige bloed door God's almacht reëel onder de gedaanten van brood en wijn aanwezig zijn, ervaart iets van de geestelijke dingen, tenzij dan dat men met een dor gemoed gelooft en eet (673). Evenwel staat het sacramentele eten ver beneden het geestelijke. Het verschil tusschen het sacramentele en het geestelijke eten moet, volgens Gansfort, hierin worden gezocht, dat het sacramentele eten zonder het geestelijke onvruchtbaar, ja, ten doode is, want het is in strijd met het voorschrift van Jezus, dat wij het brood moeten breken en den wijn moeten drinken tot zijne gedachtenis. Daarentegen is het geestelijke eten altijd vruchtbaar en ten leven. Ook is de geestelijke communie vruchtbaarder ¹⁾ dan de sacramentele in wat gegeten en gedronken wordt. Want in het eerste geval is er sprake van eten en drinken, in het tweede, tenminste voor zoover het de leeken betreft, alleen van eten. Het sacramentele eten is aan tijd, plaats en vormen gebonden en wordt alleen aan enkele personen toegestaan. Het geestelijke eten, dat uit een rein hart en ongeveinsd geloof voortvloeit, wijst geen liefde en geen geslacht af en kan ten allen tijde en overal plaats grijpen. Het sacramentele eten is dikwijls schadelijk; het geestelijke altijd vruchtdragend en heilzaam (147, 148 sq., 369, 696). Het ware eten is het geestelijke eten door te gelooven en te overdenken, wat de Heer Jezus ons gegeven heeft en voor ons heeft geleden (141, 147). De nadruk valt op de „commemoratio” (656). Daarbij hebben de leeken inwendig deel aan het genot van de kelk (149, 696, 704). Het lichaam en bloed des Heeren Jezus zijn, hoe heilig zij ook zijn mogen, vleesch en geen geest. Uitsluitend lichamelijk ontvangen, brengen zij den dood. De geest is het die levend maakt, het vleesch is tot niets nut, d. w. z., er is weinig aan het vleesch gelegen, hoe heilig het ook zijn moge. Maar de grootheid van het werk en de onuitsprekelijke liefde van Christus, dat is het wat levend maakt (673). Gelijk de uitwendige mensch met brood gevoed wordt, zoo ook de inwendige (671). De

¹⁾ Paulus, *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, a. a. O., S. 231 Anm. 4 leest ten onrechte „aliquando”. In het door mij gebruikte exemplaar van de uitgave van 1614 staat „aliquanto”.

„commemoratio” is bron van alle leven. Door haar ontvangen wij wijsheid, genade, gerechtigheid, heil, eeuwig leven (662, 665, 688). Wie zooals Maria Magdalena met geloovige liefde naar Christus verlangt, eet meer dan wanneer hij tienduizend maal aan het altaar uit de hand van den priester met een dor hart en een kouden wil, zij het dan ook in den staat der genade, de eucharistie ontvangt (703 sq.) ¹⁾.

Een soortgelijke gedachtengang treffen wij ook aan in zijn leer betreffende de mis. De mis is een offer en dat een herhaling van het offer van Christus aan het kruis (918). Gedurende de mis moet men overdenken, wat Christus voor ons gedaan en geleden heeft (659). Gansfort verwerpt het brengen van het misoffer uitsluitend voor bepaalde personen. Ook strekt de mis die voor meerderen tegelijk wordt gebracht, den enkeling niet minder tot nut, dan wanneer zij alleen en uitsluitend voor één persoon werd gebracht (819). Alles hangt af van de geestelijke gesteldheid van den geloovige. De genade wordt al naar den graad van het verlangen medegedeeld. Noch de „intentio” van hem die celebreert, noch het „arbitrium” van hem, voor wien gecelebreerd wordt, heeft waarde, maar alleen de „dispositio”, de geestelijke honger en dorst (81). De mis nut ons niet zonder onze eigen medewerking, zonder het „opus operantis”. Wij nemen des te meer deel aan de vruchten van het misoffer naarmate wij ons daartoe des te beter voorbereiden (918 sq.). De werkzaamheid der mis „ex opere operato” treedt op den achtergrond. De werking der mis is als die van de zon, die voor alle menschen schijnt. Ieder voor zich kan de zon tot zijn eigen zon maken door zich naar haar toe te keeren en zich door hare stralen te laten verwarmen. Zoo is het ook met de bron der genade in de mis. Iedereen kan daaruit putten, maar iedereen moet ook zelf daaruit putten. De genoegdoende werkzaamheid van het misoffer richt zich naar de ontvankelijkheid der deelnemers. Een mensch is ontvankelijk voor zoover hij begeert, ook wanneer geen priester voor hem celebreert. Omgekeerd, wanneer de geheele wereld voor iemand het offer bracht en die persoon had een inwendigen tegenzin, dan zou het weinig of niets baten, want de inwendige tegenzin stelt een hinderpaal in den weg. Wil men

¹⁾ De wijze, waarop Wessel zich de onderlinge verhouding van het geestelijke herdenken en het sacramenteel eten denkt, correspondeert met de reeds aangeduide verhouding van de „adoptio filialis” tot de „ordo clericalis”, de „communio sanctorum” tot de kerk als instituut.

olie in vaten gieten, dan moeten die vaten eerst leeg zijn (819). Mannen als Paulus de heremiet, Antonius, Macarius en vele andere anachoreten hebben, ofschoon er nergens uitwendig voor hen geofferd werd, het vleesch van den Zoon des menschen gegeten en zijn bloed gedronken. In dit alles verkondigden zij zichzelf den dood des Heeren (144, 677 sq., 700, 819 sq.).

Naast Wessel's avondmaalsleer moeten wij ook zijn leer betreffende het boetesacrament aan een afzonderlijke bespreking onderwerpen. Hierbij zal ons blijken, dat het sacrament der boete bij hem opgaat in de biecht en de priesterlijke vrijspraak. Gansfort beschouwt het berouw, de biecht en de genoegdoening niet als de drie wezenlijke bestanddeelen van het boetesacrament. Duidelijk komt dit bij voorbeeld uit in een beschouwing als deze. Gewoonlijk, zegt hij, beweert men dat tot het sacrament der boete in het geheel drie stukken behooren, te weten de „contritio”, de „confessio” en de „satisfactio”. Men zou dit niet zoo gemakkelijk poneeren wanneer men de beteekenis beseft van het woord van den psalmdichter: „Een gebroken en verslagen hart zult Gij, o God, niet verachten”. Want wat is een hart, dat volkomen berouw kent? Het is een hart, dat geheel en al gebroken is, uitmunt door een ootmoedige en deemoedige gezindheid. Wanneer nu iemand God een vroom en gewillig hart aanbiedt, dan is hij werkelijk reeds gerechtvaardigd en heeft hij God reeds genoegdoening gegeven tot vergeving van zijne zonden (789).

Inzake het berouw leert Gansfort, dat uitwendige rouw en zichtbare terneergeslagenheid voor de boete niet noodzakelijk zijn. Want de boete is evenals de zonde iets dat het inwendige leven betreft (692). Evenmin mag men met de Realisten ¹⁾ een volkomen berouw eischen van hen die het sacrament der boete wenschen te ontvangen. De „contritio” mag niet als voorwaarde voor de vergeving worden gesteld. Doet men dit wel, dan doet men in hooge mate te kort aan de vrijgevigheid en de genade van God. Bovendien legt men den zondaar een veel te zwaren last op. Want volkomen berouw is hetzelfde als gerechtigheid en wie volkomen berouw heeft is rechtvaardig en wordt niet eerst door het sacrament tot het leven gebracht („contritus ante sacramentum iustus”) maar wordt alleen in het aangezicht der kerk van de plicht

¹⁾ Vgl. hierover Joseph Göttler, *Der heilige Thomas von Aquin und die vortridentini-schen Thomisten über die Wirkungen des Buss-sakramentes*, Freiburg 1904.

om te biechten ontslagen (790). Het volkomen berouw kan zóó groot zijn dat het alle schuld en straf uitdelgt. Het is een moment in de liefde (791), heeft slechts waarde voor zooveel de liefde aanwezig is, en is het zekerste teeken dat alle zonde is vergeven en de straf is kwijtgescholden. Evenwel is deze vorm van berouw niet de meest voorkomende vorm. Het gewone berouw is zwak, zonder uitgesproken begeerte om het goede te doen en het kwade na te laten (910). De „*attritio*” bevat wel een zekere hoeveelheid liefde, want zonder liefde is berouw onmogelijk, maar het is onvolkomen berouw (911). Voor de ontvangst van het sacrament is de „*attritio*” voldoende (790, 897). Het berouw mag niet zóó zwak zijn dat men bij de eerste de beste gelegenheid weer wenscht te vervallen in de zonden waaraan men zich had overgegeven. Er moet iets aanwezig zijn van de begeerte dat men, ofschoon niet vrij van de zonde, voor het vervolg toch tegen haar wil waken (842). In den afkeer van de zonde moet er reeds iets zijn van een gericht zijn van den wil op God. Want de tegenzin tegen het kwaad vloeit voort uit de liefde tot God, al is deze ook in nog zoo geringe mate aanwezig (791) ¹⁾. Bij de ontvangst van het boetesacrament wordt de „*attritus*” door de priesterlijke absolutie „*contritus*”, dat wil zeggen, de rechtvaardigende genade wordt hem die biecht, indien hij het sacramenteel contract geen hinderpaal in den weg stelt, zoodat hij de beloofde genade kan opnemen, door het sacrament ingestort (897).

De biecht is in de Heilige Schrift gegrond, door Christus ingesteld en door de apostelen overgeleverd (888). Zij is goddelijk, maar er werden allerlei „kerkelijke” dingen aan toegevoegd die men in acht moet nemen (803 prop. 5). De scheiding van God kan zonder biecht door in Jezus te gelooven en hem aan te roepen worden weggenomen, zonder dat daarom de biecht wordt afgeschaft. Men is verplicht te biechten zoolang hogere plichten daaronder niet lijden, want de biecht is een sacrament en door het sacrament ontvangt men meer genade (775 sqq.). Van het rechterlijk karakter der handeling wil Wessel niet weten. „In het sacrament der biecht is de priester geen rechter of degene die de zonden vergeeft, evenmin als hij bij den doop degene is die reinigt.

¹⁾ Met de hier geteekende opvatting is wat Wessel elders schrijft eenigszins in strijd (777 sq.). Hier beweert hij dat men om waardig te biechten van te voren reeds door volkomen berouw gerechtvaardigd moet zijn.

Want gelijk de priester weliswaar met water bevochtigt, maar alleen Christus met den Heiligen Geest doopt, zoo is het ook bij de overige sacramenten. De priester verricht den zichtbaren dienst, maar hij oefent geen rechten der machtsvolkomenheid uit. Want het geestelijke leven, dat door de genade van den Heiligen Geest wordt bewerkt, wordt door niemand dan door Christus gegeven. De weldaad der sacramenteele absolutie in de biecht hangt niet van de rechterlijke macht van den priester af, zoodat de absolutie nietig zou zijn, als niet van zijn rechter verkregen, die door een anderen priester wordt uitgedeeld, wanneer iemand in vromen eenvoud en ongehuichelde vroomheid een ander, zonder de kerkelijke autoriteit te verachten, ergens anders biecht ¹⁾. Want niet de priester ontbindt de banden der zonden, maar Christus, gelijk ook niet de priester met den Heiligen Geest doopt, maar Christus. Want het is de doop van Christus, niet van Johannes of Petrus of Paulus of van Apollos" (794 sq.). „De sacramenteele biecht is naar haar vorm niet rechterlijk, zoodat de handeling van hem die biecht en van hem die absolutie geeft, wanneer een rechterlijke uitspraak en wel een gestrenge rechterlijke uitspraak van den biechtvader ontbreekt, niet inderdaad een waar sacrament zou zijn. Want voor de waarheid van het werkzaam sacrament is het voldoende dat degene die biecht trouw de waarheid zegt en de biechtvader, na de biecht te hebben aangehoord, zonder rechterlijke discussie absolutie geeft" (795). De biecht is niet noodzakelijk om vergeving van zonden te verkrijgen. Wanneer iemand werkelijk berouw kent, dan is hij immers reeds vóór de biecht door de genade gerechtvaardigd en een kind des lichts geworden. Iedere levende ziel, die haar zonde belijdt, kent God als den levenden God en is een tempe lvan den Heiligen Geest en geen tempel des duivels meer. Als de berouwvolle geloovige biecht, dan doet hij dat om zijn boetvaardige gezindheid te kennen te geven, wat meer is, zijn biecht is een teeken van reeds verworven schuldvergeving. Naarmate iemand onvolkomener leeft staat hij verder van het ware leven af. Daarentegen bezit iemand in zooverre het leven als hij werkelijk leeft. Ieder, die een afkeer van het kwaad heeft, komt tot het licht. Deze afkeer van het kwade is reeds teeken van leven. Bewijzen van den tegenzin tegen het kwaad zijn de biecht en de voldoening. Het is meer het licht lief te hebben dan de

¹⁾ De tekst is hier corrupt. De gegeven vertaling scheen mij nog de beste toe.

duisternis te haten. Meer dan de „contritio” is Gode de liefde welgevallig, waaruit de „contritio” geboren wordt; meer ook dan de „confessio” de „laudatio Dei”. Van hen, die reeds liefhebben, mag men niet beslist de uitingen van hun afkeer van het kwaad als daar zijn de biecht en de genoegdoening eischen. Maar men moet de zoodanigen in den reeds door hen bereikten geestelijken toestand trachten te hulp te komen. Wanneer zij biechten dan doen zij dat niet om de vergeving der zonden te verkrijgen, want zij zijn reeds gerechtvaardigd (777 sq.).

Uit dit alles blijkt, dat Wessel de beteekenis der priesterlijke absolutie niet bijzonder hoog stelt. Wel bestrijdt hij het sacramentele karakter der absolutie niet, ook ontkent hij de werking „ex opere operato” niet (897), maar zijn leer der „adoptio filialis” geeft ook hier zijn beschouwingen een eigenaardig spiritualistisch karakter. Wij hebben reeds opgemerkt dat alle rechtvaardigen de sleutelmacht bezitten en krachtens de liefde de zonden van berouwhebbende zondaren kunnen vergeven. Wat deze „potestas” betreft, bestaat er geen verschil tusschen geestelijken en leeken. In het huis des Heeren doet de getrouwe en verstandige dienstknecht alles in overeenstemming met den wil van zijn Heer en al wat hij doet wordt door zijn Heer bevestigd. Deze bevoegdheid bezit hij niet krachtens de „potestas” der wijding („ministerium”), maar alleen krachtens de liefde die door den Heiligen Geest in zijn hart is uitgestort. Op zichzelf beschouwd, afgezien van de „potestas” der wijding, staan Bisschoppen en priesters hier niet hooger dan vrome leeken, zelfs niet dan vrome leeken van het vrouwelijk geslacht. Wanneer hij den wil van God kent en van liefde vervuld is, kan een leek even goed als een priester bepalen of iemand rein is of niet. Krachtens de „adoptio filialis” neemt de vrome leek elken geloovige in de gemeenschap op en sluit ieder die de liefde mist buiten. Ook kan hij dengene, wiens hart van liefde brandt, weer in de gemeenschap opnemen. Op grond van deze sleutelmacht kunnen alle waarachtige geloovigen het oordeel van God uitspreken en berouwhebbende mede-christenen de zonde vergeven. Evenwel oefenen zij hun recht tot binden en ontbinden eerst uit na het oordeel van God, m. a. w., zij erkennen een reeds door God voltrokken gebeurtenis (772 sqq., 891). Gansfort leert dat de priesters bij de priesterlijke absolutie alleen een uitwendigen dienst verrichten (868). De „adoptio filialis” staat boven de

„ordo clericalis”. In de biecht werkt de priester het „ministerium”, God het „mysterium” (795). Eigenlijk is het alleen God, die de zonden vergeeft (897). De uitwerking der sacramenten is bij Hem, die de harten kent van hen, die deze ontvangen, en Hij geeft de absolutie, niet de dienaar (842 sq.). Wessel stemt met Augustinus in, wanneer hij zegt, dat het al dan niet vergeven der zonde alleen aan God is. De kerk heeft daaraan deel gekregen, doordat zij den Heiligen Geest bezit die vergeeft of niet vergeeft, al naar dat men deel heeft aan de liefde (898). Doordat de priesters het sacrament bedienen waaraan God de vergeving der zonden heeft vastgeknoopt, vergeven ook de priesters evenwel in zekeren zin de zonden (868).

Zeer onredelijk spreken diegenen over het sacrament der biecht, die de met haar verbondene satisfactie voor een wezenlijk bestanddeel van de boete houden. Ten eerste, omdat zij de volle werking van het sacrament niet beseffen, want zij loochenen, dat de vergiffenis van den hemelschen koning voldoende is voor de vergeving der zonden. In de tweede plaats, wijl zij de beteekenis van het woord der absolutie verdraaien, want zij zeggen „ik vergeef” en binden tegelijk dengene die biecht en laten hem gebonden heengaan. En eindelijk, en dit is wel het ergste, brengen zij het geheele sacrament in gevaar, doordat zij de eigenlijke werking verschuiven tot op het oogenblik dat de opgelegde boete geheel voltooid is. Wanneer nu een tot zonde geneigd mensch in den tusschentijd waarin de werking van het sacrament nog niet voltooid is weer valt, dan is het gevolg, dat het geheele sacrament krachteloos wordt gemaakt, omdat in een wezenlijk deel van het sacrament een hinderpaal in den weg was gesteld. Want wat een wezenlijke eenheid vormt gaat door de vernietiging van ook slechts een enkel gedeelte geheel te niet. Men moest dus inzien welk een valstrik men den geloovigen spant, wanneer men de werking van het sacrament over een geruimen tijd uitstrekt (796). Totdat hij beter onderricht wordt houdt Wessel het er voor, dat de straf tegelijk met de vergeving der zonde wordt kwijtgescholden (894). De „satisfactio operis” is geheel overbodig en vervalt. Voor zoo veel God van zonde vrijspreekt, voor zoo veel spreekt Hij ook vrij van straf (843). Juist omdat de boetvaardige de goddelijke vergeving der zonden ontvangt is de grond voor bijzondere boetestraffen vervallen (882). Vergeving, die iemand niet straffeloos

stelt, is geen vergeving (797). Maria Magdalena heeft toch waarlijk nadat hare zonde vergeven was geen straf meer gedragen! (801). Als men zegt dat de eeuwige straf vergeven is en de tijdelijke niet, dan beteekent dat niets anders dan dat de straf niet geheel vergeven is. Maar waarom zou God, wanneer Hij de eeuwige straf kwijtscheldt, niet ook de tijdelijke straf kwijtschelden? (797 sqq.). Door aan te nemen, dat er altijd nog tijdelijke straf overblijft, maakt men dengene, die boete doet, ongelukkig. Ja, strict genomen is wat de decretisten en de predikers over de genoegdoening als het derde stuk van het sacrament der boete leeren, een godslasterlijke dwaling die tot vertwijfeling voert (801 sq.). Bovendien verkleint men het werk van Christus en doet men te kort aan de waarde der sacramentele vrijspraak (796, 802). Dat men geen satisfactie mag opleggen, blijkt vooral uit de houding, die de vader tegenover den zoon aanneemt in de gelijkenis. Hij tuchtigde hem niet maar ging hem tegemoet, viel hem om den hals, kuste hem, weende van vreugde, deed hem een ring aan den vinger, trok hem een kleed aan, liet het gemeste kalf slachten en een feestmaal aanrichten. De volledige terugkeer tot God is de eenige, ware vrucht der boete. Deze bekeering is als zoodanig ook genoegdoening (796). Wanneer iemand tot God terugkeert, dan mag men alleen van hem eischen dat hij niet meer zondige maar God volkomen liefhebbe. De biechtvader moet als „minister sacramenti” geen boetewerken opleggen. Wel kan hij het doen als raadgever („consiliarius”) ter bevordering van een deugdzaam leven. Maar degene, die biecht, is in zijn geweten volstrekt niet verplicht de raadgevingen van zijn biechtvader op te volgen (803 sq.). Wat Wessel onder tijdelijke straffen verstaat zijn de belemmeringen voor den zoon die hem ver houden van den kus des vaders (808 prop. 16). De tijdelijke straffen vinden bij hem haar grond in de onvolkomenheid der liefde. De liefde is nog niet wat zij zijn moet (798, 894, 901). Worden den boetelingen lichamelijke kastijdingen opgelegd, dan kunnen deze ongetwijfeld van nut zijn (792). Vasten en geeseling hebben echter hoogstens een „corpus contritum” tengevolge. Daartegenover zegt de psalmdichter: „De offeranden Gods zijn een gebroken geest: een gebroken en verslagen hart zult Gij, o God, niet verachten”. Alleen een „cor contritum” is Gode welgevallig (801).

§ 5. Aflaaten vagevuur.

Bij de bespreking van Wessel's beschouwingen betreffende het boetesacrament is ons gebleken dat, naar de meening van Gansfort, de tijdelijke straffen tegelijk met de zonde worden vergeven en de persoonlijke satisfactie tot voltooiing der boete moet worden verworpen. Ook hebben wij gezien, dat de pauselijke jurisdictie alleen uitwendige aangelegenheden betreft, weshalve de Paus geen krachten zijn jurisdictie voor God geldende kwijschelding van straf kan schenken. Uit Wessel's polemieek tegen de „satisfactio” en het „imperium” vloeit zijn leer over den aflaat en het vagevuur voort.

Geen Paus of concilie kan iemand uit den schat der kerk verrijken. Zij kunnen alleen hem uit den schat der kerk verrijken, dien zij inwendig kunnen vernieuwen en op zóódanige wijze in liefde kunnen doen ontvlammen, dat de ware schat der kerk ook hem inderdaad een schat wordt. Kunnen zij dit niet, dan kunnen zij zoo iemand ook het bezit niet schenken. De Paus kan wenschen, bidden, bezweren, vertrouwen, aanbevelen, danken, misschien ook van tijd tot tijd iets door gebeden bereiken, maar hij kan niet naar volmacht uitrusten; hij kan de verdiensten niet uitdeelen. Christus is het, die den geloovige zijne verdiensten en het loon van zijn werk mededeelt. Het staat niet in de macht van den Paus aflaten te geven (810 sq.). Indien de Paus naar willekeur kon oordeelen en de waarde der vrome werken kon bepalen, dan zouden de grondslagen van de vroomheid der oud-vaders, die geloofden, dat men God alle dagen des levens in heiligheid en gerechtigheid moet dienen, worden aangetast, want dan zou men den Paus meer moeten dienen dan God (805, 806 prop. 26). Kon de Paus naar willekeur beslissen, dan was hij niet de stedehouder van Christus, maar Christus was zijn stedehouder, want dan hing het oordeel van Christus van zijn wil af (803 prop. 2, 806 prop. 27, 808 prop. 22). Ook zijn alle verdiensten, van welken aard ook, per-

soonlijk en bestaan niet op zichzelf, onafhankelijk van de persoon (815 prop. 14). Wessel bestrijdt de meening volgens welke de verdiensten der monniken op andere menschen zouden kunnen worden overgebracht. Het is immers zeer onwaarschijnlijk, dat zij, die het gevolg van hunne gebeden niet met zekerheid kunnen bepalen, maar dat aan God moeten overlaten, in staat zouden zijn van hun verdiensten en belooningen iets aan anderen mede te deelen. Zulke broeders zouden voorzigtiger handelen, wanneer zij dit niet deden, want het zou kunnen zijn dat dan de verdiensten noch voor henzelf, noch voor anderen voldoende waren (814, 815 prop. 2 sq.). De zonde wordt vergeven al naar dat iemand liefheeft (909). Alleen voor hem die volkomen liefheeft is deelgenootschap aan het hemelsche Jeruzalem mogelijk en daar de maat waarin men deel heeft aan het hemelsche Jeruzalem afhangt van de maat waarin men liefheeft, kan alleen Hij het deelhebben vaststellen die de liefde kan uitstorten (828 prop. 2, 5, 15). Volkomen aflaat is volkomen deelhebben aan het hemelsche Jeruzalem. De Paus kan niemand uit eigen macht in het hemelsche Jeruzalem inbrengen, want hij kan voor niemand volkomen straffeloosheid bepalen. Hij kan het alleen door trouwen dienst aan het Evangelie (811, 902). Niemand, noch de apostolische stoel, noch de Katholieke kerk kan, door welke bullen of aflaten ook, de vergeving vol maken. Dit kan alleen de liefde (798 sq.). „Een volkomen vergeving van zonden kan niemand schenken, die niet ook een volkomen aflaat kan schenken. Een volkomen aflaat kan evenwel niemand geven, die niet tegelijk datgene kan geven, wat daartoe noodig is, te weten: boete, berouw, genade, liefde, reinheid van hart” (808 prop. 14 sq.). En verder: „De heilige Petrus, de eerste Paus, heeft door den Heiligen Geest alle wegen en toegangen tot het Koninkrijk afgesneden, behalve den weg der tien trappen. Van dezen zegt hij dat hij overvloedig den toegang tot het Rijk van God en den verlosser verschaft. En dat niet door de autoriteit van den Paus die kan dwalen, maar krachtens het gezag van God's Geest, die in hem spreekt. Het schijnt derhalve, dat de Heilige Geest uitdrukkelijk op profetische wijze door Petrus den vorm der aflaten veroordeeld heeft. Want hij zegt uitdrukkelijk ¹⁾: „Wie niet bezit het ontvlieden

¹⁾ 2 Petrus 1 : 4 vgg.

van het verderf dat in de wereld is door de begeerlijkheid, naarstigheit, geloof, deugd, matigheit, lijdzaamheit, godzaligheit, broederlijke liefde, die is blind, van verre niet ziende, hebbende vergeten de reiniging zijner vorige zonden. Wie deze dingen bezit, hem zal rijkelijk toegevoegd worden de ingang in het eeuwige Koninkrijk van onzen Heer en zaligmaker Jezus Christus. . . . Deze bul, niet van den H. Petrus, maar van den Heiligen Geest zelf, door Petrus uitgevaardigd en door de kerk als kanoniek aanvaard, is de eenige zekere bul, die waarachtig aflaat schenkt en dat volkomen" (811 sq.). Over de volkomene aflaten wordt derhalve wel iets in de Heilige Schrift gevonden, maar wat wij daar vinden is, naar de meening van Gansfort, niet in overeenstemming met het gebruik onder het volk in zijn dagen. Het is iets geheel anders (811 sq., 885 sq.). De oude vaders spreken met geen woord over de aflaten, omdat een dergelijk misbruik in de dagen van Augustinus, Ambrosius, Hieronymus en Gregorius nog niet was binnengeslopen (886). De eigenlijke uitwerking van het aflaatwezen vinden wij eerst onder Bonifacius VIII. „Voorwaar", roept Wessel uit, „een waardig gezag, dat door de heiligheit van zulk een man werd bevestigd! Deze Bonifacius heeft drie groote dingen gedaan. Hij heeft Paus Coelestinus bewogen om afstand te doen van het Pausdom. Hij heeft den Paus tot meester aller dingen verklaard. Hij heeft de aflaten ingesteld. Hij is er ingekropen als een vos, hij heeft geregeerd als een leeuw, hij is gestorven als een hond" ¹⁾. En bovendien, behoorde de aflaat werkelijk tot de „regula fidei" en de apostolische traditie, dan kon het aflaatwezen toch niet eerst in het jaar 1300 aan het daglicht zijn gekomen! (889). Ook wijst Wessel er op, dat er in zijn tijd inzake den aflaat onder de theologen zoo goed als geen eenstemmigheid bestond. Men kon bijna geen twee personen aanwijzen, die er precies gelijk over dachten (884). Zulk een verward geloof heeft volgens hem niets Katholieks, maar sticht, omdat alles in de subjectieve meening der enkelen wordt opgelost, veeleer onrust en tweedracht (881).

De aflaat is alleen kwijschelding van die straffen, die een

¹⁾ Men vindt deze woorden ook bij Savonarola. Vgl. K. von Hase, *Neue Propheten. Drei historisch-politische Kirchenbilder*, in: *Gesammelte Werke*, Band V, Leipzig 1892, S. 146.

prelaat uit paedagogische overwegingen heeft opgelegd of in het algemeen kan opleggen, d. w. z., de aflaat is een zuiver uitwendige kwijtschelding van kanonieke straffen (773, 781). Gansfort wil niet alleen niets weten van een aflaat als kwijtschelding der tijdelijke straffen die, nadat de zondenschuld reeds vergeven is, hier of in het leven hiernamaals nog moet worden geboet, maar hij verwerpt ook de toerekening van aflaten aan de gestorvenen (833, 840). De kerkelijke aflaat is een misbruik der quaestoren en menigmaal een bedriegelijk vergrijp. Soms is de aflaat een onzuivere en bevleete onderneming van den Paus (803). Elders noemt hij den aflaat een leugen en een dwaling, waarin hij zich nooit heeft kunnen vinden (878, 889). De Roomsche curie heeft reeds heel wat dwalingen betreffende den aflaat onder de menschen gebracht en zij zouden, volgens Wessel, ook in zijn tijd naar voren treden, indien niet enkele ware theologen zich tegen de aflaten hadden verzet (879).

Gansfort ontkent, zooals wij zagen, dat er na de vergeving der zondenschuld en der eeuwige hellestraffen nog tijdelijke straffen overblijven, die hier of aan gene zijde van het graf moeten worden gedragen. Degenen, die in de genade gestorven zijn, worden alleen nog gestraft, voor zoover de geschonken genade nog onvolkomen is en voltooiing behoeft. Het vagevuur kan niet ten doel hebben dat daarin voor de op deze wereld niet geboete zondestraffen aan God's gerechtigheid voldoening wordt gegeven (797 sq.). Het vuur is niet „satisfactorius” maar „purgatorius”. De geloovige wordt reeds in dit leven gelouterd, maar het zuiveringsproces wordt in de toekomstige eeuw voortgezet en heeft ten doel de liefde en de kennis volkomen te maken (638, 831, 836). In het leven in deze wereld is de geringe wijsheid van ons geloof als een kiem, die moet uitgroeien tot het deelhebben aan de volkomene hemelsche heerlijkheid. Hier op deze aarde wandelen wij in het licht van den dageraad, maar wij gaan het volle zonnelicht tegen (906). Zoolang het hart onrein is zal niemand God's aangezicht aanschouwen (841). In het vagevuur worden de zielen als in een tusschentoestand van alle hen nog aanklevende zonde gereinigd. Degenen, die hier vertoeven, zijn uit den kerker der gevangenschap verlost, van het lichaam des doods en het vleesch der zonde bevrijd. Zij hebben de stem van den goddelijken

wetgever vernomen en hebben zich aangegord om den weg van God's bevelen te bewandelen. De loutering wordt voltrokken door liefde en begeerig verlangen naar God (833, 837). Niets zuivert de zielen zoozeer als toenemende liefde (838)¹⁾. Welke pijn zij ook moge te lijden hebben, wanneer de liefde niet vuriger wordt, wordt de ziel niet gelouterd. Christus heeft ontelbare smarten gedragen, zonder dat hij daardoor gereinigd werd, want hij was rein en behoefde het lijden niet; Lucifer zal ten eeuwigden dage smarten hebben te verdragen en zal toch niet worden gereinigd (199, 836, 838). Voelbare straffen zijn als zoodanig niet „purgatorisch”; alleen toenemende liefde tot God neemt de vlekken der ontslapen zielen weg (833). Het vagevuur is het verterende vuur, d. i. God die het goud loutert en harten en nieren proeft (835). Elders noemt Wessel het Evangelie van Christus het eenige, ware louteringsvuur (846 prop. 33) of de liefde tot God en tot Christus (849). „Ignis purgatorius est charitas” (904). „Wij moeten zóó liefhebben, dat wij niets zoeken dan alleen God. Zich aan deze wet te onderwerpen en haar op te volgen is gezuiverd worden” (861). Gansfort beroept zich voor zijn leer van het vagevuur op de Schrift en wel op 1 Cor. 3: 11—13. Wanneer de apostel hier spreekt over hout, hooi, stoppelen, zilver, vuur enz., dan moet men deze dingen figuurlijk opvatten (805 prop. 20, 22; 829 sq.). Het vuur is een geestelijk vuur, want de loutering is van zedelijken aard. „Mens”, „intelligentia” en „voluntas” worden er door gezuiverd (839, 904). Van een materieel vuur wil Wessel niets weten (831, 832 prop. 26, 27, 28; 834). Ook spreekt hij er zijn verwondering over uit, dat de leeraren van de nominalistische school zich niet meer aan het gezag der oude vaders laten gelegen liggen, waar deze uitdrukkelijk onderscheid maken tusschen een „punitorium” en een „purgatorium”. Zoo noemde bij voorbeeld Gregorius van Nazianze het vuur, dat Jezus op aarde was komen werpen²⁾, een vuur der loutering (850, 908). Zoolang de geloofige in zijn geestelijk verlangen nog niet waarachtig liefheeft, vervult een zeker gemis aan bevrediging de ziel met rouw (906). In zooverre kan men zeggen, dat het vagevuur een straf is, want

¹⁾ Wij lezen met Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 510 Anm. 2 „augmentum” en niet „argumentum”.

²⁾ Vgl. Lucas 12: 49.

alle buitengesloten worden van de „fruitio” is voor hem, die liefheeft, een straf (687, 827 prop. 3, 12). Wordt een begeerte afgewezen, dan bedroeft dit de ziel te meer, naarmate de begeerte zelf grooter is. Maar aan den anderen kant, als iemand die liefheeft weet dat hij wordt afgewezen omdat hij nog onwaardig is, zal hij des te meer van verlangen verteerd worden. Dit vuur kwelt meer dan alle materiele vuur en alle lichamelijke dood naarmate het uit een te vuriger verlangen bij hem die de begeerte koestert wordt geboren (833, 840, 847 prop. 34, 35). Het tijdelijk onttrokken worden aan de hemelsche aanschouwing van God, het uitstel der hemelsche zaligheid is straf. Naast de „poena damni” kent Gansfort ook een „poena sensus.” Er is in het vagevuur een zekere smart, maar deze zuivert niet (829 prop. 32).

De ontslapenen zijn in het vagevuur in zulk een toestand, dat wij ons, indien wij dien toestand kenden, zouden verheugen. Zij verkeerden in het geheel niet in een staat van ellende, leven niet onder de roede der pijniging of in het vuur, dat den duivel en zijn engelen bereid is, maar onder de leiding van een Vader, die hen onderricht en Zich verheugt in hun dagelijksche vorderingen (833 sq.). De zielen zijn hier zelfs gelukkiger dan Adam en Eva in het paradijs, want zij zijn in de genade bevestigd. Het gaat alleen nog maar om het uitbranden der „peccata venialia” (834, 894). Ofschoon zij God zelf nog niet zien, weten zij zeker dat zij Hem te eeniger tijd zullen aanschouwen (837, 861). Eigenaardig is, dat Gansfort de plaats van het vagevuur in het aardsche paradijs stelt (833 prop. 14). Wanneer Jezus tot den moordenaar zegt: „Heden zult gij met mij in het paradijs zijn”, dan moet bij het paradijs aan het aardsche paradijs en dus aan het vagevuur worden gedacht (837, 862 sq.). Ook de apostelen en martelaren moesten eenigen tijd in het vagevuur doorbrengen. Petrus, Paulus, Johannes en Jacobus zijn, evenmin als Stefanus, Laurentius of Vincentius, terstond na den dood met de kroon der zaligheid gekroond (857, 860). Ieder moet door de plaats der loutering heengaan, want niemand is in dit leven zóó volkomen, dat hij zonder zonde is (679, 870, 904 sqq.). Het is heilzaam voor de dooden te bidden gelijk het heilzaam is te willen wat God wil, en te bidden, dat geschiede wat Hij wil. Dit gebed voor de dooden opdat zij sneller tot de aan-

schouwing van God zouden komen, is de doop voor de gestorvenen (139, 851, 856 sq.) ¹⁾. Het nut der zielemissen leert Wessel alleen in dien zin, dat daardoor de zielen in het vagevuur de genade deelachtig worden, vlugger vooruit te gaan in inwendige volmaking (818 sq., 917 sqq.).

¹⁾ Vgl. 1 Cor. 15: 29.

§ 6. Maria vereering.

Uit tal van plaatsen blijkt dat Wessel diepe vereering voor Maria heeft gekoesterd (196 sq., 737 sq.). Christus werd uit de maagd Maria, die door den Heiligen Geest overschaduwd werd, geboren. Wat uit haar, die door God tot moeder gemaakt werd, geboren is, wordt terecht heilig genoemd (407, 539, 737). Maria is onbevlekt ontvangen (429). „Gij zijt de moeder van uwen eerstgeborene”, roept Gansfort uit, „den eerstgeborene van alle kinderen Gods, moeder derhalve van alle kinderen Gods. Wie heeft hem u geschonken door wien hij u al zijn broeders tot zonen heeft gegeven? Gij, die de moeder werd van Johannes, den discipel dien Jezus liefhad, gij zijt de moeder van al zijne broeders die bij het kruis staan en uw gekruisigden zoon liefhebben” (408). Na de herinnering aan God en den Zoon is het zoetste de herinnering aan de moeder Gods (221). Christus is in de geheele schepping als mensch de eerste, Maria is de eerste na Christus (170, 637). Aan Maria, door God verkoren, door den engel begroet, vol van genade, gezegend onder de vrouwen, overschaduwd met kracht van den Allerhoogste, aan wie God zoo groote dingen deed dat haar alle geslachten ten eeuwigen dage zalig spreken, de moedermaagd, werd, na haar zoon, alle macht gegeven in hemel en op aarde, opdat uit haar en door haar allen na haar ontvangen, gelijk allen uit de volheid van den Zoon putten. Zij, de koningin, staat ter rechterzijde van hem die vol is van genade en waarheid. Zij zelf is volmachtig en heeft gezag over allen. Zodoende zijn al het goede en alle weldaden voor alle menschen gelijk zij allereerst van den Zoon afhangen, zoo in de tweede plaats, gelijk het daglicht van de zon, van haar afhankelijk, die vol van genade is. Maria deelt als tweede alle genade uit zoodat op de geheele wereld niemand zonder haar goedkeuring den voet kan bewegen, een obool kan bezitten of een woord kan spreken (63 sq.). De geloovige moet dikwijls aan haar denken, haar innig vereeren en vol vertrouwen tot haar zijn toevlucht nemen (221).

DERDE DEEL.

DOGMENHISTORISCHE WAARDEERING VAN DE THEOLOGIE VAN WESSEL GANSFORT. ZIJN INVLOED.

§ 1. Dogmenhistorische waardeering van de theologie van Wessel Gansfort.

Wanneer wij de in het tweede gedeelte van dit boek gegevene uiteenzetting van Wessel's leeringen nog eens aan ons laten voorbijgaan, dan blijkt dat degenen, die Wessel voor goed-Roomsch-Katholiek hebben gehouden, de theologie van Gansfort verkeerd hebben beoordeeld. Tegen de opvattingen van mannen als Van Heussen en Friedrich moet worden aangevoerd, dat er in de godgeleerde beschouwingen van Wessel te veel kettersche elementen worden gevonden, dan dat men hem op goede gronden tot de waarlijk Roomsch-Katholieke theologen zou mogen rekenen. In strijd met de leer der kerk meent hij, dat Christus voor hem die gelooft buiten de eucharistie naar Godheid en menschheid lichamenlijk aanwezig is. Hij kent weliswaar inzake de objectieve werkzaamheid van het altaarsacrament een werkzaamheid „ex opere operato”, maar deze treedt geheel op den achtergrond om plaats te maken voor de subjectieve werkzaamheid van hem, die gelooft. De Paus en de algemeene conciliën kunnen in zaken des geloofs geenszins op onfeilbaarheid aanspraak maken, maar zijn in staat om te dwalen. De kerk heeft niet het recht geboden uit te vaardigen, die onder doodzonde verplichten. Alle rechtvaardigen hebben een bijzondere sleutelmacht. In het boetesacrament draagt de priesterlijke absolutie geen juridisch karakter. Om waarlijk absolutie te geven behoeft de biechtvader geen bijzondere jurisdictie; de macht der wijding is voldoende. Tegelijk met de zonde wordt

ook de tijdelijke straf kwijtgescholden. Voor de „satisfactio operis” is als derde deel van het sacrament in het boetesacrament geen plaats. De aflaat is alleen kwijtschelding der kanonieke straffen. In het vagevuur worden de zielen uitsluitend gereinigd van de haar nog aanklevende vergefelijke zonden. Daar worden geen straffen geboet voor zonden, die reeds in dit leven zijn kwijtgescholden. Het gebed voor de gestorvenen heeft alleen ten doel, dat de zielen de genade verkrijgen, dat hare innerlijke vervolmaking sneller worde voltrokken ¹⁾.

Zien wij hieruit, dat Wessel allerm minst van ketterijen kan worden vrijgesproken, de meening van Luther, Flacius en vooral van Ullmann, dat Gansfort in den grond der zaak voor een geestverwant van den Reformator van Wittenberg moet worden gehouden, is stellig evenzeer onjuist. Wel herinneren zijne opvattingen hier en daar, b.v. in zijn kritiek op den aflaat, aan wat wij daaromtrent bij Luther kunnen lezen, maar het verschil is over het geheel genomen te ingrijpend, dan dat men hem min of meer op één lijn met Luther zou mogen stellen. Wij bepalen ons tot de opsomming van een aantal punten, waarin hij beslist van Luther afwijkt. Gansfort heeft een geheel andere opvatting van den arbeid en bestrijdt het monnikwezen niet ²⁾. Nooit heeft hij er aan gedacht de kerk te verlaten. Volgens hem is de Paus door God tot hoofd der kerk gesteld. De sacramenten werken „ex opere operato”. Christus is in het sacrament des altaars waarlijk tegenwoordig, zoodat men de hostie moet aanbidden. Alleen de priesters hebben de macht te consacreeren. Het is volstrekt niet noodzakelijk, dat men het heilig avondmaal onder beide gedaanten ontvangt. De eucharistie is een offer. De priesters hebben krachtens hun ordening de macht in het sacrament der boete de zonden

¹⁾ Vgl. over een en ander: Paulus, *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, a. a. O., S. 245f. Over de Roomsche-Katholieke leer betreffende de kerk raadplege men o. a.: J. Delitzsch, *Das Lehrsystem der römischen Kirche*, Th. I, Gotha 1875, S. 62ff. e. e.; Loofs, *Leitfaden*, S. 538, 603ff. Over de leer betreffende het boetesacrament: Karl Müller, *Der Umschwung in der Lehre von der Busse während des 12. Jahrhunderts*, in: *Theologische Abhandlungen Carl von Weizsäcker gewidmet*, Freiburg 1892, S. 287ff.; Seeberg, *Duns Scotus*, S. 437f. Over den aflaat: Theodor Brieger, *Das Wesen des Ablasses am Ausgange des Mittelalters*, Leipzig 1897; dezelfde, *RE³, vox Indulgenzen*; H. C. Lea, *A history of auricular confession and indulgences in the Latin church*, Vol III, *Indulgences*, London 1896, p. 378 sq. e. e. Over de avondmaalsleer en de leer betreffende het vagevuur: J. Schwane, *Dogmengeschichte der mittleren Zeit*, Freiburg i. B. 1882, S. 475ff., 628ff.

²⁾ Vgl. *Opera*, p. 657.

te vergeven. De „attritio” is met de priesterlijke vrijspraak voldoende. De biecht is door Christus ingesteld. Er is een vagevuur. Het is heilzaam voor de zielen in de plaats der reiniging te bidden, opdat zij spoediger tot de aanschouwing God’s zouden geraken. Men moet de maagd Maria eeren en aanroepen. Nergens komt het verschil zóó duidelijk uit als in beider heilsleer. Volgens Wessel is de menschelijke wil vrij. De genade is bij hem de „*gratia infusa*” der Middeleeuwsche theologie. Niet het geloof rechtvaardigt, maar het geloof, dat door de liefde werkt. De rechtvaardiging is niet een voor rechtvaardig verklaren, maar een inwendige rechtvaardigmaking. Naar de meening van Gansfort zijn de na de rechtvaardiging verrichte goede werken verdienstelijk. Bij hem vindt men niet, zooals bij Luther, het volle begrip van het wezen der zonde als breuk in de persoonlijke Godsgemeenschap. De zonde is het verschil tusschen dat, wat wij zijn en datgene, wat wij zijn moeten. Voor hem staat niet de vraag „hoe kom ik vrij van mijn zonde” op den voorgrond. Hij kent niet de gedachte, dat de mensch absoluut niets tot zijn heil kan bijdragen en is zich de religieuze beteekenis der menschelijke onbekwaamheid tegenover God niet bewust. God en mensch werken samen. De „*gratia cooperans*” ontbreekt niet. Hoeveel nadruk hij ook op de verdiensten van Christus, op God’s genade, op het feit, dat al onze verdiensten slechts „*pannus menstruatae*” zijn, moge leggen, het synergisme blijft. In de christologie staat niet de verlossing van de zonde maar de voltooiing voorop. De gerechtigheid van Christus wordt niet toegerekend. Als „*sacerdos*” is Christus „*purgans*”. Bij Gansfort vindt men niet de verandering van een kind des toorns in een kind van God. Zodoende is het bij hem niet „waar vergeving der zonde is, daar is leven en zaligheid”, maar „waar liefde is daar volgt een met den graad der liefde corresponderende zaligheid”. Principiëel is vooral het verschil in opvatting van het geloof. Voor Wessel is het geloof op den langen heilsweg „*actus initiationis*”; bij Luther zijn geloof en heilsverzekering één en hetzelfde. Voor Wessel is de zaligheid eigenlijk iets toekomstigs; bij Luther is zij er reeds nu. Ten slotte is ook de Schriftbeschouwing bij Gansfort een geheel andere dan bij Luther. Hij houdt niet alleen de Heilige Schrift, maar ook de apostolische traditie voor geloofsregel. Het gezag der Schrift draagt bij Wessel een Middeleeuwsch-wettelijk karakter, terwijl de Bijbel voor

Luther was inwendig ervaren autoriteit. Een en ander hangt bij beiden ten nauwste met hun verschillend geloofsbegrip samen ¹⁾).

Bij dezen stand van zaken zou men er zich wellicht over kunnen verwonderen, dat Luther zich met zoo groote ingenomenheid over de geschriften van Gansfort heeft uitgesproken. Evenwel heeft Clemen ²⁾ er in dit verband terecht op gewezen, dat er verschillende verklaringen zijn te geven voor het feit dat hij in Wessel een geestverwant meende te mogen zien. Vooreerst was het in het algemeen een eigenaardigheid van Luther, dat hij in groote bescheidenheid overtuigd was zijn streven het karakter van oorspronkelijkheid te moeten ontzeggen. Vervolgens drukte hem in de dagen, waarin hij zijn voorwoord opstelde, het verlammeende gevoel geheel alleen te staan voor de taak, die hem op de schouders was gelegd. De vreeselijke gedachte, dat hij alleen de verantwoordelijkheid had te dragen voor een beweging, die steeds meer veld won en die uit den aard der zaak in allerlei zielen misverstand en verwarring aanrichtte, deed de vraag bij hem geboren worden of hij misschien niet te ver was gegaan en meer had afgebroken dan opgebouwd. In dezen toestand moest het hem goed doen in het verleden stemmen te vernemen die op verwantschap schenen te wijzen. Is dit juist, dan zijn het in Wessel's theologie ongetwijfeld de mystieke innigheid en zijn prediking van de genade Gods geweest, die Luther, in de pijnlijke omstandigheden waarin hij verkeerde, hebben vertroost en hem tot zijn, van zooveel waardeering getuigende, uitingen over Gansfort hebben gebracht.

Wanneer wij, na de hierboven gegeven bestrijding van de opvattingen van Friedrich, Ullmann e. a., de gemeenschappelijke veronderstellingen van mannen als Ritschl, Schmidt en Paulus,

¹⁾ Vgl. Paulus, *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, a. a. O., S. 246f. Over Luther's theologie raadplege men: J. Köstlin, *Luthers Theologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung und ihrem inneren Zusammenhange dargestellt*, 2 Bde, Stuttgart 1901², en daarvan Bd. II, passim. Vgl. verder over zijn heilsleer nog: O. Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus*, Bd. I, Bd. II, Erste Hälfte, Leipzig 1908/12, en daarvan Bd. II, Erste Hälfte, S. 5ff. Over zijn Schriftleer leze men: F. Kropatscheck, *Occam und Luther. Bemerkungen zur Geschichte des Autoritätsprinzips*, in: *Beiträge zur Förderung christlicher Theologie*, herausgegeben von D. A. Schlatter und D. H. Cremer, Vierter Jahrgang, 1 Heft, Gütersloh 1900, en aldaar o. a. S. 70ff.; Otto Scheel, *Luthers Stellung zur heiligen Schrift*, Tübingen 1902; F. Kropatscheck, *Das Schriftprinzip der lutherischen Kirche*, Bd. I, *Die Vorgeschichte. Das Erbe des Mittelalters*, Leipzig 1904, en aldaar o. a. S. 430 Anm. 3.

²⁾ Goch, S. 184f.; dezelfde, *Religion in Geschichte und Gegenwart*, vox Gansfort. Zie verder: Köstlin-Kawerau, *Luther*, Bd. I, S. 647, 790.

dat er bij Wessel zoowel Roomsch-Katholieke als kettersche elementen worden gevonden, meenen te moeten aanvaarden, dan verdient het thans, voordat wij ons nader bij de uiteenzettingen van de Groningsche school en die van Dr. Lindeboom bepalen, aanbeveling, een onderzoek in te stellen naar de verwantschap, die er in meer of minder op den voorgrond tredende beschouwingen tusschen Gansfort en verschillende theologen die vóór hem geleefd hebben kan worden aangewezen. Zonder dat wij in ieder afzonderlijk geval besliste afhankelijkheid veronderstellen, vestigen wij eerst de aandacht op eenige algemeene punten, waarin Wessel met een reeks van voorgangers overeenstemt, om daarna bij de meer in het oog vallende trekken van verwantschap en de grondlijnen van zijn godgeleerd denken stil te staan. Wat de algemeene punten betreft, waarin Gansfort met een reeks van voorgangers overeenstemt, het valt niet moeilijk eenige theologische denkbeelden op te sporen, waarin overeenstemming met tevoren gehuldigde meeningen kan worden vastgesteld. Zijne beschouwingen over de voortreffelijkheid van den met Christus verbonden mensch of de heilige ziel van Christus herinneren aan de leer over de persoon van Christus van Origenes. In zijn voorstellingen betreffende het vagevuur stemt hij hier en daar overeen met Gregorius van Nazianze ¹⁾. De gedachte, dat het werk der verzoening een „artificium” of een kunstwerk van den middelaar is, vinden wij ook bij Gregorius van Nyssa ²⁾. De leer betreffende de strafwaarde van den dood van Christus wordt ook door de Kerkvaders, in lateren tijd door Gerson gehuldigd ³⁾. Gansfort teekent de volheid van God in een reeks, die aan Dionysius doet denken. Ook ontbreekt niet de Areopagitische idee, dat de lagere ordeningen door de hogere bepaald zijn en door deze gedragen worden ⁴⁾. In zijn leer der menschwording en in wat hij schrijft over den strijd tusschen den draak en het Lam stemt Wessel met Rupert van Deutz overeen. De veronderstellingen van de incarnatieleer van Rupert en Gansfort vindt men echter

¹⁾ Vgl. C. Ullmann, *Gregorius von Nazianz, der Theologe. Ein Beitrag zur Kirchen- und Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Gotha 1866², S. 351f.

²⁾ Vgl. F. C. Baur, *Die christliche Lehre von der Versöhnung in ihrer geschichtlichen Entwicklung von der ältesten Zeit bis auf die neueste*, Tübingen 1838, S. 74, 277 Anm. 1.

³⁾ Vgl. Ritschl, *Rechtfertigung und Versöhnung*, Bd. I, Bonn 1903⁴, S. 151, 85.

⁴⁾ Vgl. over Dionysius: Aalders, *Groote mystieken*, Deel I, blz. 51 vgg. en daarvan o.a. blz. 75 vgg. Misschien kwam Wessel door de bestudeering van Gerson tot Dionysius.

reeds bij den kerkvader Augustinus, volgens wien de menschwording van den Zoon van God voor een bestanddeel van God's eeuwig raadsbesluit moet worden gehouden ¹⁾. Ook worden de beschouwingen over den strijd tusschen den draak en het Lam zoowel bij Augustinus als bij Rupert van Deutz gevonden ²⁾. De opvatting van het lijden van Jezus als liefdedaad treft men eveneens aan bij Abaelard. Daarnaast kent Wessel het werk der verlossing met Anselmus als „satisfactorium” en aanvaardt hij diens ontologisch bewijs ³⁾. Evenals Wilhelmus Durandus laat Gansfort het sacrament der boete in de biecht en de priesterlijke vrijspraak opgaan ⁴⁾. In zijn waardeering van het geschrevene woord als „verbum abbreviatum” worden wij aan de uiteenzettingen dienaangaande bij Thomas Aquinas herinnerd ⁵⁾. Desgelijks in de leer der „satisfactio superabundans”. Wessel meent dat de „contritio” slechts waarde heeft voor zooveel de liefde aanwezig is. Zoo leeren Duns Scotus en de Occamisten, dat de laatste grond voor de uitdelging der zonde niet in de „contritio” maar in de door haar veronderstelde liefde moet worden gezocht ⁶⁾. Evenals bij Duns Scotus vinden wij bij Gansfort de leer van het „pactum sacramentale ⁷⁾”. Wessel's critiek op de pauselijke macht herinnert aan de critiek, die vanuit hervormingsgezinden, conciliaristischen hoek op het Pausdom werd gegeven. In dit verband

¹⁾ Vgl. Rocholl, *Rupert von Deutz*, S. 227ff., 316; Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Th. IV, S. 438. Anm. 1. Dezelfde incarnatieleer vindt men bij Pico della Mirandola, Osiander, Liebner, Martensen, Dorner en Lange. Bij Pico della Mirandola is deze theorie uit invloeden van de Kabbalah te verklaren. Zie: Dorner, *Lehre von der Person Christi*, Th. II, S. 432ff.; De Groot, *Ganzevoort*, blz. 31 aant. 1; Rocholl, *Platonismus der Renaissancezeit*, ZfKG, Bd. XIII, S. 68 Anm. 1.

²⁾ Rocholl meent dat Wessel deze gedachte in aansluiting met Rupert uitwerkte. Vgl. zijn: *Rupert von Deutz*, S. 155ff.; dezelfde, *Platonismus*, a. a. O., S. 75 Anm. 1. In geen geval is Wessel's avondmaalsleer die van Rupert. Aldus: Dr. P. J. Muller, *Handboek der Dogmatiek*, Groningen 1908², blz. 272 vg. Zie verder: Seeberg, *Dogmengeschiede*, Bd. III, S. 203.

³⁾ Anselmus en Abaelard knopen in hunne beschouwingen betreffende de verzoening aan bij Augustinus en Gregorius. De opvatting van Abaelard vindt men in lateren tijd bij Schleiermacher. In zijn leer der verzoening nadert Gansfort in zijn onderscheiding tusschen „satisfacere” en „satisfati” de idee der „obedientia activa” en „obedientia passiva” in de „Formula concordiae”. Vgl. Baur, *Lehre von der Versöhnung*, S. 297 Anm. 1; Ecklin, *Erlösung und Versöhnung*, S. 170f.

⁴⁾ Vgl. Paulus, *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, a. a. O., S. 237. Volgens Hahn herinnert de sacramentsleer van Wessel aan die van Robert Pulleyn en Willem van Auxerre. Zie: G. L. Hahn, *Die Lehre von den Sakramenten in ihrer geschichtlichen Entwicklung innerhalb der abendländischen Kirche bis zum Concil von Trient*, Breslau 1864, S. 400ff. Zie over Wessel ook S. 407f.

⁵⁾ Vgl. Kropatscheck, *Das Schriftprinzip*, S. 417 Anm. 1.

⁶⁾ Vgl. Seeberg, *Duns Scotus*, S. 405.

⁷⁾ Vgl. Seeberg, a. a. O., S. 346.

verwijst hij met instemming naar de beschouwingen van Gerson. Een enkele maal citeert hij Gerson woordelijk ¹⁾).

Naast de meer algemeene punten waarin Gansfort met een reeks van voorgangers overeenstemt, zijn het de grondlijnen van zijn godgeleerd denken en de meer in het oog vallende trekken van verwantschap, waarop wij thans onze aandacht hebben te vestigen. Daarbij verdient het geen aanbeveling een breedvoerig onderzoek in te stellen naar de vraag of Wessel tot de Realisten dan wel tot de Occamisten moet worden gerekend. Niet dat het hier geheel en al aan gegevens zou ontbreken! Wij hebben bij de bespreking van Wessel's tweede verblijf te Parijs reeds gezien, dat hij, na de debatten met Hendrik van Zomerén en Nicolaas van Utrecht gemeend heeft zich onder de aanhangers der „*via moderna*” te moeten scharen. Met minachting spreekt hij later in een zijner brieven over de Realisten uit wier school naar zijn overtuiging niet gemakkelijk een groot man zou kunnen voortkomen ²⁾. Elders bestrijdt hij hen met nadruk ³⁾. Hieruit op te maken, dat Gansfort zich bij de Occamisten werkelijk thuis gevoelde zou stellig van overhaast concludeeren getuigen. Immers hij beklagt zich ergens uitdrukkelijk over het gebrek aan samenhang in de woorden, die de Occamisten zich, tegen de logische gestrengheid hunner beginselen in, in betrekking tot den aflat veroorloven ⁴⁾. Ook spreekt hij er zijn misnoegen over uit dat zij, in afwijking van de leer der oude vaders, het reinigingsvuur niet van het strafvuur onderscheiden ⁵⁾. Niet alleen hun leer der genade maar ook de Occamistische Godsleer die door hare eigenaardige opvattingen aangaande God's absolute willekeur wordt gekenmerkt, ontbreekt bij hem ten eenenmale. Op grond van de herinneringen aan Plato en Augustinus, die, zooals uit het vervolg zal blijken, een essentiël bestanddeel van zijn theologie uitmaken, krijgt men veeleer den indruk, dat zijn denken leidt tot Realistische veronderstellingen. Wij komen echter met de vraag of Gansfort tot de Realisten dan wel tot de Occamisten behoorde bij de waardeering van zijn godgeleerd

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 891. Zie: Fizély, *Wessel Gansfort*, S. 59 Anm. 3. Over Wessel en Gerson vergelijkte men verder: *Epistolae*, p. 881, 882 sq., e. e.

²⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 867.

³⁾ Vgl. *De sacram. poenit.*, p. 790.

⁴⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 890.

⁵⁾ Vgl. *De purgat.*, p. 850. Wessel beroept zich een enkele maal op de meeningen der Occamisten. *Epistolae*, p. 907, e. e.

denken niets verder. Voor zoover wij hier aan de hand van de bewaard geblevene geschriften iets kunnen vaststellen, staat de vraag naar de tegenstellingen tusschen de „via antiqua” en de „via moderna” bij hem niet op den voorgrond. Wat daarentegen wel naar voren treedt zijn de Augustiniaansche en Neo-Platonische elementen, de herinneringen aan Bernard van Clairvaux en de practische mystiek van de Broeders van het gemeene leven, ten slotte de Humanistische bestanddeelen die in geheel zijn levens- en wereldbeschouwing worden gevonden. Ongetwijfeld was het vooral Augustinus, die een grooten invloed op zijn denkwijze uitoefende.

Het is bekend van hoe groote beteekenis Augustinus voor de geschiedenis van de ontwikkeling van het religieuze leven en het godgeleerd denken in West-Europa is geweest ¹⁾. Nog heden ten dage gebruiken wij in de taal der religie door hem gestempelde woorden en sluiten wij ons aan bij door hem uitgesprokene gedachten. De schoonste beschrijvingen van het leven der ziel en de heerlijkste liederen der Westersche kerk zijn door hem geïnspireerd. In zijn prediking van geloof en liefde beheerscht hij de vroomheid der Roomsche-Katholieken tot op den huidigen dag. De hervormers van den Karolingischen tijd waren zijn geestelijke kinderen. De werken der oudere scholastici, vooral de „Sententiae” van Petrus Lombardus, zijn vol van citaten uit zijne geschriften. Geheel de geestelijke opleving in de elfde en twaalfde eeuw is door hem bepaald. De Roomsche-Katholieke leer betreffende de kerk is een schepping van dezen kerkvader. De anti-clericale oppositie der Middeleeuwen, de Renaissance en de Reformatie, zij zijn zonder hem niet te denken. De „Doctor angelicus” Thomas van Aquino verdiepte zich in zijne werken. Tegen het eind der Middeleeuwen gingen degenen, die het religieuze element in de dialectiek van den Aquiner misten en zich tegen zijn uitsluitend gezag verzetten, op de kennisleer, psychologie en metaphysica

¹⁾ Vgl. voor het volgende: Harnack, *Augustins Konfessionen*, in: *Reden und Aufsätze*, Bd. I, Giessen 1906², S. 53; dezelfde, *Dogmengeschichte*, Bd. III, S. 100f.; Seeberg, *RE*³, vox Scholastik; Harnack, *Was verdankt unsere Kultur den Kirchenvätern?*, in: *Aus Wissenschaft und Leben*, Bd. II, Giessen 1911, S. 21. Zie ook: K. Werner, *Der Augustinismus in der späteren Scholastik des Mittelalters*, Wien 1883; F. Ehrle, *Der Augustinismus und der Aristotelismus in der Scholastik gegen Ende des 13. Jahrhunderts*, in: *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, Bd. V, S. 603ff. Over de plaats van dezen kerkvader in de kultuurgeschiedenis leze men ook: E. Troeltsch, *Augustin, die christliche Antike und das Mittelalter*, München und Berlin 1915, passim.

van Augustinus terug. Mannen als Aegidius Colonna, Richard van Middleton en Gregorius van Rimini legden meer den nadruk op mystieke contemplatie in den zin van dezen kerkvader. Inzonderheid trad in de vijftiende eeuw, toen men zich steeds meer op het eigenlijke van het religieuze leven concentreerde en de scholastieke godgeleerdheid, nadat Occam hare grondslagen had ondermijnd, hare beteekenis begon in te boeten, eene aan Augustinus georiënteerde theologie op den voorgrond. De critiek op het curialisme zoowel als een sterke afkeer van Aristoteles en de begeerte tot de oude vaders terug te keeren, sloten niet alleen bij Augustinus aan, maar werkten ook de belangstelling voor de leeringen van den kerkvader in de hand. Onder de Broeders van het gemeene leven werd hij veel gelezen. Biel citeert Augustinus meermalen. Goch en Van Wesel zijn zonder hem niet te verstaan. Met Wessel Gansfort is het niet anders. Zijn Triniteitsleer is die van Augustinus. Zijn beschouwing van God als het „zijnde” bevat Neo-Platonisch-Augustiniaansche elementen. Met den kerkvader ziet Wessel de zonde als „amor sui”; vat hij de rechtvaardiging op als inwendige rechtvaardigmaking; kent hij het geloof als „actus initiationis” op den heilsweg. Bij Augustinus is het ten slotte de liefde, die redt. Eveneens bij Gansfort. Zijn genadeleer is die van den kerkvader. Naar beider meening strekt zich het lijden van Christus en zijn werk ook uit tot de engelen. Al treedt bij hem de kerk als historisch instituut meer op den achtergrond dan bij Augustinus het geval is, hij kent met hem het deel hebben aan de gemeenschap der heiligen als een innerlijke band. In het algemeen is geheel zijn waardeering van de verhouding van God en mensch, de ziel, de wereld, de zonde, Augustiniaansch. Zijn critiek op de misbruiken is ongetwijfeld uit de bestudeering van de werken van Augustinus geboren ¹⁾.

Met de aan de theologie van Augustinus ontleende grondgedachten zijn in zijn vroomheid elementen verbonden, die meer bepaald herinneren aan de religiositeit van Bernard van Clairvaux en die van de Broeders te Zwolle en op den berg van Sint-

¹⁾ Vgl. over de theologie van Augustinus o. a.: A. Dorner, *Augustinus. Sein theologisches System und seine religionsphilosophische Anschauung*, Berlin 1873, passim; Harnack, *Dogmengeschichte*, Bd. III, S. 59ff. Over Wessel's leer betreffende de kerk leze men nog: R. Seeberg, *Studien zur Geschichte des Begriffes der Kirche*, Erlangen 1885, S. 38ff., 65ff. Zie ook S. 80.

Agnes. Uit de geschiedenis van Wessel's leven is ons gebleken, hoezeer hij onder den invloed van de Broeders van het gemeene leven heeft gestaan en aan geheel de Zwolsche omgeving gehecht was. In navolging van het gebruik onder de „Fratres” legde hij, volgens Hardenberg, nadat hij geruimen tijd te Zwolle had gewoond, een „rapiarium” aan. Te Florence herinnerde hij zich met zekeren weemoed hoe groot de eenvoud was die onder zijne landslieden te Zwolle werd gevonden. Terwijl hij reeds in zijn jongere jaren gaarne op den Agnietenberg bij A Kempis vertoefde, bracht hij nog in zijn ouderdom kortere of langere bezoeken aan de aldaar gevestigde kloosterlingen. Zijn werk „De oratione” en zijn, speciaal voor de monniken vervaardigde, „Scalae”, dragen de sporen van de religieuze atmosfeer waarin men ginds en te Zwolle ademde. Gezien de verhouding, waarin Wessel tot de Zwolsche omgeving stond, is het zeker niet te gewaagd, wanneer wij het er voor houden dat Gansfort vooral door zijn omgang met de Broeders te Zwolle en op den Agnietenberg met de geschriften van Bernard in aanraking zal zijn gekomen. De „consuetudines” van het Sint-Gregoriushuis herinneren in hare religieuze veronderstellingen telkens aan de vroomheid van Bernard en met de geschriften van Thomas, speciaal met de „Imitatio”, is het niet anders ¹⁾. Is dit juist, dan heeft Wessel getuige zijn raadgevingen aan de monniken te Aduard, niet alleen op het laatst van zijn leven, maar waarschijnlijk reeds gedurende zijn eerste verblijf te Zwolle de werken van Bernard met instemming gelezen. Ook in zijn eigen tractaten kan men meermalen Bernardinische invloeden aanwijzen. In zijn teekening van de verhouding van den geloovige tot Christus vinden wij die eigenaardige aan het huwelijk ontleende vergelijkingen, die door Bernard zoowel als door Gansfort in de taal van het Hooglied worden omschreven. Met hem verdiept Wessel zich in het overdenken van de liefde van God, die in een zóo nederigen staat tot de menschen is gekomen en verliest hij zich in de beschouwing van het lijden en sterven van Christus. Daarnaast sluit hij zich ook in de op elkaar volgende stadia van het opklimmen van den mensch tot God aan bij de aanwij-

¹⁾ Vgl. de statuten van het Zwolsche fraterhuis bij Schoengen, *Narratio*, Bijlage II, p. 239 sqq., p. 265. Over den invloed van Bernard op Thomas vgl. Aalders, *Groote mystieken*, Deel I, blz. 131.

zingen die de heilige van Clairvaux hieromtrent heeft gegeven¹⁾.

Wanneer wij ons afvragen, wat Wessel, naast de kennismaking met Bernard en de indrukken die meer de praktijk van het religieuze leven betreffen, aan de Zwolsche omgeving te danken kan hebben gehad, dan kunnen wij in dit verband niet voorbijgaan aan een reeks van gegevens in zijn levens- en wereldbeschouwing, die, met het oog op de waardeering van zijn persoon en theologie, van groot belang moeten worden geacht en ons nu eens aan de sfeer onder de Broeders dan weer aan die onder verschillende vertegenwoordigers van het Humanisme doen denken. Met de Broeders zoowel als met tal van Humanisten deelt hij zijn in het oog vallende liefde voor den Bijbel ²⁾. Bij vele Humanisten en vooral ook bij de Broeders vinden wij datzelfde streven terug te gaan op de „antiquae scripturae”, de Heilige Schrift en de Kerkvaders ³⁾. Het zijn „Zwolsche” invloeden en Humanistische sympathieën, die bij Wessel in zijn antwoord aan Paus Sixtus IV, waarin hij om een oorspronkelijken tekst uit de Vaticaansche bibliotheek verzocht, hebben voorgezetten. Beiden, de Broeders van het gemeene leven en de Humanisten, wenschten een gezuiverden tekst van den Vulgaat en stelden belang in wat er aan boeken in allerlei bibliotheken werd gevonden ⁴⁾. Ook Gansfort beijverde zich de lezingen van den Vulgaat aan de oorspronkelijke te toetsen ⁵⁾ en interesseerde zich voor wat Hegius op een zijner reizen in de boekerij te Cues had aangetroffen. Ofschoon wij hier ongetwijfeld ook aan zijn practisch-religieuze begeerte om, tegen alle geredeneer, te speculeeren over den staat der ziel en de zaligheid van den mensch, die tot God wordt opgeheven, hebben te denken en daarnaast,

¹⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 81, p. 622. Over de beschouwingen van Bernard leze men o. a. Aalders, *Groote mystieken*, Deel I, blz. 129, 143, e. e. Vgl. over de verhouding van Christus als bruidegom tot de enkele ziel: Ritschl, *Rechtfertigung und Versöhnung*, Bd. I⁴, S. 116; Seeberg, *Dogmengeschichte*, Bd. III, S. 134 Anm. 1. Deze gedachte komt het eerst voor bij den kerkvader Ambrosius.

²⁾ Over de waardeering van den Bijbel bij de Broeders zie: Clemen, *Goch*, S. 186f.

³⁾ Ook de Broeders van het gemeene leven zochten den terugkeer tot de „antiquae scripturae”. Vgl. Acquoy, *Windesheim*, Deel II, blz. 300 vg.; Clemen, *Goch*, S. 17. In dit verband is het van belang dat Wessel terugkeert tot de beteekenis, die de traditie oorspronkelijk heeft gehad. Clemen, *a. a. O.*, S. 190.

⁴⁾ In de kringen der Windesheimers arbeidde men methodisch aan de vaststelling van een zuiveren tekst van den Vulgaat. Vgl. Clemen, *a. a. O.*, S. 187 Anm. 4. Geert de Groote interesseerde zich bijzonder voor boeken. Vgl. Schoengen, *Schule von Zwolle*, S. 40f., e. e.

⁵⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 13, p. 77; *De caus. incarnat.*, cap. 4, p. 419; *De magnit. passion.*, cap. 10, p. 472; cap. 16, p. 484, e. e.

evenals trouwens bij Wessel's terugkeer tot de „antiquae scripturae” met mogelijke Occamistische invloeden hebben te rekenen, meenen wij zijn verzet tegen de Scholastiek en de wijsbegeerte van Aristoteles toch vooral uit zijn Humanistische gezindheid te moeten verklaren. In het biographisch gedeelte is ons reeds gebleken hoe geringschattend Gansfort zich tegenover Oostendorp over de scholastieke theologie heeft uitgelaten. Op eenzelfde waardeering wijzen de woorden, die Geldenhauer ons van Wessel heeft overgeleverd, volgens welke hij, telkens wanneer iemand hem onder het disputeeren toeriep: „dit zegt de Doctor sanctus en dat de Doctor seraphicus”, zou hebben geantwoord: „Thomas was Doctor, welnu, ik ben het ook. Thomas kende amper Latijn en verder geen der andere talen, ik heb een middelmatige kennis van de drie hoofdtalen. Thomas is nauwelijks met den werkelijken Aristoteles in aanraking geweest, ik heb Aristoteles in het Grieksch en in Griekenland zelf gelezen”¹⁾. Op verschillende plaatsen bestrijdt hij den Stagiriet en stelt hij met nadruk eigen opvattingen tegenover de zijne²⁾. Behalve zijn verzet tegen Aristoteles en de Scholastiek wijzen ook zijn taalstudiën en in het algemeen het wijde en ruime in zijn levenshouding op Humanistische lijnen in zijn denken. Krachtens deze geestesgesteldheid voelde hij zich aangetrokken tot een man als Agricola en critiseerde hij den „Dialogus” van Caesarius van Heisterbach en de werken van Konrad van Eberbach en Bartholomeus van Pisa³⁾.

¹⁾ Vgl. Fichardus, *Vitae*, p. 87 verso. Het is de vraag of deze uitspraak aan Wessel mag worden toegekend. Gansfort was waarschijnlijk geen Doctor en is nooit in Griekenland geweest. Vgl. Bijlage B, p. XL sqq. De uitspraak zelf herinnert aan een woord van Johannes van Wesel. Kropatscheck, *Das Schriftprinzip*, S. 412. Zie ook: Paulus, *Ueber Leben und Schriften Johannes' von Wesel*, *Katholik*, 1898, S. 48 Anm. 1. De gezindheid die uit de in den tekst geciteerde woorden spreekt is evenwel voor een man als Wessel tekenend.

²⁾ Vgl. *De provid. Dei*, p. 720 sq., 724 sq.

³⁾ Dat Wessel het „Doctrinale” van De Villedieu aanvaardde bewijst niets tegen zijn Humanistische gezindheid. Agricola en Hegius verwierpen dit leerboek evenmin. Inzake het oordeel van Gansfort over den „Dialogus” en de werken van Konrad van Eberbach en Bartholomeus van Pisa merken wij op, dat de drie bedoelde geschriften in den nieuweren tijd, minder om hunne religieuze als wel om hunne kulturhistorische beteekenis, waardeering hebben gevonden. De „Dialogus” van Caesarius is een goudmijn voor onze kennis der Germaansche mythologie, volkssagen, kloosterlegenden, voorts van de zeden en gebruiken, kunst en recht, kerk en school in de 12de en 13de eeuw. Dank zij den arbeid van Konrad van Eberbach zijn wij met de oude geschiedenis der Cisterciënser orde beter bekend dan met haar Middeleeuwen. Eindelijk houdt Sabatier de „Conformitates” voor het belangrijkste werk dat wij over Franciscus bezitten. Vgl. o. a.: Kaufmann, *Wunderbare und denkwürdige Geschichten*, a. a. O., S. 1—19; P. Hermann Bär's . . . *Diplomatische Geschichte*, a. a. O., S. 536ff.; Sabatier, *Vie de S. François*, p. CXIV suiv.

Ten slotte zijn er, zooals wij bij de bespreking van Wessel's Augustinianisme reeds met een enkel woord opmerkten, in verbanding met de Augustiniaansche en voorts met de Humanistische elementen, Platonische beschouwingen aanwijsbaar. Zoo is b.v. de gedachte, dat de eeuwige idee als „verbum aeternum”, als ongeschapen liefde of als ongeschapen wijsheid in God is gegeven, Platonisch. Tot deze Platonische beschouwingen hebben ongetwijfeld zoowel de mystiek als de invloeden der Renaissance het hunne bijgedragen ¹⁾).

Aan het einde van onze uiteenzetting over de dogmenhistorische bestanddeelen in Wessel's levens- en wereldbeschouwing gekomen, zou men licht kunnen meenen, dat de wereld van gedachten en gezindheden waarin Gansfort leefde, zonder meer voor een soort van uit allerlei grootere en kleinere gedeelten bestaand mozaiek moet worden gehouden. Toch is dit niet het geval. Het treft ons veeleer dat Wessel op geheel zijn leven, en dus ook op zijn theologie, het stempel van het persoonlijke heeft weten te drukken. Dit persoonlijke vindt voor een deel zijn verklaring in de eigenaardigheden van zijn karakter. Gezien zijn onafhankelijkheidszin en liefde tot de vrijheid mocht Pelantinus wel terecht schrijven, dat van dezen Groninger gold „fuit non flexile pectus” ²⁾ Geen wonder dat men hem aan de Universiteiten „Meester Tegen spreker” ³⁾ noemde en dat Hoeck hem van „singularitas” meende te moeten beschuldigen. Geheel zijn levensgeschiedenis toont ons een man, die met een zekere onbuigzaamheid zijn eigen gang gaat, zichzelf een weg weet te banen en, juist omdat hij op anderen leeftijd aan de Universiteit gekomen, zijn eigen wegen moest zoeken, in kritischen zin boven zijn tijdgenooten uitmuntte. Zijn dorst naar kennis en „disputationes” ⁴⁾, zijn hartstochtelijke begeerte naar wijderen horizon, naar een eigen zienswijze en persoonlijk onderzoek drijven hem voort van de eene Hoogeschool

¹⁾ Vgl. het geciteerde artikel van Rocholl, *Platonismus der Renaissancezeit*, a. a. O., en aldaar o. a. S. 74f. Zie over het Platonisme in de Middeleeuwen: Clemens Bauckker, *Der Platonismus im Mittelalter*, München 1916. In dit verband verdient ook Wessel's belangstelling voor Paulus, over wien hij, zooals wij zagen, met Agricola placht te spreken, onze aandacht. Te Florence bestudeerde Marsilio Ficino de Paulinische brieven.

²⁾ Vgl. zijn „Epicedion”, l. c., p. 20. Over het Friesch-Groningsche karakter zie men o. a. Dante's *Inferno*, XXXI, 64 en de aantekening van W. Moll in: *Kerkhistorisch Archief*, Deel I, 1857, blz. 270.

³⁾ Vgl. Bijlage B, p. XXXVI sq.

⁴⁾ Vgl. over een en ander: *Scala medit.*, Exempl. I, p. 333; Exempl. II, p. 370; *De sacram. poenit.*, p. 783; *Epistolae*, p. 864, 874, 895.

naar de andere. Met dezen drang naar een eigen levens- en wereldbeschouwing gaan groote eerbied voor de studie en onbeperkte liefde tot de waarheid gepaard. Telkens spreekt hij het uit, dat hij gaarne bereid is zijn meening te wijzigen, wanneer men hem in de een of andere kwestie een juister inzicht kan verschaffen. In zijn verhouding tot anderen is hij, gedurende zijn studiën aan de Universiteiten zoowel als in zijn correspondentie, nooit degene die het alleen weet, maar altijd bereid zich door anderen te laten terechtwijzen ¹⁾. Ofschoon hij zichzelf en anderen gestrenge zedelijke eischen stelde ²⁾, heeft het hem, naast een sterke mate van onbuigzaamheid, aan zachtheid en vriendelijkheid niet ontbroken ³⁾. Tegelijk vinden wij bij hem alhoewel hij, getuige zijn vriendschap met de monniken op den Agnietenberg, den omgang met de eenvoudigen in den lande niet heeft vermeden, trekken, die op een zeker aristocratisch besef in geheel zijn levenshouding schijnen te wijzen. Hij beweegt zich bij voorkeur in de kringen der geleerde wereld en meent, dat het radicalisme in het optreden van Johannes van Wessel uit gemis aan degelijke voorstudie moet worden verklaard. Wanneer gevaren dreigen zoekt hij zich niet te verbergen, maar hij bereidt zich naar de wijze der geleerden door inlichtingen bij een jurist in te winnen op alle mogelijke gebeurtenissen voor en geniet in zóóverre gaarne zijn „otium cum dignitate” ⁴⁾. Weliswaar blijkt uit zijne geschriften, dat hij stoutheid van fantasie en speculatieve kracht miste, maar hij beschikte toch over een veelzijdigen aanleg en een rijk gemoedsleven. In overeenstemming hiermede dragen de uitingen van vroomheid, die op tal van plaatsen in zijne werken worden gevonden, een sterk persoonlijk karakter en niet ten onrechte heeft Schmidt ⁵⁾ de opmerking gemaakt, dat zij ons meermalen aan uitspraken van Schleiermacher doen denken. Niettegenstaande het feit, dat zijn beschouwing van God als het „zijnde” consequent doorgevoerd tot wegvloeiing van het persoonlijke en ontvluchting der wereld moest leiden, heeft hij toch het individueele weten te handhaven en het beschouwende en het actieve leven met elkander weten te verbind-

¹⁾ Vgl. *De purgat.*, p. 845; *Epistolae*, p. 857, 863 sqq., 871 sq., 877 sq., 887, e. e.

²⁾ Vgl. b.v. den brief van Hegius aan Wessel onder de stukken voorafgaande aan de werken van Wessel in de editie van 1614, p. 25.

³⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 656 sq., 914 sqq.

⁴⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 920 sq.

⁵⁾ *RE*², vox Wessel.

den. Wessel is contemplatief en man van de praktijk beide. Naast andere werkzaamheden onder de kloosterlingen mediteerde hij gaarne op den berg van Sint-Agnes, maar hij maakte in dienst van de stad Zwolle tevens deel uit van een politieke zending naar Wijk bij Duurstede. Het is juist deze geestelijke veelzijdigheid, die het Gansfort mogelijk maakte zoo verschillende elementen in zijn theologische gedachtenwereld min of meer tot een geheel samen te voegen en uiteenlopende geestelijke stroomingen persoonlijk te vertegenwoordigen. Daarnaast heeft echter ook zijn neiging tot spiritualiseeren de verbinding van hier en daar min of meer heterogene gegevens mogelijk gemaakt. Het is begrijpelijk, dat men zich na het kerkelijke schisma begon te bezinnen op de religieuze krachten die achter de zichtbare vormen van de kerk verborgen waren. Geheel op de lijn van dit streven ligt ook het feit dat de uitwendige genademiddelen der kerk, haar priesterschap en sacramenten, bij Gansfort in niet geringe mate plaats moeten maken voor de inwendige goederen, die zij hare leden vermag te schenken. In dit verband bevreemdt het ons ook niet, dat men bij Gansfort een pogen kan waarnemen om het recht van het religieuze individualisme te vestigen. Liever dan het heil in wijsgeerige argumentatie door aanknooping aan algemeene ideeën te zoeken, wenscht hij het individueel, werkelijk, te bezitten. Bij hem valt de nadruk volkomen op de religieuze ervaring, op de overweging, dat de mensch God in steeds meerdere mate moet naderen en met Hem in onmiddellijke gemeenschap moet leven.

Wanneer wij thans terugkeeren tot de waardeering van het verschillende oordeel, dat men over het leven en werken van Wessel in den loop der geschiedenis heeft uitgesproken, dan stellen wij voorop dat de nieuwste onderzoekingen de voorstelling der Groningsche theologen, volgens welke er in de vijftiende, maar vooral in de zestiende eeuw oorspronkelijk-Nederlandsche reformatorische stroomingen bestonden, hebben bevestigd ¹⁾. Ook hebben De Groot, Muurling e. a. ongetwijfeld juist gezien, voor zoover zij het streven van Gansfort in het licht van deze stroomingen meenden te moeten beschouwen. Daarnaast wordt echter de eigenaardige wijze, waarop zij hun verhouding tot Wessel belicht hebben, door allerlei bezwaren gedrukt. Vooreerst is het duidelijk, dat hun

¹⁾ Vgl. o. a. Dr. L. Knappert, *Museum*, Deel XX, 1913, coll. 229, in een beoordeeling van het werk van Dr. Pont over de geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618.

definitie van wat zuiver Nederlandsch is, in meer dan één opzicht uiterst willekeurig moet worden genoemd. Dat de richting, die in de zestiger jaren der zestiende eeuw in ons vaderland opkwam, in den grond anti-Nederlandsch, anti-nationaal was, is een stelling, waarvan de Groningers het bewijs zijn schuldig gebleven. Ook draagt de theologie van De Groot en de zijnen te veel „Groningsche” kenmerken, dan dat men haar zonder meer voor een algemeen Nederlandsche zou mogen houden ¹⁾. Eindelijk is het een onjuiste veronderstelling, dat de Groningers het werk van Wessel Gansfort min of meer zouden hebben voortgezet. Want ofschoon er ongetwijfeld eenige algemeene trekken van verwantschap tusschen hen en Wessel kunnen worden aangewezen, behoeft het toch, na de in het tweede gedeelte gegeven beschrijving van Gansfort's theologie, geen betoog, dat het verschil tusschen beider beschouwingen principieel en ingrijpend is, zoodat er in den zin, waarin de Groningers dit bedoelden, van voorgaan en voortzetten ternauwernood kan worden gesproken. De bij de Groningers uit polemiëk tegen de orthodoxie geboren conclusiën kunnen bij een juiste waardeering der historische gegevens moeilijk worden gehandhaafd.

Na de beoordeeling van wat de vertegenwoordigers der in de inleiding van dit werk genoemde vier eerste groepen inzake de dogmenhistorische eigenaardigheden van Wessel's theologie hebben opgemerkt, rest ons nog de bespreking van het oordeel dat Dr. Lindeboom in zijn studie over het Bijbelsch Humanisme over Wessel's plaats in de geschiedenis van het christelijk denken heeft uitgesproken. Wij kunnen hier kort zijn. Het wil ons voorkomen, dat Dr. Lindeboom er terecht op heeft gewezen, dat Gansfort in ons vaderland de rij van hen, die een leeken-Christendom, echt menschelijk en klassiek-gewijd van inhoud voorstonden, min of meer heeft geopend. Inderdaad trachtte Wessel Bijbelsche vroomheid en Bijbelsche d. w. z. den Bijbel verklarende geleerdheid te vereenigen, terwijl zijn theologie allerlei kenmerken vertoont, die aansluiten bij de beschouwingen der Bijbelsche-Humanisten. Men kan zeggen, dat Gansfort in deze gewesten de eerste vertegenwoordiger van een mystiek-religieus verdiept Humanisme is geweest, waarbij men wetenschappelijke vorming van den geest en ware vroomheid des harten zocht te verbinden ²⁾.

¹⁾ Vgl. J. H. Gunning Jr., *Beginsel en meeningen*, Utrecht 1880², blz. 134 vg.

²⁾ Vgl. Müller, *Kirchengeschichte*, Bd. II 1, S. 203f.

Voordat wij deze paragraaf over de dogmenhistorische waardeering van Wessel's theologie besluiten, moeten wij nog een antwoord trachten te geven op de vraag of, en zoo ja, in welken zin, Gansfort de Reformatie heeft voorbereid. Uit onze kritiek op Ullmann's beschrijving van Wessel's theologie is duidelijk gebleken, dat wij Gansfort in geen geval voor een Reformator vóór de Reformatie kunnen houden. In den zin, waarin Ullmann het begrip vóór-reformator opvat, kan men met evenveel, zoo niet met meer recht, mannen als Anselmus of Bernard van Clairvaux en zelfs, op grond van zijn praedestinatieleer en zijn bepaling van het begrip „meritum”, Thomas Aquinas tot de vóór-reformatoren rekenen, en het is vooral de verdienste van Ritschl en zijn school, dat zij hierop hebben gewezen ¹⁾. Mag Wessel dan wellicht een „voorlooper” van Luther worden genoemd? Het hangt er maar van af wat men onder een „voorlooper” verstaat. Verstaat men er iemand onder die in het algemeen in de aan de Hervorming voorafgaande eeuwen reformatie heeft begeerd, dan kan men, zooals Loofs heeft opgemerkt, ook de rechters van Husz onder de voorloopers rangschikken. In dit geval heeft het begrip „voorlooper” evenwel zoo goed als alle beteekenis verloren. Beperkt men daarentegen het begrip tot degenen, bij wie men in de Middeleeuwen gedachten kan vinden die boven de Roomsche-Katholieke opvatting van het Christendom uitgaan, dan zou Gansfort wellicht om zijn bestrijding van den aflaat met eenig recht op den naam „voorlooper” aanspraak kunnen maken. In verband met de vraag naar Wessel's verhouding tot de Reformatie geven wij er echter de voorkeur aan te wijzen op enkele voor haar ontstaan en wording onmisbare elementen, die o.a. door Gansfort naar voren zijn gebracht en op grond waarvan men kan zeggen, dat hij onbewust heeft mede geholpen de wegen voor de Hervorming eenigszins te effenen. Allereerst staat het vast, dat er van een Reformatie moeilijk sprake had kunnen geweest zijn, wanneer er geen wederopleving van het Augustinianisme aan het optreden van Luther was voorafgegaan. En in de tweede plaats is de hernieuwde belangstelling voor de oude kerk en het teruggaan op den Bijbel, inzonderheid wanneer men in de Reformatie den nadruk legt op het element der reductie, met het oog op de Hervorming van groote beteekenis te achten. Wij meenen, dat Wessel, voor zoover hij aan

¹⁾ Vgl. Loofs, *Leitfaden*, S. 634f.

beide geestelijke stroomingen deel had, ook tot de wegbereiders der Reformatie mag worden gerekend. Eindelijk kan men zeggen, dat hij behalve door zijn Augustinianisme en zijn voorliefde voor de „antiquae scripturae” ook door zijn verzet tegen Aristoteles en zijn streven naar een religieus-individualistische leekenvroomheid aan het tot stand komen — of, zoo men wil, het in stand houden — van eenige voor het ontstaan der Hervorming noodzakelijke voorwaarden heeft medegewerkt. Ten slotte is het echter niet Wessel maar Luther geweest, die met genialen blik het centrale der heilswaarheid heeft gegrepen. Hoevele Middeleeuwsche bestanddeelen men ook in de theologie van den Hervormer meent te kunnen aanwijzen, in zijn beschouwing van zonde en genade, zijn kritiek op het Roomsch-Katholieke sacramentsbegrip en zijn waardeering van het maatschappelijke leven, heeft hij dat nieuwe gebracht, waaraan de menschheid zijner dagen dringend behoefte had ¹⁾. Zijn theologie staat, naar de veronderstellingen van het oudste Christendom gemeten, vooral daarom boven de Augustiniaansche, omdat zij het geweten van den enkeling van de kerk van Augustinus bevrijdde. Tegelijk heeft hij Aristoteles den doodsteek weten te geven. Want terwijl Aristoteles leert, dat de mensch rechtvaardig wordt door het goede te doen, is het de overtuiging van Luther, dat de mensch eerst door rechtvaardig te worden en te zijn rechtvaardig handelt. Vergeleken met Luther miste Wessel niet alleen de energie en de geestkracht waarover de Reformator beschikte, maar — en dit is van meer belang — hij heeft de grondfouten in de Roomsch-Katholieke theologie niet gevonden, daargelaten nog, dat hij deze zou hebben bestreden. Zelfs al had hij geheel de theologie van Augustinus gerepristioneerd, dan zou er toch geen nieuwe dag voor de kerk zijn aange-licht, omdat ook de misbruiken der Middeleeuwsche kerk uitvloeisels zijn van de leeringen van dezen kerkvader. In den grond is Wessel een vijftiende-eeuwer. Met een variant op het woord van Luther over Erasmus kan men zeggen, dat Gansfort tot Moab is gekomen maar het beloofde land niet heeft betreden ²⁾.

¹⁾ Vgl. Boehmer, *Luther*, S. 139.

²⁾ Vgl. H. Hermelink, *Die religiösen Reformbestrebungen des deutschen Humanismus*, Tübingen 1907, S. 46.

§ 2. Wessel's invloed.

Dat een man als Wessel Gansfort op zijne tijdgenooten zoo-
wel als op het geslacht, dat na hem leefde, invloed moet hebben
uitgeoefend, mag a priori als vaststaande worden aangenomen.
Evenwel stelt het beschikbare historische materiaal ons eenigs-
zins teleur, wanneer wij een nadere preciseering van de wijze
waarop en de grenzen waarbinnen hij de geesten beheerscht
heeft, wenschen te geven. In het algemeen kan men zeggen,
dat zijn invloed zich meer laat vermoeden dan aanwijzen. Zon-
der op volledigheid aanspraak te maken, bepalen wij ons voor-
zichtigheidshalve tot de mededeeling van enkele gegevens die,
hetzij zij ons van eerbied voor of verzet tegen de persoon of de
leeringen van Gansfort verhalen, in ieder geval getuigenis af-
leggen van het feit, dat Wessel ook na zijn dood in allerlei krin-
gen der samenleving is blijven spreken. Daarbij vestigen wij de
aandacht op een reeks van bijzonderheden, die ons achtereen-
volgens in de stad Groningen, de Bernardijner abdij te Aduard,
het convent van Selwerd, het klooster op den Agnietenberg, de
steden Zwolle en Deventer, het stadje Naaldwijk, te Wittenberg,
Bazel, Zürich, Straatsburg en in het Dominicanerklooster te
's Gravenhage verplaatsen ¹⁾).

Wat allereerst de stad Groningen aangaat, hier bewijzen naar
alle waarschijnlijkheid de uitingen van den Franciscaner mon-
nik Tileman, dat Wessel zich, voor zooveel het dezen klooster-
ling betreft, niet tevergeefs tegen het systeem der kerkelijke
aflaten had verzet ²⁾. De historie verhaalt ons, dat een burger

¹⁾ Om niet in herhalingen te vervallen laten wij hier hetgeen wij in het eerste ge-
deelte schreven over den invloed dien Wessel gedurende zijn leven in het Aduarder
klooster, op Agricola e. a. uitoefende, buiten bespreking.

²⁾ Men verwarre den Groningschen Frater Tileman vooral niet met den Duitscher
Tileman Spengerberg of Spangenberg, den vader van den theoloog Johannes Span-
genberg. Vgl. over een en ander: Flacius, *Catalogus testium veritatis*, p. 577; Wolfius,
Lectiones memorabiles, sub anno 1499; Gerdes, *Historia Reformationis*, Tom. I, p. 46

van Groningen, met name Hans Ludeke, omstreeks het begin der zestiende eeuw bij hem ter biecht ging en er zich bij die gelegenheid over beklaagde, dat hij zich in allerlei overleveringen der kerk moeilijk kon vinden. Op deze bekentenissen zou Tileman hebben geantwoord, dat over een en ander veel gezegd diende te worden, maar dat degene, die zich openhartig en naar waarheid over deze dingen uitsprak, gevaar liep in de grootste moeilijkheden te geraken. In het kort moest Hans Ludeke zich de zaak aldus voorstellen: Christus was de zaligmaker, die voor de geloovigen aan het kruis was gestorven en op wien zij alleen hun vertrouwen hadden te richten. Daarentegen behoorde al het overige, zooals de aflaat, tot de beuzelingen waaraan men rustig kon voorbijgaan, zoodat hier van gemoedsbezwaren in het geheel geen sprake behoefde te zijn. Op soortgelijke wijze zou Tileman niet alleen tot Hans Ludeke maar ook tot andere burgers der stad hebben gesproken.

Terwijl wij ons bij het zoeken naar een antwoord op de vraag of Frater Tileman op de een of andere wijze met Wessel in contact heeft gestaan, met een algemeene veronderstelling moeten tevreden stellen, staat het historisch vast, dat er onder degenen die in het begin der zestiende eeuw op het gebied van het geestelijke leven te Groningen den toon aangaven, vereerders van Gansfort werden gevonden ¹⁾. In de stad waar Wessel de jaren zijns ouderdoms, inzonderheid met Bijbelstudie en in geregelden omgang met zijne vrienden had doorgebracht, leefde er destijds een kring van vrome en verlichte mannen, die, zonder de kerk vaarwel te zeggen, een geleidelijke verbetering der toestanden nastreefden en vast overtuigd waren dat daardoor eenmaal aan alle misbruiken en bijgeloovigheden een einde zou worden gemaakt. Uitgaande van de gedachte, dat men zich vóór alles in onderlinge verdraagzaamheid diende te oefenen, verzetten zij zich tegen de scholastieke theologie, zochten zij tot den eenvoud der „antiquae scripturae” terug te keeren, stelden zij pogingen in het werk om het volk door verbeterd

sq.; Brucherus, *Geschiedenis*, blz. 37 vg.; P. Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen*, Groningen 1832, blz. 9 en vooral blz. 97 vg.; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 66 vg., 283 aant. 4.

¹⁾ Vgl. voor het volgende: Brucherus, *Geschiedenis*, blz. 12, 25, 36 vgg., 68 vg., 86 vg., 97, 136 vg., e. e.; J. J. Diest Lorgion, *Praedinius*, blz. 11 vgg.; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 63 vgg., 283 vgg.; Van Rhijn, *Templa Groningana*, blz. 60 vgg.

onderwijs op opvoedkundige wijze voor te lichten en beijverden zij zich geheel het maatschappelijke leven op een hooger zedelijk-religieus peil te brengen. Ofschoon Erasmus hier, getuige zijn vriendschap met Wilhelmus Frederici e. a., grooten invloed moet hebben uitgeoefend, meenen wij dat daarnaast aan het optreden van Gansfort een rol van beteekenis in de geschiedenis van deze geestelijke beweging moet worden toegekend. Niet alleen toch stemden degenen, die destijds te Groningen de leiding der zaken in handen hadden, in verschillende opzichten met hem overeen, maar zij waren, wat meer zegt, voor een groot gedeelte zijn leerlingen of ouderen die den persoonlijken omgang met hem hadden genoten. Van een hunner is ons met zekerheid bekend dat hij tot op het eind van zijn leven een bijzondere vereering voor Gansfort heeft gekoesterd. Wij bedoelen Wessel's vroegeren „famulus” Goswinus van Halen.

Bij de bespreking van Wessel's verblijf in het Clarissenklooster is ons reeds gebleken dat Goswinus van Halen, korten tijd voordat Gansfort stierf, afstand van al zijne goederen deed en zich in het Groningsche Fraterhuis liet opnemen. Nadat Johannes van der Oldekercke tot omstreeks het jaar 1497 het Rectoraat onder de aldaar gevestigde Broeders had bekleed, volgde Goswinus hem op, om gedurende ruim dertig jaren met eere onder de Fraters te arbeiden¹⁾. Dat het Fraterhuis zich onder zijn bestuur in een bijzonderen bloei mocht verheugen, blijkt uit hetgeen de, ons overigens onbekende, schrijver der „Lamentationes Petri” over de persoon van den Rector en den geest, die er onder de Broeders werd gevonden, heeft geschreven. Terwijl hij Wilhelmus Frederici naast den kerkvader Augustinus stelt, prijst hij Goswinus van Halen als een sieraad van zuivere zeden, die Wilhelmus als een andere Gregorius ter zijde staat en meent, dat er in het huis van de Broeders niet

¹⁾ Voor de gegevens over Goswinus raadplege men de op blz. 129 aant. 3 genoemde literatuur. Zie over Johannes van der Oldekercke o. a.: *Register van het archief van Groningen*, Deel I, blz. 266 no. 79; Hardenberg, *Vita*, p. 8. Na 1457, toen Willem van Groningen door Dirk van Herxen werd afgevaardigd, bestuurden achtereenvolgens Willem van Groningen, Adolf van Dokkum, Johannes Hoetwelcker van Munster, Johannes van der Oldekercke en Goswinus van Halen het Fraterhuis. Vgl. o. a.: De Voecht, *Narratio*, p. 101 sqq.; Schoengen, *Bijlage XIV, Narratio*, p. 487 sqq. en de reeds geciteerde studie van Mr. H. O. Feith, *Het Klerkenhuis en Fraterhuis te Groningen*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde*, Deel VI, blz. 1—24. Goswinus stierf in het jaar 1530.

alleen vroomheid en kennis worden gevonden, maar dat er, voor zoover hem bekend is, geen klooster bestaat, waar alle kunsten en wetenschappen in zoodanig verband zulk een vereering genieten en waar de bewoners zulk een degelijk onder-richt hebben ontvangen als te Groningen. Het is volstrekt niet onmogelijk, dat Melanchton, wiens aandacht hoogstwaarschijnlijk door den omgang met Luther op Gansfort was gevestigd, onder den indruk van den roep, die er van het Fraterhuis uitging, heeft besloten den Rector om inlichtingen over het leven van Rudolf Agricola en daarnaast ook over de persoon van Wessel te vragen ¹⁾. Wat Goswinus hem in zijn antwoord betreffende het streven van Gansfort heeft medegedeeld kan op grond van de weinige regels, die Melanchton aan den brief van Van Halen wijdt, slechts tot op zekere hoogte worden vastgesteld. Maar zoo iemand, dan was Goswinus ongetwijfeld de man om de door Melanchton gewenschte inlichtingen te geven. Niet alleen toch had hij als „famulus” gedurende eenige jaren in Wessel's onmiddellijke omgeving verkeerd, maar ook na zijn dood hield hij de gedachtenis aan zijn meester in eere. Treffend komt dit uit in een aantekening van Hardenberg ²⁾ volgens welke Van Halen verschillende van Wessel's geschriften bewaarde. Zonder twijfel bewijst echter ook de geest, die ons uit een van zijne brieven tegemoet komt, dat hij de beginselen van den Magister had verstaan en voor zijn persoonlijke vorming veel aan hem had te danken ³⁾. Op een vraag van Albertus Hardenberg om het een of andere werk van Ovidius zond Goswinus hem een editie van de Metamorphosen en voegde er in een schrijven eenige opmerkingen aan toe, waarbij wij in dit verband een oogenblik moeten stilstaan ⁴⁾.

Indien mannen, die het type van Van Halen en Hardenberg vertegenwoordigden, dichters wenschten te bestudeeren, dan moesten zij zich, aldus Goswinus, liever in Vergilius, Horatius

¹⁾ Vgl. Van Halen, „*De Rod. Agricola*”, in: *Erasmiani... programma*, l. c.; Melanchton, *Oratio de vita Rodolphi Agricolae*, l. c., Vol. XI, kol. 444; dezelfde *Postilla die conversionis Pauli*, l. c., Vol. XXIV, kol. 309.

²⁾ *Vita*, p. 11.

³⁾ Vgl. over dezen brief: Hardenberg, *Vita*, p. 9.

⁴⁾ Uit een op het Rijksarchief te Groningen berustend schrijven van Prof. Ritter te Emden aan wijlen Jhr. Mr. J. A. Feith blijkt, dat het bedoelde exemplaar der Metamorphosen niet aanwezig is in de Bibliotheek der Groote Kerk te Emden waaraan Hardenberg zijn boeken vermaakt heeft.

en Terentius dan in Ovidius verdiepen, maar waar het voor hen het allermeeft op aankwam was de studie van den Bijbel. Aangezien men eenige kennis van de gefchiedenis moeilijk kon ontberen, moest Albertus maar de werken van Flavius Jozefus, de „*Historia ecclesiastica*” met de „*Tripartita*”¹⁾ ter hand nemen en verder Plutarchus, Sallustius, Thucidides, Herodotus en Justinus lezen. Het kon geen kwaad de werken van Aristoteles en Plato eens door te loopen; bij Cicero moest Hardenberg zijn aandacht daarentegen wat langer bepalen omdat dit van groot belang was met het oog op zijn kennis van het Latijn. Naast den Bijbel verdienden de gefchriften van Augustinus in de allereerste plaats zijn belangftelling. Daarna volgden dan Hieronymus, Ambrosius, Chrysostomus, Gregorius, Bernard van Clairvaux en Hugo van Sint-Victor. Wat de dagindeeling betreft moest Albertus een voorbeeld nemen aan Pico della Mirandola, die zijn werkuren zóó had verdeeld, dat de ochtenduren voor de wijsbegeerte bestemd waren, terwijl hij de namiddaguren aan ontspanning besteedde. Den nacht bracht hij gedeeltelijk slapende door, voor een ander deel bestudeerde hij dan de gewijde gefchriften.

Wanneer wij den inhoud van dit fchrijven, waaruit wij bij Goswinus van Halen o. a. tot een, in vergelijking met Geert de Groote, meer uitgesproken belangftelling voor de fchrijvers der oudheid en grooten eerbied voor den Bijbel en Augustinus mogen besluiten, op ons laten inwerken, dan betreuren wij het te meer, dat de dialogen vol vroomheid en geleerdheid, die Van Halen volgens Hardenberg²⁾ heeft gefchreven, zijn verloren gegaan.

Dat Goswinus ook verschillende van zijn leerlingen ontzag voor de perfoon van Wessel heeft weten in te boezemen, blijkt uit wat de gefchiedenis ons verhaalt van het leven van Albertus Hardenberg en Regnerus Praedinius. Reeds in de dagen hunner jeugd had men hen aan de leiding der Groningsche Fraters toevertrouwd, zoodat beiden als knapen met elkander in aanraking waren gekomen. Als een aardige bijzonderheid weet Harden-

¹⁾ De „*Tripartita*” is een werk van Cassiodorus dat uit 12 boeken bestaat en waarin de werken van Socrates, Sozomenos en Theodoretus tot één geheel in het Latijn zijn samengevoegd.

²⁾ *Vita*, p. 10. Zie ook het autographon fol. 14^{recto} in margine, Bijlage A, p. XIII.

berg in zijn „Vita Wesseli” ¹⁾ mede te deelen dat hij, toen hij nog een schooljongen was, met Praedinius in hetzelfde kamertje heeft gewoond en met hem in één bed heeft geslapen. Ongetwijfeld gaat de vereering, die beide mannen Gansfort tot op den dag van hun dood hebben toegedragen, voor verreweg het grootste gedeelte terug op de indrukken, die zij door de verhalen van Goswinus van zijn persoon hebben gekregen. Hardenberg trok in verschillende perioden van zijn leven stad en land af om gegevens over Wessel van Groningen te verzamelen en schreef een soort van „memorabilia” die op krachtige wijze getuigenis afleggen van het feit dat hij zich bijzonder voor het streven van Gansfort interesseerde ²⁾. Praedinius kende Wessel niet alleen uit zijn werken maar, zooals hij zelf schrijft, ook uit gesprekken van verschillende ouderen, die hem persoonlijk hadden mogen ontmoeten. Met groote getrouwheid stelde hij een leven van Gansfort te boek en bewaarde hij allerlei merkwaardige herinneringen aan den overledene ³⁾. Chytraeus, die in de Sint-Maartensschool het onderwijs van Praedinius had genoten, deelt ons mede, dat deze hem de beenderen van den onderkaak van Wessel vertoonde alsof het een heilige reliquie was ⁴⁾. Ten slotte is het met het oog op de verhouding waarin Praedinius tot Gansfort stond van eenig belang, dat twee van zijne andere leerlingen, te weten Johannes Acronius Frisius en Johannes Arcerius Theodoretus respectievelijk Hoogleraren in de genees- en wiskunde te Bazel en in het Grieksch te Franeker met eerbied over Wessel hebben gesproken ⁵⁾.

Niet alleen te Groningen maar ook in de Bernardijner abdij te Aduard leefde de herinnering aan Wessel Gansfort op gezegende wijze voort ⁶⁾. Hardenberg verhaalt ons, dat hij als

¹⁾ P. II.

²⁾ Vgl. over Hardenberg: B. Spiegel, *D. Albert Rizäus Hardenberg*, Bremen 1869, passim; het artikel van Dr. van Schelven in: *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek*, Deel I, sub Hardenberg en Bijlage A, p. XII sqq.

³⁾ Vgl. Praedinius, *Opera*, p. 198; J. J. Diest Lorgion, *Praedinius*; Bijlage A, p. XI sq. en Bijlage D, p. LXXI sq.

⁴⁾ Vgl. David Chytraeus, *Saxonia ab anno Christi MD usque ad annum MDC*, Lipsiae MDCXI³, p. 520.

⁵⁾ Vgl. Acronius, „Epistola dedicatoria” en de „Praefatio” vóór in de *Opera* van Praedinius, p. 4 sq. en Arcerius Theodoretus, „Epistola dedicatoria” vóór in het door hem in 1598 te Franeker uitgegevene werk: *Jamblichi Chalcidensis vita Pythagorae*, p. **2.

⁶⁾ Vgl. voor het volgende: Hardenberg, *Vita*, p. 14 sq., 16sq.

knaap meermalen een bezoek aan eenige familieleden in het Cisterciënser klooster bracht en dat daar destijds, zoolang men aan Gansfort bleef denken, niet weinig voorbeelden van een gezuiverd monnikenleven werden gevonden. Ofschoon Wessel ook na zijn dood inzonderheid te Aduard bleef spreken, waren er toch volgens den schrijver der „Vita” eveneens in de naburige kloosters in Groningen en Friesland en zelfs te Sibkeloo en elders monniken, die zich in overeenstemming met de eischen die Gansfort gesteld had wenschten te gedragen. Zien wij uit de door Hardenberg als terloops ingevlochten mededeeling betreffende het Overijsselsche klooster Sibkeloo¹⁾, dat Wessel's invloed zich ook deed gevoelen op plaatsen, waar wij dit niet direct zouden vermoeden, ook hetgeen wij over de belangstelling voor de geschriften van den Magister van een zekeren Wilhelmus Sagarus weten wijst er op, dat er in allerlei streken van het land vereerders van Gansfort werden aangetroffen²⁾. Met zijn ouden eerwaardigen vader reisde deze rechtsgeleerde en raadsheer van Karel V naar Aduard, vooreerst om de abdij zelf te bezichtigen, maar vooral ook om nadere bijzonderheden over Wessel te vernemen. Als bewijs hoe hij door zijn werken was getroffen, kan gelden, dat hij het tractaat „De causis incarnationis et de magnitudine passionis” geheel stuk gelezen op zijn borst droeg en plechtig verzekerde, dat hij de kennis van Christus aan de lectuur van deze verhandeling te danken had. Met grooten nadruk drong hij er bij de bewoners der abdij op aan, dat men hem toch vooral alles wat men over Gansfort wist zou verhalen. Hardenberg en anderen lieten hem alles zien, wat zij in den loop der tijden hadden verzameld, terwijl Albertus vervolgens zelf met Sagarus naar Groningen reisde om daar een bezoek aan het Clarissen klooster te brengen. Hier vertoonde een neef van Goswinus, Johannes van Halen³⁾, hun den schedel van Wessel, dien Sagarus vol devotie aanvatte en kuste. Zelfs bood hij tien

¹⁾ Vgl. over dit klooster: Prof. Dr. J. Reitsma, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van het Overijsselsche klooster Sibkeloo*, in: *Historische avonden*, (1896), blz. 178—203.

²⁾ Voor wat wij in den tekst over Sagarus mededeelen vergelijkte men: Hardenberg, *Vita*, p. 15. Zie ook: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 85 aant. 3.

³⁾ Deze Johannes van Halen was „Coenobiarches collegii Spiritualium virginum” en wordt nog genoemd in een door Mr. H. O. Feith uit een op het Rijksarchief te Groningen berustend stuk (H. S. in folio, no. 55, fol. 50) afgenomen copie. Vgl. zijn: *Het Klerkenhuis en het Fraterhuis te Groningen*, t. a. p., blz. 16 vgg.

ponden Vlaamsch wanneer men hem deze kostbare relik wilde afstaan, maar „sommige bijgeloovige zusterjes” verzetten zich hiertegen, vrezende dat Sagarus misschien wel een Lutheraan was die den schedel tot een afgodsbeeld zou willen maken en hem voor tooverij zou wenschen te misbruiken. Overigens spraken de oude nonnen met grooten eerbied over Gansfort en brachten zij eenige gebedenboeken bij elkaar, die hij haar had nagelaten. Hardenberg schreef een gedeelte van die werkjes, voor zooveel zij hem toeschenen door Wessel te zijn vervaardigd, af en gaf die met eenige andere geschriften aan den rechtsgeleerde mede.

Dat men de meening van Gansfort ook in zijn naaste omgeving niet altijd duidelijk heeft verstaan blijkt uit de na den dood van Wessel gevoerde briefwisseling tusschen Bernard van Meppen en Johannes van Amsterdam ¹⁾. Uit den eenigen ons uit deze correspondentie bewaard geblevenen brief schijnt te volgen, dat Bernard in de overtuiging leefde, dat Gansfort niet slechts de misbruiken die in de gebeden voor de gestorvenen waren ingeslopen, maar de geestelijke beteekenis van het gebed voor de dooden als zoodanig had verworpen. Johannes schrijft, dat het hem zeer zou verwonderen, wanneer Wessel zich in dien zin tegenover Bernard had uitgelaten, want hij had het hem zelf beslist anders gezegd. In de laatste jaren vóór zijn dood had hij namelijk dikwijls met den Magister over deze zaak gecorrespondeerd. Wenschte Bernard precies te weten, hoe Gansfort over het gebed voor de gestorvenen had gedacht, dan moest hij een reeks stellingen die Johannes op het eerste gezicht ook niet had begrepen en die hij in zijn brief aan zijn vriend in het convent van Selwerd inlaschte, maar eens lezen en herlezen. Deed hij dit, dan zou hem aanstonds blijken dat hij zich in zijn opvatting over Wessel's beschouwingen in deze materie had vergist.

De beschrijving van den ons bewaard gebleven brief van Johannes van Amsterdam aan Bernard van Meppen verplaatst ons naar het klooster op den berg van Sint-Agnes, alwaar nog in het begin der zestiende eeuw kloosterlingen werden aangetroffen, die de herinnering aan den ontslapen vriend bewaarden. Niet het minst waren het de $\pm$ 1498 tot abt van het con-

¹⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 917 sqq.

vent gekozene Gerard van Clooster¹⁾ en Gerlach van Casteren, die met groote dankbaarheid aan de dagen toen Gansfort nog in hun midden vertoefde, terugdachten. Hardenberg²⁾ verhaalt ons, dat beide mannen hem bij zijn bezoek aan den Agnietenberg o. a. een Hebreeuwsch Psalterium, een Grieksche editie van Gregorius van Nazianze en enkele, sedert verloren gegane, verzen van Rudolf Agricola vertoonden, die deel uitmaakten van Wessel's nalatenschap. Ook lieten zij hem fragmenten uit zijne geschriften zien, voorts boeken voor elementair onderricht in het Grieksch en het Hebreeuwsch en aantekeningen die Gansfort hen uit de gewijde litteratuur gedicteerd had. Zij vertelden hem allerlei uit zijn levensgeschiedenis en spraken met zóó groote liefde over zijn vroomheid, ernst en geleerdheid, dat Albertus nauwelijks zijn tranen kon bedwingen. De mogelijkheid is geenszins buitengesloten, dat Van Clooster niet alleen voor zijn kennis van het Grieksch en het Latijn en zijn religieuze vorming veel aan Wessel te danken had, maar ook in zijn afkeer van scholastieke spitsvondigheid door hem werd beïnvloed. Het is bekend, dat Gerardus Listrius, van wien wij weten, dat hij ook met Goswinus van Halen bevriend was, zijn werk „De figuris et tropis”, blijkens de den 23sten November van het jaar 1519 gedateerde opdracht, aan den „Prior montanus” heeft opgedragen, omdat hij wist, dat deze zich, met den schrijver van sophistiek afkeerig betoonde en Listrius dus mocht hopen voor zijn methode van onderwijs een krachtig verdediger in Van Clooster te zullen vinden³⁾.

Wanneer wij Hardenberg mogen gelooven, dan zal Wessel's vriend Herman Torrentinus toen hij, na een tijdlang onderricht in de school te Groningen te hebben gegeven, inzag, dat zijn moeder, sedert het overlijden van zijn vader, onder armoede gebukt ging, de Broederschap hebben vaarwel gezegd, naar Zwolle

¹⁾ Vgl. over de abten van het klooster op den Agnietenberg en speciaal ook over Van Clooster: Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, p. 311 sq.; J. H. E. van der Zandt, *De vroegste verhouding tusschen Sint Agnietenberg en Windesheim naar een oorkonde van 1390 uit het stedelijk archief van Zwolle*, in: *Verzameling van stukken die betrekking hebben tot Overijsselsch regt en geschiedenis*, tweede afdeeling, vijfde stuk, 1870, blz. 60—118 en daarvan o. a. bijz. 76 vgg.

²⁾ *Vita*, p. 1, 2, 16.

³⁾ Vgl. Dr. H. C. Rogge, *Gerardus Listrius*, in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, Deel VII, 1899, blz. 207—220 en daarvan blz. 213 vg. Over de vriendschap van Van Halen en Listrius blz. 216 vg. en Hardenberg, *Vita*, p. 10.

zijn gereisd en daar tot in hoogen ouderdom als leeraar hebben gearbeid ¹⁾. De schrijver der „Vita” voegt er aan toe, dat hij als kleine jongen Torrentinus door een leerling langs de straten der stad Zwolle had zien leiden omdat hij, tengevolge van den ouden dag en een oogziekte, in het geheel niet meer kon zien ²⁾. Is deze overlevering juist — op grond van de persoonlijke herinneringen van Hardenberg zijn wij geneigd haar te aanvaarden — dan is de gedachtenis aan Gansfort te Zwolle ongetwijfeld niet alleen in het Fraterhuis maar ook in de school gedurende korteren of langeren tijd blijven voortleven.

Tot degenen, met wie Wessel tegen het eind van zijn leven bevriend was en die ook na zijn dood zijn vrienden zijn gebleven, moet verder ongetwijfeld Magister Johannes Oostendorp worden gerekend. Toen zijn leerling Gerardus Geldenhauer hem in het jaar 1525 op zijn reis van Antwerpen naar Wittenberg te Deventer, waar hij sedert het overlijden van Alexander Hegius in het jaar 1498 Rector der school was, opzocht, vertelde Johannes hem in de Lebuinuskerk de merkwaardige woorden, die Gansfort eens tot hem, toen hij nog een jong man was, over den ondergang der scholastieke theologie had gesproken ³⁾. Wanneer wij met al de gegevens, die ons over de verhouding van Oostendorp tot Wessel bekend zijn rekening houden, dan mogen wij met eenig recht veronderstellen dat Johannes naast Geldenhauer ook andere leerlingen op de persoon van Gansfort zal hebben gewezen.

Bij de bespreking van een reeks van bijzonderheden, waaruit mag worden afgeleid dat Wessel na den 4den October van het jaar 1489 in allerlei kringen der samenleving niet werd vergeten, moeten wij thans stilstaan bij eenige belangrijke gebeurtenissen die allen verband houden met het feit dat Jacobus Hoeck, de Deken van de Sint-Adriaanskerk te Naaldwijk den 11den November 1509 was overleden ⁴⁾. Naar alle waarschijnlijkheid had

¹⁾ *Vita*, p. 2. Hamelmann noemt Torrentinus zelfs „rector Swollis”. Vgl. zijn *Vita Hermanni Buschii*, l. c., p. 38.

²⁾ Uit een in het jaar 1508 geschreven brief van Torrentinus aan Murmellius blijkt dat Torrentinus toen reeds blind was geworden. Vgl. Reichling, *Das Doctrinale*, P. LXIX Anm. 1. Vermoedelijk is hij ± 1520 gestorven.

³⁾ Vgl. Prinsen, *Collectanea*, p. 79; dezelfde, *Geldenhauer*, blz. 13 vg.; Clemen, *Hinne Rode u. s. w., a. a. O.*, S. 366 Anm. 1.

⁴⁾ Wij houden ons voor het volgende zoo goed als geheel aan het bekende artikel van Clemen, *Hinne Rode in Wittenberg, Basel, Zürich und die frühesten Ausgaben Wes-*

Hoeck zijn neef Martinus Dorpius, die sedert het jaar 1504 als Hoogleeraar in de vrije kunsten aan de Universiteit te Leuven arbeidde en zelf uit Naaldwijk afkomstig was, tot erfgenaam van zijn nalatenschap aangewezen ¹⁾. Om redenen, die ons tot dusverre onbekend zijn gebleven, droeg Dorpius de zorg voor een en ander op aan Cornelis Henrixs Hoen, die waarschijnlijk uit het geslacht van dien naam te Gouda stamde, met Dorpius het onderwijs van Joannes Simons in de Hieronymusschool te Utrecht had genoten en destijds als advocaat bij het Hof van Holland werkzaam was. Behalve enkele andere werken van Gansfort vond Hoen onder de papieren van Hoeck ook zijn verhandeling „De sacramento eucharistiae”, welk geschrift op hem een bijzonderen indruk maakte. Ofschoon Wessel de leer der transsubstantiatie volstrekt niet verwierp, legde hij, op grond van een combinatie van Joh. 3: 36 en 6: 54, toch vooral den nadruk op de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus die, onafhankelijk van het altaarsacrament, alleen door de „commemoratio” van den waarachtig geloovige wordt verkregen. Een nauwgezette overdenking van wat Gansfort inzake het avondmaal leerde bracht Hoen tot de conclusie, dat het woordje „est” in de woorden der inzetting niets anders kon beteekenen dan „significat” wijl Jezus zichzelf immers op soortgelijke wijze symbolisch met de deur, den weg en den wijnstok had vergeleken. Onmiddellijk stelde hij daarop zijn vrienden Hondebeke, Georgius Saganus en vooral den Rector der Hieronymusschool Hinne Rode, die te

selscher Schriften, in: *Z/KG*, Bd. 18, S. 346—372 en S. 639f. Weliswaar heeft de schrijver later het oordeel over deze studie uitgesproken (zie: *Luther Ausgabe*, Weimar, Bd. X 2, S. 311ff. en daarvan S. 315 Anm. 3) maar van de verschillende pogingen, die men in het werk heeft gesteld om een eenigszins aannemelijke voorstelling van de opeenvolging der gebeurtenissen te geven, schijnt mij die van Clemen in hoofdtrekken altijd nog de meest geslaagde. Behalve de genoemde studiën van Clemen raadplege men nog: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 86 vgg.; Clemen, *RE*³, vox Honius; L. Schulze, *RE*³, vox Rode; het artikel over Rode van Dr. Lindeboom, in: *Nieuw Nederl. Biograf. Woordenboek*, Deel III. Voorts de bespreking van Hardenberg's „Vita” in Bijlage A, p. XVIII en die van de verschillende uitgaven van Wessel's geschriften in Bijlage C, p. LX sqq.

¹⁾ Vgl. over Dorpius: Allen, *Erasmii epistolae*, Tom. II, p. 10 sq.; De Jongh, *L'Ancienne faculté de théologie de Louvain*, p. 162 suiv.; Lindeboom, *Bijbelsch Humanisme*, blz. 226 vgg. De pastoor van Wassenaar Jacobus Dorpius was waarschijnlijk een broer van hem. Zie: A. Driessen, *Hontseldersdijk en Naaldwijk vóór de Hervorming*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, Deel XXV, blz. 62—129 en daarvan blz. 123 vg. In het edict van koning Lodewijk XI wordt, zooals ons op blz. 97 reeds is gebleken, ook een Adam Dorpius als aanhanger van het Occanisme genoemd. Vgl. Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, fol. 708.

Utrecht min of meer als leidsman van een groep van hervormingsgezinde mannen arbeidde, met hetgeen hij onder de papieren van Hoeck had gevonden en de meening, die hij zich aan de hand van het geschrift van Wessel over het avondmaal gevormd had, in kennis. Hinne Rode betuigde zijn instemming met de verklaring die Hoen van het woordje „est” in de inzettingswoorden had gegeven. Gemeenschappelijk werd daarna besloten, dat men Luther over deze zaak zou raadplegen, vooreerst om het oordeel van den Reformator over de beschouwingen van Gansfort zoowel als van Hoen zelf te vernemen, vervolgens om een poging in het werk te stellen of Luther de geschriften van Wessel niet zou willen laten drukken. Aangezien de reis naar Wittenberg voor Hoen vanwege zijn leeftijd bezwaren opleverde, besloot Hinne Rode zelf den tocht te aanvaarden. Daarbij nam hij in de eerste plaats de werken van Gansfort mede, die Hoen in de nalatenschap van Hoeck had gevonden, voorts eenige geschriften van Wessel die in het klooster op den Agnietenberg hadden gelegen en eindelijk een opstel van Hoen, waarin deze zijne gedachten over het avondmaal in briefvorm had uiteengezet. In het begin van het jaar 1521 kwam Rode te Wittenberg aan. De Hervormer las de geschriften van Wessel met groote instemming maar keurde Hoen's opvatting van het avondmaal zeer beslist af. Doordat Luther naar Worms reisde en daarna op den Wartburg vertoefde, werd hij verhinderd voor een editie van eenige werken van Gansfort zorg te dragen. Een jaar later — in het begin van 1522 — verscheen er te Wittenberg een uitgave van eenige verhandelingen van Wessel, die evenwel niet door den Reformator bezorgd werd. Nadat Luther naar allè waarschijnlijkheid nog van de „Farrago” had kennis genomen, schreef hij op den 30sten Juli van het jaar 1522 een woord van aanbeveling voor de geschriften van Gansfort, dat vermoedelijk aan Rode werd gezonden en door bemiddeling van den Rector der Hieronymusschool het eerst in een in de maand Augustus van het jaar 1522, hoogstwaarschijnlijk te Zwolle, gedrukte verzameling „epistolae” — voor het meerendeel brieven van Wessel — werd geplaatst. Rode was n.l. in 1521 naar zijn vaderland teruggekeerd, waar hij een tijdlang opnieuw in de stad Utrecht arbeidde, en intusschen bewerkte dat in het begin van het jaar 1522, onafhankelijk van de Wittenbergsche uitgave, waarschijnlijk te Zwolle, een „Farrago

Wesseli'', verder, iets later, de zooeven genoemde brievenverzameling met het voorwoord van Luther en eindelijk een drietal afzonderlijke uitgaven van de werken „De causis incarnationis'', „De oratione'' en „De sacramento eucharistiae'' het licht zagen. Kort daarna — vermoedelijk in den zomer van het jaar 1522 — werd Rode vanwege zijn connectie's met Luther afgezet, zoodat hij zich genoodzaakt zag de stad Utrecht en zijn vaderland te verlaten. Ditmaal aanvaardde hij de reis niet alleen, want zijn vriend Georgius Saganus vergezelde hem. Naar alle waarschijnlijkheid had Rode niet alleen den brief van Hoen maar ook eenige van de te Zwolle afgeleverde drukken bij zich. Wij weten niet met zekerheid of hij destijds ook een bezoek aan de stad Wittenberg heeft gebracht. Wel mogen wij aannemen, dat Rode nog vóór de maand September van het jaar 1522 te Bazel is aangekomen, want op dien datum verscheen de eerste uitgave der Bazelsche „Farrago Wesseli'' bij Adam Petri, in welke uitgave, vermoedelijk dank zij het feit, dat Rode verschillende Zwolsche drukken had meegebracht, het voorwoord van Luther en de hierboven genoemde verzameling brieven konden worden opgenomen. Dat er reeds in de maand Januari van het jaar 1523 een tweede editie der „Farrago'' te Bazel verscheen, bewijst wel dat Wessel's werken de aandacht hadden getrokken. Uit een brief van Oecolampadius aan Hedio van den 21sten Januari 1523 blijkt, dat Rode te Bazel in het huis van Andreas Cratander, waar hij misschien logeerde, met Oecolampadius in aanraking is gekomen. Bij die gelegenheid spraken Rode en Saganus met hem over het avondmaal en toonden zij hem den brief van Cornelis Hoen, dien zij uit het vaderland hadden medegenomen. Het gesprek was voor Oecolampadius een openbaring. Onder den indruk van het gehoorde verwees hij beide mannen naar Zürich, waar zij in den zomer van het jaar 1523 aankwamen en Zwingli persoonlijk mochten ontmoeten. Nadat Rode en Saganus eerst Zwingli's uiteenzetting van zijn avondmaalsopvatting hadden aangehoord, lieten zij hem, toen zij bemerkten dat zijn meening volkomen met de hunne overeenstemde, het opstel van Honius lezen. Zwingli werd vooral door de duidelijke exegetische rechtvaardiging van Hoen's woorden levendig getroffen en erkende dat de ware beteekenis der inzettingswoorden hem eerst door den brief duidelijk was geworden. Tot dusverre had hij wel begrepen,

dat deze tropisch moesten worden verklaard, maar hij zag niet waarop de tropus eigenlijk betrekking had ¹⁾. Nog vóór den derden October van het jaar 1525 bezorgde Zwingli een anonyme uitgave van den brief, dien hij bij Froschouer te Zürich liet drukken.

Intusschen was Rode naar Straatsburg gereisd, waar hij in de maand November van het jaar 1524 een onderhoud had met Martinus Bucer ²⁾. Dat dit onderhoud voor Bucer van groote beteekenis moet zijn geweest blijkt uit wat hij in een van zijn brieven daaromtrent heeft geschreven. Volgens hem was Rode een in woorden en werken zóó vroom gezind man dat Bucer verklaren kon niemand te kennen, dien hij boven hem zou durven stellen. Zelfs maakte Luther hierop geen uitzondering, ofschoon deze in rijkdom van geest verre boven hem uitmuntte. Terwijl Rode ook den Hervormer van Wittenberg als zijn leermeester beschouwde, dankte hij voor zijn avondmaalsopvatting meer aan Wessel ³⁾. Bucer kan dan ook niet nalaten zijn verbazing er over uit te spreken, dat zijn vrienden en hij zoo weinig met de meeningen van dezen Wessel rekenen. Toen Rode zijn gast was had hij tegenover hem de opvatting van Luther verdedigd, maar hij had bij die gelegenheid levendig beseft dat hij, hoe hij ook argumenteerde, niet tegen zijne redeneeringen was opgewassen. Daarom had hij de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het brood laten vallen, terwijl hij ten aanzien van de definitieve verklaring der inzettingswoorden nog in het onzekere verkeerde. Tot zoover de brief van Bucer.

Na zijn verblijf te Straatsburg is Rode waarschijnlijk naar zijn vaderland gereisd, waar wij hem den 15den September van het jaar 1525 te Deventer aantreffen. Het verdere verloop van zijn levensgeschiedenis moeten wij laten rusten. Wat wij hier over zijn leven mededeelden is op zichzelf echter van buitengewone beteekenis. Het leert ons dat Wessel, ofschoon zijn avondmaalsleer principiëel van die van Hoen en Zwingli verschilde, toch tot een nadere preciseering van Zwingli's beschouwingen die

¹⁾ Aldus: Staehelin, *Huldreich Zwingli*, Bd. II, S. 226ff. Anders: A. Baur, *Zwingli's Theologie. Ihr Werden und ihr System*, Bd. II, Halle 1889, S. 279ff.

²⁾ Vgl. J. W. Baum, *Capito und Butzer*, Elberfeld 1860, S. 300ff.; G. Anrich, *Martin Bucer*, Strassburg 1914, S. 47.

³⁾ Bij de waardeering van deze woorden van Bucer vergete men niet, dat Hoen's avondmaalsopvatting een geheele andere was als die van Wessel.

later bij de bespreking van Zwingli's verhouding tot Luther zulk een rol zouden spelen, zij het dan ook indirect, heeft medegewerkt. Men zou hier dan ook met eenig recht van een indirect bewijs van Wessel's invloed kunnen spreken.

Aangezien niet alleen uitingen van vereering maar ook pogingen om zijn leer te bestrijden er op wijzen, dat Gansfort na zijn sterfdag niet zonder meer is vergeten, moeten wij, voordat wij deze paragraaf besluiten, nog de aandacht vestigen op de bestrijding, die Wessel's leer betreffende den aflaat van de zijde van Anthonius de Castro heeft gevonden ¹⁾. Bij de bespreking van Wessel's eerste verblijf te Parijs is ons reeds gebleken dat destijds ook De Castro aan de Universiteit aldaar heeft gearbeid. Nadat hij waarschijnlijk in het jaar 1455 Baccalaureus in de vrije kunsten was geworden en vervolgens zijne studiën in de „artes” voltooid had, werd Magister Anthonius ongeveer den 26sten Augustus 1456 als Procurator der „Natio Alemanniae” aangewezen en ongeveer den 23sten September van hetzelfde jaar als zoodanig herkozen. Na het jaar 1456 ontmoeten wij hem niet meer te Parijs maar vinden wij hem in het jaar 1467 in het convent der Dominicaners te 's Gravenhage, waar hij als leesmeester werkzaam was en onderwijs gaf. In het jaar 1488 werd hij als „lector principalis” door den Generaal naar Utrecht gezonden om de studiën aldaar op een betere hoogte te brengen. Kortens tijd daarna verkreeg hij den graad van „Magister theologiae” en kwam hij in naam van den Generaal in de conventen te Zierikzee en te Utrecht in eenige moeilijkheden beslissen. Als onder-

¹⁾ Na hetgeen wij op blz. 62 van dit geschrift over De Castro mededeelden vergelijke men nog: mijn artikel over Hoeck, in: *Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis*, t. a. p., blz. 218, 222 vg. Zie ook: B. J. M. de Bont, *De „regale” abdij van Egmond*, Amsterdam 1905, blz. 149. In het gemeentearchief te Den Haag zijn geen gegevens meer over De Castro te vinden. Waarschijnlijk is het archief van het Dominicaner klooster verloren gegaan. Vriendelijke mededeelingen van den Archivaris den heer H. E. van Delden. Over het Dominicaner klooster te Den Haag leze men het artikel van A. J. Hoogland, O. P., in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, Deel XIII, blz. 353—379. De tegenwoordige Kloosterkerk staat op de plaats waar vroeger de kerk der Dominicaners werd gevonden. Voor het „Impugnatorium” zelf vergelijke men de Zwolsche brievenverzameling, besproken in Bijlage C, p. LXIII sq. Ten slotte verwijzen wij naar: Dr. J. I. Doedes, *Een vergeten bestrijder van en een onbekende kampvechter voor Wessel Gansfort*, in: *Godgeleerde Bijdragen*, Deel 43, blz. 98—114 en het boven genoemde artikel over Hoeck. Onder de bewijzen dat men Wessel ook na zijn dood heeft bestreden vermelden wij nog de „indices” waar zijn geschriften als verboden lectuur worden aangegeven. Zie: Dr. F. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher*, Bd. I, Bonn 1883, S. 107 en de Anmerkungen aldaar.

vicaris bestuurdde hij in het jaar 1490 de Hollandsche en Geldersche kloosters. Den 16den Januari 1494 zien wij hem in de abdij te Egmond met het oog op de keuze van een nieuwen abt. Kortens tijd te voren, vermoedelijk omstreeks het jaar 1490, in ieder geval na Wessel's dood, heeft Magister Anthonius „professor conventus Hagensis” zijn „Impugnatorium” tegen Gansfort geschreven.

Toen Jacobus Hoeck den laatsten brief van Wessel, waarin hij over de aflaten handelde, had ontvangen, ontbrak het hem volgens zijn zeggen aan tijd om de bewijsvoering van Gansfort te ontzenuwen¹⁾. Daar de conservatief-kerkelijke Deken het evenwel ongewenscht achtte, dat Wessel's schrijven onbeantwoord bleef, richtte hij zich tot zijn vriend De Castro, dien hij misschien te Parijs had ontmoet of anders te Den Haag had leeren kennen, met het verzoek een weerlegging van de meeningen van Gansfort te schrijven. Op dit verzoek ging De Castro blijkens de „praefatio” van het „Impugnatorium” „met alle genoegen en in alle nederigheid” in. In geen geval mocht men er hem een verwijt van maken, dat hij niet nog tijdens het leven van Wessel had geantwoord, want hij had den brief aan Hoeck niet eerder gekregen. Ook kon een polemiek tegen de uitlatingen van Gansfort over den aflaat nog van belang zijn met het oog op de aanhangers van den overledene. Wat het „Impugnatorium” zelf betreft, hier volgt de schrijver in zijn bestrijding het betoog van zijn tegenstander op den voet, zoodat het vrij wel onmogelijk is een overzicht van den inhoud van zijn polemiek te geven. Het zij genoeg hier te vermelden, dat de toon van zijn strijdschrift hier en daar bitter is en doorgaans door onwelwillendheid uitmunt. Wanneer wij ons echter herinneren, wat Wessel van de Roomsche-Katholieke leer van den aflaat gemaakt had, dan verwonderen wij er ons niet over, dat een theologisch onderlegde, door en door kerkelijk voelende Dominicaner als De Castro zich met groote heftigheid tegen zijne beschouwingen keerde. Tegelijk bevreemdt het ons niet, dat zijn polemiek over het geheel genomen een onbevredigenden indruk op den lezer maakt. Tot op den huidigen dag is het „odium theologicum” een weinig betrouwbare gids op den weg naar de waarheid gebleken.

¹⁾ Inderdaad ontbrak het hem waarschijnlijk aan moed en strijdvaardigheid. Vgl. mijn artikel over Hoeck, *t. a. p.*, blz. 227 vg.

BRONNEN EN LITERATUUR

BIJLAGE A (I).

Een geschiedkundig onderzoek naar het leven van Wessel Gansfort levert, gezien den toestand waarin de bronnen verkeerden, eigenaardige moeilijkheden op. De gegevens, waaruit een beschrijving van zijn levensgeschiedenis moet worden opgebouwd, zijn zóózeer verspreid en moeten, niet zonder nauwkeurige zifting, aan zóóvele verschillende bescheiden worden ontleend, dat men telkens gevaar loopt in den doolhof het spoor bijster te raken. Wij verdeelen de stof, die wij ons voorstellen in deze bijlage te behandelen, in drie groepen en geven in de eerste plaats een overzicht van die gegevens waaraan wij meenden in hoofdzaak ons materiaal voor de beschrijving van het leven van Wessel te moeten ontleenen. In de tweede plaats vermelden wij een reeks van geschiedschrijvers, die, gedeeltelijk nog in de 16de eeuw, voor het grootste gedeelte evenwel in de 17de en 18de en de eerste periode der 19de eeuw, tot op de onderzoekingen van Muurling (1831) en Ullmann (1834) meer of minder opzettelijk over Gansfort hebben gehandeld, om daarna met een opsomming te besluiten van datgene wat de historiographie vanaf de jaren 1831/34 tot op den huidigen dag over de persoon en de denkwijze van Wessel heeft gebracht. In zekeren zin zijn het boven deze bijlage geplaatste opschrift en de hier gemaakte verdeeling in drieën misleidend. Vooreerst, omdat bij het meereendeel der onder de eerste groep gerangschikte bescheiden slechts in on-eigenlijken zin van bronnen kan worden gesproken. Vervolgens, omdat door de schrijvers der tweede groep onder allerlei afgeleide mededeelingen een enkele maal, dikwijls op plaatsen waar men dit allermint zou verwachten, een min of meer belangrijke, blijkbaar vertrouwen verdienende opmerking over het leven van Gansfort wordt gemaakt, die in geen der onder de eerste groep gerangschikte bescheiden wordt aangetroffen. Men krijgt den indruk, dat verschillende bijzonderheden gedurende vele jaren van mond tot mond zijn overgeleverd en dikwijls eerst betrekkelijk laat bij dezen of genen schrijver zijn vastgelegd. Wij meenen evenwel, dat de hier gegevene verdeeling de beste is, rangschikken de latere schrijvers, die tot op de onderzoekingen van Muurling en Ullmann eenige op zichzelf staande maar niettemin belangrijke mededeelingen bieden onder de tweede groep en verwijzen voor hunne namen en geschriften naar den tekst en de aldaar aan den voet der bladzijden geplaatste aantekeningen.

I. *Bronnen.* Tot onze bronnen moeten in de allereerste plaats worden gerekend de enkele notitie's, die hier en daar over gebeurtenissen uit zijn leven in Wessel's eigene geschriften worden gevonden. Vervolgens de ons

bewaard geblevene brieven door en aan Gansfort of onderling door vereerders geschreven en de getuigenissen van tijdgenooten, vrienden of tegenstanders, als Paulus Pelantinus, Frederik Moorman, Antonius Liber, Rudolf Agricola, Johannes Oostendorp, Anthonius de Castro e. a. Verder de data en bijzonderheden ontleend aan de matrikels van de Universiteiten te Keulen en te Heidelberg, een drietal rekeningen berustende op het gemeente archief te Zwolle en eenige gegevens uit het stedelijk archief te Keulen. Over dit alles raadplege men den tekst. Wij moeten hier meer uitdrukkelijk stilstaan bij de volgende bronnen:

a) De „*Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*” van Jacobus Traiecti alias De Voecht. De auteur der „kroniek” van het Zwolsche Fraterhuis heeft in zijn geschrift eenige mededeelingen betreffende het verblijf van Wessel Gansfort te Zwolle ingelascht ¹⁾. In de eerste plaats geeft hij een en ander over den tijd dien Wessel, voordat hij naar Keulen vertrok — dus vóór het jaar 1449 — in het *Domus parva* heeft doorgebracht en verder een kort bericht over zijn tegenwoordigheid in latere jaren bij het sterfbed van Rector Albert van Calcar. Er zijn verschillende overwegingen waarom wij het recht hebben deze gegevens onder de meest betrouwbare te rangschikken ²⁾. Vooreerst heeft De Voecht die zijn „*Narratio*” ongeveer tusschen de jaren 1490 en 1500 heeft opgesteld, de meeste personen wier leven hij beschrijft — ook Wessel Gansfort ³⁾ — uit eigen aanschouwing gekend en was hij ooggetuige bij verreweg de meeste gebeurtenissen waarover hij in zijn „kroniek” handelt. Ruim veertig jaren voordat hij zijn arbeid voltooide, in het najaar van 1449, vertoefde hij reeds als novitius in het Fraterhuis te Zwolle, deed, na den proeftijd, in het jaar 1450 afstand zoowel van zijn tegenwoordige als toekomstige goederen en werd tegelijk daarmede als lid van het Sint-Gregoriushuis definitief in de Broederschap opgenomen. Daarbij komt, dat hij gedurende de periode die hij in den kring der Fraters doorbracht verschillende belangrijke functie's onder de Broeders heeft bekleed. Niet alleen werd De Voecht, op meer gevorderden leeftijd daartoe door zijn medebroeders gekozen, aangesteld tot Provisor van het Sint-Gregoriushuis, een bewijs van vertrouwen dat hem in staat stelde op de hoogte te komen van alle bijzonderheden die het inwendig bestuur betroffen, — niet alleen werd De Voecht na den dood van Albert van Calcar Procurator van het *Domus pauperum*, een positie waartoe onder de Broeders te Zwolle alleen mannen van bijzondere begaafdheden, die de algemeene achting genoten, werden geroepen, maar hij stond vóór het jaar 1482 ook in nauwere betrekking tot den vroegeren Procurator van het *Domus pauperum*, den genoemden Van Calcar, onder wiens Rectoraat (1457—1482) Jacobus eenigen tijd het ambt van particulier secretaris van den Rector vervulde. Bedenken wij, dat Albert van Calcar reeds vóór het jaar 1430 lid van

¹⁾ Vgl. *Narratio*, p. 155 sqq., p. 169.

²⁾ Vgl. voor het volgende de inleiding van Dr. Schoengen op zijne uitgave van de „*Narratio*”, p. I—CCVII en daarvan o. a. p. XXI sqq., LXXIII sq., CXII sq. e. e.

³⁾ De Voecht was in het Fraterhuis toen Van Calcar stierf. Vgl. *Narratio*, p. 170 sq.

Fraterhuis was en dat De Voecht het novitiat nog onder den tweeden Rector Dirk van Herxen (1410—1457) voltooide, dan is de veronderstelling gewettigd, dat de schrijver óók voor de jaren voordat hij als novitius in het Fraterhuis werd opgenomen en dus tevens voor de jaren toen Wessel voor het eerst te Zwolle vertoefde, over uitnemende gegevens heeft beschikt. De indruk van de betrouwbaarheid der in de „kroniek” over Gansfort handelende gedeelten wordt ten slotte door den aard van het geschrift zelve bevestigd. Weliswaar is de bedoeling van den schrijver doorgaans gericht op de stichting van zijn medebroeders en wordt er rondom het gebeurde waarvan hij wenscht te verhalen allerlei stichtelijks gewezen, zoodat het feit zelf te zeer op den achtergrond geraakt, dit neemt toch niet weg, dat de auteur zich bij de behandeling van zijn stof door liefde tot de waarheid laat leiden, niet nalaat te erkennen wanneer hij van iets niet geheel en al zeker is, de betekenis zijner tijdgenooten op de juiste waarde weet te schatten en de personen en hun karakters hier en daar uitnemend in het licht stelt. Om al deze redenen valt het te betreuren, dat De Voecht ons niet meer over Magister Wesselus heeft opgeteekend.

b) Het fragment „De Wesselo Groningensi”. In het jaar 1893 deed Mr. Dr. I. B. Kan, eertijds Rector van het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam, in „De Nederlandsche Spectator” van den 18den November ¹⁾ een mededeeling betreffende een in de Königlich-Kaiserliche Hofbibliothek te Weenen aanwezig handschrift in folio, codex 9058, bestaande uit 10 bladen, dat een onvoltooide biographie van een ongenoemden schrijver behelsde, getiteld „De Wesselo Groningensi” (2½ pp.), verder een niet onderteeikenden brief aan Melanchton, handelende „De Rod. Agricola” (8 pp.) en eindelijk een afschrift van de zoogenaamde, in 1607 eerst door P. Merula uitgegevene, autobiographie van Erasmus. Een en ander werd door Dr. Kan in het programma van het Erasmiaansche gymnasium van 1894 gepubliceerd, terwijl een vertaling van de levensberichten van Gansfort en Agricola in het jaar 1898 in den Groningschen Volksalmanak het licht zag ²⁾. Met het oog op de beantwoording der vraag door wien en wanneer het fragment over Wessel van Groningen werd geschreven, moeten wij eerst een oogenblik stilstaan bij den brief over Agricola. In zijn aan het leven en werken van dezen beroemden Humanist gewijde studie heeft Dr. van der Velden terecht gemeend Goswinus van Halen voor den auteur van den niet onderteeikenden brief aan Melanchton te moeten houden ³⁾. Van elders is ons bekend, dat Goswinus te Halen aan de Maas geboren werd; de schrijver van den brief ging naar zijn eigen mededeeling te Roermond — dus niet ver van Halen — op school. De auteur verhaalt, dat hij op zeer

¹⁾ T. a. p., blz. 364. Vgl. ook: Mr. S. Muller Fzn., *Lijst van Noord-Nederlandsche Kronyken, met opgave van bestaande handschriften en litteratuur*, in: *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, Nieuwe reeks no. 31, Utrecht 1880, blz. 97.

²⁾ Vgl. *Erasmiani* . . . programma, p. 4 sqq. en: *Nieuwe levensberichten van Wessel Gansfort en Rudolf Agricola, medegedeeld uit een Weener H. S., t. a. p.*, blz. 63 vgg. Het fragment over Wessel vindt men op blz. 66—69.

³⁾ Vgl. Van der Velden, *Agricola*, blz. 10 vgg., waar over deze zaak wordt gehandeld. Wij geven zijn bewijsvoering in het kort weer en voegen er nog eenige argumenten aan toe.

jeugdigen leeftijd van school werd genomen; van Goswinus weten wij, dat hij, toen hij als „famulus” bij Wessel in dienst trad en met hem te Aduard vertoefde, nog zeer jong moet zijn geweest, want over den abt Henricus van Rees „hoorde” hij veel van Johannes van der Oldekercke en als „adolescens” was hij, vóór het vertrek van Agricola in April 1484, de bediende van Rudolf en Wessel ¹⁾. De schrijver zegt, dat hij een leerling van Johannes Oostendorp en Alexander Hegius is geweest; Goswinus noemt beide mannen uitdrukkelijk als zijn leermeesters. Van Halen heeft lange jaren te Groningen of in de Ommelanden (o.a. te Aduard) doorgebracht; de schrijver van den brief spreekt van „ons” Groningen en weet b.v. precies hoeveel uren gaans het van Groningen naar Baflo is. De auteur noemt zichzelf „alfabeticus” ²⁾; desgelijks Goswinus ³⁾. Bij Van Halen zoowel als bij den schrijver van den brief mogen wij een zekere vertrouwdheid met de Metamorfosen van Ovidius veronderstellen. Goswinus gaf Hardenberg een exemplaar van dit werk ten geschenke en bezat dus waarschijnlijk meer dan één ⁴⁾; de auteur van het stuk over Agricola verwijst naar het verhaal van Philemon en Baucis ⁵⁾. Beiden zijn bekend of bevriend met Melanchton, Erasmus, Dorpius en Wilhelmus Frederici. Van Goswinus staat het vast, dat hij, evenals de persoon die het levensbericht opstelde, met Melanchton gecorrespondeerd heeft. Dat de schrijver mannen als Wilhelmus Frederici om inlichtingen heeft gevraagd is, wanneer Van Halen den brief heeft geschreven, volkomen in overeenstemming met het feit, dat Goswinus nog zeer jong was toen hij als „famulus” van Wessel Agricola gezien en gehoord had, zoodat hij wel genoodzaakt was zijn gegevens voor het grootste gedeelte bij ouderen van jaren te verzamelen. Al deze punten van overeenkomst tusschen datgene wat ons van het leven van Van Halen en dat van den schrijver bekend is, pleiten voor het auteurschap van Goswinus. Uit enkele in het stuk over Agricola vermelde bijzonderheden volgt, dat hij zijn brief na het jaar 1514 heeft opgesteld, misschien nog vóór den 3den Augustus, den sterfdag van Frederici, in elk geval vóór 1530, het jaar waarin hij zelf is overleden.

De vraag rijst nu wie het gedeelte, dat ons over het leven van Gansfort bewaard is gebleven, heeft geschreven. Waarschijnlijk is de grootste helft van den brief verloren gegaan. Vast staat, dat het begin en het slot ontbreken. De tekst van het stuk luidt aldus:

De Wesselo Groningensi.

Multi cum ex Groninga tum ex longe remotis civitatibus solebant venire in Aedwert, ut a Monasterio Rodolphus Langius, a Daventria Alexander Hegius, aliunde alii ut Paulus Palatinus. Sed quid opus est longa nomenclatura? Aedwerdt venire consuevimus, primum ut sanctum virum

¹⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 7 en 8.

²⁾ Vgl. *Erasmiani... programma*, p. 8.

³⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 8.

⁴⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 9.

⁵⁾ Vgl. *Erasmiani... programma*, p. 6.

iuxta doctum Henricum Rees abbatem audiremus, deinde Wesselum nostrum municipem, virum ut sic dicam, omniscium, de quo mihi vere dicere licet quod e divino Aurelio Augustino scripsit Volusianus: „Legi Dei deest quicquid antistitem Augustinum contigerit ignorare”. Ita nihil erat in ulla scientia, liberali homine digna, quam Wesselus non percalluit; praeterea qui mores multorum hominum vidit et urbes. Apud Parisios ad triginta annos egerat in scholis. Deinde cum Francisco a Savona generali ministro familiae Franciscanae, qui ex hoc ministerio in summum Pontificem est electus. Aliquot annos etiam cum Gabriele Byel ab Urach, viro ¹⁾ doctissimo, ut ejus monumenta testantur. Hic Sixtus Pontifex obtulit Wesselo opulentissima sacerdotia, sed renuit accipere. Accepit tamen paucos Hebraeos codices ac Graecos. Rediit ab urbe Roma in patriam anno virginei partus 1477. Egit etiam paucos annos cum Davide a Burgundia episcopo Traiectensi, qui David erat vir ut mansueti animi ita et eruditissimi. Post hoc in monte Agnetis apud Zwollos. Deinde venit Aedwerdt et Groningam, ubi mortem suam obivit anno salutis 1489, 3 die Octobr., anno vitae suae 70. Natus enim erat anno 1419.

Ludowicus rex Francia, ejus nominis undecimus, in Frisiam usque nostram misit pro Wesselo — quem Itali et Galli Basilium appellare solent — in viaticum ad eum mittens 100 coronatos et in annum salarium quingentos, ut ad se veniret. Recusavit conditionem accipere, malens in patria sua cum amicis in tenuitate sibi vivere quam apud tantum regem.

Hunc noster Rodolphus Agricola tanto studio coluit ut quoad posset et liceret ab ejus latere ne unguem quidem latum discedere[t?]. Is per id temporis etiam erat Aedwerdt.

„Ego, Copine consul”, inquit Wesselus, „vostrae familiae nunquam satis gratus esse potero aut quivero. Nam quod in hunc virum quem utrimque eruditum praestitero evasi, vestrae familiae acceptum refero. Nam cum puerulus, vixdum novem annos natus, scholas peterem, dederat mihi Dominus hoc munus ut coaetaneos meos discendo longe praeirem. Verum parentes ob tenuitatem rei cogebant ut meam pro victu locarem operam, quod profecto factum fuisset, nisi Dominus, qui pascit me ab utero matris, sollicitus fuisset pro me, qui excitavit cor venerandae matronae Ode Jargis. Quae me hiberno tempore videns argentem et esurientem, me e media platea in aedes suas accersivit. (Iampridem audiverat me foelici satis et acuto pollere ingenio). „Quid”, inquit, „Wessele fili, si ego te educavero atque opem praestitero ut scholas commode visitare quiveris — audio enim parentes te a scholis ob inopiam advocaturos —, gratusne mihi ac meis posteris futuro tempore eris?” „Gratissimus”, inquam, „semper futurus sum”. „Ita”, inquit, „mi fili feceris. Ego me tibi matrem exhibebo, tu te mihi filium praestiteris”. „Haec Oda avia tua, Copine consul, fuit,

¹⁾ Kan leest „ab Vrachuno”. Vgl. *Erasmiani*..... *programma*, p. 4. Dit is onjuist; vriendelijke mededeeling van den Hoogleraar P. S. Allen te Oxford, die mij tevens berichtte, dat het schrift van het fragment „De Wesselo Groningensi” in den codex te Weenen een ander is als dat van het „Compendium vitae” van Erasmus. Te Urach stond de proosdij der Broeders van het gemeene leven, vanwaar Biel door Graaf Eberhard naar de Universiteit te Tübingen werd geroepen. Vgl. Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen*, S. 81.

cujus mariti nomen et avitum tu habes nempe Copini priscia Staurea. Ita auxilio Odae Jargis ex Groninga missus Zwollos. Ibi Thomam Campensem frequenter audivi et colui primum cum istic scholas visitarem. Deinde postea, cum in tertia classe praelegerem et esset auditor meus dominus [in margine: meus] Joannes Canter, insigne nostrae civitatis ornamentum...."

Het vermoeden ligt voor de hand, dat Goswinus van Halen ook de auteur van het levensbericht van Wessel is geweest. Tegen deze veronderstelling zou men kunnen aanvoeren, dat Goswinus toch moeilijk van zichzelf als jeugdig „famulus" kon beweren, dat hij behoorde tot degenen, die, met vele anderen, tot zelfs uit afgelegene streken te Aduard plachten te komen en dat deden, vooreerst om den eerwaardigen en geleerden abt Van Rees te hooren, en verder om te genieten van de aanwezigheid van den, om zoo te zeggen, alwetenden Wessel. Daar staat evenwel tegenover dat de schrijver eenige aardige bijzonderheden uit het particuliere leven van Gansfort weet op te sommen en dus van nabij met hem bekend moet zijn geweest. Van verschillende personen staat het vast, dat zij voor het auteurschap niet in aanmerking kunnen komen. Hardenberg kan het levensbericht niet hebben opgesteld, want hij werd eerst in het jaar 1510 geboren. Evenmin Praedinius, die in hetzelfde jaar het levenslicht aanschouwde en zichzelf dus onmogelijk tot den Aduarder kring onder Van Rees en Wessel kon rekenen. Het waarschijnlijkste is altijd nog dat Goswinus van Halen het stuk, misschien in briefvorm, voor Melanchton heeft geschreven. Absolute zekerheid is hier, zoolang wij niet over meer gegevens beschikken, niet te verkrijgen. Wanneer deze aantekeningen over Gansfort zijn opgeteekend? Wij kunnen op deze vraag evenmin een definitief antwoord geven als op de vorige. Blijkbaar behoort de bloeitijd van het Aduarder klooster reeds eenigen tijd tot het verleden en ziet de schrijver in dankbare herinnering op de voorbijgegangene jaren terug. Bij zijn opmerking over de werken van Gabriel Biel doelt de auteur waarschijnlijk op zijne in 1488, 1489, 1499 en 1500 gedrukte geschriften ¹⁾. Voorloopig moeten wij ons met een algemeene tijdsbepaling behelpen. Wij stellen het fragment ± 1500. De door den schrijver medegedeelde bijzonderheden verdienen vertrouwen. Alleen is voorzichtigheid ten opzichte van de data die het levensbericht geeft geraden ²⁾.

c) „Kurze Geschichte des Laurentianer-Gymnasiums". Op het „Historisches Archiv" te Keulen berust een kort overzicht van de geschiedenis van het Laurentianum, dat omstreeks het jaar 1530 door een ons onbekenden schrijver vervaardigd is en waar (Universität 390^a fol. g^{verso}) over Wessel staat aangeteekend: „1455 legit sub Laurentio. Iste fuit postea d[octo]r in omni facultate, promotus alibi, sed periculosus in opinionibus, mortuus in Groningen". Uit de aanduiding „iste" en het „periculosus in

¹⁾ Vgl. Hermelink, *Die theologische Fakultät in Tübingen*, S. 88 en 91.

²⁾ Vgl. Van der Velden, *Agricola*, blz. 14. In aant. 4 aldaar is een vergissing binnengeslopen.

opinionibus" blijkt dat de auteur Wessel voor een ketter heeft gehouden en een overtuigd Roomsch-Katholiek is geweest ¹⁾).

d) De „Wesseli Gansfortii Phrisii vita" en de „Institutio scholae christianae" van Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Deze geschriften bevatten enkele bijzonderheden, die voor ons van beteekenis zijn. In de aan diens leven gewijde korte verhandeling wordt uitvoeriger en meer opzettelijk dan in de „Institutio scholae christianae" over Wessel gesproken. Daarover dus allereerst een enkel woord ²⁾).

Volgens een voor het eerst in de editie van 1533 van Geldenhauer's werk „Historia Batavica cum appendice de vetustissima nobilitate, rebus ac gestis Germanorum" voorkomende lijst van „nomina clarorum scriptorum Bataviae ex libris Noviomagi de viris illustribus inferioris Germaniae", heeft Geldenhauer een soort van biographisch woordenboek getiteld „De viris illustribus inferioris Germaniae" vervaardigd. Tot dusver is het niet mogen gelukken dit werk op te sporen. Het is evenwel zeer waarschijnlijk, dat Geldenhauer het eenmaal inderdaad heeft geschreven. Deze veronderstelling wordt aannemelijk gemaakt door het feit, dat aan verschillende editie's van het geschrift van den bekenden Alkmaarschen Rector Johannes Murmellius „Pappa puerorum" een „Vita Joannis Murmelli ex secundo libro Gerhardi Noviomagi de viris illustribus inferioris Germaniae" voorafgaat. Maar er is meer. In het jaar 1536 gaf de jurist Johannes Fichardus, in 1533 tot „advocatus reipublicae" te Frankfurt benoemd, een verzameling levensbeschrijvingen uit, welke was samengesteld door verschillende personen van wie kon worden vermoed, dat zij om allerlei redenen over betrouwbare gegevens beschikten. In dit werk werd, naast een blijkbaar daartoe opzettelijk door Geldenhauer vervaardigde „Vita Rodolphi Agricolae", een kleine biographie van Wessel Gansfort opgenomen met het bijschrift: „ex primo libro illustrium virorum inferioris Germaniae, Gerardi Geldenhaurii Noviomagi". Er bestaan dus goede gronden om Geldenhauer het auteurschap van een soort van biographisch woordenboek getiteld „De viris illustribus inferioris Germaniae" toe te kennen. Wanneer hij dit boek heeft geschreven kan niet met zekerheid worden gezegd. Hoogstwaarschijnlijk vóór het jaar 1533 ³⁾).

Het tweede geschrift, de „Institutio scholae christianae", dat, nog gedurende het verblijf van Geldenhauer te Augsburg opgesteld, in de maand September van het jaar 1534 is verschenen en aan een Augsburgschen patriciër werd gericht, bevat een soort van katechismus voor de jeugd, waarin beschouwingen over allerlei paedagogische vraagstukken worden gegeven. De schrijver zet uiteen hoe het kind het geheugen moet oefenen, welke opvoeders men bij voorkeur moet kiezen en aan welke eischen deze hebben te beantwoorden. Hij verdedigt de stelling dat een zedelijk gevormd le-

¹⁾ De kennis van deze gegevens dank ik aan Dr. Keussen te Keulen.

²⁾ Vgl. Fichardus, *Vitae*, p. 87^{verso} sq.; Prinsen, *Geldenhauer*, blz. 102 vg., 118 vgg.; Van der Velden, *Agricola*, blz. 5 vgg.

³⁾ Eigenaardig is dat de naam van Wessel in de lijst der „nomina" in de „Historia Batavica" ontbreekt.

ven te verkiezen is boven alomvattende geleerdheid en geeft raad in de vraag van welke hulpmiddelen men zich bij het onderwijs heeft te bedienen. Daarbij verdedigt hij met klem het gebruik van het „Doctrinale” van Alexander de Villedieu en verwijst met enkele woorden naar de meening daaroemtrent van Wessel Gansfort ¹⁾).

Er zijn redenen waarom wij Geldenhauer, voorzoover het zijn mededeelingen over Wessel aangaat, in sommige opzichten ons vertrouwen mogen schenken. Weliswaar heeft hij Gansfort niet persoonlijk gekend — Geldenhauer was toen Wessel overleed slechts zeven jaren oud en vertoefde te Nijmegen —, maar op zijn zestiende jaar kwam hij te Deventer om zijn gymnasiale opleiding, waarvoor de grondslagen waarschijnlijk in zijn geboorteplaats waren gelegd, onder de beproefde leiding van Hegius en Oostendorp, beiden mannen die meermalen met Gansfort in aanraking waren geweest, te voltooien. Van deze leermeesters ontving hij waarschijnlijk in vroegere en latere jaren betrouwbare gegevens. Het verhaal betreffende het bezoek van Oostendorp aan Wessel heeft hij uit den mond van Oostendorp zelf vernomen en dit geldt misschien eveneens voor de mededeelingen over Wessel's sterfbed. Zoo beroept Geldenhauer zich in zijn „Vita Rodolphi Agricolae”, waarin hij over Gansfort alleen spreekt als zijnde een vriend van Agricola, op het getuigenis van Alexander Hegius ²⁾. Daarnaast blijft de mogelijkheid bestaan, dat ook andere vrienden van Wessel hem inlichtingen hebben gegeven. In de „Wesseli Gansfortii Phrisii vita” vindt men zoowel betrouwbare als onbetrouwbare berichten. Onaannemelijk is wat Geldenhauer verhaalt over Wessel's leeftijd. Eigenaardig is ten slotte, dat de Humanistische schrijver bij voorkeur die anecdoten of opmerkingen van Gansfort vermeldt, waaruit men bij hem tot afkeer van de scholastieke theologie en de wijsbegeerte van Aristoteles kan besluiten.

e. Ook Melanchton wijdt in zijne geschriften enkele woorden aan Wessel en wel in zijn den 28sten Maart van het jaar 1539 vanuit Frankfort aan Alardus van Amsterdam gericht schrijven ³⁾, vervolgens in de door Johannes Saxo in de maand Juli van hetzelfde jaar uitgesprokene „Oratio de vita Rodolphi Agricolae” ⁴⁾, voorts in de uit het jaar 1551 dagteekenende „Postilla die conversionis Pauli, cujus historia recitatur, Actorum 9” ⁵⁾ en ten slotte in de door Martinus Simon misschien op den 30sten Juni van het jaar 1552 gehoudene „Oratio continens historiam Joannis Capnionis Phorcensis” ⁶⁾. Dat de brief aan Alardus en de genoemde „Postilla” van Melanchton afkomstig zijn, wordt door niemand betwijfeld. Evenwel zijn ook de door Johannes Saxo en Martinus Simon in de Academie te Wittenberg uitgesprokene redevoeringen door Melanchton vervaardigd. Wat de

¹⁾ Vgl. *Institutio*, p. B 3; Prinsen, *Geldenhauer*, blz. 107 vgg.

²⁾ Vgl. Fichardus, *Vitae*, p. 85^{verso}.

³⁾ Vgl. *Corpus Reformatorum*, Vol. III, Kol. 675.

⁴⁾ Vgl. *Corpus Reformatorum*, Vol. XI, Kol. 444.

⁵⁾ Vgl. *Corpus Reformatorum*, Vol. XXIV, Kol. 309.

⁶⁾ Vgl. *Corpus Reformatorum*, Vol. XI, Kol. 1002.

eerste redevoering betreft, zoowel het feit dat er in allerlei bijzonderheden, b.v. in de mededeelingen over Wessel, een groote mate van overeenkomst tusschen den door Philippus eenige maanden tevoren aan Alardus gericht-brief en deze oratie bestaat, als ook de omstandigheid, dat de bedoelde verhandeling reeds in 1539 op zijn naam te Heidelberg is verschenen, wet-tigen de conclusie dat hij haar zelf heeft opgesteld ¹⁾. Ditzelfde geldt van de Rede over Reuchlin ²⁾. Niet alleen werd zij in de oudste, nog tijdens het le-ven van Melanchton gemaakte verzameling zijner „orationes” aan den „Praeceptor Germaniae” toegeschreven, maar zelf eischt hij haar, wan-neer hij exemplaren aan vrienden en bekenden zendt, in meer dan één be-geleidend schrijven voor zich op. Zelfs van de gedachte, dat Simon hem bij den opbouw of de uitwerking zijner redevoering zou hebben geholpen, moeten wij afstand doen. Philippus vermeldt daarover in zijne brieven aan de verschillende personen dien, hij een exemplaar ten geschenke geeft, niets. Verbaast men er zich bij het lezen dezer oratie over, dat alles wat over Reuchlin gezegd wordt een min of meer objectief karakter draagt, terwijl men toch zou verwachten, dat de schrijver bij de teekening van het leven van een man als Capnio, aan wien hij voor zijne opvoeding en vor-ming zooveel te danken had, een persoonlijke klank zou laten hooren, deze bevreemding verdwijnt, wanneer wij aannemen dat Melanchton de Rede met de vooropgezette bedoeling gemaakt heeft dat Simon haar zou uit-spreken.

Vragen wij aan welke bronnen Melanchton op de vier genoemde plaatsen zijn gegevens over Wessel heeft ontleend, dan zijn het voornamelijk twee personen aan wie de schrijver, blijkens zijn eigen berichten, allerlei mon-deling of schriftelijk verkregene inlichtingen te danken had. Vooreerst Reuchlin en verder Goswinus van Halen. Op alle de geciteerde plaatsen worden mondelinge mededeelingen van Reuchlin vermeld en wel, evenals bij de herinneringen aan wat Goswinus Melanchton schreef, telkens met verwijzing naar ongeveer dezelfde bijzonderheden en ingekleed in vrijwel gelijke bewoordingen. Alleen het jongste stuk, de „Oratio continens histo-riam Joannis Capnionis”, maakt hierop in zóóverre een uitzondering dat het, wat de op Reuchlin teruggaande gegevens betreft, over zijn verhou-ding tot Wessel Gansfort eenige aanwijzingen geeft, die op de drie genoem-de andere plaatsen, d. i. in de drie oudere geschriften, niet worden aange-troffen. Melanchton verhaalt n.l., dat Wessel Reuchlin, hetzij te Parijs, hetzij te Bazel — de tekst is hier niet geheel duidelijk — niet alleen onder-wezen had in het Hebreeuwsch, maar dat hij hem bovendien te Bazel had aangespoord om zich, gedurende de jaren zijner jeugd, bijzonder op het Grieksch toe te leggen. Daartoe had juist te Bazel een uitnemende gelegen-heid bestaan, omdat hij daar de Grieksche werken, die Nicolaas van Cusa tijdens het concilie van Bazel naar deze stad had laten brengen, kon be-studeeren en afschrijven. Terwijl wij voor de bespreking van een mogelijk verblijf van Wessel te Bazel naar het biographisch gedeelte van dit ge-

¹⁾ Vgl. Van der Velden, *Agricola*, blz. 7 vgg. Zie over Saxonius: Jöcher, *Gelehrten-lexikon*, Th. IV, S. 180.

²⁾ Vgl. Geiger, *Ueber Melanchtons oratio continens historiam Capnionis*, S. 7 ff.

schrift verwijzen ¹⁾), moeten wij hier een oogenblik stilstaan bij de vraag of het juist is, dat Gansfort Reuchlin het Hebreeuwsch heeft gedoceerd en wat wij hebben te denken van de aantekening over de bibliotheek van Nicolaas van Cusa, waarin Capnio te Bazel zou hebben gearbeid. Wat het eerste bericht betreft, dit is ongetwijfeld onjuist. Blijkens een brief van Agricola, die den 9den November van het jaar 1483 te Heidelberg werd opgesteld ²⁾), heeft Reuchlin Rudolf persoonlijk geschreven, dat Wessel hem deze studie had afgeraden. Ook spreekt Reuchlin in zijne geschriften gaarne en dikwijls over zijne leermeesters. Uitdrukkelijk noemt hij Jakob Jehiel Loans, den lijfarts van keizer Frederik III en Jacob ben Obadja Sfurno als degenen, van wie hij respectievelijk in 1492 te Linz en in 1498 te Rome onderwijs in het Hebreeuwsch had ontvangen, maar over Wessel spreekt hij als zoodanig nergens. Daar komt bij, dat Reuchlin zelf verzekert de Hebreeuwsche taal te hebben geleerd, toen hij al niet zoo jong meer was. Gedurende den tijd toen hij tegelijk met Wessel te Parijs vertoefde, was Capnio nog geen twintig jaren oud. Met Geiger houden wij het voor waarschijnlijk, dat hij zich vóór zijn verblijf te Linz, d. i. vóór zijn veertigste jaar niet op deze taalkundige studie heeft toegelegd ³⁾).

Ook het tweede bericht, over de bibliotheek van Nicolaas van Cusa en Reuchlin's vermeenden arbeid in deze boekerij, berust op foutieve gegevens. Reeds Bruckerus ⁴⁾ heeft er op gewezen dat de naam Cusanus foutief was en uit een verwisseling met den naam Ragusanus moest worden verklaard. Deze Ragusanus, tevoren door Paus Felix V als gezant naar Constantinopel gezonden teneinde de Grieken tot deelneming aan het concilie van Bazel te bewegen, heeft vervolgens, in naam van den legaat Caesarini, de Kerkvergadering geopend en tegelijk tal van Grieksche handschriften in het Dominicaner-klooster te Bazel bijeengebracht ⁵⁾).

Behalve deze foutieve berichten biedt de Rede van Melanchton over den persoon van Wessel nog allerlei gegevens, waarbij wij echter niet bij een afzonderlijke behandeling van deze oratie behoeven stil te staan. Immers de overige op Reuchlin teruggaande mededeelingen, die, naast de onbetrouwbaar bevondene gedeelten aangaande Gansfort in de redevoering over Capnio worden gevonden, komen, zooals hierboven reeds werd opgemerkt, ongeveer in denzelfden vorm reeds in den brief aan Alardus van Amsterdam en de verhandeling over Agricola, dus dertien jaren vroeger, bij Melanchton voor. De vraag rijst of wij dan op de reeds in het jaar 1539 opgeteekende gegevens kunnen bouwen. Het antwoord luidt: gedeeltelijk. Toen de brief aan Alardus werd geschreven was het reeds een en twintig jaren geleden sinds Melanchton Tübingen en daarmede de onmiddellijke omgeving van Reuchlin verliet, om de reis naar Wittenberg te aanvaarden.

¹⁾ Vgl. § 2 van het eerste gedeelte van dit geschrift.

²⁾ Vgl. L. Geiger, *Johann Reuchlins Briefwechsel*, Tübingen 1875, S. 8.

³⁾ Vgl. over dit alles en voor het vervolg: Geiger, *Ueber Melanchtons oratio continens historiam Capnionis*, S. 12 ff., 47 ff., 62 f.

⁴⁾ *Historia critica philosophiae*, Tom. IV, Pars I, p. 360.

⁵⁾ Bruckerus vergist zich wanneer hij Ragusanus Nicolaas noemt. Zijn eigenlijke naam was Johannes.

Sedert dit vertrek bemerken wij weinig meer van contact tusschen de beide geleerden. Een enkele maal laat Philippus Reuchlin door Pirkheimer groeten, iets later volgt o. a. nog een brief van Capnio aan Melanchton gedateerd den 12den Januari 1520, waarop laatstgenoemde den 28sten Maart 1520 antwoordde, maar dan bemerken wij tot den dood van Reuchlin (30 Juni 1522) niets meer van onderlinge belangstelling of vriendschap. Naar het schijnt heeft Melanchton zich steeds meer van Reuchlin losgemaakt en het is wel eigenaardig, dat, waar Erasmus in zijn in het jaar 1524 uitgegevene „Colloquia” een „Apotheosis Reuchlini” invoegt, waarin hij hem zelfs onder de heiligen opneemt, Melanchton, die toch in zulk een geheel bijzondere verhouding tot hem stond, eerst dertig jaren na zijn dood, in het jaar 1552, zijne gedachtenis heeft gehuldigd. Herinneren wij ten slotte aan de omstandigheid, dat zijne gedachten gedurende den tijd tot 1539 door tal van andere dingen in beslag werden genomen, dan is de gevolgtrekking geoorloofd dat wij de van Reuchlin afkomstige, bovendien mondeling gegevene, mededeelingen betreffende leven en werken van Wessel Gansfort met omzichtigheid zullen moeten gebruiken. Dezelfde bezwaren drukken uit den aard der zaak de overeenkomstige in de jaren 1551 en 1552 neergeschreven notitie's en in versterkte mate gelden zij voor die opmerkingen welke niet in de oudere stukken worden gevonden.

In zijn Rede over Agricola en in de genoemde „Postilla” verwijst Melanchton bij zijne beschouwingen over Wessel naar een brief van Goswinus van Halen. Het is bekend dat Goswinus met Philippus gecorrespondeerd heeft, zoodat er geen redenen bestaan om aan de juistheid van deze bewering en wellicht ook van de aan den brief ontleende feitelijke mededeelingen, te twifelen. Eigenaardig is, dat wij in de enkele aantekeningen van Melanchton geen herinneringen vinden aan het fragment „De Wesselo Groningensi”. Mocht dit stuk door Goswinus zijn geschreven, dan mogen wij misschien in de gegevens bij Melanchton een kleine aanvulling van het aan het fragment ontbrekende gedeelte zien.

f. Regnerus Praedinius in zijn: „Difficilium locorum apud Lucam ennatio” ¹⁾. Van de hand van Praedinius zijn ons slechts enkele, tusschen de jaren 1533 en 1556 opgestelde aantekeningen over Wessel Gansfort bewaard gebleven. Deze verdienen evenwel zonder voorbehoud ons vertrouwen. Wel heeft Praedinius Wessel niet meer persoonlijk gekend, maar vanuit zijn geboorteplaats Winsum werd hij op jeugdigen leeftijd naar Groningen gezonden en heeft daar, zooals wij in het derde gedeelte van dit geschrift § 2 reeds opmerkten, geruimen tijd onder de leiding van den vroegeren „famulus” van Wessel, Goswinus van Halen, gestaan. Na te Leuven te hebben gestudeerd, wijdde hij zich gedurende de jaren 1529—1535 aan het onderwijs te Groningen. In 1546 treffen wij hem hier opnieuw aan, nu als

¹⁾ *Opera*, p. 198, in het 7de hoofdstuk van dit geschrift. Naast de genoemde plaats in de werken van Praedinius en hetgeen wij in de tweede paragraaf van het derde gedeelte van dit boek over Regnerus mededeelden, raadplege men nog: Acronius, „Praefatio” in: *Opera Praedinii*, p. 10; Hardenberg, *Vita*, p. 11; J. J. Diest Lorgion, *Praedinius*, blz. 19 vgg., 52 vgg., 75 vg., 83 vgg., 115 vg.; C. P. L. Rutgers, *Een onbekend tijdperk uit het leven van Regnerus Praedinius*, in: *Historische avonden*. (1896), blz. 298.

Rector der school in de plaats van Nicolaas Lesdorp. Zien wij hieruit, dat Praedinius overvloedig gelegenheid had om inlichtingen over het leven van Wessel in te winnen, uit eenige aantekeningen van hem zelf blijkt, dat hij deze gelegenheid inderdaad heeft gebruikt. Praedinius' vereering voor Gansfort in aanmerking genomen, valt het wel bijzonder te betreuren, dat het door hem vervaardigde „leven van Wessel", waarvan hij zelf verzekert het met zóó groote getrouwheid te hebben opgesteld, dat hij durft te zwe- ren niets tot zijn verheerlijking te hebben gezegd wat hij niet met bewijzen kon staven, te zoek is geraakt. Johannes Acronius, die in het jaar 1563 een elftal opstellen van de hand van Praedinius te Bazel uitgaf, schrijft in de „Praefatio" dat hij niet twijfelt of het geschrift van den Rector der Maar- tensschool over Wessel is bij dezen of genen onder de vrienden van Regne- rus verborgen. Hij verzoekt hen dit stuk aan zijn hand te willen toever- trouwen, opdat hij het zou kunnen uitgeven. Het is ons niet mogen geluk- ken het werk van Praedinius op te sporen. Waarschijnlijk is aan het ver- zoek van Acronius geen gehoor gegeven en is het geschrift verloren gegaan.

g. „Vita Wesseli Groningensis, conscripta ab Alberto Hardenbergio S. Theologiae Doctore". De tekst van deze levensbeschrijving is ons in twee recensie's bewaard gebleven. Behalve de o. a. in de Groningsche editie van Wessel's werken gedrukte uitgave, bezitten wij nog het manuscript van Hardenberg zelf. Dit handschrift berust op de Königliche Bayerische Hof- und Staatsbibliothek te München, Codex Lat. Mon. 10351, folio 1—18. De gedrukte tekst van de „Vita" stemt niet geheel en al met het autographon overeen. Er bestaat allereerst verschil in de volgorde waarin de aanteeke- ningen geplaatst zijn. Papina 1—6 (tot „Desunt aliqua") corresponderen met folio 14—18 in het handschrift. Het citaat uit Agricola's schrijven aan Reuchlin, de woorden van Wessel tot Oostendorp en de aanhaling uit Erasmus op p. 6 vindt men in het manuscript op folio 3. Wat op p. 7—18 te lezen staat, wordt in het autographon op folio 4—13 aangetroffen; de tekst breekt op folio 13 verso met „clamabat Hec req" af. De op p. 19—22 gedrukte brief van Pelantinus aan Petrus Puteus, het „Epicedion" en het „Epitaphium" tot „et socius fuerat Pelantini" werden in het handschrift op folio 1 en 2 afgeschreven. Maar ook de inhoud van beide stukken komt niet geheel en al overeen. Behalve dat het voorwoord van Luther door Hardenberg in zijn geheel werd overgenomen, staan er in den codex, in den tekst of „in margine", enkele bijzonderheden die in de gedrukte uitgave ontbreken. Daarnaast wijken beiden op zeer vele kleine punten in de rang- schikking der woorden of in de schrijfwijze van elkander af. Alleen voor- zoover het bestaande verschil van eenig belang is, wordt het in een hier- onder geplaatst schematisch overzicht aangegeven. In de eerste kolom ver- melden wij de plaatsen uit den gedrukten tekst, waarvan het manuscript een andere lezing geeft; in de tweede volgen de enkele afwijkende lezingen uit het autographon en in de derde eenige aantekeningen „in margine". De door ons overgenomen randnotitie's zijn door dezelfde hand geschre- ven als de tekst van den codex ¹⁾).

¹⁾ Een photographische opname van de belangrijkste gedeelten van het autographon

De gedrukte tekst.	De tekst van het autographon.	Aanteekeningen bij het autographon „in margine”.
p. 1. Wesselus, quam oculis esset nonnihil luscitiosis etc. p. 1. na: „maxime in aedibus Fratrum”:	fol. 14^{recto}. et attrahebat multos ad se fama optimi viri fratris Thomae Kempis, qui ex aedibus fratrum se in proximum coenobium, Montem scilicet sanctae Agnetis, occultaverat, ubi multos pios libellos scripsit qui Argentinæ (postea) impressi, adhuc magno numero extant. Scribebat ea tempestate Thomas librum de Imitatione Christi, cujus initium est: „qui sequitur me non ambulat in tenebris. Fatebatur autem Wesselus se prima incitamenta pietatis ex illo libro percepisse, quo factum est ut se insinuaret in intimiorem notitiam et familiaritatem domini Thomae, eo plane instituto ut in eodem coenobio vitam monasticam amplecteretur. Sed cum super ea re saepius cum Thoma disserteret Wesselus, visus semper sibi est quaedam nimium superstitiosa in illo coenobio animadvertere. Itaque cunctabundus omnia egit, Deo haud dubie alio illum dirigente. fol. 14^{verso}. Erat frater Thomas valde religiosus monachus etc.	fol. 14^{recto}. nastitiosis. Daaronder (moeilijk leesbaar): Stich senecti. fol. 14^{recto}. Thomas a Wesselo didicit nam ille ante Thomam de Imitatione Christi scripserat, ut mihi retulit Goswinus, qui et ipse dialogo eandem materiam tractaverat, quem ego diu habui.
p. 1. Erat in eo coenobio valde religiosus quidam monachus etc.		

is in mijn bezit. Formaat 18 : 24, wit in zwart. Ik dank haar, met nog eenige mededeelingen, aan de hulpvaardigheid van den Conservator der Handschriften-afdeeling in de Staatsbibliotheek te München, Dr. Leidingen. Over het autographon vergelijk men: Spiegel, *Hardenberg*, S. 349 f. Van Heussen schijnt een excerpt uit den oorspronkelijken tekst te hebben gekend. Zie zijn: *Historia seu notitia episcopatus Groningensis*, I. c., Tom. II, p. 19. De „Vita Wesseli” van Hardenberg werd, behalve in de Groningsche, ook in de Amsterdamsche editie van Wessel’s werken opgenomen; Clemen (*Hinne Rode, a. a. O.*, S. 349) beweert dat het levensbericht ook in de Arnheemsche en Marburgsche uitgaven te vinden is. Ik heb niet kunnen nagaan of deze bewering juist is. In geen geval was de Marburgsche druk een „Gesamtausgabe” (Clemen). Vgl. over deze drukken Bijlage C, onder letter b. Het geschrift van Hardenberg staat in de Groningsche editie op p. ** 1^{recto}—p. *** 3^{verso}. Daarna volgen citaten uit Gelderhauer e. a. op p. *** 3^{verso}—p. *** 6^{recto}. Gemakshalve citeeren wij in dit geschrift volgens p. 1—27.

De gedrukte tekst.	De tekst van het autographon.	Aanteekeningen bij het autographon „in margine”.
p. 1. Nam cum idem ille monachus etc.	fol. 14 ^{verso} . Nam cum Thomas etc.	
p. 1. Na: „jejunem a peccatis et sceleribus”:	fol. 14 ^{verso} . Talia multa cum ex ipso audiret, Thomas admiratus est et sumpta occasione quaedam in libris suis mutavit quae nunc minus habent humanae superstitionis.	
p. 2. Cum autem diutius ibi haereret etc.	fol. 14 ^{verso} . Cum autem diutius ibi haereret propter Thomam, cepit etc.	
p. 2. Wesselus autem, ut ad eum revertar, relicta Swolla etc.	fol. 15 ^{recto} . qui eo tempore, tandem relicta Zwolla,	
p. 3. Na: „veluti ex Sibyllae foliis collegerint”:	fol. 16 ^{recto} . Nam ista volumina alio jam translata erant atque utinam tandem Ecclesiae ea communicarent qui pessimo titulo possident.	
p. 5. Nam is, cum esset eruditus etc.	fol. 17 ^{verso} . Nam is Nicolaus etc.	
p. 7. Lutetia pulsus propter taxatas superstitiones etc.		fol. 4 ^{recto} . Nunquam audiui illum pulsum fuisse Lutetia. Neque puto verum. (Al deze woorden zijn doorgestrept.)
p. 16. Na: „exstat opus aureum de Imitatione Christi”:	fol. 12 ^{recto} . ex quo libro Wesselus fatebatur se primum gustum verae theologiae percepisse eoque accensum ut Zwollos admodum adolescens pergeret ut rudimenta artium disceret, simulque (ex intervallo) uteretur consuetudine piissimi patris Thomae, qui in Agnetano collegio canonicus erat; quod Wesselus propterea reverenter colebat et nullo loco libentius quam illic erat. etc.	fol. 12 ^{recto} . Hic falsus fui nam Wesselus Thoma senior erat et ipse eum incitavit ad scribendum et adjuvit eum, quod me tunc fugit. Et doctrina ipsa est Wesseli, quod nunc memini ex epistola Goswini quadam.
p. 17. Na: „puto tamen Martinum fuisse adpellatum”:	fol. 13 ^{recto} . Nisi fortasse fuit Nicolaus Clamengis, cujus lucubrationes extant, nam is mirabiliter ad Wesselum affectus fuisse dinoscitur.	

Voordat wij de geschiedkundige waarde van de in ons levensbericht vervatte gegevens trachten te bepalen, vragen wij eerst wanneer Hardenberg zijn herinneringen aan Wessel Gansfort heeft opgeteekend. Uit enkele mededeelingen van den schrijver volgt, dat Praedinius en Melanchton reeds

gestorven waren ¹⁾. Ook behoorde het gebeurde op den Kreistag te Bruns-
wijk, bij welke gelegenheid hij uit zijn woonplaats verdreven werd, reeds tot
het verleden ²⁾. In ieder geval begon hij zijn arbeid dus niet vóór Februari
1561. Den 18den Februari 1561 verliet Albertus de stad, waar zoovele moei-
lijke ervaringen zijn deel waren geweest, om vervolgens waarschijnlijk een
tijdlang in de Zuidelijke Nederlanden te prediken. Daarna vertoefde hij tot
het jaar 1565 in het klooster Rastede bij Oldenburg en schreef daar ver-
schillende werken. Vanuit dit klooster werd hij predikant te Sengwerden,
een plaatsje in het gebied van den jonker van Knyphausen, en arbeide te-
gelijk te Elbing in West-Pruisen. Tijdens zijn verblijf te Sengwerden (1565–
1567) maakte hij groote zwerftochten, waarbij hij in dienst van onder-
scheidene kruiskerken in zijn vaderland, o. a. te Elburg, Harderwijk en
Amsterdam werkzaam was. Tegen het einde van zijn leven werd hij in het
jaar 1567 predikant te Emden, waar hij ook overleed (18 Mei 1574) ³⁾.

In de beantwoording der vraag, wanneer Hardenberg gedurende deze
periode (1561–1574) zijn biographische notitie's op schrift stelde, gaan de
verschillende geleerden uiteen. Ullmann ⁴⁾ gist dat het geschrift werd ver-
vaardigd gedurende de rust die hij te Rastede genoot. Spiegel ⁵⁾ meent, dat
hij reeds in het klooster Rastede met zijn werk een aanvang maakte, maar
vooral te Sengwerden en ook nog in de jaren van zijn werkzaamheid te
Emden aan het stuk heeft gearbeid. In geen geval zal hij zijn geschrift te
Rastede voltooid hebben — indien men tenminste, gezien den aard van
het werk, van een voltooiing kan spreken —, want de omstandigheden
waarin Hardenberg na zijn vertrek uit Bremen verkeerde, maken het niet
waarschijnlijk dat hij er in het klooster veel aan zal hebben gewerkt. Wan-
neer de schrijver de laatste hand aan zijn manuscript heeft gelegd, is onze-
ker. In het laatst van zijn leven was hij ziek en kon hij, vanwege het trillen
van zijn hand, niet goed meer schrijven. Nu vertoont het schrift in den
codex te München vaste trekken en wordt de schrijfwijze door dezelfde
eigenaardigheden gekenmerkt, die ons ook van elders uit door Hardenberg
geschrevene stukken bekend zijn. Vermoedelijk heeft hij in de eerste helft
van zijn te Emden doorgebrachte jaren de pen neergelegd. Tot zoover
Spiegel. Clemen ⁶⁾ vermoedt, dat Hardenberg in ieder geval ook nog te
Emden aan zijn levensbeschrijving heeft gewerkt en beroept zich op uitla-
tingen in de „Vita” zelf, waar de auteur op twee plaatsen den wensch uit-
spreekt, dat men toch vooral alle handschriften die werken van Wessel be-
vatten en hier of daar bewaard werden, naar Friesland zou zenden, opdat
eindelijk eens, en dat onder zijn leiding, een volledige verzameling van
Wessel's geschriften in druk zou kunnen verschijnen ⁷⁾. Ten slotte achtte in

¹⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 11 en 14. Praedinius stierf in 1559; Melanchton in 1560.

²⁾ Vgl. *Vita*, p. 12.

³⁾ Vgl. het artikel van Dr. van Schelven in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woorden-
boek*, Deel I.

⁴⁾ *Reformatoren*, Th. II, S. 553 ff.

⁵⁾ *Hardenberg*, S. 349 en 351.

⁶⁾ *Hinne Rode, a. a. O.*, S. 350.

⁷⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 16.

den laatsten tijd Bertheau ¹⁾ het, met Ullmann, waarschijnlijk, dat de biographische arbeid in het klooster Rastede werd verricht. Hoe het zij, Hardenberg heeft zijn herinneringen in ieder geval op ouderen leeftijd, na een leven vol moeite en bezwaren, opgeteekend, zoodat wij alleen reeds om deze overweging zijn werk kritisch zullen moeten gebruiken.

Bij een nauwgezette bestudeering van het stuk blijkt duidelijk, dat een groot aantal fouten in zijn arbeid zijn binnengeslopen. Wij geven allereerst een opsomming van de onjuistheden, die in den gedrukten tekst van de „Vita”, voorin de werken van Wessel, voorkomen, daarna van die welke in de enkele van den gedrukten tekst afwijkende gedeelten in het autographon zelf of „in margine” aldaar worden aangetroffen.

Op de eerste pagina wordt gezegd, dat Gansfort omstreeks 1400 werd geboren; het geboortjaar is hier veel te vroeg gesteld, want het valt in 1419 of 1420. Onmiddellijk daarop schrijft Hardenberg, dat de ouders van Wessel reeds waren overleden toen Oda Jarges zich over hem ontfermde; dit is onjuist, zijn ouders waren destijds nog in leven. Ook had Oda niet één zoon, zooals beweerd wordt, maar meerdere. Op de volgende pagina bevatten de berichten over Laurentius allerlei, dat met de werkelijkheid in strijd is. De schrijver beweert, dat Laurentius, in het Oldambt geboren, als Keulsch theoloog naar het concilie van Constanz zou zijn gezonden en er zich later telkens op zou hebben beroemd, dat hij Johannes Husz met eigen handen in het vuur had gestooten. Hiertegen moet het volgende worden ingebracht. De Universiteit te Keulen zond inderdaad eenige Professoren naar Constanz te weten: Theodoricus de Monasterio, Johannes Verburgh, Anthonius de Velme en Godefridus de Heghe de Dursten ²⁾, maar onder deze namen ontbreekt die van Laurentius Buning. Dit is trouwens ook niet meer dan natuurlijk. Toen Laurentius voor het eerst te Keulen werd ingeschreven (1424), moet hij, aangezien zijn studietijd, te oordeelen naar de ons bekende data, een normaal verloop schijnt te hebben gehad, omstreeks veertien jaren oud zijn geweest. Het is dus niet waarschijnlijk, dat hij er zich op beroemd zal hebben Husz eigenhandig in het vuur te hebben geduwd. Het geheele bericht van Hardenberg berust op een verwarring met wat, volgens een mededeeling van Goswinus in zijn brief over Agricola, in het begin der 16de eeuw aangaande Bernard van Reida verhaald werd. Van Halen schrijft dat de vader van Agricola, Hendrik Huusman, te Keulen tot Licentiaat in de theologie werd bevorderd, toen daar de beroemde Fries Bernard van Reida vertoefde. Deze geleerde genoot aldaar de vereering van velen en bevond zich o. a. op de Kerkvergadering te Constanz, bij welke gelegenheid hij, zooals de leden van zijn geslacht nog ten tijde van Goswinus met trots vertelden, Hieronymus van Praag met eigen handen in den brandstapel zou hebben gedreven ³⁾. De

¹⁾ *RE*³, vox Hardenberg, Bd. VII, S. 416.

²⁾ Vgl. Von Bianco, *Die alte Universität Köln*, Th. I, S. 236 f.

³⁾ Vgl. *Erasmiani . . . programma*, p. 6. Goswinus verwijst voor de beschrijving van den dood van Hieronymus van Praag naar den brief van Poggio aan Leonardo van Arezzo, waarin Poggio als ooggetuige van deze gebeurtenis verhaalt. Zie: Von Hefele, *Conciliengeschichte*, Bd. VII, Freiburg im Breisgau 1874, S. 279 ff.

mogelijkheid bestaat, dat dit verhaal betrouwbaar is. Bernard kwam den 8sten October 1417 als Magister artium te Keulen en Hieronymus werd den 30sten Mei 1416 verbrand. Ook kan Goswinus de familieleden van Van Reidā persoonlijk hebben gekend. Dat Hardenberg bij de bespreking van het leven van Laurentius niet geheel en al met deze overlevering betreffende Bernard van Reidā onbekend kan zijn geweest, blijkt hieruit, dat hij hem in het Oldambt laat geboren worden, terwijl het, na al het gezegde, duidelijk is, dat hier niet aan den Groninger Buning, maar veeleer aan een man als Bernard moet worden gedacht. Laatstgenoemde werd inderdaad in het Oldambt geboren en was uit het oude dorpje Reide afkomstig ¹⁾. Dit over Hardenberg's aantekeningen betreffende Laurentius.

Bij de beschrijving van Wessel's eerste zwerftochten buiten zijn vaderland verzuimt de auteur klaar te onderscheiden tusschen het eerste en tweede verblijf te Keulen en hij vergeet te vermelden, dat Gansfort tusschen deze twee perioden o.a. een reis naar Parijs heeft gemaakt. Op p. 4 staat, dat Keurvorst Philippus van de Paltz Wessel naar Heidelberg heeft geroepen; dit was evenwel zijn voorganger Keurvorst Frederik. Het tweede bezoek aan de Parijsche Hoogeschool ($\pm$ 1458) stelt hij chronologisch in denzelfden tijd als het concilie van Bazel (p. 4). In het algemeen zijn de door hem gegevene dateeringen onbetrouwbaar. De aantekeningen betreffende Wessel's reizen zijn onvolledig. Van een herhaald verblijf te Zwolle, van zijn reizen naar Angers, Florence, Venetië, Wijk bij Duurstede wordt b.v. niet gerept. Ook laat de volgorde, niet alleen tot het jaar 1458, maar ook voor den tijd daarna, alles te wenschen over. Vanwege den roep, die er van Gansfort uitging, zou hij in het gevolg van Paus Nicolaas V (1447—1455) zijn opgenomen (p. 4)! Ja, hij zou zelfs door toedoen van den Generaal der Franciscaner-orde, Franciscus della Rovere, met wien hij te Parijs kennis maakte, een bezoek aan het concilie van Bazel hebben gebracht, daar met allerlei zeer geleerde en vooraanstaande mannen in aanraking zijn gekomen, in tal van aangelegenheden adviezen hebben gegeven en eenige malen in het publiek onder aller bewondering hebben gedispu-teerd, zoodat ieder hem vanwege zijn scherpzinnigheid hulde bewees (p. 5)! Toen Paus Nicolaas V regeerde, vertoefde Wessel te Keulen en te Parijs en Franciscus werd eerst in 1464, dus geruimen tijd nadat het concilie van Bazel was gehouden, tot Generaal zijner orde verheven. Gedurende de jaren, dat het concilie samenkwam, leefde Gansfort rustig te Zwolle. Wessel heeft niet, zooals Hardenberg wil (p. 5), te Bazel den omgang met Bessarion genoten, maar vermoedelijk te Rome. Evenmin is hij, toen Franciscus della Rovere tot Paus werd verkozen tegelijk met hem naar Rome vertrok-

¹⁾ Over Bernard van Reidā vergelijkte men: Keussen, *Matrikel*, Th. I, P. LIX, LXI en LXIII, S. 157 no. 7. Anno 1417 werd hij ingeschreven voor de studie in het ius canonicum. In 1429 is hij Baccalaureus in de theologie, 1431 Licentiaat, in 1434 Professor. In 1436, 1451 en 1465 was hij Dekan der theologische Faculteit. In 1429, 1434 en 1446 Rector. De Universiteit zond hem in 1432 naar Bazel. Zijn naam wordt nog genoemd in het op het Rijksarchief te Groningen berustende Chartularium van Selwerd (fol. 18^{recto}) en wel in het jaar 1459. Hij overleed in 1466. Op het stedelijk archief te Keulen zijn over een verblijf van Bernard te Constanz geen nadere aanduidingen te vinden. Vriendelijke mededeeling van Dr. Keussen.

ken (1471), want hij was er reeds in 1470. Geldenhauer kwam niet in 1528 bij Oostendorp (p. 6) maar in 1525. Reuchlin stierf niet in het jaar 1528 (p. 7) maar in 1522. Talrijk zijn vooral de onjuistheden in de berichten van Hardenberg over de reizen van Hinne Rode en wat daarmee samenhangt (p. 12 sqq.). Reeds in 1888 noemde Kolde ¹⁾ dit gedeelte „ganz confus”. Wij sommen enkele foutieve mededeelingen op. Honius heette niet Hovius (p. 12) en was geen raadsheer maar advocaat bij het hof van Holland ²⁾. Het gesprek dat den 22sten Augustus 1524 in de herberg „Zum schwarzen Bären” te Jena tusschen Luther en Karlstadt plaats had en waarbij de Hervormer, Karlstadt tot een tweestrijd uitdagend, hem een goudgulden toewierp als teeken van zijne bereidwilligheid om den strijd met zijn tegenstander te aanvaarden ³⁾, wordt door Hardenberg, die de beide ontmoetingen met elkaar verwart, naar een samenzijn van Luther met Rode verschoven. Voor deze gebeurtenis beroept hij zich op het getuigenis van den Burgemeester van Constanz, Thomas Blaurer, die daarbij onmogelijk tegenwoordig kan zijn geweest. Blaurer is n.l. op het allerlaatst in Februari 1524 in de stad Constanz teruggekeerd ⁴⁾. Volgens Hardenberg zal Luther voor Rode den brief hebben geschreven, die aan enkele uitgaven der werken van Wessel voorafgaat en er een schrijven aan Oecolampadius over de verhandeling betreffende het avondmaal aan hebben toegevoegd, waarin de Hervormer hem om zijn oordeel over de in het geschrift neergelegde beschouwingen vroeg en hem tegelijk verzocht te willen zorgen dat de werken van Gansfort te Bazel gedrukt werden (p. 14). Het is evenwel niet aannemelijk, dat Luther met het oog op een uitgave van Wessel's werken de goedkeuring van Oecolampadius zal hebben afgewacht. Ook blijkt uit den oudsten brief, die ons van hem aan Oecolampadius bekend is, dat Luther sedert Februari 1522 geen bericht meer van hem had ontvangen en het van zijn kant voor overbodig heeft gehouden hem te schrijven ⁵⁾. Wij besluiten hiermede ons overzicht van de in het bericht over de reizen van Rode binnengeslopende onjuistheden. Aan het slot van de „Vita” verhaalt Hardenberg nog, dat Gansfort een reis naar Egypte heeft gemaakt (p. 17). Ook deze aantekening is onjuist ⁶⁾.

Naast de berichten, die, aan de hand van den gedrukten tekst, in de „Vita Wesseli” als onbetrouwbaar moeten worden afgewezen, staan eenige foutieve mededeelingen, welke in enkele van den gedrukten tekst afwijkende stukken van het autographon zelf of „in margine” aldaar worden gevonden. Vooreerst is de schrijver hier met zichzelf in strijd, wanneer hij (fol. 12recto) beweert, dat Wessel, door het lezen der „Imitatio Christi”

¹⁾ In een beoordeeling der Deutsche vertaling van de Geschiedenis der Kerkhervorming van Prof. De Hoop Scheffer. Vgl. *Theologische Literatur Zeitung*, Leipzig 1888, no. 10, Sp. 253. Zie verder: Clemen, *Hinne Rode, a. a. O.*, S. 352, 357 f.; dezelfde, *Luther Ausgabe*, Weimar, Bd. X 2, S. 315. Anm. 3.

²⁾ Vgl. De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 86.

³⁾ Vgl. H. Barge, *Andreas Bodenstein von Karlstadt*, Th. II, Leipzig 1905, S. 125 ff., 129.

⁴⁾ Vgl. den brief van Felix Rayther aan Blaurer, Wittenberg 1 Maart 1524, bij Hartfelder, *Melanchthoniana paedagogica*, Leipzig 1892, S. 125 ff.

⁵⁾ De brief is gedateerd 20 Juni 1523. Vgl. De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 103 aant. 1.

⁶⁾ Vgl. hierover Bijlage B, letter d.

aangevuurd, naar Zwolle zou zijn gegaan en elders (fol. 14^{recto}) de mededeeling invoegt dat Thomas à Kempis het werk schreef gedurende de jaren, toen Gansfort te Zwolle vertoefde. Wonderlijk wordt de voorstelling van zaken, wanneer Hardenberg (fol. 12^{recto} in margine) de opmerking neerschrijft dat hij zich in de aantekening, volgens welke Wessel door de lectuur der „Imitatio” aangespoord naar Zwolle zou zijn gereisd, vergist heeft, aangezien Gansfort niet alleen ouder was dan A Kempis, maar hem bovendien den raad had gegeven zijn boeken over de navolging van Christus te schrijven en daarbij op den inhoud van dit werk een zóó grootten invloed uitoefende, dat het geschrift de eigen leeringen van Wessel vertolkte. Ja, hij zou (fol. 14^{recto} in margine) vóór Thomas reeds over dit onderwerp hebben geschreven; Hardenberg had dit van Goswinus van Halen vernomen. Verder zou A Kempis groote bewondering voor hem hebben gekoesterd en allerlei wijzigingen in zijn geschriften hebben aangebracht, zoodat deze later minder sporen van bijgeloof vertoonden. Ten slotte kan men in het autographon lezen, dat de Parijsche geleerde, die Wessel te Aduard een bezoek bracht, waarschijnlijk niemand anders was dan Nicolaas van Clemangis, die, sedert hij Wessel had mogen ontmoeten, een bijzondere genegenheid voor hem zou hebben opgevat.

Wat allereerst dit laatste vermoeden betreft, wij hebben hier opnieuw een voorbeeld van de chronologische verwarringen, welke zoo menigmaal in de „Vita” worden aangetroffen. Clemangis was reeds in het jaar 1440 overleden, zoodat hij moeilijk met Wessel bevriend kan zijn geweest, daargelaten nog dat hij hem te Aduard zou hebben opgezocht ¹⁾. In niet minder sterke mate verraden de mededeelingen over de betrekking waarin Thomas à Kempis en Wessel Gansfort volgens Hardenberg tot elkander zullen hebben gestaan, gemis aan vertrouwdheid met de historische verhoudingen. Ullmann meende van deze notitie's nog het een en ander te kunnen redden. „Es wäre immer denkbar”, zoo schrijft hij ²⁾, „dasz der freisinnig fromme Jüngling auf den gereiften, aber klösterlich beengten Mann solchen Einfluss geübt, und so der unter seinen Augen beginnende entschiedene Protestantismus auf Thomas selbst zurückgewirkt hätte, in welchem Falle wir es dem Wessel mit zu verdanken haben würden, dasz namentlich das Buch von der Nachfolge Christi reiner von manchen Bestandteilen des damaligen Katholicismus ist, als andere Schriften des Thomas”. Blijkbaar in overeenstemming hiermede heeft dezelfde geleerde in een ander verband ³⁾, met het oog op de tijdsbepaling, een deeling in de geschriften van Thomas aangebracht en gemeend, dat zijn „Sermones ad novitios”, de „Disciplina claustralium”, de „Dialogus novitiorum” en over 't geheel die werken, waarin de vroomheid van den monnik meer op den voorgrond treedt, in het begin, en de boeken waarin, zooals in de „Imitatio Christi”, de algemeen-christelijke mystiek meer tot uiting komt, in het latere gedeelte van zijn leven moeten worden geplaatst.

¹⁾ Vgl. over Clemangis: Voigt, *Wiederbelebung des klassischen Alterthums*, Bd. II, S. 349—356.

²⁾ *Reformatoren*, Th. II, S. 246 f.

³⁾ *A. a. O.*, S. 118 ff.

Deze opvattingen van Ullmann zijn beslist onhoudbaar. Hardenberg's aantekeningen verdienen geen vertrouwen. Thomas was veertig jaren ouder dan Wessel en de „Imitatio" werd in ieder geval reeds voltooid toen laatstgenoemde nog een kind was. Ook is het niet aannemelijk dat de jeugdige Wessel, onder den invloed van het werk van A Kempis, de opleiding te Zwolle boven die te Groningen heeft verkozen. De auteur van het fragment „De Wesselo Groningensi" legt Gansfort uitdrukkelijk de woorden in den mond dat hij Thomas het eerst leerde waardeeren toen hij de school te Zwolle bezocht. Ten slotte is ook de deeling, die Ullmann in de geschriften van A Kempis aanbrengt, willekeurig. In de eerste plaats is het zoo goed als onmogelijk de meeste werken van Thomas ook maar eenigermate nauwkeurig te dateeren. Duidelijk komt dit b.v. uit in het feit, dat Böhringer ¹⁾, in lijnrechte tegenspraak met Ullmann, voor het geval dat men een chronologische onderscheiding zou willen maken, de werken die een meer ideeel-beschouwend karakter vertoonen in zijn jongere jaren, de practisch-ascetische, meer door de vroomheid van het kloosterleven gedragene, tractaten in lateren tijd heeft gesteld. En in de tweede plaats staat het vast, dat men in al de geschriften van A Kempis, zij het dan ook in het eene meer dan in het andere, ascetisch-mystieke kloostervroomheid en meer algemeen-menschelijke, zedelijk-religieuze beschouwingen naast elkander kan aantreffen. Daarmede is de mogelijkheid, dat Thomas in den zin van Hardenberg onder Wessel's invloed allerlei in zijn manuscripten zou hebben veranderd, zoodat deze daarna minder sporen van „bijgeloof" zouden hebben vertoond, of dat, meer in het algemeen genomen, de omgang met Gansfort verruimend op A Kempis zou hebben gewerkt, afgesneden. Thomas heeft invloed op Wessel uitgeoefend, niet omgekeerd.

Het aantal bezwaren, dat tegen den arbeid van Hardenberg werd aangevoerd, wordt nog vermeerderd, wanneer wij een oogenblik onze aandacht bepalen bij den aard van het geschrift als zoodanig. Reeds werd er als terloops op gezinspeeld, dat de „Vita" veeleer een verzameling van materiaal dan een eigenlijke levensbeschrijving kan worden genoemd. De auteur komt niet boven zijn voorstudie uit; het zijn „memorabilia"; dikwijls zonder inwendig verband bijeengevoegde notitie's; er zijn vele leemten. Ook vervalt Hardenberg nog al eens in herhalingen. Van groot belang is verder het feit, dat de schrijver niet altijd even objectief tegenover zijn stof schijnt te hebben gestaan. Vooral Spiegel ²⁾ heeft hierop zeer sterk den nadruk gelegd. Naar zijn meening zou er bij Hardenberg's arbeid een bepaalde bedoeling hebben voorgezeten, in zooverre hij in en door middel van zijn geschrift het onrechtmatige van de tegenover hem te Brunswijk aangenomene houding aan de hand der historie wenschte te demonstreeën. Wat toch was het geval?

Inzake het Avondmaal had Albertus geleerd, dat hij „met vele oudere en nieuwere theologen, zijn opvatting van het sacrament en meer in het bijzonder van de verhouding waarin Christus tot de teekenen van brood en wijn stond, het duidelijkste terugvond in het beeld van de zon en de aarde.

¹⁾ *Die Kirche Christi*, a. a. O., S. 701, 802, 806.

²⁾ *Hardenberg*, S. 352 ff. Vgl. ook S. 290 ff.

Evenals de zon op een bepaald punt aan den hemel staat, zichtbaar en ruimtelijk, maar met hare stralen en haar levenwekkend schijnsel waarlijk overal op de aarde aanwezig is en zich aan haar mededeelt, zoo is ook het lichaam van Christus, ja, de geheele Christus, al bevindt hij zich dan ook naar het lichaam op een bepaalde plaats, toch door het woord en de heilige teekenen waarachtig en wezenlijk (niet quantitatief, kwalitatief of lokaal) in het Avondmaal tegenwoordig en wordt aan ons medegedeeld. Vooral op grond van dit beeld werd Hardenberg door de nedersaksische theologen op den Kreistag te Brunswijk aangevallen. Volgens Spiegel kon hij zich tegenover de Lutheranen niet doeltreffender verdedigen dan door ten eerste, geheel in overeenstemming met den geest van hun leidsman Luther, die meende, dat hij door het werk der Hervorming alleen de misbruiken uit de ontaarde kerk verwijderde en de zuiverheid der apostolische kerk herstelde, in zijn Avondmaalsleer de verbindingslijnen met het verleden te constateeren, ten tweede door, evenals de Hervormer, zijn eerbied voor Wessel te vertolken, en ten derde door de bijzondere omgeving en de karakters der voor-aanstaande mannen te beschrijven met wie hij van jongsaf in aanraking was geweest. Daartoe diende de „Vita Wesseli”. Rupert van Deutz en Wessel treden hier als geestverwanten uit vroegere eeuwen op en het is waarlijk niet toevallig, dat Hardenberg op p. 3 van zijn werk eenige in het „rapiarium” van Wessel aan de geschriften van Rupert ontleende aantekeningen vermeldt en juist die gedeelten noemt, welke voor den schrijver der „Vita” van bijzonder belang waren. Het zijn o.a. de volgende: „Wij ontvangen de ware Godheid en de ware menschheid van den in den hemel tronenden en regeerenden Christus op dezelfde wijze, als wij de ware substantie van het vuur bijna dagelijks, door een kleinen kogel van kristal te gebruiken, aan de zon kunnen ontleenen” en: „Hij die niet gelooft ontvangt, behalve de zichtbare teekenen van brood en wijn, niets van het sacrament, evenals b.v. een ezel, wanneer hij zijn ooren naar een lier richt wel het geluid hoort, maar de melodie niet vat” ¹⁾. Met deze opvattingen stemde Hardenberg, aldus Spiegel, volkomen in. In den grond was de Avondmaalsbeschouwing van Rupert, Wessel en Albertus één en dezelfde.

Deze uiteenzetting wordt door verschillende bezwaren gedrukt. Spiegel's onjuiste veronderstelling, dat de opvatting betreffende het Avondmaal bij Rupert, Wessel en Hardenberg in de kern dezelfde is ²⁾, sluit op zichzelf de mogelijkheid niet buiten, dat Hardenberg in deze dwaling kan hebben verkeerd. Er zijn echter andere bedenkingen. Ongetwijfeld spreekt de auteur der „Vita” op verschillende plaatsen over het Avondmaal ³⁾. Ook voegt hij de brieven van Goswinus van Halen opzettelijk in, opdat zijn tegenstanders zouden kunnen zien op welke zaken hij zich gedurende de

¹⁾ De plaats waar men de eerste der beide uitspraken kan vinden, is mij onbekend. De tweede staat in het werk van Rupert „De divinis officiis”, Liber II, cap. 9.

²⁾ Over de Avondmaalsleer van Rupert en Wessel spraken wij reeds in de eerste paragraaf van het derde gedeelte van dit geschrift. Hardenberg stond in zijn Avondmaalsbeschouwing onder Gereformeerde invloeden. Zie: F. L. Rutgers, *Calvin's invloed op de Reformatie in de Nederlanden voor zooveel die door hemzelven is uitgeoefend*, Leiden 1899, blz. 99 vgg.

³⁾ Vgl. *Vita*, p. 3, 12 sqq.

jaren zijner jeugd vooral had toegelegd (p. 10). Maar Spiegel vergeet geheel, dat Hardenberg zelf op p. 13 mededeelt, dat Luther de Avondmaalsleer van Wessel afkeurde, zoodat de schrijver, verondersteld dat hij tegenover de Luthersche tegenstanders in een vermeende overeenstemming met denroverigens door hem zoowel als door den Hervormer vereerden Gansfort steun zocht, zijn eigen vijanden een niet onbelangrijk wapen in handen zou hebben gegeven. De strijd liep immers juist over het Avondmaal. Wij mogen hieruit opmaken, dat Hardenberg zijn geschrift moeilijk met een uitsluitend apologetische bedoeling, in den zin van Spiegel, kan hebben opgesteld. Voorts zou hij al een zeer zwak verdediger van eigen zaak zijn geweest, wanneer hij in de overtuiging had geleefd, dat een verwijzing naar overeenkomende Avondmaalsbeschouwingen bij een theoloog als Rupert van Deutz heel veel indruk op de Lutheranen zou hebben gemaakt. De geheele uiteenzetting van Spiegel is gezocht en gewrongen. Naar onze meening wordt de stand van zaken juister verklaard, wanneer wij aannemen, dat de gevoerde strijd Hardenberg's belangstelling voor alles wat het sacrament van het Avondmaal betrof in sterke mate had verlevendigd en dat tegelijk de herinnering aan wat hem te Brunswijk was overkomen hem een enkele maal zijdelings tot een soort van apologetische uiting heeft gebracht. Wat eindelijk zijn bijzondere voorliefde voor het beeld van de zonen en de aarde aangaat, Hardenberg werd, toen hij het woord van Rupert in de resten van het „Mare magnum” vond waarschijnlijk zóózeer door deze vergelijking getroffen, dat hij haar niet meer heeft kunnen vergeten en later bij verschillende gelegenheden van deze gedachte gebruik heeft gemaakt.

Wanneer wij aan deze verklaring de voorkeur geven, dan is daarmede echter niet gezegd dat de schrijver der „Vita” in haar geheel genomen, bij de uitwerking zijner aantekeningen naar zuivere objectiviteit heeft gestreefd. Veeleer moet hij tot de groep van personen worden gerekend, die in Wessel een soort van Hervormer vóór de Hervorming hebben gezien. Ongetwijfeld heeft Gansfort zich in verschillende oogenblikken van zijn leven, gedurende zijn verblijf aan de Universiteiten en elders, tegen overgeleverde leerstellingen verzet. Maar Hardenberg heeft, uitgaande van de tegenstelling „verlichting of bijgeloof”, deze momenten Reformatorisch belicht en tegenstand tegen de geestelijke sfeer der omgeving, waarin Wessel vertoefde, op plaatsen vermoed, waar deze hoogstwaarschijnlijk méér met de algemeene zienswijze instemde dan de schrijver veronderstelt. Bij de bespreking der verhouding waarin Gansfort volgens hem tot A Kempis zal hebben gestaan, bleek dit al zeer overtuigend. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor de teekening van de houding, die Wessel te Keulen zou hebben aangenomen ¹⁾. In latere jaren zijn verschillende schrijvers zijn voetspoor gevolgd en hebben b.v. de auteur van het levensbericht in de „Effigies et vitae” ²⁾ en Benthem ³⁾ beweerd dat men Gansfort het leven

¹⁾ *Vita*, p. 2. en 3.

²⁾ P. 13.

³⁾ Vgl. H. R. Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, Th. II, Franckfurt 1698, cap. 4, S. 176.

te Zwolle zóó moeilijk maakte, dat hij niet alleen genoodzaakt werd de stad te verlaten, maar zelfs een soort van „apologia pro vita sua” heeft moeten opstellen. Nochtans blijkt uit zijn levensgeschiedenis dat dit zonder eenigen twijfel onjuist is. Ook kon De Voecht toch kwalijk van Wessel zeggen, dat hij gedurende zijn verblijf te Zwolle „totus devotus et fervidus” was, wanneer hij reeds toentertijde van ketterijen verdacht werd.

Na al de verschillende bedenkingen, die tegen Hardenberg's werk werden ingebracht, kan het misschien bevreemding wekken, wanneer wij meenen enkele gedeelten der „Vita” voor betrouwbaar te moeten houden. Toch zijn er gegevens, die dit vertrouwen wettigen. De schrijver noemt telkens ooggetuigen, aan wie hij zijn berichten dankt bij name en verwijst naar Van-Clooster, Van Halen, de nonnen van het olde convent en de beide Aduarder monniken Andreas Munter en Johannes Gallus de Valeta e. a. ¹⁾. Bovendien stond Albertus in een vriendschappelijke verhouding tot tal van andere personen uit den kring van Wessel's vrienden en vereerders te Aduard, Groningen en op den Agnietenberg, en het is in dit verband van belang dat hij, mede tengevolge van zijn huwelijk met een Groningsch meisje, Truitje Sissing, ook in lateren tijd betrekkingen met Groningsche ingezetenen bleef onderhouden en met mannen als Hieronymus Frederici e. a. correspondeerde ²⁾. Dit alles neemt evenwel niet weg, dat, over het geheel genomen, de eigenlijke toedracht der gebeurtenissen den door zijn levenservaringen verouderden man op tal van punten ontging. Eenige malen vermeldt hij dan ook, dat hij zich alles niet precies meer kon herinneren. Als bron voor de kennis van het leven van Wessel bezit het stuk geringe waarde, maar wij mogen toch dankbaar zijn, dat het geschrift ons, bij de algemeene schaarschte der gegevens, bewaard is gebleven.

h) Suffridus Petrus in zijn „De scriptoribus Frisiae” ³⁾. De Friesche geschiedschrijver Suffridus Petrus heeft in zijn, blijkens de voorrede den 21sten Augustus van het jaar 1593 voltooid werk „De scriptoribus Frisiae” ook eenige regels gewijd aan Wessel van Groningen. Als levensbeschrijving zijn zijne aantekeningen onvoldoende; het is een kort, zeer algemeen overzicht. Evenwel meenden wij de aantekeningen van Suffridus Petrus tot de z.g. bronnen te mogen rekenen, omdat zijn beschrijving in enkele opzichten en wel voornamelijk in zijne mededeelingen betreffende een en ander, dat met Wessel's verblijf in „Spirituales virgines” samenhangt, van belang is. Hoogstwaarschijnlijk is de schrijver zelf in het olde convent geweest en heeft hij daar persoonlijk inlichtingen over Wessel verkregen. Uit zijn stuk kan dit duidelijk worden afgeleid. Hij vermeldt wat er in het doodenboek van het Clarissenklooster stond, geeft het grafschrift van Wessel en heeft blijkbaar met eigen oogen een verzameling brieven van Bisschop David van Bourgondië en van andere groote en geleerde mannen,

¹⁾ *Vita*, p. 1, 5, 13, 14, 17, 18.

²⁾ Vgl. Spiegel, *Hardenberg*, S. 92 en 101 f. Hardenberg's vrouw was Begijn geweest in het klooster, dat eenmaal op dezelfde plaats stond, waar men thans het Universiteitsgebouw vindt.

³⁾ P. 77 sqq.

die in het convent bewaard werden, aanschouwd. De veronderstelling dat Suffridus Petrus zelf het oude convent heeft bezocht, wordt door wat ons van elders over zijne reizen en zijne betrekkingen tot de stad Groningen bekend is, aannemelijk gemaakt ¹⁾. Reeds in het jaar 1559 werd hij, toen hij Hoogleeraar in de oude talen te Erfurt was, aangezocht om Praedinius als Rector der school te Groningen op te volgen, maar hij meende om allerlei redenen voor deze vereerende uitnoodiging te moeten bedanken. Na zijn verblijf te Erfurt werd Petrus secretaris in bijzonderen dienst van Kardinaal Granvelle en vertrok hij in het jaar 1562 naar Brussel. Twee jaren later legde hij deze betrekking neder en werd hij aan de school te Groningen benoemd om onderwijs te geven in de rechtswetenschap. Evenwel zou hij ook ditmaal geen werkkring in deze stad vinden, want de benoeming werd ingetrokken en het onderwijs aan een ander toevertrouwd. Suffridus Petrus ging daarop in het jaar 1564 te Leuven wonen. Gedurende de jaren 1567—1570 vertoefde hij in Friesland, maar van deze periode in zijn leven is ons weinig bekend. Slechts dit eene weten wij, en het is voor ons van beteekenis, dat hij in dezen tijd vooral de geschiedenis beoefende, verschillende reizen maakte om zijne vrienden te bezoeken en bij die gelegenheid allerlei voor de Friesche historie belangrijke gegevens verzamelde. Hoogstwaarschijnlijk is hij tusschen de jaren 1567 en 1570 ook in het oude convent geweest, waar ongetwijfeld nog wel eenige herinneringen aan Wessel voortleefden. Enkele jaren vóór zijn dood (23 Januari 1597) schreef Petrus het werk waarin ook de over Gansfort verzamelde gegevens werden opgenomen.

II. Wij geven thans eene opsomming van die geschiedschrijvers, welke gedeeltelijk nog in de 16de eeuw, voor verreweg het grootste gedeelte evenwel in de 17de, 18de en de eerste helft der 19de eeuw tot op de onderzoekingen van Muurling (1831) en Ullmann (1834) meer of minder opzettelijk over Wessel hebben gehandeld.

Chronicum abbatis Urspergensis, continens historiam rerum memorabilium, a Nino Assyriorum rege ad tempora Friderici II. . . . tum Paraleipomena rerum memorabilium, a Frederico II usque ad Carolum V Augustum, hoc est, ab anno Domini MCCXXX usque ad annum MDXXXVII ex probatoribus qui habentur scriptoribus in arctum coacta, et historiae abbatis Urspergensis per studiosum quendam ²⁾ *historiarum annexa, Argentorati MDXL, p. 457 sq.; C. Gesner, Bibliotheca universalis sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus, Tiguri MDXLV, vox Wesselus; Epitome bibliothecae Conradi Gesneri. . . . locupletata per Josiam Simlerum, Tiguri MDLV, vox Wesselus; Adriaan van Haemstede, Brief aan*

¹⁾ Vgl. over Suffridus Petrus: Dr. J. G. Ottema, *Uit het leven van Suffridus Petrus Leovardiensis*, in: *De vrije Fries*, 1842, blz. 413 vgg. en het artikel in Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, Deel XV, vox Petri. De spellingen Petrus en Petri komen beide voor.

²⁾ Kaspar Hedio. Vgl. Wegele, *Geschichte der deutschen Historiographie*, Leipzig 1885, S. 215.

Hendrik II, koning van Frankrijk, geschreven anno 1557, te vinden in: Joh. Ab Utrecht Dresselhuys, Adriaan van Haemstede in zijn bedrijf, denkwijze en karakter voorgesteld, Archief voor kerkelijke geschiedenis, Deel 6, Leiden 1835, blz. 41—150 en daarvan blz. 121—124; M. Flacius Illyricus, *Catalogus testium veritatis*, qui ante nostram aetatem Pontifici Romano eiusque erroribus reclamationum auctor editus, Argentinae MDLXII, p. 561; Johannes Acronius, „Epistola dedicatoria” en „Praefatio ad christianum lectorem” in: Regneri Praedini opera quae supersunt omnia, Basileae MDLXIII; H. Hamelmann, De quibusdam Westphaliae viris scientia claris, qui explosa barbarie puritatem Romanae linguae toti Germaniae attulerunt, oratio, Lemgoviae MDLXIII, in: Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Provinz Westfalen, H. Hamelmanns geschichtliche Werke, Bd. I, Schriften zur niedersächsisch-westfälischen Gelehrten-geschichte, Münster i. W. 1908, Heft I ed. Detmer, Münster 1902, p. 76; dezelfde, *Illustrium Westphaliae virorum libri sex*, sine loco MDLXIV, i.e., Heft III ed. Löffler, Münster 1908, p. 44, 85 en 97; Joannes Forsterus in de „Praefatio” van zijn: *Dictionarium Hebraicum novum*, Basileae MDLXIV; H. Pantaleon, *Prosopographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae*, Basileae MDLXV, Pars II, p. 441; *Bibliotheca instituta et collecta primum a Conrado Gesnero. Deinde in epitomen redacta et novorum librorum accessione locupletata*, jam vero postremo recognita et in duplum post priores editiones aucta per Josiam Simlerum, Tiguri MDLXXIV, vox Wesselus; C. Kempius, De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis, Coloniae Agrippinae MDLXXXVIII, p. 149 sq.; *Werken van den Ommelanden edelman Johan Rengers van ten Post* ¹⁾, uitgegeven door Mr. H. O. Feith, Deel I, Kronyk, Groningen 1852, blz. 149 vg., 172; Christophorus Pezelius, *Explicationum Melanchtoniarum in Evangelia Dominicalia*, Pars postrema. A Dominico post Trinitatis usque ad finem anni. Dedicata illustri et generoso Domino Wilhelmo-Ludovico, Comiti in Nassaw et Cattenelnbogen etc., Gubernatori Frisiae Occiduae: et amplissimis Ordinibus eiusdem Frisiae occidentalis. Cum gratulatione de expugnata urbe Groningae et historicis nonnullis de Joanne Wesselo Groningensi etc. ²⁾, Hanoviae MDLXXXV, Epistola dedicatoria, p. 6 sqq.; Johannes Arcerius Theodoretus, Iamblichi chalcidensis vita Pythagorae, Franequerae MDLXXXVIII, „Epistola dedicatoria ordinibus Frisiae”, p** 2; Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historiae*, Decas tertia, Lugduni Batavorum CIOIC, Liber XXX, p. 394 sqq.; J. Wolfius, *Lectionum memorabilium et reconditarum centenarius decimus quintus*, Tom. I, Lavingae MDC, sub anno 1455; Phil. Mornay Duplessis, *Mysterium iniquitatis s. historia papatus*, Salmurii MDCXI, p. 594, 605 sq.; David Chytraeus, *Saxonia ab anno Christi MD usque ad annum MDC*, nunc tertium recognita et usque MDCXI annum continuata, Lipsiae MDCXI, p. 520; L. Guicciardini, Be-

¹⁾ Johan Rengers schreef de Kroniek in zijn ballingschap in Oost-Friesland, tusschen de jaren 1580 en 1594.

²⁾ Vgl. over dit werk: *Corpus Reformatorum*, Bretschneider-Bindseil, Vol. XXIV, prolegomena p. 17 sq.

schrijvinghe van alle de Nederlanden, vert. door Corn. Kilianus, Amsterdam 1612, blz. 173a; Melchior Goldastus, *Monarchia S. Romani imperii sive tractatus de jurisdictione imperiali*, Tom I, Hanoviae MDCXII, *Dissertatio de auctoribus p***** 2 sq. en p. 563 sqq.; Martinus Chemnitz, *Examen concilii Tridentini*, Genevae MDCXIV, Pars III, p. 107a, Pars IV, p. 506, 73a, 76a; Jacobus Augustus Thuanus, *Historiarum sui temporis ab anno Domini MDXXXXIII usque ad annum MDCVII*, Libri CXXXVIII, Aurelianae MDCXX, Liber XXII, p. 677; Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, Lovanii MDCXXIII, vox Wesselus; Franciscus Sweertius, *Athenae Belgicae*, Antverpiae MDCXXVIII, vox Vesselius; G. Hegenitius, *Itinerarium Frisio-Hollandicum*, Lugduni Batavorum MDCXXX, p. 12 sq.; François de Mezeray, *Histoire de France*, Tom. II, Paris MDCXLVI, *Table des matières*, sub voce Groningen; J. Trigland, *Kerkelijcke geschiedenissen*, Leiden 1650, blz. 118 vgg.; Martinus Schoockius, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, Groningae CIOIOCLI, p. 67 sq., 430 sqq., 508, 511, 530 sq.; *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae*, Groningae CIOIOCLIV, p. 12—27¹⁾; J. H. Hottinger, *Historiae ecclesiasticae Novi Testamenti*, Seculum XV, Pars IV, Tiguri MDCLVII, p. 39; Seculum XVI, Pars II, Tiguri MDCLXV, p. 44 sqq.; C. Schotanus, *De geschiedenissen kerkelijck en wereldtlijk van Friesland*, Franeker 1658, blz. 379; C. E. Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, Parisiis MDCLXX, p. 729, 918; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Deel I, Amsterdam 1677², blz. 53—56; W. Nagge, *Historie van Overijssel*, uitgegeven door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, in: *[Werken van de] Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, Deel I, Zwolle 1915, blz. 304 vg.; P. Freher, *Theatrum virorum eruditione clarorum*, Noribergae MDCLXXXVIII, Pars II, p. 1431; V. L. a Seckendorf, *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismos s. de reformatione religionis ductu Martini Lutheri*, Lipsiae MDCLXXXIV², Liber I, sectio 54, § 133, p. 226 sqq.; H. R. Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, Franckfurt 1698, Th. I, cap. 3, S. 37f., 41; Th. II, cap. 4, S. 175 ff.; *Den Nederlandschen Sulpitius van Jacobus Baselius of de historie van de godsdienst in Nederland*, vertaald door Melchior Leydekker, Utrecht 1700, blz. 324 vgg.; Du Pin, *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclesiastiques*, Tome XI, Paris 1702², p. 106; M. Adamus, *Vitae Germanorum philosophorum*, Francofurti MDCCVI³, p. 10 sqq. en 18; de-

¹⁾ Het stuk is voor het grootste gedeelte herhaling van Geldenhauer, Hardenberg en Suffridus Petrus. Wij weten niet, wie dit levensbericht van Wessel heeft vervaardigd. Oudinus, *Commentarius*, Tom. III, kol. 2707 en Fabricius, *Bibliotheca Lat. med. et inf. aetatis*, Liber IX, Tom. IV, p. 493 noemen Ubbo Emmius als schrijver der „*Effigies et vitae*”. Reeds Gerdes, *Historia Reformationis*, Tom. III, p. 11 not. c, heeft er op gewezen dat dit onmogelijk is, aangezien Emmius reeds den 9den December van het jaar 1625 overleed en de bundel biographieën in 1654 het licht zag. In een anoniem artikel in het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, 1871, blz. 748—750 wordt de meening verdedigd, dat de predikant van Westerwijrtwerd niet alleen de versregels zou hebben vervaardigd maar ook het stuk over Wessel zou hebben opgesteld. Dit is niet onmogelijk. Dat hij in 1653 stierf, dus een jaar voordat de bundel uitkwam, behoeft met deze veronderstelling niet te strijden. De biographieën in de „*Effigies et vitae*” zijn waarschijnlijk door allerlei personen geschreven. Het stuk over Schoock schijnt eene autobiographie te zijn.

zelfde, Vitae Germanorum theologorum, Francofurti MDCCVI³, p. 44a; G. Naudeus, Addition à l'histoire du roi Louis XI, in: Supplément aux mémoires de Philippe de Comines, Bruxelles 1713, p. 86 suiv.; Memoria Chrysolorae, Byzantini, qui A. MCCCXC graeca studia in occidente suscitavit primus, et Wesseli Gröningensis Frisii, qui in Academia Parisiensi A. MCCCCLXXXIII Reuchlinum hebraica docuit primus: celebrata in publico auditorio in Academia Julia A. MDCCXVII, die 8 Julii, feria sexta ab Herman. von der Hardt, Academiae Juliae Seniore et Praepos. Mariaeb. MDCCXVIII; G. H. Goezius, Commentatio historico-theologica de Joanne Wesselo, quam die XXX Novemb. anno MDCCXIX defendet Joannes Wessel, Lubecensis, vocatus Symmystra Travemundanus, Lubecae MDCCXIX; Struvens, Ausführlicher Bericht von der Pfälztischen Kirchen-Historie, Frankfurt 1721, S. 2 ff.; C. Oudinus, Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis, Tom. III, Lipsiae MDCCXXII, kol. 2707 sqq.; H. Altling, Historia de ecclesiis Palatinis, Groningae MDCCXXVIII, p. 4 sqq.; A. M. Isinck, Brevis historia de reformatione in urbe Groningae et Omlandia, Groningae MDCCXXVIII, p. 161 sqq.; J. F. Buddeus, Isagoge historico-theologica ad theologiam universam singulasque eius partes, Tom. II, Lipsiae MDCCXXX, p. 1020^a; H. F. v[an] H[ussen], Historia seu notitia episcopatus Groningensis, p. 19 sqq.¹⁾ in: Historia episcopatum foederati Belgii, Tom II, Antverpiae MDCCXXXIII; J. A. Fabricius, Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis, Tom. IV, Liber IX, Hamburgi MDCCXXXV, p. 492 sqq.; Foppens, Bibliotheca Belgica, Bruxellis MDCCXXXIX, Tom. II, p. 1163; P. Bayle, Dictionnaire historique et critique, Amsterdam 1740⁵, vox Wesselus; J. Bruckerus, Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta, Lipsiae MDCCXLII—MDCCLXVII, Tom. III, p. 859 sqq.; Tom. IV, Pars I, p. 360; Tom. VI, p. 610 sq.; H. Wharton, Appendix ad historiam litterariam clarissimi viri Guilielmi Cave, Basileae MDCCXLIV, sub anno 1476, p. 191 sq.; D. Gerdes, Historia Reformationis, Tomi quatuor, Groningae MDCCXLIV—MDCCLII, Tom. I, p. 43 sqq., p. 86 sq., 138; Tom. III, p. 10 sqq.; Jöcher, Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Leipzig 1751, vox Wessel; Walch, Monimenta medii aevi, Göttingen 1757, Tom. I, fasciculus primus, p. LV; fasciculus quartus, praefatio p. XXIII; C. G. Hofmann, De Magistro contradictionum, Wittembergae MDCCLXX; J. A. Schröckh, Christliche Kirchengeschichte, 35 Bde, Leipzig 1772—1803, Bd. 33, S. 278 ff.; Saxus, Onomasticon literarium, Pars II, Traiecti ad Rhenum MDCCLXXVII, p. 431; H. H. Brucherus, Gedenkboek van Stad en Lande, Groningen 1792, passim; Levensbeschrijving van eenige voor-naame meest Nederlandsche mannen en vrouwen, Deel V, Amsterdam 1778, blz. 261 vgg.; H. Venema, Institutiones historiae ecclesiae Veteris et Novi Testamenti, Tom. IV, Lugduni Batavorum MDCCLXXXII, p. 436 sqq.; Tjaden, Das gelehrte Ost-Friesland, Bd. I, Aurich 1785, P. XVII sqq.; S. 6 f.; Wiarda, Ostfriesische Geschichte, Bd. II, Aurich 1792, S. 123 f.; Beschrijving van Stad en Lande, in: Tegenwoordige staat der vereenigde Neder-

¹⁾ Vgl. H. v[an] R[hijn], *Oudheden en gestichten van Groningen en Groningerland*, Leiden 1724, blz. 106—130.

landen, Deel 21, Amsterdam 1794, blz. 91 vgg.; N. Westendorp, Een minder bekend berigt wegens Gansevoort en Agricola, in: Nieuw maandschrift tot nut van 't algemeen, voor het jaar 1810, uitgegeven door het Departement Groningen behoorende tot de Maatschappij tot Nut van 't algemeen, blz. 158 vgg.; A. Ypey, Leerrede ter gedachtenis van de groote verdiensten der Nederlandsche vadersen betrekkelijk het werk der Kerkhervorming, Groningen 1817, blz. 54 vgg. e.e.; Ypey en Dermout, Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk, Deel I, Breda 1819, blz. 5, 40 vgg.; H. H. Brucherus, Geschiedenis van de opkomst der Kerkhervorming in de provincie Groningen, Groningen 1821, passim; N. C. Kist, De pauselijke aflaats-handel, ook in deszelfs invloed op de Kerkhervorming in Nederland, in: Archief voor kerkelijke geschiedenis, Deel I, Leiden 1829, blz. 145—244 en daarvan blz. 194 vgg.

III. Ten slotte laten wij een overzicht van wat sedert de jaren 1831/34 meer of minder opzettelijk over Wessel geschreven werd, volgen.

W. Muurling, *Commentatio historico-theologica de Wesseli Gansfortii cum vita, tum meritis in praeparanda sacrorum emendatione*, in Belgio septentrionali, Pars prior, Traiecti ad Rhenum 1831; eene anonieme beoordeeling van Muurling's dissertatie in: *Godgeleerde Bijdragen*, Deel V, 1831, blz. 691—702; C. Ullmann, *Johann Wessel, ein Vorgänger Luthers. Zur Charakteristik der christlichen Kirche und Theologie in ihrem Übergang aus dem Mittelalter in die Reformationszeit*, Hamburg 1834; W. N. Munting, *Dr. C. Ullmann, Johannes Wessel, een voorganger van Luther, uit het Hoogduitsch vertaald en met aantekeningen vermeerderd*, Leiden 1835; J. G. L. Scholtz, *Dissertatio historico-theologica inauguralis exhibens disquisitionem qua Thomae a Kempis sententia de re christiana exponitur et cum Gerardi Magni et Wesseli Gansfortii sententiis comparatur*, Groningae 1839; W. Muurling, *Oratio de Wesseli Gansfortii Germani theologi, principii atque virtutibus, etiamnunc probandis et sequendis*, Amstelod. 1840; K. Hagen, *Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter*, Th. I, Erlangen 1841, S. 119 f.; Dr. C. Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation, vornehmlich in Deutschland und den Niederlanden*, Bd. II, Hamburg 1842, Viertes Buch, *Johann Wessel oder die Reformatorische Theologie vor der Reformation*, S. 287—685 ¹⁾; Mr. T. P. Tresling, *Johan Wessel Gansevoort*, in: *Groninger Volks-Almanak voor 1842*, blz. 1—13; B. Bähring, *Leben Johann Wessels*, Bielefeld 1846¹, 1852²; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, Deel I 1851, *vox Gansfort*; J. P. Escher, *Johannes Wessel Gansfort, een echt Nederlandsch godgeleerde*, in: *Wetenschappelijke bijdragen ter bevordering van den opbouw der evangelische kerk in Nederland*, uitgegeven onder den titel

¹⁾ De heer Kits van Heyningen vertaalde alleen het eerste deel. Vgl. G. P. Kits van Heyningen, *Dr. C. Ullmann, Hervormers voor de Hervorming in Duitschland en de Nederlanden*, Utrecht 1847/48. Van het werk van Ullmann verscheen in 1866 een tweede druk. Over Wessel handelt: Th. II, Gotha 1866, S. 237—557.

„Wessel Gansfort, onder redactie van Dr. S. K. Thoden van Velzen, H. van Berkum, A. Witteveen, Dr. M. van Staveren en Dr. S. J. Rutgers, Deel I, Schoonhoven 1854, blz. 3—29; K. von Raumer, Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen klassischer Studien bis auf unsre Zeit, Theil I, Stuttgart 1857³, S. 74—78; A. J. van der Aa, Biographisch Woordenboek, Deel VII, Haarlem 1862, vox Gansfort; J. Friedrich, Johann Wessel. Ein Bild aus der Kirchengeschichte des XV Jahrhunderts, Regensburg 1862; J. H. C. Heyse, Wessel Gansvort, in: Kerkhistorisch Jaarboekje onder leiding van W. Moll, Nieuwe Reeks, Eerste jaargang, Schoonhoven 1864, blz. 139—161; H. ter Haar Bzn., Johan Wessel Gansfort, de wegbereider der Hervorming in Nederland, in: Geschiedenis der christelijke kerk in taferelen, onder redactie van B. ter Haar, W. Moll en E. B. Swalve, Deel I, Amsterdam 1864, blz. 460—480; Anoniem artikel in: Nouvelle Biographie Générale, Paris 1866, vox Wessel; J. I. Doedes, Merkwaardigheden uit den oude-boeken-schat, no. I, III en IV, in: Godgeleerde Bijdragen, Deel 43, Leiden 1869, blz. 98 vgg., 201 vgg., 211 vgg. ¹⁾; P. Hofstede de Groot, Johan Wessel Ganzevoort op het negende halve eeuwfeest zijner geboorte herdacht, Groningen 1871; eene beoordeeling dezer Rede van de hand van J. Heeres, Pr. in: De Wachter, tijdschrift onder directie van Dr. H. J. A. M. Schaepman en Dr. W. J. Nuyens, Deel I, 1871, blz. 190—195; Anoniem artikel: Nog iets over Wessel Ganzevoort, in: Waarheid in Liefde, 1871, blz. 748—750; J. G. de Hoop Scheffer, Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531, Amsterdam 1873, blz. 63 vgg.; G. Lechler, Johann von Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation, Bd. II, Leipzig 1873, S. 527 ff.; H. Schmidt, in: Real-Encyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche, 1885², Bd. 16, vox Wessel ²⁾; J. J. Altmeyer, Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas, Tome I, 's Gravenhage 1886, p. 174 suiv.; Brecher, in: Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 42, Leipzig 1897, vox Wessel; O. Clemen, Hinne Rode in Wittenberg, Basel, Zürich und die frühesten Ausgaben Wesselscher Schriften, in: Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. 18, S. 346—372; dezelfde, Berichtigung und Nachtrag, a. a. O., S. 639 f.; M. Schoengen, Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation (1582), I Teil, Von den Anfängen bis zu dem Auftreten des Humanismus, Freiburg 1898, S. 123 ff.; N. Paulus, Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre, in: Der Katholik, 1900, II, S. 11—29, 138—154, 226—247; dezelfde, in: Wetzer und Welte's Kirchenlexicon, Bd. 12, Freiburg 1901, vox Wessel; F. Thudichum, Papsttum und Reformation im Mittelalter 1143—1517, Leipzig 1903, S. 224 ff. ³⁾; O. Clemen, Vorwort zu Wesseli epistolae 1522, in: Luther Ausgabe, Bd. X 2, Weimar 1907, S. 311 ff.; S. D. van Veen, RE³, Bd. 21, Leipzig 1908, vox Wessel; O. Clemen, in: Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. II, Tübingen 1910, vox Gansfort;

¹⁾ Deze artikelen werden ook in het Duitsch uitgegeven. Vgl. J. I. Doedes, *Historisch-Litterarisches zur Biographie Johann Wessels*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, Gotha 1870, S. 407—444.

²⁾ Het artikel van Schmidt in de eerste druk der R. E. verscheen in het jaar 1863.

³⁾ Het werk van Thudichum bevat over Wessel tal van onjuistheden.

Ö. Fizély, Wessel Gansfort. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung, Léva 1911, (diss. Göttingen); Dr. J. Lindeboom, Het Bijbelsch Humanisme in Nederland, Leiden 1913, blz. 40 vgg.; P. S. Allen, The Age of Erasmus, Oxford 1914, p. 9 sqq.; Gustav Wolf, Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte, Bd. I: Vorreformation und Allgemeine Reformationsgeschichte, Gotha 1915, S. 241 ff. ¹⁾; voorts de kerkhistorische werken van Gieseler, Moll, von Hase, Moeller, Müller, Ficker-Hermelink, de nieuwe bewerking van J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden, en ten slotte de dogmenhistorische werken van Baur, Dorner, Ritschl, Loofs, Von Harnack, Seeberg e. a.

¹⁾ Wat Wolf over de bronnen betreffende het leven van Gansfort geeft, is zeer onvolledig. S. 241, Anm. 2 verwijst de schrijver naar een artikel van A. Léger, *La doctrine de Wessel*, in: *Annales de la philosophie chrétienne*, 1911, p. 449 suiv. Deze mededeeling berust op een vergissing. Léger handelt hier niet over de theologie van *Wessel* maar van *Wesley*.

BIJLAGE B.

VARIA WESSELI.

a. Wessel's namen. In de oudste ons bekende gegevens, o. a. in de matrikels der Universiteiten te Keulen en te Heidelberg, de op het Gemeentearchief van Zwolle berustende rekeningen, en elders, wordt telkens de naam *Wessel* genoemd. Dat de vermaarde Groninger dezen naam heeft gedragen mag dus als vaststaande worden beschouwd. Deze naam was zijn doopnaam. Wessel of Witzel is de nieuwere vorm voor den oud-duitschen Wezil, Wecilo of Wecelo ¹⁾. Zoowel in het verleden als in het heden is de naam Wessel in ons vaderland als doopnaam welbekend ²⁾. Wanneer bij vroegere of latere schrijvers meermalen van Wesselus „Frisius” of „Groningensis” wordt gesproken, dan hebben wij hierbij te denken aan de in die dagen gebruikelijke gewoonte om bij den eigenlijken naam een aanwijzing te geven van de plaats of de streek vanwaar men afkomstig was. Zoo werd Agricola „Frisius”, Reuchlin „Phorcensis”, Geldenhauer „Noviomagus” genoemd.

Volgens de Hoogleeraren De Hoop Scheffer ³⁾ en Van Veen ⁴⁾ zal Wessel ook den naam *Johannes* hebben gedragen en dezen bij de Broeders van het gemeene leven te Zwolle hebben aangenomen. Deze meening vindt in de bronnen geen bevestiging. De kroniekschrijver van het Zwolsche Fraterhuis spreekt hierover niet en noemt hem uitsluitend Magister Wesselus. Wessel's tijdgenooten kennen den naam evenmin. Wij houden het er voor, dat Wessel den naam *Johannes* nooit heeft gedragen. Reeds in de 16de eeuw waarschuwde Gesner ⁵⁾ er tegen, dat men hem toch geen *Johannes* Wessel zou noemen. De oorzaak, dat deze naam telkens opnieuw aan hem is toegekend, moet worden gezocht in het feit dat er bij tal van schrijvers van vroegeren en lateren tijd verwarring bestaat tusschen Wessel van Groningen en *Johannes* van Wesel. Naar alle waarschijnlijkheid moet de oorsprong van dit, overigens op grond van de verwantschap der namen en de overeenstemming in de tijdsverhoudingen waaronder beide mannen leefden, verklaarbare verschijnsel in de stad Straatsburg worden gezocht ⁶⁾. De bekende Straatsburger Hervormer Bucer noemt Wessel in een, ongeveer

¹⁾ Vgl. E. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch*, Bd. I, Nordhausen 1856, S. 1273.

²⁾ Wat het verleden betreft, tusschen de jaren 1520 en 1525 werd onder het bestuur van den Prior *Johannes* van Lochem een Wessel van Almelo als leekbroeder te Albergen opgenomen. Vgl. *Albergensia. Stukken betreffende het klooster Albergen, t. a. p.*, p. 231, 247, e.e.

³⁾ *Geschiedenis*, blz. 63 aant. 4.

⁴⁾ *R E*³, vox Wessel, Bd. 21, S. 131.

⁵⁾ *Bibliotheca*, vox Wesselus.

⁶⁾ De aantekeningen van Paulus: *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre, a. a. O.* S. 13 f. zijn voor uitbreiding vatbaar.

in het jaar 1525 aan Martinus Frecht geschrevenen brief, Wesel ¹⁾, en Johannes Fabri, wiens geschriften te Straatsburg zeer goed bekend waren, schreef in 1528 zijn in de inleiding van dit werk besprokene verhandeling „Wie sich Johannis Huszs, der Pickarder, und Johannis von Wessalia Leren und Buecher mit Martino Luther vergleichen“, waarin hij niet over Johannes van Wesel, maar over Wessel van Groningen handelt en dus beide personen niet duidelijk van elkander onderscheidt. Dezelfde verwarring treffen wij aan in een in de maand Maart van het jaar 1537 vanuit Straatsburg door Crato Mylius aan Melanchton gericht schrijven ²⁾, alsmede in de door den Straatsburger prediker Kaspar Hedio tot het jaar 1537 doorgevoerde en in 1540 bij Crato Mylius uitgegevene „Paraleipomena ad Urspergensis Chronicon“ ³⁾. Op beide plaatsen wordt Wessel reeds Johannes Wessel genoemd. De gezamenlijke, het leven van Wessel betreffende, mededeelingen in de „Paraleipomena“ werden door Hardenberg onder zijn notitie's opgenomen en vonden zodoende een plaats vóór in de meest gebruikte uitgaven van Wessel's werken, te weten de Groningsche en de Amsterdamsche van 1614 en 1617. Waarschijnlijk heeft de nomenclatuur Johannes vooral van hieruit een weg door de historie gevonden. Reeds de schrijver van het stuk over Wessel in de „Effigies et vitae“ ⁴⁾ beweert, dat Johannes zijn doopnaam was, en bij tal van latere auteurs is de eenmaal tusschen Johannes van Wesel en Wessel van Groningen, aanvankelijk meer bepaald op het punt van den naam, ingeslovene verwarring tot in de teekening van de levensverhoudingen der beide mannen op merkwaardige wijze doorgedrongen. Treffende voorbeelden hiervan zijn er te over. Wij verwijzen alleen naar de desbetreffende aantekeningen bij Bulaeus ⁵⁾, Freher ⁶⁾, Baselius ⁷⁾, Du Pin ⁸⁾, Struven ⁹⁾, Wharton ¹⁰⁾, Saxus ¹¹⁾ en Venema ¹²⁾. Eerst in de 18de eeuw heeft Walch ¹³⁾ zijn waarschuwende stem tegen deze verwisseling van personen en lotgevallen doen hooren en in den jongsten tijd vooral Paulus ¹⁴⁾. Zoowel het getuigenis der bronnen als ook het gedurende zoovele eeuwen aanwijsbare gemis aan onderscheiding tusschen de namen en straks ook tusschen de levensdata van twee, voor zooveel ons bekend is, overigens geheel onafhankelijk van elkander levende personen, wettigen de gevolgtrekking, dat Wessel den naam Johannes niet heeft gedragen. Bovendien zou hij, daar de naam Wessel ongetwijfeld zijn doopnaam is geweest, voor het geval dat hij Johannes Wes-

¹⁾ Vgl. Baum, *Capito und Butzer*, S. 305.

²⁾ Vgl. Hartfelder, *Melanchtoniana paedagogica*, S. 48.

³⁾ Vgl. *Chronicum abbatis Urspergensis . . . tum Paraleipomena rerum memorabilium*, Argentorati MDXL, p. 457.

⁴⁾ P. 12.

⁵⁾ *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 918.

⁶⁾ *Theatrum virorum eruditione clarorum*, Pars II, p. 1431.

⁷⁾ *Den Nederlandschen Sulpitius van Jacobus Baselius*, blz. 325.

⁸⁾ *Nouvelle Bibliotheque*, Tome XI, p. 106.

⁹⁾ *Ausführlicher Bericht*, S. 2.

¹⁰⁾ *Appendix ad Cave*, p. 191.

¹¹⁾ *Onomasticon*, Pars II, p. 431.

¹²⁾ *Institutiones*, Tom. IV, p. 437.

¹³⁾ *Monimenta*, Tom. I, fasciculus primus, p. LV.

¹⁴⁾ *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, a. a. O., S. 13 f.

sel heette, een dubbelen doopnaam hebben gevoerd, een luxe, die in burgerkringen eerst ongeveer honderd jaren oud is. Er bestaat dus alle reden om ons inzake den voornaam tot den naam Wessel te beperken ¹⁾. Wanneer daarnaast Wessel's naam onder meer in de doodenlijst van het Clarissenklooster te Groningen als Wesselus Hermanni stond ingeschreven ²⁾, dan hebben wij bij dit „Hermanni” aan den naam van zijn vader te denken, zoodat deze gebruikelijke toevoeging het beste met „Hermanszoon” kan worden weergegeven.

Meer moeilijkheden levert de naam *Gansfort* op. Raadplegen wij de verschillende gegevens gedeeltelijk nog uit de 16de, maar voor verreweg het grootste deel uit de 17de en 18de eeuw, dan treft het ons, dat de schrijfwijzen bij de meeste schrijvers onderling sterk van elkander afwijken. Zoo kan men bij de latere geschiedschrijvers den naam als volgt gespeld vinden: Gansfortius, Goesevort, Ghösevoit, Gaesevoit, Gansevoit, Gansefoort, Gesevoit, Gansevoert, Gaensfortius, Gandsfort, Goezevoet, Goesevoet, Gesvort, Goesvort, Gansvort, Ganseforth, Gosvortius, Gransfortius, Gorsforth enz. In de 17de eeuw heet een van Wessel's familieleden Gosevoort maar ook Ganssefort ³⁾. Evenmin kunnen wij één bepaalde, telkens terugkerende schrijfwijze vaststellen, wanneer wij ons uitsluitend tot de oudste, in casu de vijftiende eeuwse, aanwijzingen beperken. In de matrikels der Keulsche Universiteit stond Wessel ingeschreven als Wesselus Goesevoyrd; in die der Heidelbergsche Hoogeschool als Wesselus Goszfort of Gosfort; in den aanhef van het „Epicedion” van Pelantinus heet hij Wesselus Gosvoert. Bestaat er dus noch in de oudste, noch in de jongere gegevens uniformiteit in de spelling van den naam, er is, en hier doelen wij uitsluitend op de verschillende opvattingen die door de geschiedschrijvers na de 16de eeuw zijn voorgedragen, al evenmin eenstemmigheid waar het geldt de verklaring. In hoofdzaak kan men een vijftal uitleggingen onderscheiden. Sommigen meenen, dat Wessel dezen naam zou hebben gekregen, omdat hij als een gans tegen de valsche leer had gekwaakt ⁴⁾. Von Hase ⁵⁾ houdt het er voor, dat de naam ontleend is aan het wapen zijner familie, dat in een der kwartieren een gans voerde. De schrijver van het levensbericht van Wessel in de „Effigies et vitae” geeft eerst een etymologische verklaring van het woord Gosvoert, Goesefort of Gansefort en meent dat dit zooveel beteekent als „ganzeloop”. Bij zijn uitlegging verwijst hij zelfs naar Plinius en schrijft: „Westphalis enim goos vel goes est, quae Germanis olim teste Plinio hodieque gansa”. Wessel zou aldus naar een plaatsje van dien naam in Westfalen hebben geheeten en zijn voorouders, evenals zoovele andere Groningsche

¹⁾ Dat de naam Johannes voorkomt in het opschrift op het grafmonument in de Martinikerk te Groningen bewijst niets. Vgl. over dit opschrift het vervolg van deze bijlage (onder letter g).

²⁾ Vgl. Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, p. 79. Schoockius, *Liber de bonis*, p. 430, schrijft ten onrechte Wesselus Hermannus.

³⁾ Vgl. de aantekeningen over het geslacht Gansfort in deze bijlage (onder letter h).

⁴⁾ Aldus: Oudinus, *Commentarius*, Tom. III, kol. 2708; Buddaeus, *Isagoge*, Tom. II, p. 1020a; Venema, *Institutiones*, Tom. IV, p. 437. Husz werd „anser” genoemd. Vgl. F. von Bezold, *Geschichte der deutschen Reformation*, Berlin 1890, S. 125.

⁵⁾ *Kirchengeschichte*, Th. II, S. 551.

geslachten uit dit landschap afkomstig, zouden zich van daaruit te Groningen hebben gevestigd ¹⁾. De taalkundige beschouwingen van den schrijver van het stuk in de „Effigies et vitae” daargelaten, hebben Bruckerus ²⁾, Gieseler ³⁾, Muurling ⁴⁾, Van Veen ⁵⁾ en Allen ⁶⁾ zich bij deze verklaring aangesloten en den oorsprong der benaming gezocht in een gehucht of dorp van dien naam dat thans niet meer bestaat, maar in de 17de eeuw tusschen Ter Apel en Meppen, in de onmiddellijke nabijheid van het Westfaalsche plaatsje Haren, moet hebben gelegen.

Van een geheel andere beschouwing gaan Gerdes ⁷⁾, Tjaden ⁸⁾, Wiarda ⁹⁾ en inzonderheid Ypey ¹⁰⁾ uit. Laatstgenoemde meent, dat de naam moet worden verklaard uit het feit, dat Wessel mank liep, doordat aan een zijner voeten de enkel eenigszins vergroeid was ¹¹⁾. Zijn benijders zouden hem uit schimpzucht Gozevoet, d. w. z. Ganzevoet, hebben genoemd. De vrienden van Wessel veranderden den schimpnaam Gozevoet echter in Gansfort of Ganzevoort, gelijk zijn familie dien naam naderhand heeft gedragen.

Eindelijk zoekt Munting ¹²⁾ de oplossing in een verbinding van de beide laatstgenoemde verklaringen en meent dat Wessel naar het plaatsje van dien naam in Westfalen vanwaar zijn familie afkomstig was, Gansfort heette, maar dat hij, vanwege zijn voetgebrek, den bijnaam Gansfoet of Goesfoet kreeg, welke benaming onder het volk den eigenlijken naam Gansfort zal hebben verdrongen.

Temidden van zóvele en zózeer uiteenlopende schrijfwijzen en verklaringen geven wij, wat de schrijfwijze betreft, de voorkeur aan de oudste spellingen, te weten die welke in de Keulsche en Heidelbergsche matrikels en in het gedicht van Pelantinus worden gevonden, en houden het woord Gansfort, met Paulus en Clemen, voor een hoog-duitschen vorm van het neder-duitsche Goesevoyrd, Gosvoert, Goszfort of Gosfort, zoodat beide benamingen in zekeren zin op juistheid aanspraak kunnen maken ¹³⁾. Wat

¹⁾ *Effigies et vitae*, p. 12. De bedoelde plaats bij Plinius vindt men: *C. Plinii Secundi Naturalis Historia*, recensuit D. Detlefsen, Berolini apud Weidmannos MDCCCLXVI, Liber X, 53. De schrijver verhaalt dat de Germanen de ganzen „gantai” noemden.

²⁾ *Historia critica philosophiae*, Tom. III, p. 859.

³⁾ *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, 4, Bonn 1835, S. 492.

⁴⁾ *Commentatio*, p. 104.

⁵⁾ *RE*³, Bd. 21, S. 131.

⁶⁾ *Age*, p. 9.

⁷⁾ *Historia Reformationis*, Tom. III, p. 10.

⁸⁾ *Das gelehrte Ost-Friesland*, Bd. I, P. XXV sq.

⁹⁾ *Ostfriesische Geschichte*, Bd. II, S. 123.

¹⁰⁾ *Leerrede*, blz. 54 vg. Vgl. ook: Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk*, Deel I, aant. no. 38.

¹¹⁾ Vgl. het „Epicedion” van Pelantinus, l. c., p. 20; Hardenberg, *Vita*, p. 1: „altero pedis talo nonnihil distorto”.

¹²⁾ In zijn vertaling van Ullmann's studie van het jaar 1834, blz. 520 vg.

¹³⁾ Vgl. Paulus, *Ueber Wessel Gansfort's Leben und Lehre*, a. a. O., S. 13; Clemen, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, vox Gansfort. Wij meenden ons in dit geschrift aan de spelling Gansfort te moeten houden. Reeds bij Geldenhauer komt zij voor. Vgl. Fichardus, *Vitae*, p. 87^{verso}. De schrijfwijze Goesevoet hebben wij het eerst aangetroffen bij Joannes Arcerius Theodoretus, „Epistola dedicatoria” in: *Jamblichi Chalcidensis vita Pythagorae*, p.** 2. De opmerking over den naam Gansfort in: *De Navorscher*, 1887, blz. 243, is van geen belang.

de verklaring van het woord betreft, wij meenen dat de uitlegging, volgens welke Wessel den naam zou hebben gekregen, omdat hij als een gans tegen de valsche leer had gekwaakt, niet van gezochtheid is vrij te pleiten. Deze opvatting, welke wij alleen bij enkele achttiende eeuwse schrijvers hebben aangetroffen, herinnert te zeer aan de in den tekst bestredene beschouwing die leert, dat Wessel uitsluitend een bestrijder der Roomsche-Katholieke kerk zou zijn geweest. Ook laat zij de tweede lettergreep van het woord onverklaard. Evenmin kunnen wij ons met de uitlegging van Von Hase vereenigen. Wel stond de gans in een der kwartieren van zijn wapen, maar het is aannemelijker, dat dit embleem op grond van den naam van het geslacht in het wapen is opgenomen, dan dat de naam uit een embleem in een der kwartieren van het familiewapen zou zijn afgeleid. Ook wordt bij deze afleiding niet duidelijk, waarom de familienaam juist aan de gans en niet aan een van de in de andere kwartieren opgenomene emblemen werd ontleend. Eindelijk laat de uitlegging van Von Hase, evenals de vorige, de tweede lettergreep onverklaard. Van de drie overige opvattingen houden wij de verklaring volgens welke de benaming in verband moet worden gebracht met een gehucht of een dorp van dien naam, vanwaar de familie van Wessel in vroeger jaren vanuit Westfalen naar Groningen is gekomen, voor de meest aannemelijke. Nog in het jaar 1622 werd, onder het Rectoraat van den Hoogleraar Herman Ravensperger, een student Gerardus Gozevoort te Groningen ingeschreven met de bijvoeging „Harensis Westphalus” ¹⁾, zoodat er blijkbaar destijds nog leden van het geslacht te Haren in Westfalen woonden. Daarnaast behoeft de mogelijkheid niet geheel en al te worden afgesneden, dat de door Wessel gedragen familienaam, temeer omdat het woord er zich toe leende, door sommigen op grond van zijn voetgebrek als schimpnaam is gebezigd. Dat evenwel de eigenlijke oorsprong van den naam van het geslacht waarvan ook later in de provincie Groningen en elders verschillende leden werden aangetroffen, zooals Ypey wil, in een schimpnaam zou moeten worden gezocht, is onaannemelijk.

In enkele ons van de hand van Agricola aan Occo en Reuchlin bewaard geblevene brieven wordt over Wessel gesproken als „*Basilus*” ²⁾. Luther kent dezen naam in zijn voorwoord voor de brieven van Wessel ook en Hardenberg ³⁾ handelt er in zijn levensherinneringen meer uitvoerig over. In de beantwoording der vraag, waarom en waar Wessel Basilius is genoemd, gaan de verschillende oudere en jongere verklaringen uiteen. Onder de latere schrijvers meent Melchior Adamus ⁴⁾, dat Wessel den naam Basilius kreeg om het koninklijke van zijn verstand. Daartegenover staat het oudere bericht bij Hardenberg met een geheel andere uitlegging. In aanraking gekomen met verschillende in zijn tijd vooraanstaande geleerden zou de naam Wessel deze mannen eenigszins barbaarsch in de verijnde ooren hebben geklonken, zoodat men hem niet meer Wessel maar Basilius

¹⁾ Vgl. het vervolg van deze bijlage (onder letter h).

²⁾ Vgl. Hartfelder, *Unedierte Briefe*, S. 24; Geiger, *Reuchlin's Briefwechsel*, S. 8.

³⁾ *Vita*, p. 5.

⁴⁾ *Vitae philosophorum*, p. 106.

noemde. Misschien gebeurde dit, omdat men hem voor een anderen Basilius hield, misschien ook omdat kardinaal Bessarion de β liever met onze B dan met V weergaf en zodoende niet van Wesselus, maar van Baesselus en straks van Bassilius begon te spreken. Hardenberg voegt er opzettelijk de opmerking aan toe, dat hij niet precies meer wist wat Goswinus van Halen hem daaromtrent voor meer dan dertig jaren had medegedeeld. Dit neemt evenwel niet weg, dat wij hem dankbaar mogen zijn voor datgene, wat hij ons nog uit zijn herinnering heeft opgeteekend. De oplossing ligt hoogstwaarschijnlijk in de door Hardenberg gewezen richting. Aangezien de Grieksche geleerden, met wie Wessel in aanraking kwam, geen V of W kenden, zullen zij zijn naam tot Besselus en straks tot Basilius hebben vergrieksch. Hiermede stemt overeen, dat Wessel volgens betrouwbare gegevens in Italië, dus in een omgeving waar een zoodanige vergrieksching van zijn naam aannemelijk kan worden geacht, aldus zal zijn genoemd. De schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” spreekt uitdrukkelijk van Italianen, die Wessel ook Basilius plachten te noemen en Johan Rengers van ten Post ¹⁾ weet, waarschijnlijk eveneens op grond van betrouwbare herinneringen, mede te deelen, dat Wessel den naam in Italië heeft ontvangen. Tegenover de berichten van deze beide schrijvers houden wij de aantekening van Melanchton ²⁾, volgens welke de naam Basilius Wessel te Bazel werd gegeven, voor onbetrouwbaar.

Gansfort heeft nog eenige andere namen gedragen. Wij bedoelen de namen „*Lux mundi*” en „*Magister contradictionis*”. Hardenberg ³⁾ verhaalt zonder nadere aanduidingen, dat sommigen Wessel „*Lux mundi*” hebben genoemd. De schrijver van het levensbericht in de „*Effigies et vitae*” ⁴⁾ weet daaraan toe te voegen dat hij deze eertitel verkreeg, omdat hij de duisternis eener barbaarsche eeuw door het licht van zijn wetenschappelijken zin deed wijken. Waar hij dezen naam heeft gekregen is ons niet gebleken. Misschien mogen wij er een verheerlijking van zijn geleerdheid in zien, misschien, vanwege zijn vroomheid en strengen levenswandel, een herinnering aan Matthaeus 5 : 14. De eerstgenoemde verklaring komt ons het meest waarschijnlijk voor. Dergelijke namen waren aan de Middeleeuwsche Universiteiten niet ongewoon; wij herinneren aan eertitels als: angelicus, seraphicus, magnus, subtilis, irrefragabilis e. a. Dat men, inzonderheid in het Humanistische tijdperk, bij de waardeering van soortgelijke „*epitheta ornantia*” eenige omzichtigheid moet betrachten, blijkt onder meer uit het feit, dat Antonius Liber Wessel, bij diens terugkeer uit Italië, in zijn „*carmen panegyricum*” aanspreekt met „*Cicero noster*”, terwijl zijn Latijn verre achterstaat bij dat van mannen als Agricola en Erasmus en moeilijk ciceroniaansch kan worden genoemd ⁵⁾.

¹⁾ *Werken*, Deel I, *Kronyk*, blz. 149.

²⁾ In zijn Rede over Agricola, *Corpus Reformatorum*, Vol. XI, kol. 444.

³⁾ *Vita*, p. 5.

⁴⁾ P. 12.

⁵⁾ Vgl. de barbarismen: *Scala medit.*, Liber 3, cap. 4, p. 260; *Epistolae*, p. 990, alwaar het woord „*minoramentum*”. In zijn voorwoord voor de brieven van Wessel zegt Luther van zijn stijl dat zij was „*trivialis ac pro seculo suo*”.

Een andere bedoeling dan de eeretitel „Lux mundi” had oorspronkelijk de benaming „Magister contradictionis”. De spelling „Magister contradictionum”, die men, naast de eerstgenoemde, bij geschiedschrijvers als Ullmann ¹⁾ aantreft, vindt in de bronnen geen bevestiging. Niet alleen schrijft Hoeck in zijn brief aan Wessel uitdrukkelijk „Magister contradictionis” en zullen de geleerden der Sorbonne Gansfort aldus hebben genoemd, maar ook Geldenhauer en Hardenberg maken in hunne berichten alleen van deze schrijfwijze melding ²⁾. Vervalt zodoende de spelling „Magister contradictionum”, dan behoeven wij hier ook geen opsomming van de verschillende op deze schrijfwijze gebaseerde verklaringen te geven. Wat de uitlegging van den eigenlijken oorspronkelijken naam betreft, hierover worden in de bronnen eenige belangrijke mededeelingen gevonden. In zijn schrijven aan Wessel zegt Hoeck, dat Gansfort vanwege zijn begeerte om altijd een apart standpunt te willen innemen, naar de meening van velen terecht „Magister contradictionis” werd genoemd. Te Aduard roept de Parijsche Doctor vol bewondering uit: „non frustra Magistrum contradictionis et admirati sunt et oderunt Sorbonistae”. Geldenhauer weet te berichten dat Wessel om zijn verzet tegen Aristoteles dezen bijnaam heeft gekregen, maar hij zegt niet aan wie Gansfort deze benaming te danken had, aan zijne vrienden of aan zijne tegenstanders. Daarentegen verhaalt Hardenberg uitdrukkelijk, dat Wessel „a malevolis et invidis” aldus werd genoemd. Ofschoon de bronnen hier niet met afdoende zekerheid spreken, is het toch zeer waarschijnlijk te achten dat Hardenberg gelijk heeft en dat het tegenstanders en benijders waren, die hem dezen naam hebben gegeven. Men zou dan „Magister contradictionis” het beste door „Meester tegenspreker” kunnen vertalen. Daarnaast hebben vrienden en vereerders dezen naam wellicht als een soort van eere naam beschouwd ³⁾.

b. Wessel's geboortejaar en de datum van zijn overlijden. Inzake het jaar van Wessel's geboorte bestaat er in de oudste gegevens geen volkomene overeenstemming. De auteur van het fragment „De Wesselo Groningensi” meent dat Gansfort in het jaar 1419 geboren werd. Desgelijks de schrijver van een aanteekening „in margine” in het handschrift van de werken van Rengers van ten Post ⁴⁾. Hardenberg ⁵⁾ spreekt van circa 1400; Suffridus Petrus ⁶⁾ van circa 1419. Evenmin komen de opgaven betreffende den datum van overlijden overeen. Als het jaar van Wessel's dood stond in het „liber memorialis” van het olde con-

¹⁾ *Reformatoren*, Th. II, S. 241 Anm. 3.

²⁾ Vgl. over een en ander: *Epistolae*, p. 871; Hardenberg, *Vita*, p. 5 en 17; Fichardus, *Vitae*, p. 87 verso.

³⁾ Dat de naam op het grafmonument ontbreekt bewijst niet dat hij onvriendelijk bedoeld was. Contra: Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 241 Anm. 3. In zijn verhandeling over den aflaathandel (*Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Deel I, blz. 195 en aant. 60) verklaart Kist den naam op dezelfde wijze, maar meent, dat Wessel vooral om zijn verzet tegen de aflaten aldus zal zijn genoemd.

⁴⁾ Deze aanteekening luidt: „Anno 1489 aetatis suae 70 frugalissimus contentissimus doctissimus vir dominus Wesselus obiit”. Vgl. *Werken*, Deel I, *Kronyk*, blz. 149 en 172.

⁵⁾ *Vita*, p. 1.

⁶⁾ *De scriptoribus Frisiae*, p. 77.

vent het jaar 1489 opgeteekend ¹⁾. De auteur van het fragment „De Wesselo Groningensi”, Geldenhauer ²⁾, Hardenberg ³⁾ en de schrijver van de bovengenoemde aantekening „in margine” bij de werken van Rengers noemen hetzelfde jaartal. Wat den sterfdag betreft, Geldenhauer ⁴⁾ en Hardenberg ⁵⁾ noemen beiden den dag van Sint Franciscus, d. i. den 4den October. Alleen de schrijver van het fragment „De Wesselo Groningensi” spreekt van den derden dag dier maand. Maar wij hebben er hierboven reeds op gewezen, dat de hier gegeven dateeringen niet altijd betrouwbaar zijn. Het opschrift op het grafmonument geeft als dag en jaar van overlijden den 6den October 1490 ⁶⁾. Dit is ongetwijfeld onjuist. Een belangrijke mededeeling over de data van geboorte en overlijden geeft Praedinius, wanneer hij zegt: „Mortuus siquidem est uno et viginti annis ante quam ego nascerer, nimirum octuagesimo nono supra millesimum et quadringentesimum suae aetatis undeseptuagesimo” ⁷⁾. Bedenken wij, dat Praedinius in 1510 is geboren, dan stelt deze het sterfjaar van Wessel in 1489 en zijn geboortejaar in 1420. Algeheele zekerheid is in deze zaak niet te verkrijgen. Wij zijn het dichtst bij de waarheid wanneer wij aannemen dat Wessel geboren werd in 1419 of 1420 en op den 4den October van het jaar 1489 is gestorven.

c) Het huis naar Wessel geboren werd en het wapen van het geslacht Gansfort. Het huis waar Wessel het levenslicht aanschouwde stond aan de Westzijde der Heerestraat, op den hoek van de Kleine Pelsterstraat, schuins tegenover de vroegere Kerelsweck of Kerlsweck (de tegenwoordige Carolieweg), op de plaats waar thans de apotheek van den heer H. G. Winter is gevestigd. Het eenige wat in deze woning op dit oogenblik nog aan de familie Gansfort herinnert is het in een vierkanten steen ingebeitelde wapen, dat aan den zijgevel van het huis in de Kleine Pelsterstraat is aangebracht. Dit familiewapen was, blijkens de desbetreffende mededeelingen van den Hoogleraar Ypey ⁸⁾, in het jaar 1817 nog intact. Het bestond uit een eenvoudig kruis, dat de steen in vier kwartieren verdeelde. In de beide bovenste kwartieren stonden twee beelden van vogels, waarvan het eene een gans en het andere een zwaan scheen aan te duiden. De beide beneden kwartieren vertoonden in het eerste en tweede kwartier respectievelijk afbeeldingen van een met een paard bespannen wagen en van een zeilend schip met drie masten. Uit een door Mr. Tresling bij zijn artikel over Wessel in de Groninger Volksalmanak van het jaar 1842 tegenover het titelblad geplaatste afbeelding van het wapen blijkt, dat dit in het genoemde jaar reeds in de beide boven kwartieren geschonden was, zoodat de gans en de zwaan geheel waren ver-

¹⁾ Suffridus Petrus, *l. c.*, p. 79.

²⁾ Fichardus, *Vitae*, p. 88recto.

³⁾ *Vita*, p. 22.

⁴⁾ Fichardus, *Vitae*, p. 88recto.

⁵⁾ *Vita*, p. 22.

⁶⁾ Vgl. over dit opschrift het vervolg van deze bijlage (onder letter g).

⁷⁾ *Opera*, p. 198.

⁸⁾ *Leerrede*, blz. 55 vg.

dwenen. Naar alle waarschijnlijkheid moet de verklaring van deze schending worden gezocht in het feit, dat de bovenverdieping van het perceel tusschen de jaren 1830 en 1840 geheel vertimmerd is ¹⁾. Ypey ²⁾ vermoedt, dat de familie van Wessel dit wapen zal hebben aangenomen, nadat Luther te Wittenberg als Hervormer was opgetreden en zich met zooveel waardeering over Wessel van Groningen als zijn ontslagen geestverwant had uitgelaten. Op die wijze zou, naar zijn meening, het beeld van den zwaan in een der boven kwartieren het best kunnen worden verklaard. Dit vermoeden schijnt ons ongegrond. De aan den landbouw en de zeevaart ontleende zinnebeelden wijzen er misschien op, dat de familie vroeger door deze takken van bestaan in haar onderhoud heeft voorzien. De gans houdt ongetwijfeld verband met den geslachtsnaam.

d) *Wessel's reizen*. In den tekst hebben wij getracht met behulp van het weinige dat de bronnen en enkele latere schrijvers ons hieromtrent mededeelen, een chronologisch zoo getrouw mogelijke beschrijving van Wessel's omzwervingen door West-Europa te geven. Hier moeten wij met een enkel woord stilstaan bij zijn zoogenaamde tweede verblijf te Heidelberg, voorts bij zijn vermeende reizen naar Griekenland, Egypte en den Eufraat. De foutieve aantekening bij Hardenberg, volgens welke niet Frederik maar Philippus als keurvorst van de Paltz Wessel naar Heidelberg zou hebben geroepen, was oorzaak, dat er bij allerlei latere schrijvers, mede tengevolge van de z.g. Reformatorische opvatting, die men van het optreden van Gansfort huldigde, een verwarring in de voorstelling der gebeurtenissen intrad, die hier en daar tamelijk groote afmetingen heeft aangenomen en bij Ullmann haar hoogtepunt heeft bereikt.

Hendrik Alting, de zoon van den bekenden Menso Alting, gedurende de jaren 1613—1623 Hoogleeraar in de theologie te Heidelberg, sedert den 21sten Juni 1627 als opvolger van Ravensperger in de Faculteit der Godgeleerdheid te Groningen werkzaam, is, voorzoover wij hebben kunnen nagaan, de eerste geweest die, uitgaande van het bericht van Hardenberg, de meening verspreid heeft dat Wessel, nadat hij in 1477 aan de roepstem van Philippus gehoor had gegeven, te Heidelberg de eerste zaden eener gezuiverde leer zou hebben uitgestrooid, ja, min of meer het hoofd zou zijn geweest van een kring van verlichte en hervormingsgezinde mannen, in wier midden straks, na zijn vertrek, Agricola de leiding der zaken in handen zou hebben genomen ³⁾. Soortgelijke beschouwingen kan men o.a. lezen bij

¹⁾ Vriendelijke mededeeling van den heer H. G. Winter te Groningen. In de koopacten van het perceel wordt met geen woord over het familiewapen van Wessel gesproken. Een door mij op het archief te Groningen naar gegevens betreffende het huis der familie Gansfort in de 15de eeuw ingesteld onderzoek, heeft geen resultaat opgeleverd.

²⁾ *T. a. p.*, blz. 56.

³⁾ Vgl. Alting, *Historia de ecclesiis Palatinis*, p. 4 sqq. Over den z.g. Heidelbergschen kring p. 13—17 e.e. Het werk van Alting werd het eerst in het jaar 1701 in Duitschland uitgegeven. De Groningsche Hoogleeraar Isinck bezorgde in 1728 een nieuwe, van het autographon afgenomene editie. Zie over Alting: Mr. W. B. S. Boeles, *Levenschetsen der Groninger Hoogleeraren*, in: Dr. W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, blz. 17 vg.

Hottinger ¹⁾, Bulaeus ²⁾, Seckendorf ³⁾, Struvens ⁴⁾ en Ter Haar ⁵⁾. Naar aanleiding van het in den tekst besprokene bericht van Hardenberg, volgens hetwelk Wessel te Heidelberg in strijd zou zijn gewikkeld met de daar aanwezige theologische Professoren, heeft Ullmann, deze gebeurtenis in het jaar 1477 onder keurvorst Philippus verplaatsende, een korte beschrijving gegeven van de Hoogleraren met wie Wessel in botsing moet zijn gekomen, hem tegenover theologen als Nicolaus van Wachenheim, Herwicus van Amsterdam en Jodocus van Calw gesteld en daaraan een tamelijk uitvoerige bespreking van zijn invloed te Heidelberg vastgeknoot ⁶⁾. Deze geheele voorstelling van zaken is onaannemelijk. Vooreerst vertoefde Wessel reeds in 1477 te Zwolle, en vervolgens is er van een tweede verblijf van Gansfort aan de Universiteit te Heidelberg in de archieven dezer stad niets bekend. Waren de veronderstellingen der genoemde geschiedschrijvers juist, dan zou Wessel's naam, in aanmerking genomen de rol, die hij daar ter plaatse zou hebben gespeeld, omstreeks 1476/77 ongetwijfeld in de Heidelbergsche matrikels moeten voorkomen. Na het jaar 1457 wordt zijn naam evenwel niet meer genoemd. Trouwens, Ullmann verhaalt zelf, dat hij noch in de desbetreffende handschriften der Heidelbergsche Bibliotheek, noch in het archief der Universiteit eenige nadere aanduiding of bevestiging vond ⁷⁾. Er is dus alle reden om het z.g. tweede verblijf te Heidelberg voor onhistorisch te houden. Daarmede vervallen tegelijk allerlei speculatie's over Wessel's invloed op een kring van Reformatorisch gestemde leerlingen.

Zoo ergens, dan heeft de legende allerlei verdichtselen aan Wessel's reizen toegevoegd. Geldenhauer ⁸⁾ vertelt, dat Gansfort naar Griekenland reisde, den Griekschen Aristoteles en al wat daar destijds werd onderwezen bestudeerde en vandaar de Hoogescholen van Italië, Frankrijk en Duitschland bezocht. Ook Suffridus Petrus ⁹⁾ spreekt over deze reis. De schrijver van het levensbericht in de „*Effigies et vitae*” ¹⁰⁾ heeft haar terecht betwijfeld. De oudste bescheiden weten van zulk een reis niets. Wessel spreekt er zelf met geen woord over. Legendarisch zijn eveneens zijn z.g. reizen naar Egypte en den Eufraat. Hardenberg ¹¹⁾ schrijft, dat Gansfort naar Egypte trok in de overtuiging, dat daar alle boeken van Salomo en de geheele beroemde bibliotheek der Joden nog bewaard werden. Maar na zijn terugkeer placht hij te zeggen: „Tevergeefs heb ik de reis gemaakt, want de Joden hebben liever hun geheele bibliotheek willen verwoesten dan dat zij zouden lezen wat zij niet wenschten te aanvaarden”. Op dezelfde reis zou

¹⁾ *Historiae ecclesiasticae*, Seculum XV, Pars IV, p. 39.

²⁾ *Historia Universitatis Parisiensis*, Tom. V, p. 729.

³⁾ *Commentarius*, Liber I, p. 226.

⁴⁾ *Ausführlicher Bericht*, S. 2—4.

⁵⁾ *Tafereelen*, Deel I, blz. 469 vg.

⁶⁾ Vgl. Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 295 ff.

⁷⁾ *A. a. O.*, S. 297 Anm. 3.

⁸⁾ Fichardus, *Vitae*, p. 87^{verso}.

⁹⁾ *De scriptoribus Frisiae*, p. 77.

¹⁰⁾ P. 12, 14, 15.

¹¹⁾ *Vita*, p. 17.

Wessel, zooals uit het verband schijnt te volgen, hebben gezinspeeld, toen Johannes Canter hem eens een eenigermate van nieuwsgierigheid getuigende vraag stelde en hij dezen daarop eenigszins spottend antwoordde: „Wacht totdat ik voor de tweede maal uit Egypte zal zijn teruggekeerd, dan zal ik u antwoord geven”. In de 17de eeuw deed een nog fantastischer verhaal de ronde, waarin beweerd werd, dat Gansfort naar de oevers van den Eufraat zou zijn gereisd om het graf van Ezechiël te bezichtigen ¹⁾. Pelantinus ontkent al deze reizen indirect wanneer hij zingt ²⁾:

„Et nisi fors claudum, pedibusque tulisset iniquis,
Aegyptum duram superasset et ostia Nili,
Herculeos postes, Nabathaeaque regna, etiam Arcton
Tantus amor sedit rerum cognoscere causas”.

Immers in deze regelen bedoelt de schrijver niet, dat Wessel, wanneer hij niet mank was geweest, nog verder dan het eindpunt van zijn reis — Egypte — zou zijn getrokken, maar hij stelt de waarschijnlijkheid dat Gansfort, wanneer hij geen lichaamsgebrek had gehad, niet alleen de bezwaren van een reis naar Egypte te boven zou zijn gekomen, maar bovendien nog veel verder gelegene landen zou hebben bezocht. Met den schrijver van het levensbericht in de „Effigies et vitae” ³⁾ aan een geestelijk Egypte, in casu Rome, te denken, gaat niet aan. Er wordt uitdrukkelijk van Joden, niet van Romeinen gesproken. Ook ontbrak het den Pausen te Rome waarlijk niet aan eerbied voor oude bibliotheken. Misschien moeten wij den oorsprong van het verhaal van Wessel's reis naar Egypte zoeken in zijn ironisch bedoeld antwoord op de nieuwsgierige vraag van Johannes Canter. Wessel berispt hem, maar doet dit op vriendelijke wijze. „Ik zal het u zeggen als ik eens weer uit Egypte terugkeer”, dat wil zeggen: „Ik zeg het u niet”.

e) Wessel's geleerdheid. Na hetgeen op verschillende plaatsen in den tekst over Wessel's geleerdheid werd medegedeeld, moeten wij hier nog bij enkele punten afzonderlijk stilstaan. Zij betreffen de Academische graden die Gansfort gedurende zijn verblijf aan de Universiteiten heeft verworven, en verder de schrijvers, die hij in zijne geschriften citeert of enkele personen naar wier meeningen en daden als terloops wordt verwezen. Wat zijn Academische graden betreft, vast staat, dat hij Magister artium is geworden. Evenwel zijn er enkele aanwijzingen volgens welke hij ook het Doctoraat in een of meer der overige Faculteiten zou hebben verkregen. In het doodenboek van het Clarissenklooster stond van hem opgeteekend, dat hij was „egregius doctor sacrae theologiae” ⁴⁾. Geldenhauer ⁵⁾ zegt, dat Gansfort tot de rechtsgeleerde en geneeskundige Docto-

¹⁾ Vgl. Bayle, *Dictionaire*, p. 495 D, met verwijzing naar Gallois, *Traité des plus belles bibliothèques*, Paris 1680, p. 14 suiv.

²⁾ *L. c.*, p. 20.

³⁾ P. 22. Vgl. Muurling, *Commentatio*, p. 111.

⁴⁾ Vgl. Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, p. 79.

⁵⁾ Fichardus, *Vitae*, p. 87 verso.

ren werd gerekend en zichzelf tegenover Thomas van Aquino het Doctoraat heeft toegekend. Melchior Adamus ¹⁾ gaat verder en beweert, dat Geldenhauer van hem heeft getuigd, dat hij Doctor was in alle Faculteiten. Dezelfde meening betreffende Doctoraten in alle Faculteiten vinden wij in de „Kurze Geschichte” van het Laurentianum, evenwel met de toevoeging, dat hij de bedoelde graden na zijn vertrek uit Keulen heeft verkregen ²⁾. Simler ³⁾ noemt hem „Doctor theologus”, en het opschrift boven de uitgave van zijn tractaat „Scala meditationis” spreekt van „Doctor eximius” ⁴⁾. Het is de vraag of wij uit dit alles moeten opmaken, dat Wessel óók b.v. Doctor in de theologie of in een der andere wetenschappen is geworden. In geen der op de verschillende Universiteiten, die Gansfort bezocht, betrekking hebbende bescheiden hebben wij hierover iets kunnen vinden. Ook spreken de „Narratio” van De Voecht en de rekeningen op het Gemeente archief te Zwolle telkens van Magister Wesselus. Waarschijnlijk zijn de z.g. Doctoraten in één of meer van de andere Faculteiten voortbrengselen van de verdichting en geven zij in het algemeen uiting aan den grooten eerbied, dien men voor zijn geleerdheid koesterde. Wanneer daarnaast een enkele maal over hem als „professor sacrae theologiae” wordt gesproken ⁵⁾, dan kan het zijn dat hierbij aan den theologischen Doctorstitel wordt gedacht, maar het is evenzeer mogelijk dat hier wordt gezinspeeld op zijn onderwijzende werkzaamheid ⁶⁾. Praedicaten als „rhetor”, „poëta”, „jurisperitus”, „polyhistor” e.a. behooren tot de „epitheta ornantia”. Wessel beschikte ongetwijfeld over een voldoende hoeveelheid kennis, maar het is onnoodig te zeggen dat hij in dit alles een kind bleef van zijn tijd en b.v. overtuigd was van het stilstaan der aarde ⁷⁾.

Thans iets over de schrijvers, die Gansfort citeert en enkele personen die verder in zijne geschriften worden genoemd. Het is voor ons van het grootste belang zooveel mogelijk gegevens te verzamelen betreffende het antwoord op de vraag in welke auteurs Wessel het meest heeft gelezen. Om deze redenen laten wij hier aan de hand van zijne tractaten eene opsomming volgen. Voorop sta dat dit overzicht slechts op betreffelijke waarde aanspraak kan maken. Immers enkele personen worden niet uitdrukkelijk genoemd of geciteerd, van wie het nochtans vaststaat, dat Wessel hun werken bestudeerd heeft. Zoo ontbreekt, om een voorbeeld te geven, elke verwijzing naar de geschriften of meeningen van Rupert van Deutz. Ook mag men uit onze lijst volstrekt niet opmaken, dat Gansfort de schrijvers op de aangehaalde plaatsen altijd gelezen heeft. Bij het citeeren bewees zijn „rapiarium” hem ongetwijfeld goede diensten.

Vooreerst gebruikt hij zoo goed als alle boeken van het Oude en het Nieuwe Testament. Van de Nieuw-Testamentische geschriften prijst hij

¹⁾ *Vitae theologorum*, p. 44a.

²⁾ Vgl. onder Bijlage A, p. VI.

³⁾ *Bibliotheca*, in voce.

⁴⁾ *Opera*, p. 194.

⁵⁾ *Epistolae*, p. 865.

⁶⁾ Vgl. over dezen titel: Paulus, *Ueber Leben und Schriften Johannes' von Wesel*, a. a. O., S. 54.

⁷⁾ Vgl. *Scala medit., Exempl. I*, p. 339.

den eersten Brief van Petrus als den bij uitstek kanoniek¹⁾. Met de Brieven van Paulus was hij zeker niet minder vertrouwd dan met de Evangelien. Van het Hooglied weet hij te vermelden, dat de naam van God hier slechts eenmaal duister wordt aangeduid en het is hem bekend, dat deze in het Boek Esther geheel en al ontbreekt²⁾. Een enkele maal beroept Wessel zich op de Septuaginta³⁾ en de Vulgata⁴⁾. Zeer in het algemeen verwijst hij ergens als terloops naar den inhoud van Talmud en Koran⁵⁾. Van de Grieksche en Romeinsche schrijvers citeert hij o.a. Homerus⁶⁾, Plato⁷⁾, Aristoteles⁸⁾, diens opvolger, den leider der Peripatetische school Theophrastus⁹⁾, Demosthenes¹⁰⁾, den Romeinschen grammaticus Aulus Gellius¹¹⁾, Cicero¹²⁾, Vergilius¹³⁾, Valerius Maximus¹⁴⁾, Seneca¹⁵⁾, Plutarchus¹⁶⁾, den grooten commentator van Aristoteles: Alexander van Aphrodisias¹⁷⁾, Proclus¹⁸⁾ en Themistius¹⁹⁾. Onder dezen prijst hij vooral Cicero als dengene van wien men, naast Augustinus, zinsbouw en rhetorica kan leeren. In het tweede en derde boek der „Scala meditationis” geeft Wessel, temidden van practisch-mystiek gekleurde beschouwingen, een soort van rhetorica, logica en dialectica.

Van de kerkelijke schrijvers verwijst hij naar Origenes²⁰⁾, Gregorius van Nazianze²¹⁾, Athanasius²²⁾, Ambrosius²³⁾, Chrysostomus²⁴⁾, Hieronymus²⁵⁾,

¹⁾ Vgl. *De caus. incarn.*, cap. 14, p. 446.

²⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 88, p. 639.

³⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 54, p. 566.

⁴⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 13, p. 77; *De caus. incarn.*, cap. 4, p. 419.

⁵⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 10, p. 71.

⁶⁾ Vgl. *Scala medit.*, *Exempl. II*, p. 365.

⁷⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 4, cap. 14, p. 78; *De magnit. passion.*, cap. 63, p. 582; *De provid. Dei*, p. 711; *De sacram. poenit.*, p. 785.

⁸⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 2, cap. 13, p. 235; Liber 3, cap. 5, p. 264 en 266; Liber 4, cap. 22, p. 308; *De caus. incarn.*, cap. 4, p. 420; *De magnit. passion.*, cap. 43, p. 548; cap. 63, p. 582; *De provid. Dei*, p. 718, 722 sq. en 724 sq.; *De sacram. poenit.*, p. 785.

⁹⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 3, cap. 3, p. 254.

¹⁰⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 3, cap. 7, p. 278.

¹¹⁾ Vgl. *Scala medit.*, *Exempl. III*, p. 400.

¹²⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 1, cap. 8, p. 17; Liber 2, cap. 1, p. 42; *Scala medit.*, Liber 2, cap. 17, 18, 19, 20, p. 237 sqq.; cap. 27, p. 245; Liber 3, cap. 2, p. 249 en 251; Liber 4, cap. 4, p. 284; cap. 36, p. 325.

¹³⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 2, cap. 8 en 10, p. 232 en 233; Liber 4, cap. 27, p. 315; *Scala medit.*, *Exempl. II*, p. 365; *De magnit. passion.*, cap. 81, p. 619; *Epistolae*, p. 861.

¹⁴⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 1, cap. 4, p. 11; *Scala medit.*, cap. 13, p. 212.

¹⁵⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 4, cap. 20, p. 304.

¹⁶⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 3, cap. 6, p. 273.

¹⁷⁾ Vgl. *De provid. Dei*, p. 718 sq. Wessel noemt hem den scherpzinnigste der Peripatetici.

¹⁸⁾ Vgl. *De provid. Dei*, p. 711.

¹⁹⁾ Vgl. *De provid. Dei*, p. 718.

²⁰⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 2, cap. 23, p. 242.

²¹⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 1, cap. 14, p. 214; *De purgat.*, p. 850; *Epistolae*, p. 908.

²²⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 1, cap. 13, p. 24.

²³⁾ Vgl. *De sacram. euchar.*, cap. 25, p. 699; *De potest. eccles.*, p. 769; *De purgat.*, p. 839; *Epistolae*, p. 881.

²⁴⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 4, cap. 24, p. 311.

²⁵⁾ Vgl. *Scala medit.*, *Exempl. III*, p. 400; *De caus. incarn.*, cap. 4, p. 419; cap. 9, p. 432; *De magnit. passion.*, cap. 10, p. 472; cap. 47, p. 555; *De potest. eccles.*, p. 769; *De purgat.*, p. 830; *Epistolae*, p. 878.

vooral naar Augustinus¹⁾, dien hij roemt als „jubar ecclesiae” en „foecundum ingenium”, Dionysius Areopagita²⁾, Gregorius de Groote³⁾, het pseudo-augustiniaansche, omstreeks 1100 geschrevene tractaat „De vera et falsa poenitentia”⁴⁾, zeer dikwijls naar Bernard van Clairvaux⁵⁾, voorts naar Petrus Lombardus⁶⁾, Hugo van Sint-Victor⁷⁾, Willem van Parijs⁸⁾, Thomas van Aquino⁹⁾, Bonaventura¹⁰⁾, een minder bekend schrijver Gaufred¹¹⁾, Raimundus Lullus¹²⁾, Occam¹³⁾, Buridanus¹⁴⁾, D’Ailly¹⁵⁾, Gerson¹⁶⁾, dien hij aanduidt met „venerabilis ille cancellarius” en Antoninus van Florence¹⁷⁾. Ook geeft hij een enkele maal de meening van Averroës¹⁸⁾. Van zijne tijdgenooten noemt hij Johannes van Wesel¹⁹⁾ en dat met de bijvoeging „quidam Doctor subtilis” en Rudolf Agricola²⁰⁾. Eindelijk vermeldt hij Pythagoras²¹⁾, Socrates²²⁾, de martelaren Laurentius en Vincen-tius van Syragossa²³⁾, vooral de anachoreten Paulus, Antonius, Macarius

¹⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 2, cap. 4, p. 48 sq.; Liber 10, cap. 5, p. 177; *Scala medit.*, Liber 1, cap. 15, p. 214; Liber 2, cap. 13, p. 235; cap. 18, 19, 20, 21, p. 238 sqq.; Liber 4, cap. 19, p. 302; *Scala medit.*, *Exempl. I*, p. 333; *Exempl. II*, p. 370; *De magnit. passion.*, cap. 38, p. 536; *De sacram. euchar.*, cap. 1, p. 658; *De potest. eccles.*, p. 759, 761 en 769; *De sacram. poenit.*, p. 806; *De commun. sanctor.*, p. 820; *De purgat.*, p. 829, 832, 834 en 837; *Epistolae*, p. 868, 877, 891, 893, 897 sqq., 904 e.e.

²⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 7, p. 64.

³⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 3, cap. 7, p. 276; *De caus. incarn.*, cap. 10, p. 435; *De potest. eccles.*, p. 769; *De purgat.*, p. 834.

⁴⁾ Vgl. *De sacram. poenit.*, p. 777. Zie over dit tractaat: Loofs, *Leitfaden*, S. 488 ff.

⁵⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 5, cap. 12, p. 106; Liber 6, cap. 6, p. 115 en cap. 7, p. 119 sq.; Liber 7, cap. 4, p. 129; *Scala medit.*, Liber 1, cap. 15, p. 214; Liber 4, cap. 9, p. 289 en cap. 25, p. 312 sq.; *Scala medit.*, *Exempl. I*, p. 349; *De caus. incarn.*, cap. 8, p. 429; *De magnit. passion.*, cap. 16, p. 483 sq.; cap. 20, p. 494; cap. 33, p. 519 sq.; cap. 81, p. 622; *De potest. eccles.*, p. 757 en 767; *Epistolae*, p. 869.

⁶⁾ Vgl. *De caus. incarn.*, cap. 10, p. 435; *De commun. sanctor.*, p. 820; *Epistolae*, p. 897 sqq.

⁷⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 1, cap. 13, p. 23.

⁸⁾ Vgl. *De purgat.*, p. 834 en 837; *Epistolae*, p. 907. Bedoeld wordt Willem van St. Amour.

⁹⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 4, cap. 8, p. 87; *De caus. incarn.*, cap. 7, p. 426; *De provid. Dei*, p. 719; *De commun. sanctor.*, p. 814 sq., 820 sq.; *Epistolae*, p. 884.

¹⁰⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 884.

¹¹⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 4, cap. 15, p. 294; cap. 18, p. 300; cap. 27, p. 316; cap. 28, p. 318; cap. 33, p. 322. Misschien Gaufred van Clairvaux of anders Gottfried van Fontaines.

¹²⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 1, cap. 8, p. 17; *Scala medit.*, Liber 3, cap. 4, p. 256.

¹³⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 4, cap. 22, p. 308; *De magnit. passion.*, cap. 59, p. 574.

¹⁴⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 879.

¹⁵⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 895.

¹⁶⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 5, p. 59; Liber 5, cap. 10, p. 103; *Scala medit.*, Liber 2, cap. 13, p. 234 sqq.; *De potest. eccles.*, p. 751; *Epistolae*, p. 880 sqq.

¹⁷⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 3, cap. 6, p. 269 sq.; *De commun. sanctor.*, p. 820; *Epistolae*, p. 888 sq.

¹⁸⁾ Vgl. *De caus. incarn.*, cap. 4, p. 420; *De magnit. passion.*, cap. 43, p. 548; *De provid. Dei*, p. 720.

¹⁹⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 39, p. 537.

²⁰⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 3, cap. 6, p. 274; Liber 4, cap. 15, p. 294; cap. 26, p. 314.

²¹⁾ Vgl. *Scala medit.*, Liber 1, cap. 13, p. 211; *De sacram. poenit.*, p. 785.

²²⁾ Vgl. *De sacram. poenit.*, p. 785.

²³⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 860 en 863.

en Arsenius ¹⁾, Franciscus van Assisi ²⁾, Elizabeth van Thüringen ³⁾, Johannes de Montesono ⁴⁾, Petrus de Luna ⁵⁾, die als Benedictus XIII den tegenover Urbanus VI gestelden Paus Clemens VII opvolgde en in 1417 werd afgezet, e. a.

f) **Afbeeldingen van Wessel.** Twee afbeeldingen van Wessel behooren tot de meest bekende. De eene vinden wij o.a. in de door Ds. Munting bezorgde Nederlandsche vertaling van de eerste uitgave van Ullmann's aan Gansfort gewijde studie. Zij werd tegenover het titelblad van dit boek uit de door Van der Aa uitgegevene „*Verae imagines*” ⁶⁾ in steendruk opgenomen. De tweede is die welke in koperen gravure vervaardigd werd voor het levensbericht in de „*Effigies et vitae*” en verder o.a. te vinden is in de „*Historia Reformationis*” van Gerdes en in de Rede van den Hoogleeraar De Groot. Wij hebben gemeend haar ook in dit geschrift tegenover het titelblad een plaats te moeten geven ⁷⁾.

Bij de bespreking der vraag, welke van deze twee de meest juiste kan worden genoemd, heeft Mr. Tresling ⁸⁾ als zijn meening uitgesproken, dat de tweede waarschijnlijk het meest met de werkelijkheid overeenstemde. Uitgaande van door vergelijkend onderzoek tusschen eenige afbeeldingen in de „*Effigies et vitae*” en oorspronkelijke, nog bestaande portretten in olieverf verkregene resultaten, kwam Mr. Tresling tot de conclusie, dat de overeenkomst treffend was, redenen waarom hij vermoedde, dat ook de afbeelding van Wessel op een betrouwbaar origineel terugging. De Hoogleeraar De Groot ⁹⁾ wees er op, dat het onder de gravure geplaatste vers van Gerhardus Ganzevoort ons aan de juistheid van het beeld zou kunnen doen twijfelen, aangezien men er de gevolgtrekking uit kan maken dat het uit fantasie is geboren. Misschien, aldus Dr. Hofstede de Groot, zag de dichter hoezeer de gravure afweek van het betere portret, waarnaar zij gemaakt was, en gaf hij in zijn vers uiting aan zijn onvoldaanheid. Daarbij

¹⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber I, cap. 3, p. 9 sq.; cap. 13, p. 23 sq.; Liber 6, cap. 7, p. 117; Liber 8, cap. 3, p. 144; *De sacram. euchar.*, p. 678; *De commun. sanctor.*, p. 811 en 819.

²⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 3, cap. 5, p. 59; *De provid. Dei*, p. 714.

³⁾ Vgl. *De commun. sanctor.*, p. 823 sq.

⁴⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 895 sq.

⁵⁾ Vgl. *Epistolae*, p. 896.

⁶⁾ *Principum et illustrium quorundam virorum, qui in Europa alibique terrarum qua fama, qua eruditione celebres fuerunt, verae imagines*, Lugduni Batavorum, apud P. van der Aa. Vgl. Munting, *t. a. p.*, blz. 517 aant. 1.

⁷⁾ De kopergravure wordt nog in de Universiteitsbibliotheek te Groningen bewaard. Vgl. voor de afbeeldingen van Wessel verder: Schotanus, *Geschiedenissen van Friesland*, blz. 379; *Levensbeschrijving van eenige voornaame meest Nederlandsche mannen en vrouwen*, Deel V, blz. 261 vgg.; Tresling, *Groninger Volksalmanak voor 1842*, alwaar een afbeelding tegenover het titelblad; Frederik Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders*, Amsterdam 1853, blz. 91, no. 1787—1790; J. F. van Someren, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, 3 Deelen, Amsterdam 1888/91, Deel I, blz. 16, no. 33; Deel II, blz. 273, no. 1915—1918. Het beeld van Gansfort op het grafmonument in de Martini kerk te Groningen heeft weinig waarde.

⁸⁾ *Groningsche Volksalmanak*, *t. a. p.*, blz. 1 aant. 3.

⁹⁾ *Johan Wessel Ganzevoort*, p. V sqq.

kan men een dergelijke uiting ook elders in de „Effigies et vitae”, met name in de verzen onder de afbeeldingen van Jacobus Alting en Franciscus Junius aantreffen en aangezien beide mannen nog in leven waren toen de „Effigies et vitae” uitkwam, kunnen hunne portretten onmogelijk vruchten der verbeelding zijn geweest. Uit een en ander trok de Hoogleeraar de conclusie, dat ook de afbeelding van Wessel wel met de werkelijkheid overeenstemde. Met deze conclusie kunnen wij ons vereenigen; de afbeelding in de „Effigies et vitae” verdient ongetwijfeld vertrouwen. Zij is karaktervol, tintelt van leven en geest. De uitdrukking van het gezicht correspondeert met wat ons van elders over Gansfort bekend is. Het is een vergeestelijkt-Groningsche kop. Dit is wel de man van wien Pelantinus in zijn „Epicedion” zingt: „Jam gravitas in fronte videri et risus in ore”. Fantasie kan zulk een sprekend portret nauwelijks hebben uitgedacht. In de voorrede der „Effigies et vitae”¹⁾ wordt bovendien de verzekering gegeven, dat de opgenomen afbeeldingen echt zijn. Eindelijk is het volstrekt niet onmogelijk, dat Gerhardus Ganzevoort tegelijk met het gedicht ook het portret voor dit werk uit zijne familiepapieren beschikbaar stelde. Het hoofddekseel dat Wessel draagt, is de muts, die de Magister artium ontving, wanneer hij in de vrije kunsten promoveerde. Zijn kleederdracht bestaat verder uit de gewone toga met de „cuculla”.

g) De geschiedenis van Wessel's graf. De geschiedenis van Wessel's graf hangt nauw samen met die van het olde convent en de daarbij behorende kerk waarin Gansfort begraven werd. Wij deelen allereerst een en ander mede over de geschiedenis van het klooster en de kerk, daarna over wat er gebeurde met Wessel's graf.

Nadat het gebouw na het jaar 1489 nog gedurende tal van jaren de Clarissen tot verblijf had gestrekt, werd het, tijdens de oorlogen onder Spaansch bestuur, verlaten en bij Raadsbesluit van den 14den en 19den Mei 1588 aan de Jezuiten afgestaan, die het de bestemming gaven van een seminarium en college. Na de Reductie in 1594 werd het voormalige nonnenklooster in het jaar 1599 „op ordre van Burgermeesteren ende Raad geëappropriert tot een Burger Weeshuis, sedert het Roode Weeshuis genoemd naar de kleeding der daarin opgenomen weezen en de kerk verordent tot een spreekhuis of vergaderzaal der Gilden”. Tot het jaar 1861 — in welk jaar een verbouwing plaats had — is de oude kloosterkerk bewaard gebleven. Kort te voren, in het jaar 1840, was het kerktorentje wegens bouwvalligheid van de kerk afgenomen. Het eenige wat er van het klooster en de kerk in het tegenwoordige Roode Weeshuis is overgebleven, is, volgens Mr. J. A. Feith, het oude refectorium, voorts een overwelfde gang en de binnenplaats met omgeving. De heer Peters meent, dat tot de resten van het olde convent, behalve de kleine overwelfde vijftiende eeuwse ruimte met dunne achtkante baksteen pijlers en een overwelfde kelderruimte, vooral het sierlijke poortje moet worden gerekend, dat in 1627 als hoofdingang tot het Weeshuis in het Roode Weeshuisstraatje ge-

¹⁾ P. I.

plaatst werd ¹⁾. Behalve de vermoedelijke overblijfselen op de plaats zelve, kunnen wij nog melding maken van de klok der oude kloosterkerk, die in het jaar 1470, d. i. kort voor Wessel's komst in „Spirituales virgines", is gegoten. In 1840 werd zij tegelijk met de afbraak van het torentje verkocht. Zij hangt thans in den toren te Muntendam en draagt tot opschrift: „H. Maria binic ghehete; dat oled conve hef mi dō get Añō dom̄i-ni MCCCCLXX", d. i.: „H. Maria is mijn naam; het olde convent heeft mij laten gieten in het jaar onzes Heeren 1470" ²⁾).

Thans iets over wat er met Wessel's graf gebeurde ³⁾. Hardenberg ⁴⁾ verhaalt, dat Wessel begraven is „in medio chori" in de kerk van „Spirituales virgines". Suffridus Petrus ⁵⁾ deelt mede, dat de teraardebestelling plaats had „non longe a summo altari". Het is waarschijnlijk dat het „Epitaphium" van Pelantinus op den grafsteen stond ingebeiteld; Suffridus Petrus heeft het vermoedelijk met eigen oogen aanschouwd. Dit „Epitaphium" luidde aldus ⁶⁾:

„Pallida Wesseli saxum hoc tegit ossa Magistri,
Philosophos inter qui leo fortis erat.
Illum lingua triplex, Hebraea, Pelasga, Latina,
Incluta Doctorum scandere pulpta dedit.
Agrippina, et Parrisium, duo regna Minervae,
Sensere ingenii vimque decusque sui.
At laus una viro, quia totum scibile scivit,
Et vitio infectis malleus ipse fuit.
Arx Phrisiae cineres, Germania tollit honores.
Dic, ferat Omnipotens, lector amande, animam".

Ruim honderd jaren na Wessel's dood schrijft Ubbo Emmius ⁷⁾, dat Gansfort begraven werd in een zeer eenvoudig en nauwelijks bij de nakoelingen bekend graf. Hegenitius ⁸⁾ bericht in 1630 dat zijn laatste rust-

¹⁾ Deze meening van den heer Peters komt ons onwaarschijnlijk voor. De stijl van het poortje — evenzoo het opschrift — wijst op later tijd.

²⁾ Vgl. over een en ander: *Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden*, Deel 21, blz. 84 vg.; Tresling, *Het Burger Weeshuis*, in: *Groninger Volks-almanak voor 1843*, blz. 83—106; E. J. Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving*, Deel I, blz. 67; Mr. J. A. Feith, *De rijkdom der kloosters van Stad en Lande*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1902*, blz. 1—36 en daarvan blz. 19 vg.; C. H. Peters, *Caerte van de vermaerde ende antique stad Groeningen, afgeteeckent ende in copier gesneden door Jan Lubberts Langeweerd, sulver- ende goldtsmidt*, in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1906*, blz. 115—196 en daarvan blz. 180 vg. Een afbeelding van de oude kerk van het olde convent hangt thans nog in het Roodde Weeshuis.

³⁾ Vgl. voor het volgende: *Tegenwoordige staat, t. a. p.*, blz. 92 vg.; Ypey, *Leerrede*, blz. 61 vgg.; De Groot, *Johan Wessel Ganzevoort*, blz. 18 en aant. 1 aldaar; Peters, *t. a. p.*, blz. 180; Van Rhijn, *Templa Groningana*, blz. 80 vg.

⁴⁾ *Vita*, p. 22.

⁵⁾ *De scriptoribus Frisiae*, p. 79.

⁶⁾ Hardenberg ontving het gedicht van Rudolf Hillebrand Bolens. Deze had het van zijn vriend Pelantinus overgenomen. Vgl. *Vita*, p. 21 sq.

⁷⁾ *Rerum Frisicarum historiae*, Decas tertia, p. 396.

⁸⁾ *Itinerarium Frisio-Hollandicum*, p. 13.

plaats met een zwaren steen was bedekt, maar dat er geen opschrift op stond. Het „Epitaphium” was waarschijnlijk geheel uitgesleten. Wellicht door den desolaten toestand, waarin het graf van den grooten Groninger verkeerde, daartoe bewogen, besloot de Raad der stad, bij besluit van den 11den November 1637, eenige verbeteringen en herstellingen aan te brengen. Een zware blauwe steen kwam voor den vergane in de plaats en het gedicht van Pelantinus werd in de zerk ingegrift. Deze grafzerk heeft gedurende ongeveer honderd jaren op de plaats gelegen, maar werd omstreeks 1730/40, toen het opschrift opnieuw was uitgesleten, bij een reparatie van den vloer op last van de voogden van het Roode Weeshuis verwijderd en tot een urinoir omgehouden. Op de plaats waar de groote zerk had gelegen heeft men een kleinen blauwen steen aangebracht met het volgende opschrift:

Johannis Wesseli
Gansfortii
Tumulus.

Aan den Noordermuur der oude kerk werd tegelijkertijd een monument van hard- of zerksteen opgericht. Aan het boven einde werd een borstbeeld van Wessel Gansfort geplaatst; op het binnenvak van den gedenksteen kon men met uitgebeitelde vergulde letters lezen:

Accipe . posteritas . quod . per . tua : secula . narres
Johannes . Wesselus . Gansefortius
vulgo
Lux . mundi . dictus
vir
eruditione . et pietate . insignis
linguae . divinae . restaurator . primus
philosophus . medicus . jurisperitus . polyhistor
theologus . summus
natus
Groningae . circa . annum . MCCCC .
denatus
Groningae . quarto . nonarum . Octobris . MCCCCXC
novissima . morientis
vox
Nil . ego . scio . praeter . Christum
et . eum . crucifixum
in . memoriam
civis . immortalitate . dignissimi
infra . sepulti
monumentum . hoc
erectum .

Bij de verbouwing van het Roode Weeshuis in het jaar 1861 schonk de voogdij het monument in eigendom aan het Departement Groningen van

de Maatschappij tot Nut van 't algemeen. Het bestuur droeg zorg voor een geschikte plaats. Ingevolge een den 9den September 1861 door de kerkvoogdij der Hervormde gemeente te Groningen genomen besluit, zou het gedenkteeken naar den Zuid-West hoek der Martinikerk naast het orgel worden overgebracht. Dit geschiedde in het jaar 1862. Onder den in de muur gemetselden steen werd een blauwe zerk aangebracht, waarop de volgende woorden:

Hoc monumentum e coenobio
 Virginum sanctae Clarae,
 Quod olim hac in urbe fuit,
 Huc translatum est anno
 MDCCCLXII.

De kleine steen met het korte opschrift „Johannis Wesseli Gansfortii tumulus” ligt aan den voet van het monument en wel sedert eenige jaren onder de houten bevloering.

Zodoende bracht de tijd Wessel en Agricola in de voornaamste herinneringen, die er aan deze beide mannen in de stad Groningen worden gevonden, opnieuw bij elkander ¹⁾.

h. Genealogische aantekeningen betreffende het geslacht Gansfort. In de geschiedenis der Noordelijke provinciën worden meermalen leden van het geslacht Gansfort genoemd, die waarschijnlijk voor het meerendeel op de eene of andere wijze aan Wessel verwant zijn geweest. Wij laten hier enkele personen van dien naam, zoo mogelijk met eenige bijzonderheden over hun leven, volgen.

In het jaar 1588 verkoopt het convent Ter Apel een jaarlijksche rente van 7 daalders aan Gert Gosevorth met zijn vrouw Elske te Haren ²⁾. Den 19den Augustus 1622 werd onder het Rectoraat van Herman Ravensperger als student te Groningen ingeschreven: Gerardus Gosevoort uit Haren in Westfalen ³⁾. Deze Gerardus werd in het jaar 1626 predikant te Westerytwerd, was de vervaardiger van het gedicht dat in de „Effigies et vitae” onder Wessel's beeltenis werd geplaatst en schreef in 1645 een werkje getiteld „Myrrha salutifera” met een „Dedicatie aan de edele mogende heeren Staten van stadt Groeningen ende Ommelanden” waarin de schrijver over Wesselus Gansfort spreekt als over „eene uyt myne voorvaderen” ⁴⁾.

¹⁾ Rudolf Agricola heeft de grondslagen gelegd van het orgel in de Martinikerk. Vgl. over zijn liefde voor de muziek: Van Halen, *De Rod. Agricola*, in: *Erasmiani . . . programma*, p. 7. Het is te wenschen, dat de grafsteen van Praedinius, die, sedert het jaar 1862, op het Martini kerkhof eenige voeten onder den grond ligt, eenmaal zal worden opgegraven en aan de andere zijde van het orgel, in den Noord-West hoek der kerk, tegenover het monument van Wessel Gansfort zal worden geplaatst.

²⁾ Vgl. *Register van het archief van Groningen*, Deel III, blz. 117 no. 16.

³⁾ Vgl. *Album studiosorum Academiae Groninganae. Uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen*, Groningen 1915, kol. 12.

⁴⁾ De volledige titel van het geschrift luidt: *Myrrha salutifera, dat is: Het bitter noch tans salighmakende lijden Jesu Christi, uyt de vier Evangelisten, nae de nieuwe oversettinge op een nieuwe forme, noyt voor desen gesien, te samen gewercht ende ontleidet door Gerhardum Gansevoort van Haren, bedienaer des H. Evangeliums in de gemeynte Jesu Christi te Westerytwerd*.

Gerardus is als predikant van Westerwijtwerd den 3den Juni van het jaar 1653 gestorven. Zijn wapen voerde een opwaarts vliegende gans. Anno 1638 vertoefde een Bernard Gansevoort in het klooster Ter Apel ¹⁾. Den 29sten Augustus 1648 werd Johannes Gansefoort van Westerwijtwerd onder het Rectoraat van Antonius Deusing in de philosophische Faculteit aan de Groningsche Universiteit ingeschreven ²⁾. Den 4den December 1654 werd onder het Rectoraat van Martinus Schoock een Arnoldus Gansefoort geïmmatriculeerd. In het „Album studiosorum” wordt hij genoemd Arnoldus Gansefoort „Omblandus” ³⁾. Onder het Rectoraat van Henricus Eyssonius werd den 16den Mei 1663 opnieuw een Joannes Gansefoort in de philosophische Faculteit te Groningen ingeschreven. Deze Joannes wordt genoemd „Groninganus” ⁴⁾. Onder het Rectoraat van denzelfden Hoogleeraar den 8sten Augustus 1679 een Gerhardus Gansefoort in de philosophische Faculteit ⁵⁾. Den 20sten December 1683 werd Gerardus Gansevoort „Groninganus” candidaat tot den Heiligen dienst voor de theologische Faculteit te Groningen ⁶⁾. Tusschen de jaren 1672 en 1686 stond er een Johannes Gansefoort als predikant te Haren bij Groningen. Anno 1686 is hij aldaar overleden ⁷⁾. Onder het Rectoraat van Wessel Bertling, den 14den Januari 1690, werd Hermannus Gansevoort te Groningen ingeschreven ⁸⁾. In een verzegeling van den 21sten November 1708, berustende op het Rijksarchief te Groningen, wordt gesproken over een Hermannus Gansevoort ⁹⁾, misschien dezelfde als de onder den Hoogleeraar Bertling ingeschrevene Hermannus. Eindelijk was er een Gerhardus Gansefoort tot het jaar 1736 predikant te Augsbuur in Friesland, Omstreeks het jaar 1819 woonden er, niet ver van Augsbuur, nog Gansefoorts te Buitenpost ¹⁰⁾. Uit deze opsomming van namen blijkt, dat het geslacht Gansfort in vroegeren en lateren tijd in de Noordelijke provinciën niet onbekend is geweest. Onze lijst maakt geen aanspraak op volledigheid. In het op het Rijksarchief te Groningen berustende Gildenboek komen b.v. vele Gansevorts voor. Thans woont er nog een familie Ganzevoort te Zwolle.

wytwerf, Groeningen 1645. De bedoelde plaats in de „Dedicatie” vindt men op blz. (a) 4a. Op blz. (a) 4b spreekt de schrijver over „mijne vier soonen”. Vgl. over Gerardus verder: Brucherus, *Gedenkboek*, blz. 141; Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, vox Gansfort; *Grafschriften in Stad en Lande, verzameld en uitgegeven door Jhr. Mr. J. A. Feith, Prof. Dr. C. H. van Rhijn, Jb. Vinhuizen en Dr. G. A. Wumkes*, Groningen 1910, blz. 414. Zie ook: *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Deel II, blz. 335.

¹⁾ Vgl. *Register van het archief van Groningen*, Deel IV, blz. 48 no. 19.

²⁾ Vgl. *Album studiosorum*, kol. 58.

³⁾ *L. c.*, kol. 72.

⁴⁾ *L. c.*, kol. 92.

⁵⁾ *L. c.*, kol. 117.

⁶⁾ Vgl. Ypey, *Leerrede*, blz. 56.

⁷⁾ Vgl. Brucherus, *Gedenkboek*, blz. 27; Ypey, *t. a. p.*, blz. 56.

⁸⁾ Vgl. *Album studiosorum*, kol. 133.

⁹⁾ Vgl. *Register van het archief van Groningen*, Deel VII, blz. 307 no. 14.

¹⁰⁾ Vgl. Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsch Hervormde kerk*, Deel I, aant. 38. Wij hebben niet kunnen te weten komen of er thans nog leden van het geslacht Gansfort in deze streken wonen.

BIJLAGE C.

WESSEL'S GESCHRIFTEN EN DE UITGAVEN VAN ZIJN WERKEN.

a. Wessel's geschriften.

Hardenberg ¹⁾ verhaalt, dat de nonnen van het oude convent hem, toen hij een bezoek bracht aan het klooster, hadden medegedeeld, dat zij met eigen oogen hadden gezien, hoe de bedelmonniken — bedoeld worden ongetwijfeld de Dominicaners — en enkele andere, blijkbaar Wessel vijandig gezinde, mannen, belust op bestrijding van ketterijen, alles wat er na zijn dood aan geschriften van zijn hand in zijn kamer aanwezig was geweest, tot een prooi der vlammen hadden gemaakt. Oudinus en Friedrich hebben de juistheid van dit bericht in twijfel getrokken. Oudinus meent, dat deze voorstelling van zaken onaannemelijk is, vooreerst omdat Wessel in de kerk van het klooster op hoogst eervolle wijze werd begraven, zoodat er aan verdenking ten opzichte van Gansfort's leeringen, laat staan aan vernietiging van de in zijn kamer aanwezige geschriften moeilijk kan worden gedacht, en vervolgens beroept hij zich op het feit, dat er op den Agnietenberg een Grieksch Nieuwe Testament was geweest, dat aan Magister Wesselus had toebehoord, waaruit mag worden opgemaakt, dat zijn werken na zijn overlijden niet te Groningen maar in het Agnietenklooster bewaard werden ²⁾. Friedrich ³⁾ betwijfelt de betrouwbaarheid van Hardenberg's mededeelingen, omdat er toch waarlijk geen reden bestond om Wessel na zijn dood te vreezen, terwijl men tijdens zijn leven een inquisitoriaal proces niet voor noodzakelijk hield. Tegen deze bezwaren moet worden ingebracht, dat, wat allereerst de door Friedrich geuite bedenking betreft, de gebeurtenissen in de laatste vijftien jaren van Wessel's leven uitwijzen, dat het gevaar van de zijde der inquisiteurs waarlijk niet geheel en al denkbeeldig was. De omstandigheid, dat de aandacht der ketterbestrijders op hem was gevestigd, sluit de mogelijkheid in, dat de Dominicaners — wij herinneren aan de bestrijding van De Castro — zich bewust van het gevaarlijke van de door hem gevoede meeningen, onmiddellijk na zijn dood beslag op de in zijn vertrek bewaarde geschriften hebben gelegd en deze aan de vernietiging hebben prijs gegeven. Ditzelfde geldt tegen het

¹⁾ *Vita*, p. 15. Zie ook p. 13.

²⁾ Vgl. Oudinus, *Commentarius*, Tom. III, kol. 2711 en 2712. Voor de bewering dat er op den Agnietenberg een Nieuw-Testamentische codex van Wessel was, verwijst Oudinus naar het getuigenis van den Dominicaner Johannes Faber te Deventer, te vinden bij: Fredericus Boernerus, *Addenda et corrigenda Bibliothecae sacrae Jacobi le Long*, [Lipsiae?] MDCCIX, Pars I, cap. 3, p. 373.

³⁾ *Johann Wessel*, S. 116.

eerste bezwaar, dat door Oudinus tegen het beweerde optreden der monniken wordt aangevoerd. Ook verliest hij hier geheel uit het oog, dat er in de vijftiende eeuw Roomsche-Katholieken waren, die er anders over dachten dan b.v. de leden der Dominicaner orde. Zijn tweede bezwaar bezit evenmin overtuigende kracht. Aangezien Wessel hoogstwaarschijnlijk gedurende zijn verblijf in het klooster aan allerlei verhandelingen gewerkt heeft, mogen wij het voor aannemelijk houden, dat er hier na zijn dood geschriften te vinden waren. Trouwens het feit, dat er een codex van het Nieuwe Testament, die Gansfort toebehoord had, op den Agnietenberg was, bewijst weinig voor de bewering van Oudinus, dat al de werken van den overledene hier werden gevonden. Ten slotte vergeten beide geschiedschrijvers, dat Hardenberg zich tot tweemaal toe op zeer betrouwbare ooggetuigen beroept, van wie hij verzekert zelf zijn kennis aangaande deze gebeurtenis te hebben verkregen.

Van de volgende geschriften van Wessel staat het vast dat zij bij de eene of andere gelegenheid zijn verloren gegaan ¹⁾:

1. Liber notularum de scripturis sacris et variis scripturarum locis; de creaturis; de angelis; de daemonibus; de anima ²⁾.

2. Liber alius magnus de dignitate et potestate ecclesiastica; de indulgentiis. In de in de Groningsche editie van Wessel's werken te vinden opgave der vermiste boeken wordt dit werk genoemd: „opus sane pulcherrimum de indulgentiis, sacramentis, purgatorio et auctoritate ecclesiae, in quatuor partes divisum” ³⁾. Het geschrift kan niet hetzelfde zijn als de ons bewaard geblevene verhandeling: „De dignitate et potestate ecclesiastica”, want Hardenberg spreekt uitdrukkelijk van een „groot” boek, wat van laatstgenoemd werk niet kan worden gezegd.

3. Libellus pro Nominalibus. De opgave der vermiste boeken in de Groningsche editie van Wessel's werken geeft den titel eenigszins uitvoeriger: „Notularum pro Nominalibus adversus Realium Formaliumque defensores ac ex parte contra Rodolphum Agricolum liber” en voegt er de opmerking aan toe: „valde tamen obscurus, ut vix intelligi possit, quid auctor velit”. Deze meer uitgebreide titulatuur is vooral daarom merkwaardig, omdat Praedinius ⁴⁾ verhaalt, dat hij geschriften van Wessel bezat, waaruit bleek dat Agricola en Gansfort zeer bevriend waren, terwijl daarvoor in geen der ons bewaard geblevene verhandelingen bewijspplaatsen zijn te vinden. Fabricius ⁵⁾ vermoedde, dat niet Wessel maar Johannes van Wesel, die de beschouwingen der z.g. Nominalisten voorstond, de schrijver is geweest. Evenwel schaaft ook Wessel zich voortdurend onder de aanhangers van deze theologische richting.

4. De triduo Christi in sepulcro pro Paulo Burgensi contra Middelbur-

¹⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 11.

²⁾ Friedrich (*Johann Wessel*, S. 118) meende, dat dit werk misschien hetzelfde was als het „Mare magnum”. Uit de geschiedenis van beide boeken blijkt dat deze veronderstelling onjuist is. Vgl. het vervolg.

³⁾ *L. c.*, p. 27.

⁴⁾ *Opera*, p. 198.

⁵⁾ *Bibliotheca Lat. med. et inf. aet.*, Tom. IV, Liber IX, p. 496.

genssem. Wellicht heeft Wessel zich in dit geschrift uitgesproken over een strijd die gedurende zijn laatste levensjaren aan de Hoogeschool te Leuven werd gevoerd. Paulus van Middelburg, eertijds student in de theologie en in de geneeskunde aan de Leuvense Universiteit, had zich, vanwege zijn astronomische bekwaamheden, een groote vermaardheid weten te verwerven en was in het jaar 1479 benoemd tot Hoogleraar in de sterrenkunde aan de Hoogeschool te Padua. Verschillende studiën over de kalender hadden hem tot de overtuiging gebracht, dat Christus den 22sten Maart op een Maandag was gestorven en dat hij den daaropvolgenden Donderdag was opgestaan. Voor deze meening deed hij een beroep op de Universiteit te Leuven. Bij die gelegenheid trad een der Leuvense Hoogleeraren, De Rivo, in het jaar 1488 tegen Paulus van Middelburg op en verdedigde de destijds algemeen gehuldigde opvatting, dat Christus den 25sten Maart op een Vrijdag was gestorven. Naar alle waarschijnlijk heeft Wessel de meening van Paulus van Burgos in deze materie gedeeld en is hij met De Rivo tegen de theorieën van Paulus van Middelburg ten strijde getrokken ¹⁾.

5. Duo libelli practici in medicina, ipsius Wesseli manuscripti exploratique in periclitantibus aegrotis.

Dank zij de aantekeningen van Hardenberg zijn de titels van al de vijf hier boven genoemde verloren gegane geschriften bewaard gebleven. Behalve deze vijf geschriften zijn nog verloren gegaan:

6. Het „Mare magnum.”

7. Liber de futuro seculo ²⁾.

8. Eenige brieven ³⁾.

Gesner ⁴⁾ en eenige andere schrijvers verhalen, dat Gansfort een werk heeft vervaardigd getiteld: „Tractatus de moribus veterum haereticorum”, hetwelk in het jaar 1537 in octavo te Leipzig zou zijn gedrukt. Reeds in 1614 heeft men, blijkens een aantekening in de Groningsche editie van Wessel's werken, dit geschrift tevergeefs gezocht en het daarom op de lijst der verloren gegane verhandelingen geplaatst. Het komt ons waarschijnlijk voor, dat er in de berichten van Gesner e. a. een vergissing is binnengeslopen, doordat men op naam van Wessel heeft gesteld wat mischien van Wicelius afkomstig was ⁵⁾. Verder noemt Simler ⁶⁾ een tractaat

¹⁾ Vgl. over Paulus van Middelburg o.a.: Fabricius, *Bibliotheca Lat. med. et inf. aet.*, Tom. V, Liber XV, p. 641 sq.; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Middelburgensis*, l. c., Tom. II, p. 25 sq.; Foppens, *Bibliotheca*, Tom. II, p. 944 sq.; Jöcher, *Gelehrten-Lexicon*, in voce; Paquot, *Mémoires*, Tom I, p. 445 suiv.; Saxus, *Onomasticon*, p. 494 en 593. Van de nieuwere litteratuur noemen wij de artikelen in de *Nouvelle Biographie Générale*, de *Allgemeine Deutsche Biographie*, het *Kirchenlexicon* van Wetzer en Welte, en hetgeen De Jongh over hem schreef in: *L'Ancienne Faculté de théologie de Louvain*, p. 83 suiv. Ook Butzbach spreekt over hem in zijn *Auctarium*. Vgl. G. Knod, *Zur Kritik des Johannes Butzbach*, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere die alte Erzdiocese Köln*, Heft 52, Köln 1891, S. 175—235 en daarvan S. 230. Over Paulus van Burgos († 1435) raadplege men het artikel in de *Nouvelle Biographie Générale*. Wij hebben niet kunnen nagaan waar Paulus van Burgos over deze kwestie gehandeld heeft.

²⁾ Vgl. *De magnit. passion.*, cap. 39, p. 540.

³⁾ Vgl. hierover, evenals over het „Mare magnum”, het vervolg van deze bijlage.

⁴⁾ *Bibliotheca*, in voce. Zie verder b.v. Wharton, *Appendix ad Cave*, p. 192.

⁵⁾ Aldus Foppens, *Bibliotheca*, Tom. II, p. 1164.

⁶⁾ *Bibliotheca*, in voce.

van Gansfort: „De justificatione per Christum”. Ook hier hebben wij ongetwijfeld met een onjuiste opgave te doen. In de geschriften van Wessel wordt nergens naar een aldus getiteld tractaat verwezen; evenmin wordt het in de oudste gegevens betreffende zijn werken genoemd. Ten slotte meende Ullmann ¹⁾, dat misschien nog enkele andere verhandelingen tot de verloren gegane moeten worden gerekend. Vooreerst een: „Liber de peccatis” of een: „Liber de peccatis mortalibus”. Wessel schrijft n.l. ergens ²⁾: „Sunt igitur peccata nostra mortalia, sed non mortua: sicut nos mortales et non mortui. Sed ut magis ad conformitatem sacrae scripturae loquamur, usque ad mortem; de quibus alibi scripsi peccatis”. Verder, op grond van een andere plaats, waar hij zegt ³⁾: „Cetera, quae de notitia et visione Dei quadrarent ad propositum quia alibi scripsi, hic brevitatis causa omitto”, vermoedelijk een werk: „De notitia et visione Dei”. Wij houden dit niet voor aannemelijk. Het is b.v. zeer goed mogelijk, dat de schrijver hier doelt op gedeelten uit verloren gegane tractaten, waarvan ons de titels bekend zijn.

Tot op zekere hoogte kunnen wij nog nagaan, wat er met enkele geschriften gebeurd is, voordat zij voor goed zijn verdwenen. Een aantal verhandelingen van Gansfort zijn, gedurende de 16de eeuw, in den vorm eener verzameling, onder verschillende bekende Groningers in stad en gewest van de eene hand in de andere overgegaan. Hardenberg ⁴⁾ geeft ons hierover eenige belangrijke notitie's. De bedoelde collectie bevatte, behalve de eerste vijf bovengenoemde verloren gegane boeken, een tractaat: „De stabilitate et modo figendi meditationes” — de bekende „Scala meditationis” met de „Exempla” — en „aliaquaedam” waarover de schrijver geen nader aanduidingen geeft. Deze geschriften waren eerst in het bezit van Goswinus van Halen. Toen Goswinus gestorven was kwamen zij in handen van zijn neef Johannes van Halen, den pater van het olde convent. Daarna had Praedinius de verzameling in eigendom, die haar op zijn beurt bij erfeling overdroeg aan den kleinzoon van Onno van Ewsum, Christoffer, wonende op den burcht, „de Oert” bij Middelstum ⁵⁾. In den tijd toen Hardenberg zijne aantekeningen op schrift stelde had, naar hij zelf verzekert, Christoffer van Ewsum de collectie in zijn bezit. Wij weten niet wat er verder van deze verzameling geworden is. Vermoedelijk heeft Joachim Alting in het begin der 17de eeuw enkele stukken in handen gekregen en heeft hij een en ander voor de Groningsche editie van Wessel's werken in 1614 beschikbaar gesteld ⁶⁾.

Niet alleen te Groningen of in de onmiddellijke nabijheid der stad zijn

¹⁾ *Reformatoren*, Th. II, S. 544.

²⁾ *De magnit. passion.*, cap. 10, p. 471.

³⁾ Vgl. *De orat. dom.*, Liber 5, cap. 10, p. 103.

⁴⁾ *Vita*, p. 11.

⁵⁾ Uit het huwelijk van Onno van Ewsum en Gela Manninga werd geboren Wigbolt van Ewsum († 1528), die zeven kinderen had, waaronder Wigbolt van Ewsum, de bekende watergeus († 1584), wonende op de „Nyeoert” (de Nienoord) bij De Leek en Christoffer van Ewsum († 1583). Christoffer was de gulle gastheer van A. Lasco. Vgl. H. Dalton, *Johannes a Lasco*, Holl. vertaling, Utrecht 1885, blz. 502.

⁶⁾ Vgl. het vervolg van deze bijlage.

verhandelingen zoek geraakt; dit was eveneens het geval in het klooster op den Agnietenberg. Hier waren, naar Gerard van Clooster Hardenberg bij gelegenheid van zijn verblijf in het convent verzekerde, o.a. verschillende fragmenten van het „Mare magnum” aanwezig geweest ¹⁾. Deze waren naar geleerden in Brabant, Zeeland of België gezonden, zoodat zij, op het oogeblik dat Hardenberg zijn bezoek bracht, al niet meer in het Agnietenklooster waren. Wel hadden Van Clooster en andere monniken excerpten uit het „rapiarium” gemaakt en kreeg Hardenberg hiervan, naar zijn eigen zeggen, een en ander te zien, maar dit waren slechts brokstukken uit de groote verzameling. Van Clooster beloofde, toen hij de groote belangstelling van zijn gast voor alles wat op Wessel betrekking had bespeurde, dat hij, na zijn dood, datgene wat er in zijn bezit was, aan Albertus zou vermaken. Maar van de uitvoering van dit plan kwam niets. Hardenberg trok van de eene plaats naar de andere en hoorde niet eens, dat Van Clooster gestorven was. En in latere jaren spreekt hij bij het te boek stellen van zijn leven van Wessel, den wensch uit, dat de monniken op den Agnietenberg, wanneer er bij hen nog iets dat op Gansfort betrekking had mocht worden gevonden, dit toch vooral aan hem zouden zenden ²⁾.

Dat waardevolle documenten in tijdsomstandigheden als waarin men destijds leefde bijzonder gemakkelijk verloren gingen, blijkt uit wat er gebeurde met de „Wesseliana”, die Hardenberg aan Sagarus had meegegeven ³⁾. Laatstgenoemde vertrok, na zijn bezoek te Aduard en te Groningen, met allerlei afschriften en merkwaardigheden uit de nalatenschap van Wessel naar Brabant, waarheen Albertus hem ook nog eenige „libelli” zond. Later ging hij naar zijn geboorteplaats in Zeeland waar hij, naar men beweerde, de zuivere religie ontrouw werd en Hardenberg kreeg tot zijn spijt niets van het geleende terug. In zijn „Vita Wesseli” verontschuldigt hij zich min of meer dat deze stukken, omdat hij geen exemplaren voor zichzelf had bewaard, nu verloren zijn gegaan. Maar Sagarus had hem plechtig beloofd zorg te zullen dragen, dat alles zou worden teruggezonden, zoodra het was afgeschreven. Het was dus niet zijn schuld dat deze verzameling was zoek geraakt. Intusschen gaf hij de hoop nog niet heelemaal op, want hij had gehoord, dat een zaakwaarnemer te Mechelen „quaedam Wesselica” bezat. Misschien waren dit wel de stukken van Sagarus!

Voordat wij ons overzicht over de geschriften van Wessel met een opsomming van de bewaard gebleven verhandelingen besluiten, moeten wij nog met een enkel woord stilstaan bij de brieven, die de Groningsche Hoogleeraar Schoockius had verzameld. In zijn werk: „De bonis vulgo ecclesiasticis dictis” ⁴⁾ schrijft hij, dat hij in het bezit was gekomen van een collectie brieven waaronder een drietal door David van Bourgondië aan Wessel geschreven en bovendien enkele „epistolae” van Gansfort aan den bis-

¹⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 16. Zie ook p. 3.

²⁾ Wij herinneren er hier aan dat Rode geschriften van Wessel die op den Agnietenberg bewaard werden, op zijne reizen heeft medegenomen.

³⁾ Vgl. Hardenberg, *Vita*, p. 15 sq.

⁴⁾ P. 67 en 433.

schop. Schoock was van plan de stukken uit te geven, maar het is, naar het schijnt, bij het afdrukken van den eenigen ons van den bisschop aan Wessel bewaarden brief gebleven. Men vraagt zich onwillekeurig af, hoe hij aan deze papieren is gekomen. Schoock zegt zelf, dat hij ze door toevalige omstandigheden in handen heeft gekregen. Misschien waren zij wel afkomstig uit de verzameling brieven, die Suffridus Petrus in het oude convent had aangetroffen ¹⁾. Maar waar zijn deze kostbare stukken dan gebleven? Reeds de Hoogleraar Moll ²⁾ heeft — omdat zij niet alleen brieven van Wessel en den bisschop van Utrecht, maar ook van mannen als Merula en Sartorius bevatten — de aandacht op deze papieren gevestigd en een onderzoek aanbevolen. Het meest voor de hand liggende is, dat Schoockius, nadat zijn positie te Groningen onhoudbaar was geworden, zoodat hij in het jaar 1666, zonder behoorlijk afscheid van zijn collega's te hebben genomen, heimelijk over de grenzen trok, alles op zijn vlucht heeft meegevoerd naar Frankfurt a/Oder, waar hij een tijdlang als Hoogleraar in de geschiedenis en als historiograaf van den keurvorst van Brandenburg tot het jaar van zijn dood werkzaam was ³⁾. In dit geval zijn de brieven waarschijnlijk te Frankfurt terecht gekomen. Evenwel is er, noch op het stedelijk archief te Frankfurt, noch op het stedelijk archief en de Universiteitsbibliotheek te Breslau, waarheen later verschillende bezittingen van de Frankfurter Hoogeschool werden overgebracht, iets van deze brievenverzameling bekend ⁴⁾. Het is te wenschen, dat de papieren van Schoock nog eenmaal ergens te voorschijn worden gebracht.

Wij laten thans, aan de hand van de Groningsche editie van Wessel's werken, een overzicht van de bewaard geblevene geschriften van Gansfort volgen ⁵⁾.

I. Tractatus de oratione, cum luculentissima Dominicae orationis explanatione.

¹⁾ Vgl. Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae*, p. 78. De schrijver van het levensbericht in de „Effigies et vitae” heeft deze aantekening van Petrus woordelijk overgenomen. Daaruit mag dus niet worden opgemaakt dat de brieven er in 1654 nog waren.

²⁾ *Kerkgeschiedenis*, Deel II, 1, blz. 230 aant. 1. Zie ook: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis*, blz. 62.

³⁾ Schoock stierf in 1669.

⁴⁾ Vriendelijke mededeelingen van de heeren Prof. Kubo, Direktor van het stedelijk archief te Frankfurt am Oder, Prof. Wendt, Direktor van het stedelijk archief en Prof. Milkau, Direktor der Universiteitsbibliotheek te Breslau. Op het Rijksarchief te Groningen is niets van of over deze brieven te vinden. Over het leven van Schoockius schreef Boeles in zijn: *Levenschetsen der Groninger Hoogleraren*, t. a. p., blz. 26 vg.

⁵⁾ Het is onmogelijk precies te zeggen wanneer deze geschriften geschreven zijn. Wessel geeft zelf een enkele fingerwijzing: *Scala medii.*, Liber 3, cap. 4, p. 257; cap. 7, p. 275. Dit werk werd blijkbaar na 1486 voltooid. Zijn verhandeling „De dignitate et potestate ecclesiastica” werd in ieder geval na 1471 opgesteld. Vgl. p. 749. De dateeringen bij Flacius, *Catalogus testium veritatis*, p. 561; Chemnitz, *Examen*, Pars III, p. 107a; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Groningensis*, l. c., Tom. II, p. 20, not.; Arpe, *Theatrum facti, sive notitia scriptorum de providentia, fortuna et fato*, Rotterdamis MDCCXII, p. 51; Oudin, *Commentarius*, Tom. III, kol. 2709 en 2711; W. A. Copinger, *Supplement to Hains Repertorium Bibliographicum*, Tom. II, 1, London 1898, no. 2628, zijn niet betrouwbaar. Vgl. ook: R. A. Peddie, *Conspectus incunabulorum*, Part. II, London 1914, p. 276, kol. 2.

2. Tractatus de cohibendis cogitationibus et de modo constituendarum meditationum, qui Scala meditationis vocatur.
3. Exempla Scalae meditationis, Fratribus montis divae Agnetis dedicata.
4. De causis incarnationis et de magnitudine Dominicae passionis.
5. De sacramento eucharistiae.
6. Farrago rerum theologicarum, in qua tractatur:
 - a. De benignissima Dei providentia.
 - b. De causis, mysteriis et effectibus Dominicae incarnationis et passionis.
 - c. De dignitate et potestate ecclesiastica. De vera obedientia. Et quantum obligent mandata et statuta Praelatorum.
 - d. De sacramento poenitentiae, et quae sint claves ecclesiae. De potestate ligandi et solvendi.
 - e. Quae sit vera communio sanctorum. De thesauro ecclesiae. De participatione et dispensatione hujus thesauri. De fraternitatu.
 - f. De purgatorio: quis et qualis sit ignis purgatorius. De statu et profectu animarum post hanc vitam.
7. Wesseli epistolae, in quibus praesertim de purgatorio et indulgentiis.

b. De uitgaven van zijne werken.

Bij de opsomming en beschrijving van de gedrukte geschriften kan men onderscheid maken tusschen afzonderlijk aan de pers toevertrouwde verhandelingen en verzamelingen waarin een kleiner of grooter getal stukken tegelijk werden uitgegeven. Van het eerste type zijn ons in het geheel vier uitgaven bekend en bewaard gebleven. Het zijn de volgende ¹⁾:

1. „De causis in // carnationis. // De magnitu // dine et amari-
tudine Domini // cae passionis libri duo // Magistri Wesseli // Gro-
ningensis. //”

De titel is geplaatst in een houtsnêrand waarin ter rechter- en ter linkerzijde een kolom is te zien en beneden een wapenschild, waarboven de letter . W . K . . Plaatsnaam of jaartal worden niet genoemd. Het werk is uitgegeven in 12 $\frac{1}{2}$. De bladen, 168 in getal, zijn niet genummerd; de katernen, 22 in getal, gekenmerkt met letters van a—y. De keerzijde van het titelblad is niet bedrukt. Een inhoudsopgave vindt men op de eerstvolgende 12 $\frac{1}{2}$ pagina. Het tractaat zelf werd op 158 bladen gedrukt. Aan het slot staat op één blad een: „cuiusdam insignis Doctoris consideratio super

¹⁾ Vgl. over deze drukken: Doedes, *Merkwaardigheden uit den oude-boekenschat*, no. III: *Eene zeer oude, in de negentiende eeuw niet opgemerkte, uitgaaf van Wessel Gansfort's vertoog „de sacramento eucharistiae et audienda missa” uit den Hervormingstijd*; no. IV, *Vermeerderde en verbeterde opgaaf van de tot ons gekomen gedrukte uitgaven van geschriften van Wessel Gansfort*, in: *Godgeleerde Bijdragen*, Deel 43, blz. 201—210 en 211—218; Clemen, *Hinne Rode u. s. w., a. a. O.*, S. 359f, 361 en aldaar Anm. 2.

passione Dominica'', eveneens te vinden in de Groningsche uitgave op p. 644. Gesner ¹⁾ kende reeds deze aparte uitgave en meende te weten, dat zij in 8° te Antwerpen was verschenen. Fabricius ²⁾ schrijft, dat de Antwerp-sche druk van deze verhandeling in de Groningsche editie werd overgenomen. Van meer belang is de aantekening van Hardenberg ³⁾: „Exstat Swollis impressum volumen Wesseli, duobus libris distinctum. De causis incarnationis. De magnitudine et amaritudine Dominicae passionis''. Deze mededeeling verdient te meer vertrouwen, omdat wij weten dat Hardenberg een exemplaar in zijn bezit heeft gehad. In een op de Bibliotheek der Groote kerk te Emden berustende afdruk heeft hij n.l. zijn naam geschreven en daarbij het jaartal 1525 gevoegd ⁴⁾. Ook komt op de keerzijde van het laatste blad onzer uitgave een eigenaardige afbeelding voor, te weten een gevleugeld man, met lange haren aan de voorzijde van zijn hoofd, staande op een wagenrad, met een lint in zijne hand waarop de woorden: *γνώθι καιρόν*. Daarbij het woord Occasio. De figuur is geplaatst in een langwerpig vierkant waarboven gelezen wordt: *γνώθι καιρόν*, onderaan: *πάντων μεταβολή*. Voorts aan de rechterzijde: *fronte capillata est*; ter linkerzijde: *post est occasio calva*. Deze figuur vindt men ook op de laatste pagina van de „Commentarioli Listrii in Dialecticen'' door Symon Corverius omstreeks 1520 te Zwolle gedrukt. Verder zijn er enkele punten van overeenkomst in de typographische uitvoering. Waarschijnlijk is dus de aantekening van Hardenberg juist en werd het boekje te Zwolle gedrukt ⁵⁾. Exemplaren zijn, behalve op de Bibliotheek der Groote kerk te Emden, o. a. aanwezig te Groningen (Un. Bibl.), Frankfurt a/M. (Stadtbibl.), München (Staatsbibl.), Leipzig (Un.Bibl.) en te Zwickau (Ratschulbibl.).

2. „Tracta // tus // D. Wesseli Groningen // sis de oratione et modo orandi cum // luculentissima Dominicae orationis // explanatione. //''

De titel is gedrukt in een houtsnêerland met figuren, waarin vooral het onderste gedeelte de aandacht trekt. Men ziet een optocht van engelen met een olifant in het midden, welke olifant, naar het schijnt, beladen is met twee bakken of kisten, aan iedere kant één, in elk van welke een engel of kind is gezeten. Vlak daarachter ziet men een paar engelen die samen een soort van cither dragen. Onder den titel staan in het Latijn de woorden uit Matthaeus 6 : 7—9a. Plaatsnaam of jaartal worden niet genoemd. Het formaat is in 4°. De uitgave bestaat in het geheel uit 94 bladen. De eerste 4 zijn niet genummerd; de 90 volgende gekenmerkt door de cijfers I—XC. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en bevat met de drie volgende

¹⁾ *Bibliotheca*, vox Wesselus.

²⁾ *Bibliotheca Lat. med. et inf. aet.*, Tom. IV, Lib. IX, p. 495.

³⁾ *Vita*, p. II.

⁴⁾ Vgl. *Verzeichniss sämtlicher Bücher die auf dem Saal der groszen Kirche zu Emden vorhanden sind*, Heft I, Emden 1836, S. 121, no. 659. Zie ook: Spiegel, *Hardenberg*, S. 10.

⁵⁾ W. K. is waarschijnlijk de Zwolsche drukker Wouter Korver. Uit de notitie van Hardenberg volgt dat het boekje vóór 1525 in den handel kwam.

bladen eene inhoudsopgave. Fol. Irecto begint het tractaat. Blijkens het voorwoord in de Groningsche editie heeft men bij de samenstelling der uitgave van een gedrukt exemplaar dezer verhandeling gebruik gemaakt. Fabricius ¹⁾ weet later te vermelden, dat dit boek in de genoemde editie „ex veteri editione in 4°” werd overgenomen. Hoogstwaarschijnlijk is het te Zwolle gedrukt. Na zijn aanteekening over het eerste tractaat schrijft Hardenberg ²⁾: „[Exstat Swollis impressum] justum volumen super orationem Dominicam”. Het boekje kwam in ieder geval vóór 1529 uit ³⁾. Exemplaren zijn o.a. aanwezig te Utrecht (Un. Bibl.), Breslau (Un. Bibl.) en te Zwickau (Ratsschulbibl.).

3. „Wesse // lus. // De sacramento eucha // ristiae et audienda missa. //”

De titel is geplaatst in eenzelfde houtsnêrand als die van het vorige boekje. Plaatsnaam en jaartal ontbreken. Het formaat is in 4°. De bladen, 36 in getal, zijn niet genummerd; de katernen zijn gekenmerkt door de letters a—i. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en bevat een brief van Wessel getiteld: „Wesselus sorori sanctimoniali firmam in amore tuo Iesu S”. Deze brief is in de Groningsche editie te vinden op p. 656 sq. Op het volgende blad staat de inhoudsopgave van Wessel's, in 29 hoofdstukken verdeelde, verhandeling afgedrukt. Bovendien wordt daar vermeld dat er volgen: „Quaedam compendiose ex sacra scriptura annotata, de magnitudine et amaritudine passionis Domini nostri Iesu Christi” en: „Eiusdem M. Wesseli de incarnatione verbi, dulcis et admodum pia tractatio et commemoratio”. Op fol. a. iijrecto begint het boek: „Venerabilis M. Wesseli Groningensis libellus de venerabili sacramento eucharistiae. Quod in audienda missa se quisque exercere debet, videlicet illis tantum intendere ad quod a Domino officium illud institutum est”. Dit gedeelte omvat 49½ pagina. Op de 10½ volgende staan dan de: „Quaedam collecta ex sacra scriptura de magnitudine passionis Domini Iesu Christi eiusdem M. Wesseli”, voorts op 5½ pagina: „De incarnatione verbi, dulcis tractatio eiusdem venerabilis Magistri Wesseli” en eindelijk nog op 2½ pagina: „Sequuntur quaedam a calcographo annexa”. Aan het slot van het geheel staat: TELOS. Hardenberg spreekt over dezen ouden druk met geen woord. Evenwel blijkt uit het voorbericht dat men hem voor de Groningsche editie gebruikt heeft ⁴⁾ en Fabricius ⁵⁾ weet ook hier eenige bijzonderheden, wanneer hij schrijft dat men den tekst van deze verhandeling „ex veteri editione in 4°” heeft overgenomen. Vermoedelijk werd ook dit boekje, evenals het vorige, te Zwolle gedrukt. Niet alleen zijn de houtsnêranden dezelfde, ook de letters komen overeen. Het verscheen in ieder geval

¹⁾ L. c., p. 495.

²⁾ L. c., p. 11.

³⁾ Vgl. Reusch, *Der Index der Verbotenen Bücher*, Bd. I, S. 107 en Anm. 4 aldaar.

⁴⁾ Zie ook de opschriften boven de verhandelingen „Scala medit”. en „De sacram. euchar”.: *Opera*, p. 194, 655 en 658.

⁵⁾ L. c., p. 495.

v66r 1529 ¹⁾. Exemplaren zijn o.a. aanwezig te Groningen (Un. Bibl.), Utrecht (Un. Bibl.) en te Breslau (Un. Bibl.).

4. „Von gaistlich gewalt und würdigkhait, // waier und recht-
er gehorsam, unnd // wievil der Prelaten gepott // unnd gesatz
die under // thon verpinden. //”

Aldus luidt de titel van een o.a. op de Universiteitsbibliotheek te Groningen aanwezig en van den Hooggeleeraar Doedes' ²⁾ afkomstig exemplaar eener hoogduitsche vertaling van Wessel's verhandeling: „De dignitate et potestate ecclesiastica. De vera et recta obedientia. Et quantum obligent subditos mandata et statuta Praelatorum”. Het titelblad is niet met een houtsnêrand versierd. Plaatsnaam en jaartal ontbreken ³⁾. Het formaat is in 4°. De bladen, 12 in getal, zijn ongenummerd; de katernen zijn gekenmerkt door de letters a—c. De keerzijde van het titelblad is niet bedrukt. Het tractaat volgt onmiddellijk daarna op 11 bladen. Wessel's naam wordt nergens genoemd. Daarentegen komen het jaartal en de naam van Wessel wel in een andere uitgave van dit geschrift voor. Deze editie draagt, volgens Paulus ⁴⁾, den titel: „Dasz die underthanen beyder, geystlicher und weltlicher oberkeyten, ettwan nit zegehorsamen, sondern inen zewider steen und sie von iren ämptern absetzen schuldig sind. Beschriben durch D. Wesseln von Grüningen. MDXXX”. Flacius ⁵⁾ heeft een hoogduitsche vertaling gekend. Exemplaren van een der door ons genoemde uitgaven zijn, behalve op de Universiteitsbibliotheek te Groningen, o.a. aanwezig te Berlijn (Königl. Bibl.), Frankfurt a/M. (Stadtbibl.), München (Staatsbibl.) en verder in verschillende Bibliotheken te Zürich, Schaffhausen, Luzern, S. Gallen, Augsburg, Gieszen, Wolfenbüttel, Dresden e.e.

In het begin der 16de eeuw verschenen eenige bloemlezingen uit Wessel's geschriften waarvan de volgende vijf uitgaven tot ons zijn gekomen. Hier-
toe behooren o.a. de vier bekende drukken der „Farrago” ⁶⁾.

1. „Farra // go rerum theologica // rum uberrima, doc // tissi-
mo viro Wes // selo Groningen // si autore. // In hoc libello tracta-
tur // I De benignissima Dei providentia, omnia suavi // ter dispo-
nente. // II De causis, mysteriis et effectibus dominicae in // car-

¹⁾ Vgl. Reusch, *a. a. O.* Zie ook: Hardenberg, *Vita*, p. 14 en 15.

²⁾ Vgl. J. I. Doedes, *Collectie van Rariora*, Utrecht [1887], blz. 115 vg. en: *Collection of Rariora chiefly Religion and Theology of the late Dr. J. I. Doedes*, zonder plaatsnaam 1898, p. 114, no. 898.

³⁾ Vgl. zijne studiën over Wessel in: *Der Katholik*, *a. a. O.*, S. 25 Anm. 5.

⁴⁾ Kuczynski noemt eenzelfde uitgave waarin als plaatsnaam Nürnberg en als jaartal 1522 worden opgegeven. Vgl. A. Kuczynski, *Thesaurus libellorum historiam Reformationis illustrantium*, Leipzig 1870, S. 243.

⁵⁾ *Catalogus testium veritatis*, p. 561.

⁶⁾ Vgl. over de vijf volgende uitgaven: Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 548 ff.; Doedes, *Godgeleerde Bijdragen*, t. a. p., blz. 207 vgg. Clemen, *Hinne Rode u. s. w.*, *a. a. O.*, S. 354 f., 361, 367 f.; 369 f.; dezelfde, in: *Luther Ausgabe*, Weimar, S. 312 ff.

nationis et passionis. // III De dignitate et potestate ecclesiastica. De // vera et recta obedientia. Et quantum obli // gent subditos mandata et statuta praelatorum. // IV De sacramento poenitentiae et quae sint cla // ves ecclesiae. De potestate ligandi et solvendi. // V Quae sit vera communio sanctorum. De the // sauro ecclesiae, de participatione et dispen // satione huius thesauri. De fraternitatibus etc. // VI De purgatorio, quis et qualis sit ignis pur // gatorius. De statu et profectu animarum // post hanc vitam etc. //”

De titel is in een druk uitgevoerde houtsnêerland gevat ¹⁾. Het formaat is in 4°. Het boek bevat in het geheel 90 bladen, genummerd van I—LXXXVI; de eerste vier zijn ongenummerd. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en biedt een schrijven van Johannes Arnoldus Bergellanus (Johann Arnold von Bergel) aan Andreas Paläosphyra (Andreas Althamer) ²⁾. De brief is gedateerd anno 1522. De vijf pagina's die volgen geven eene inhoudsopgave. Aan het slot staat: „Decessit ex hac luce D. Wesselus, Anno MCCCCLXXXIX in die sancti Francisci. Sepultus Groningae in monasterio, quod dicunt, Spiritualium virginum”. De keerzijde van de vijfde pagina is niet bedrukt. Onmiddellijk daarop staan op folio Irecto—fol. LXXXVverso de geschriften van Wessel gedrukt. Aan het slot leest men: τέλος, daarna worden enkele drukfouten opgesomd. Op fol. LXXXVIrecto eindigt het boek met een tiental „propositiones” van Gansfort en de aantekening: „Excusum Wittembergae”. Folio LXXXVIverso is ledig. Clemen ³⁾ stelt de uitgave in de eerste maanden van het jaar 1522, toen Luther op den Wartburg was. Op deze wijze laat zich alleen verklaren dat de Hervormer, zijn gunstig oordeel over Wessel in aanmerking genomen, niet aan deze editie heeft medegewerkt. Volgens hem heeft de jongere Melchior Lotter te Wittenberg het boek gedrukt. Voor het overige verwijzen wij naar de bespreking van de Zwolsche Farrago (no. 2). Exemplaren zijn o.a. aanwezig te Groningen (Un. Bibl.), Berlijn (Königl. Bibl.), Zwickau (Ratsschulbibl.), Weenen (Hofbibl.) en verder in verschillende Bibliotheken te Dresden, Karlsruhe, Neurenburg, Wittenberg, Göttingen e.e.

2. „Farrago // Wesseli. // M. Wesseli Groningensis Lux mundi // olim vulgo dicti, rarae et reconditae doctrinae, // notulae aliquot et propositiones, // quarum series et materia // latius versa pagina // conspicitur. // In hoc libello tractatur. // I De benigni-

¹⁾ Een beschrijving vindt men bij Dommer, *Lutherdrücke auf der Hamburger Stadtbibliothek*, Leipzig 1888, S. 237, no. 76.

²⁾ Over deze beide personen raadplege men: Clemen's artikel over Hinne Rode, *a. a. O.*, S. 335 Anm. 1; dezelfde, *Berichtigung und Nachtrag*, in: *ZfKG.*, Bd. XVII, S. 639 f. de daar genoemde litteratuur en Clemen's nadere verklaring in: *Luther Ausgabe*, *a. a. O.*, S. 315. Vgl. ook: Goldastus, *Monarchia*, Tom. I, p**** 2. Den brief van Von Bergel vindt men ook: *Opera Wesseli*, p. 851 sq.

³⁾ *Hinne Rode u. s. w.*, *a. a. O.*, S. 368; *Berichtigung*, S. 639; *Luther Ausgabe*, S. 314 f.

nissima Dei providentia omnia suaviter disponente. // II De causis, mysteriis et effectibus dominicae incarnatio // nis et passionis. // III De dignitate et potestate ecclesiastica. De vera et recta // obedientia. Et quantum obligent subditos mandata et // statuta praelatorum. // IV De sacramento poenitentiae et quae sint claves ecclesiae. // De potestate ligandi et solvendi. // V Quae sit vera communio sanctorum. De thesauro ecclesiae. // De participatione et dispensatione huius thesauri. De // fraternitatibus etc. // VI De purgatorio, quis et qualis sit ignis purgatorius. De // statu et profectu animarum post hanc vitam etc. // Decessit ex hac luce M. Wesselus Anno MCCCCLXXXIX // in die sancti Francisci. Sepultus Groningae in monasterio quod // dicitur Spitalium virginum. //

Een houtsnêrand ontbreekt. Plaatsnaam of jaartal worden niet genoemd. Het formaat is in 4°. Het boek bevat in het geheel 102 bladen, genummerd van I—XCVIII; de eerste vier zijn niet genummerd. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en biedt, met de twee volgende bladen, eene inhoudsopgave; daarna staan op één blad aan de voorzijde eenige „propositiones” van Wessel en op de keerzijde een gedicht aan den lezer en het vers van Antonius Liber. Op de 98 genummerde bladen volgen de geschriften van Gansfort. Aan het slot van het boek staat: ΤΕΛΟΣ en daaronder in het Latijn de woorden uit Spreuken 10 : 24. Wat de dateering en de plaats van uitgave betreft, uit eene vergelijking met wat wij van de Wittenbergsche Farrago weten kan worden opgemaakt, dat deze druk niet te Wittenberg werd afgeleverd maar elders; voorts dat ons boek in de eerste maanden van het jaar 1522 het licht moet hebben gezien. Weliswaar is de inhoud van beide editie's zoo goed als geheel dezelfde ¹⁾ — zelfs de „propositiones” van Wessel komen overeen — maar er bestaat in de eerste plaats een groot verschil in den druk ²⁾ en ten tweede treden beide uitgaven met de pretentie op de eerste te zijn. Voor de Wittenbergsche Farrago blijkt dit uit den brief van Bergellanus. Maar onze druk pretendeert in een gedicht aan den lezer precies hetzelfde. Dit vers luidt aldus:

„Huc pie lector ades, nova iam documenta videbis.
Quae tam doctrina quam pietate valent.
Scripserat haec etenim Doctor clarissimus olim
Wesselus, Phrisii gloria magna soli.
Sed latuere diu, variis erroribus ortis
Causa, sophistarum pestis iniqua fuit.
Nunc Wessele pater tempus tua scripta legantur.
Nam doctrina locum nunc pietatis habet.”

¹⁾ De Wittenbergsche Farrago heeft alleen den brief van Bergellanus meer en onze druk het gedicht aan den lezer en het vers van Antonius Liber.

²⁾ Onze Farrago is slordig afgewerkt; de Wittenbergsche daarentegen keurig verzorgd.

Op grond van dit alles mogen wij besluiten dat beide boeken onafhankelijk van elkaar en ongeveer gelijktijdig zijn verschenen. Vermoedelijk werd onze editie, omdat de wijze van drukken tot in bijzonderheden met die van de afzonderlijk gedrukte verhandelingen no. 1, 2 en 3 overeenkomt, te Zwolle bezorgd. De overeenstemming en het verschil tusschen de Wittenbergsche en de Zwolsche Farrago laten zich misschien het beste verklaren, wanneer wij met Clemen ¹⁾ aannemen, dat beide teksten uit twee verschillende handschriften zijn afgedrukt, welke echter op een en hetzelfde origineel teruggaan. Exemplaren der Zwolsche Farrago zijn aanwezig te Groningen (Un. Bibl.), Utrecht (Un. Bibl.), Zwickau (Ratsschulbibl.) en in verschillende andere Bibliotheken o.a. te Wolfenbüttel en te Göttingen.

3. „Wesse // li // epistola adversus M. // Engelbertum Leydensum. // Epistola M. Jacobi Hoec Decani // Naldicensis ad M. Wesselum. // Epistola apologetica M. Wesseli adversus // epistolam M. Jacobi Hoeck. // Epistola M. Wesseli, quid de spirituum et // mortuorum apparitionibus sit tenendum. // Ex epistola Joannis Aemstelredamensis. De // suffragiis et celebrationibus secundum Wesselum. // Epistola Wesseli ad Decanum Traiectensem // de Joanne Wesaliae et suo periculo. // Impugnatorium M. Antonii de Castro ordi // nis praedicatorum contra Wesselum. //”

De titel is geplaatst in eenzelfde houtsnêrand als die waarin de titels van de afzonderlijke uitgaven no. 2 en 3 werden opgenomen. Plaatsnaam en jaartal ontbreken. Het formaat is in 4°. De bladen, 56 in getal, zijn niet genummerd; de katernen zijn, voor zooveel het de brieven betreft, gekenmerkt door de letters a—h, die van het „Impugnatorium” door A—F. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en bevat, met de twee volgende bladen, eene inhoudsopgave van Wessel's schrijven aan Engelbert van Leiden en aan Hoeck. Op het laatste blad van de eerste katern staan de brief van Luther ²⁾ en het „vaticinium Wesseli” afgedrukt. Onmiddellijk daarop

¹⁾ *Luther Ausgabe, a. a. O.*, S. 315.

²⁾ De tekst van dezen brief luidt aldus:

Christiano lectori Martinus Lutherus S.

Helias Thesbites Propheta olim, cum sermo domini esset preciosus nec abundaret visio ¹⁾, occisis universis pene Prophetis ab impiissima Iesabele, arbitrabatur sese relictum esse solum. Ob id vitae pertesus optabat animam suam tolli, quod unus impar sibi videretur ferendo oneri intolerabili impiissimi populi et principum eius, nescius adhuc septem milia domino relicta et Abdiam cum centum Prophetis latitantibus servatum ²⁾. Quae parabola, si parvis liceat componere magna, hujus mei seculi esse videtur. Ego enim nescio qua dei providentia in publicum raptus, cum monstris istis indulgentiarum et pontificiarum legum et falso nominatae theologiae sic pugnavi ut me solum esse putarem. Et si satis mihi semper fuerit animi, ita ut passim mordacior et immodestior accuser prae nimia qua ardebam fiducia, semper tamen id optavi quo tollerem et ego de medio meorum Baalitarum et civilerum mortuus in angulo mihi viverem, prorsus desperans me posse quicquam promovere apud ereas istas frontes et cervices ferreas impietatis. Sed

¹⁾ Vgl. 1 Sam. 3: 1.

²⁾ Vgl. 1 Kon. 19.

volgen de brieven en het „Impugnatorium” van De Castro. De uitgevers van de Groningsche editie hebben dezen bundel gekend. Het blijkt uit het voorwoord aan den lezer. Ook Schoockius ¹⁾ en Fabricius ²⁾ spreken er over. Waarschijnlijk is het boek, evenals de editie's der afzonderlijke uitgaven no. 2 en 3, te Zwolle verschenen. Alle drie boeken komen in houtsnêrand, uitvoering en druk overeen. Aangezien de brief van Luther werd opgenomen en de uitgever der Bazelsche Farrago van September 1522 de zich daar ter plaatse bevindende „Epistolae” met de aantekeningen „in margine” bij het schrijven van Hoeck aan Wessel ³⁾ klaarblijkelijk aan deze Zwolsche editie heeft ontleend, moet de voltooiing van onzen druk vermoedelijk tusschen den josten Juli en begin September van het jaar 1522 worden gesteld. Misschien was men met den arbeid reeds vóór einde Juli begonnen en zijn de brief van Luther, het „vaticinium Wesseli”, titel en inhoudsopgave het laatste gedrukt. Exemplaren zijn aanwezig te Groningen (Un. Bibl.), Utrecht (Un. Bibl.), Leipzig (Stadtbibl.), Zwickau (Ratsschulbibl.), voorts in verschillende andere Bibliotheken o.a. te Breslau en te Wolfenbüttel.

4. „Farrago // rerum theologicarum uberrima, do // ctissimo viro Wesselo Gro // ningensi autore. // In hoc libro tractatur. // I De benignissima Dei providentia, omnia suaviter disponente. // II De causis, mysteriis et effectibus dominicae incarna // tionis et

ecce et mihi dicitur esse domino reliquias suas salvas etiam in hoc tempore et Prophetas in abscondito servatos. Nec hoc solum dicitur, sed et cum gaudio ostenditur. Prodiit en Wesselus (quem Basilium dicunt) Phrisius Groningensis, vir admirabilis ingenii, rari et magni spiritus, quem et ipsum apparet esse vere Theodidactum ¹⁾, quales prophetavit fore Christianos Esaias ²⁾, neque enim ex hominibus accepisse ³⁾ iudicari potest, sicut nec ego. Hic si mihi antea fuisset lectus, poterat hostibus meis videri Lutherus omnia ex Wesselo hausisse, adeo spiritus utriusque conspirat in unum. Mihi vero et gaudium et robur augescit, jamque nihil dubito me recta docuisse, quando tam constanti sensu peneque eisdem verbis, tam diverso tempore, aliis coelo et terra, alioque casu, sic ille mihi per omnia consentit. Miror autem, quae infoelicitas obstiterit, quo minus in publico Christianissimus hic author versetur, nisi in causa fuerit, quod sine bello et sanguine vixerit, qua una re mihi dissimilis est, aut metus iudaeorum nostrorum eum oppresserit, qui suis impiis inquisitionibus in hoc nati videntur, ut optimos quosque libros faciant hereticos, quo suos Aristotelicos et plus quam hereticos nobis statuant Christianos, quorum finis deo vindice iam desinit in confusionem. Legat itaque pius lector legatque cum iudicio, quo maxime hic praestat, quod et egregie format, et quos in me offendit nimia asperitas, in aliis nimia dictionis elegantia, hic non habent quod querantur. Stilus est trivialis, ac pro seculo suo, res ipsa tractatur modeste et fideliter. Et si in stercoribus Ennii legit aurum Virgilius, poterit et ex Wesselo nostro legere, quod opibus eloquentiae suae ornet Theologus. Dominus Jesus addat ad hunc multos alios Basilios. Vale, Christiane frater. Wittenbergae. III. Calendas Augusti.

¹⁾ *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, p. 431.

²⁾ *Bibliotheca Lat. med. et inf. aet.*, Tom. IV, Liber IX, p. 497.

³⁾ Over deze aantekeningen vergelijk men: Doedes, *Godgeleerde Bijdragen*, t. a. p., blz. 110 vg. De notitie's in de Zwolsche brievenverzameling en die in de Bazelsche Farrago's wijken alleen op één enkele plaats van elkander af.

¹⁾ Vgl. 1 Thessal. 4: 9.

²⁾ Misschien denkt Luther aan Jeremia 31: 34.

³⁾ Vgl. Gal. 1: 12.

passionis. // III De dignitate et potestate ecclesiastica. De vera obediencia. Et quantum obligent mandata et statuta praelatorum. // IV De sacramento poenitentiae et quae sint claves ecclesiae. De potestate ligandi et solvendi. // V Quae sit vera communio sanctorum. De thesauro ecclesiae. De participatione et dispensatione huius thesauri. De fraternitatibus etc. // VI De purgatorio, quis et qualis sit ignis purgatorius. // De statu et profectu animarum post hanc vitam etc. // VII De eisdem fere rebus, eiusdem eruditae aliquot epistolae. //”

De titel is in een houtsnêerland gevat. Boven, ter linker- en ter rechterzijde ziet men heraldieke randlijsten. Onder den titel een vijftal figuren waarvan de meest rechtsche op een dolfijn is gezeten; de middelste omvat een soort van vaas. Het formaat is in 4°. Het boek bevat in het geheel 132 bladen, genummerd van 1—127; de vier eersten en het laatste zijn ongenummerd. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en biedt den brief van Luther. De 5 pagina's die volgen geven eene inhoudsopgave. Op de laatste pagina van de eerste katern leest men: „Decessit ex hac luce D. Wesselus, Anno MCCCCLXXXIX in die sancti Francisci. Sepultus Groningae in monasterio, quod dicunt, Spiritualium virginum”. Daaronder staat het „vaticinium Wesseli”. Aan het slot van Wessel's geschriften vindt men een brief van Adamus Petri aan D. Chonradus Faber ¹⁾; daarna volgt: „Quamquam infinita a nobis restituta sint loca, optime lector, tamen sunt in quibus cuique suum iudicium integrum permittere volumus. Religiosi scilicet in immutandis in autoribus locis, non ut quidam audaces scioli nihil non pervertunt, nimium suis somniis fidentes” en ten besluite: „Basileae, apud Adamum Petri, Anno MDXXII. Mense Septembri”. De laatste pagina is ledig. Deze Bazelsche editie werd ruimer gedrukt dan de voorafgaande uitgaven no. 1, 2 en 3. Ook bevat zij meer dan no. 1 en 2, te weten vooreerst den brief van Luther, dan het „vaticinium Wesseli” en eenige brieven. Naar alle waarschijnlijkheid werd dit alles uit de Zwolsche brievenverzameling (no. 3) overgenomen. De „Epistolae” vindt men in onze Bazelsche Farrago op fol. 99recto — 127verso. Ook worden hier — bij de bespreking van no. 3 werd hierop reeds gewezen — op één enkele uitzondering na, dezelfde aanmerkingen bij den brief van Hoeck aan Wessel als op den rand van het schrijven in den Zwolschen druk aangetroffen. Vermoedelijk is de Bazelsche Farrago voor het overige een verbeterde druk van de Wittenbergsche. De wederdooper Ulrich Hugwald ²⁾, die destijds in Petri's drukkerij arbeidde, heeft de uitgave verzorgd. In den zomer van het jaar 1522 schreef hij aan zijn leermeester Vadianus ³⁾ te St. Gallen: „Wesselus

¹⁾ Vgl. over Konrad Schmid van Küssnacht: Clemen, *Luther Ausgabe*, a. a. O., S. 314 en de daar genoemde litteratuur.

²⁾ Over hem leze men: O. Clemen, *Der Wiedertäufer Ulrich Hugwald*, in: *Beiträge zur Reformationsgeschichte aus Büchern und Handschriften der Zwickauer Ratsschulbibliothek*, Zweites Heft, Berlin 1902, S. 45—85.

³⁾ Vgl. Arbenz, *Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen*, III, in:

totus est inventus, quem velim castigatissimum prodire non in lucem, sed lucem in tenebris". Blijkens de opmerking aan het slot der Farrago heeft men zich met groote nauwgezetheid op den druk toegelegd. Exemplaren zijn aanwezig te Deventer (Athen. Bibl.), Breslau (Un. Bibl.), Freiburg (Un. Bibl.), Kamenz (Stadtbibl.), München (Staatsbibl.), Neurenburg (Stadtbibl.) en verder in verschillende andere Bibliotheken o.a. te Bamberg, Berlijn, Darmstadt, Dresden, Frankfurt a/M., Gieszen, Gotha, Göttingen, Karlsruhe, Tübingen, Bazel, Londen, Weenen e.e.

5. „Farrago // rerum theologicarum uberrima multo quam in // priore editione emendatior doctissi // mo viro Wesselo autore. // In hoc libro tractatur. // I De benignissima Dei providentia, omnia suaviter disponente. // II De causis, mysteriis et effectibus dominicae incarna // tionis et passionis. // III De dignitate et potestate ecclesiastica. De vera obedien // tia. Et quantum obligent mandata et statuta praelatorum. // IV De sacramento poenitentiae et quae sint claves eccle // siae. De potestate ligandi et solvendi. // V Quae sit vera communio sanctorum. De thesauro eccle // siae. De participatione et dispensatione huius the // sauri. De fraternitatibus etc. // VI De purgatorio, quis et qualis sit ignis purgatorius. // De statu et profectu animarum post hanc vitam etc. // VII De eisdem fere rebus, eiusdem eruditae aliquot epistolae. //”

De titel is in eenzelfde houtsnêerland geplaatst als die der vorige editie (no. 4). Alleen staat de heraldieke randlijst ter linkerzijde omgekeerd. Het formaat is in 4°. Het boek bevat in het geheel 132 bladen, genummerd van 1—127; de vier eerste bladen en het laatste zijn ongenummerd. De keerzijde van het titelblad is bedrukt en biedt den brief van Luther. De 5 pagina's die volgen geven eene inhoudsopgave. Op de laatste pagina van de eerste katern leest men de aanteekening betreffende Wessel's dood. Daaronder staat het „vaticinium Wesseli". Ook voor het vervolg komt de inhoud van dezen druk geheel met dien van den vorige (no. 4) overeen. Aan het slot vindt men evenwel de mededeeling: „Basileae, apud Adamum Petri, Anno MDXXIII. Mense Ianuario". Deze uitgave wil, blijkens den titel, voor een verbeterde editie van de Farrago van September gehouden worden. Ullmann ¹⁾ vergeleek beide en constateerde dat er in den tekst allerlei veranderingen zijn opgenomen, die niet altijd verbeteringen kunnen worden genoemd. Dat Ulrich Hugwald ook dezen druk bezorgde blijkt uit het slotwoord van Adam Petri aan Konrad Schmid. Hugwald heeft n.l. niet alleen, om aan te toonen dat hij intusschen Grieksch had geleerd, enkele wijzigingen in het midden van den brief aangebracht, maar ook een en ander in het slot veranderd ²⁾.

Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte, herausgegeben vom historischen Verein in St. Gallen XXVII, Dritte Folge, St. Gallen 1900. S. 249.

¹⁾ *Reformatoren, Th. II, S. 551.*

²⁾ Vgl. Clemen, *Luther Ausgabe, a. a. O., S. 314.*

In de uitgave van September 1522 staat:

Spero tamen iam hunc autorem efficacem in omnibus fore, modo legant, adeo rerum divinarum et humanarum naturam penetrat.

Het slot luidt in de eerste editie:

Idcirco et tibi, viro omnibus theologicis dotibus cumulatissimo, summum hunc theologum nuncupare visum est. Vale in Deo.

In die van Januari 1523:

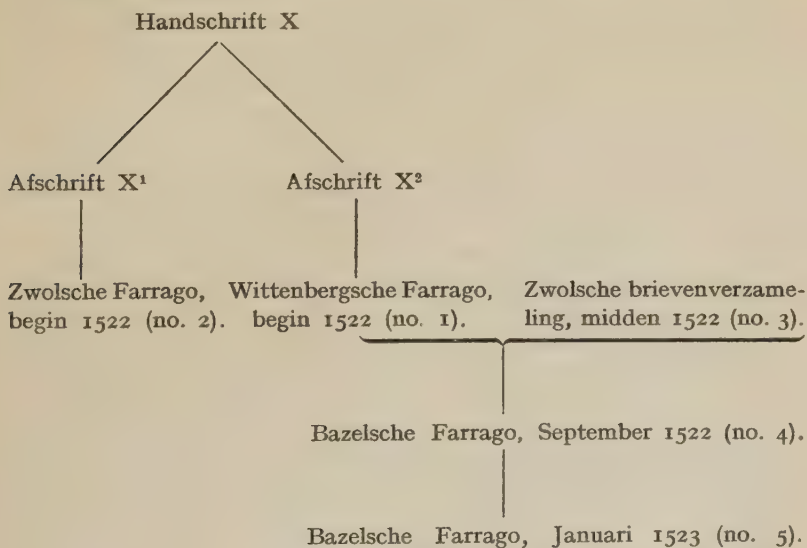
Spero tamen iam hunc autorem efficacem in omnibus fore, modo legant, neque enim docet sicut ipsi sed *ὡς ἐξουσίαν ἔχων* (Marc. 1 : 22).

In de tweede:

Idcirco et tibi . . . nuncupare visum est. In qua re si quid pecco, Hugualdo adscribas. Vale in Deo, quod oportet, ut fiet per Christum.

Exemplaren zijn aanwezig te Emden (Bibl. Grootte kerk), Leipzig (Un. Bibl.), München (Staatsbibl.) en verder in verschillende andere Bibliotheken o.a. te Bazel, Berlijn, Dresden, Frankfurt a/M., Göttingen, Kassel, Konigsbergen, Rostock, Londen, Weenen, e. e.

Trachten wij ten slotte de verhouding waarin de vijf laatstgenoemde editie's tot elkander staan in een overzicht uit te drukken, dan krijgen wij het volgende schema ¹⁾:

Voordat wij onze opsomming en beschrijving van de verschillende uitgaven, welke in den loop der tijden van werken van Wessel Gansfort verschenen zijn, besluiten, moeten wij nog de aandacht vestigen op eenige 17de eeuwse drukken.

Uit de bij de bespreking van zijn levensherinneringen vermelde wensch van Hardenderg, dat men toch vooral alles wat men van Wessel bezat, naar

¹⁾ Vgl. Clemen, *Luther Ausgabe*, a. a. O., S. 315.

Friesland zou zenden, opdat er eindelijk eens een volledige uitgave van de werken van Gansfort kon worden bezorgd, blijkt, dat in geen geval vóór het jaar 1561 een complete editie van zijne verhandelingen het licht heeft gezien. Dit geschiedde het eerst te Groningen en wel in het jaar 1614. Juist omdat zij de meest volledige en tevens de beste editie van Wessel's geschriften moet worden genoemd, willen wij bij dit boek eenigszins uitvoerig stilstaan. De titel luidt: „M. Wesseli Gansfortii Groningensis, raræ et reconditæ doctrinæ viri, qui olim Lux mundi vulgo dictus fuit, opera quæ inveniri potuerunt omnia: partim ex antiquis editionibus, partim ex manuscriptis eruta”. Groningae. Excudebat Joannes Sassius typographus. Anno MDCXIV. Op het titelblad volgen een opdracht aan Burgemeesters en Raad van de stad Groningen, een voorwoord aan den lezer, en een gedicht ter eere van de uitgave van de hand van Nicolaas Mulerius, sedert 1614 Hoogleeraar aan de Groningsche Hoogeschool in de geneeskunde en de mathesis. Aan de werken van Wessel gaan de levensherinneringen en de notitie's van Hardenberg vooraf; daarna hebben de uitgevers ingevoegd wat door Gelderhauer, Praedinius, Flacius en Suffridus Petrus over Gansfort geschreven was, voorts den brief van Hegius, een uitspraak van Wessel „ex antiquo quodam codice descriptum” en een korte inhoudsopgave met aanwijzing van de verloren gegane geschriften. De gedrukte verhandelingen en brieven nemen in het geheel 921 pagina's in beslag. Aan het slot staat een index van de opgenomen brieven. Het formaat is in 4°.

De persoon, aan wien wij deze editie voornamelijk te danken hebben, is Petrus Pappus à Tratzberg, door wien ook de, den 23sten Augustus 1614 gedateerde, opdracht aan Burgemeesters en Raad werd geschreven ¹⁾. Hij was de zoon van een Hoogleeraar en predikant te Straatsburg, legde zich een tijdlang op de letteren en de rechtswetenschap toe, maar ging in het jaar 1580 in Spaanschen krijgsdienst over. Aangezien hij evenwel tot de overtuiging kwam dat het Spaansche bewind den godsdienst en de vrijheid bestreed, vestigde hij zich, nog vóór de Reductie, als ambteloos burger te Groningen. Na het jaar 1594 werd hij garnizoenscommandant, schaarde zich, ofschoon hij Luthersch was opgevoed, onder de aanhangers der Gereformeerde religie en bekleedde eenigen tijd op waardige wijze het ambt van ouderling in de gemeente. Zeer bevriend was hij met Joannes à Kornput, den wakkeren verdediger van Steenwijk. Naast hem stond de tevoren reeds genoemde Joachim Alting, die Pappus, bij zijn arbeid aan de uitgave van Wessel's geschriften op allerlei wijzen met raad en daad behulpzaam was ²⁾. Den 18den April 1578 was hij als student te Heidelberg inge-

¹⁾ Vgl. over Pappus: Mr. W. B. S. Boeles, *Petrus Pappus, van Tratzberg*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen*, Deel IV, blz. 57—64; dezelfde, *Nog iets over Petrus Pappus, t. a. p.*, Deel V, blz. 80; De Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk*, blz. 120; *Grafschriften in Stad en Lande*, blz. 118. Pappus stierf in 1628.

²⁾ Vgl. over Joachim Alting: Toepke, *Matrikel*, Th. II, S. 83; Scheltema, *Staatkundig Nederland*, Deel II, blz. 532. Op het titelblad van het op de Universiteitsbibliotheek te Groningen berustende exemplaar van de Groningsche editie van Wessel's werken staat: „Ex dono amplissimi viri Joachimi Alting. Anno domini. 1619. Martii 6”. Alting stierf in 1625.

schreven. Later bekleedde hij het ambt van Burgemeester van Groningen en was onder meer de eerste Curator der Groningsche Hoogeschool. De arbeid van beide mannen had een apologetische strekking. Zij zochten vooreerst de versterking in het geloof bij de aanhangers der Gereformeerde belijdenis. Daarnaast wenschten zij de Roomsche-Katholieken duidelijk te laten zien, dat de Protestanten allerminst iets nieuws begeerden, maar veel- eer de oude leer bewaarden en handhaafden, die Wessel, in den schoot der Roomsche Kerk zelve, beleden had.

Het werk van Pappus en Alting verdient om allerlei redenen vertrouwen. Beide mannen hebben zich blijkbaar met groote nauwgezetheid van hun taak gekweten. In de eerste plaats is men met bestaande uitgaven te rade gegaan en werden, naar de eigen woorden van Pappus ¹⁾, verschillende editie's met het oog op den tekst bij elkander gebracht. In de tweede plaats beschikte men over eenige handschriften. Zoo hebben de uitgevers voor den druk van het tractaat „Scala meditationis” alsmede voor den herdruk van den brief van Wessel aan Hoeck van manuscripten uit de bibliotheek van Alting gebruik gemaakt ²⁾. Vervolgens stond hun een eigenhandig door Gansfort geschreven fragment ten dienste, dat evenmin als zijn „Scala meditationis” tot dusver gedrukt was ³⁾. Bovendien weten wij, dat Melchior Goldastus van Haiminsfeld, een familielid van Pappus, die zelf in zijn in het jaar 1612 verschenen „Monarchia S. Romani imperii” eenige verhandelingen van Wessel en het schrijven van Hoeck liet afdrukken, in de uitgave werd gekend, een omstandigheid die van belang is, aangezien Goldastus uit de bibliotheek van Palaeosphyra diens eigen exemplaar van de Wittenbergsche Farrago bezat en zich waarschijnlijk voor Gansfort's geschriften bijzonder interesseerde ⁴⁾. Ten slotte zegt A Tratzberg zelf, dat hij, gedurende de jaren van zijn verblijf te Groningen, met grooten ijver naar alle werken van Wessel heeft gezocht, en hij meent zichzelf niet te misleiden wanneer hij zegt, alles te hebben gevonden, wat er over was. Zijn liefde voor boeken en handschriften is ons trouwens ook van elders bekend. Bij denzelfden Joannes Sassijs werden, eveneens in het jaar 1614, de „acta” van het in 1523 te Groningen gehouden twistgesprek, uit de bibliotheek van Pappus, uitgegeven ⁵⁾.

Behalve van den Groningschen druk wordt door Valerius Andreas ⁶⁾ nog van een Arnheemsche editie in het jaar 1614 melding gemaakt. Misschien is de veronderstelling van Bayle ⁷⁾ juist, dat deze uitgave dezelfde was als de Groningsche, maar dat een gedeelte der te Groningen gedrukte exemplaren op een Arnheemschen uitgever zijn overgegaan. Echter is het ook mogelijk dat zij nooit heeft bestaan. Wij hebben haar althans tevergeefs gezocht. Daar-

¹⁾ In het voorwoord aan den lezer.

²⁾ Vgl. *Opera*, p. 193 en 912. Het handschrift van het werk „Scala meditationis” is wel hetzelfde als het manuscript waarop Hardenberg zinspeelt. Zie: *Vita*, p. 11.

³⁾ Vgl. *Opera*, p. 913 sq.

⁴⁾ Vgl. het voorwoord aan den lezer en: Goldastus, *Monarchia*, Tom I, p****2 en p. 563—588.

⁵⁾ Vgl. *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Deel VI, blz. 374 vg. en 375 aant. 1.

⁶⁾ *Bibliotheca*, p. 849.

⁷⁾ *Dictionnaire*, vox Wesselus.

entegen staat het vast, dat nog in het jaar 1617 te Marburg een vijfde editie der Farrago het licht heeft gezien. Ullmann heeft haar in handen gehad en schrijft, dat zij „studio Theodori Strackii Essendiensis, S. Theologiae studiosi, typis Pauli Egenolphi” is verschenen ¹⁾. Het boek bevat 270 pagina's; het formaat is in 4°. Evenals de andere drukken der Farrago wordt zij door vele drukfouten ontsierd. Andere uitgaven der Farrago zijn ons niet bekend ²⁾.

Naast den Groningschen druk is er nog een tweede volledige uitgave te Amsterdam uitgekomen ³⁾. De titel luidt: „Aura purior. Hoc est: M. Wesseli Gansfortii, alias Basilii Groningensis, rarae eruditionis viri, qui sub pontificiis tenebris dictus est: Lux mundi, opera omnia, ex veteribus et M Stis codicibus. Accedunt Jacobi de Paradiso Carthusiani, M. Wesseli coaetanei, tractatus aliquot, numquam antea visque. Quos e bibliotheca fratris sui B. Lydii eruit et publicavit Joannes M. F. Lydius, Francofurtensis”. Amstelodami, ex officina Henrici Laurentii, anno 1617. De tractaten van Jacobus de Paradiso ⁴⁾ beslaan de eerste 62 pagina's. De uitgave komt, tot zelfs in de drukfouten, geheel met de Groningsche overeen. Ook is zij met dezelfde letter gedrukt. Alleen de titel en nog eenige bijzonderheden verschillen. Zoo heeft de Amsterdamsche editie de tractaten van Jacobus den Karthuizer en de Groningsche het gedicht van Mulerius. De uitgever, Johannes Lydius, was een zoon van den bekenden Franeker Hoogleeraar Martinus Lydius, een fel bestrijder der Arminianen, bevriend met mannen als Scaliger en Casaubonus, gaf, onder meer, de werken van Nicolaas van Clemangis uit en was, toen hij de Amsterdamsche editie van Wessel's geschriften bezorgde, predikant te Oudewater ⁵⁾. Waarschijnlijk heeft hij uit enkele Groningsche exemplaren het titelblad weggenomen, nog eenige andere wijzigingen aangebracht, o. a. de tractaten van Jacobus ingevoegd en aldus het boek in den handel gebracht.

Sedert 1617 zijn geen verhandelingen van Wessel Gansfort meer in druk verschenen.

¹⁾ Vgl. Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 551. Een exemplaar van deze editie berust op de Bibliotheek der Grootte kerk te Emden. *Verzeichniss*, Heft I, S. 39 no. 135.

²⁾ Bayle, *Dictionnaire*, in voce, spreekt over een editie welke in het jaar 1523 met de voorrede van Luther te Leipzig zou zijn verschenen. Wharton, *Appendix ad Cave*, p. 192, noemt een uitgave te Bazel „in folio”. Ook maakt hij nog melding van een anderen in het jaar 1525 door Luther bezorgden druk in 4°. Van al deze editie's is ons niets bekend.

³⁾ Vgl. Muurling, *Commentatio*, p. 129 sq.; Ullmann, *Reformatoren*, Th. II, S. 552; Doedes, *Collectie van Rariora*, blz. 116. Zie over de Farrago van 1617 en de Amsterdamsche editie ook: Graesse, *Trésor des livres rares et précieux*, Tom. VI, p. 437. De Amsterdamsche druk is, voor zoover ons bekend is, in geen der Nederlandsche Bibliotheken te vinden.

⁴⁾ Vgl. over hem de aantekeningen bij Walch, *Monimenta*, Tom I, fascic. primus, p. LXXII en LXVI.

⁵⁾ Vgl. over Johannes Lydius: Dr. S. D. van Veen, *RE*³, Bd. 12, S. 27.

BIJLAGE D.

EEENIGE AANTEEEKENINGEN VAN WESSEL BIJ HET WERK VAN MARCUS TULLIUS CICERO: OFFICIORUM LIBRI III.

Op de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen berust een, in de 14de eeuw op perkament geschreven, afschrift van Cicero's verhandeling: „De Officiis”, waaraan Wessel op sommige plaatsen enkele korte aantee-keningen heeft toegevoegd ¹⁾. De codex is gebonden in een houten band welke met donkerbruin leder bedekt is. Op dezen band staat de afbeelding van een pelikaan die de jongen met eigen bloed voedt; rondom leest men de woorden: „Ihesus-Maria-Sum pellicano-similis factus”. De afmetingen van het boekje zijn 11 bij 8 c.M. In het geheel bevat het 78 bladen. Deze zijn ongenummerd. Op fol. 3^{recto} begint het handschrift met: „Marci Tullii Ciceronis Arpinatis consulisque Romani ac oratorum maximi ad Marcum Tullium Ciceronem filium suum Officiorum liber incipit. Praefatio generalis in omnes libros. Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum etc.” De tekst beslaat 74^{1/4} folio. Fol. 77^{recto} eindigt het afschrift met: „si talibus monumentis preceptisque letabere. Explicit. Excellunt cunctos libros philosophorum libri quos fecit tres Tullius Officiorum”. Daarnaast staat „in margine” door een anderen hand geschreven: „usque beatum Augustinum ut aiunt”. Op fol. 78^{recto} heeft Praedinius aangeteekend: „Summus ille vir Wesselus Groningensis utebatur hoc libello quemadmodum nunc est”. Onmiddellijk daaronder plaatste een ander: „D. Regnero Praedinio (cuius ista manus est) acceptum refero. Alting 4.10.59. objit 4.18.59”. Op fol. 2^{verso} leest men de, eveneens door Praedinius neergeschrevene, opmerking: „Quae minutis hic literis sunt annotata, ea sua manu scripsit magnus ille Wesselus Groningensis, nam eius fuit hic libellus” en op fol. 1^{verso} schreef de schenker van het handschrift deze notitie's: „Officia haec Ciceronis manuscripta ex Bibliotheca Regneri Praedinii ad Altin-gianam translata familiam Almae Groninganae sacra vult C. Alting. M. Dr.” Op fol. 1^{recto}, 2^{verso}, 77^{verso}, 78^{verso} en elders vindt men de aanteeke-ningen van Wessel Gansfort.

Uit een en ander kan worden afgeleid, dat Wessel den codex het eerst in bezit heeft gehad. Daarna behoorde het boekje in de 16de eeuw tot de verzameling van Praedinius, die het, enkele dagen voor zijn dood, aan zijn leer-ling Menso Alting ten geschenke gaf. De familie Alting bewaarde het hand-schrift gedurende meer dan een eeuw, totdat Christianus Alting, Doctor in

¹⁾ Vgl. H. Brugmans, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Universitatis Groninganae Bibliothecae*, Groningae 1898, no. 158, naar welk werk wij, ook voor het volgende, ver-wijzen.

de medicijnen te Groningen, het in 1683 aan de Bibliotheek der Universiteit in eigendom aanbood.

Aangezien de kennis van het handschrift van Wessel met het oog op een onderzoek naar wellicht hier of daar nog verborgene, door hem geschrevene fragmenten van groote beteekenis is, hebben wij een fotografischen afdruk van de op fol. 1recto te vinden regels ter illustratie bij deze mededeelingen opgenomen ¹⁾.

Ofschoon de notitie's op fol. 1recto onder de meer uitgebreide aanteeke-ningen nog het beste leesbaar zijn, is het ons niet mogen gelukken dit gedeelte geheel te ontcijferen. Uit de nevenstelling eener tamelijk uitvoerige reeks van, met behulp van het negatief, naar voren gebrachte woorden kon evenwel worden opgemaakt, dat althans dit stuk met het oog op de vermeerdering onzer kennis aangaande leven en werken van Wessel geen bijzondere waarde bezit. Eigenaardig is het, dat Gansfort zoo bijzonder klein en onduidelijk schreef. Reeds Pappus à Tratzberg ²⁾ klaagt er over, dat Wessel's brief aan Hoeck in het autographon „minutissimis literis, ita ut vix legi possit" op schrift was gesteld. In dit verband is het van belang, dat Gansfort niet alleen, zooals uit de afbeelding in dit boek blijkt, loensde, maar volgens de eigen mededeeling van Hardenberg ³⁾ aan een oogziekte leed, en wel aan dezelfde als Torrentinus. De „Vita Wesseli" van Hardenberg in den codex te München, waarover in Bijlage A werd gesproken, heeft fol. 14recto „in margine" de opmerking, dat Wessel niet was „oculis nonnihil luscitiosis" maar „nastitiosis"; daaronder staat nog: „Stich senecti". Ook valt het op, dat Gansfort in zijne geschriften meermalen op oogziekten, of op eigenschappen van het oog in het algemeen, zinspeelt ⁴⁾. Hoe met dit alles Gelderhauer's bewering ⁵⁾, dat Wessel in zijn ouderdom geen last had van vermindering van gezichtsvermogen in overeenstemming kan worden gebracht, is niet duidelijk. Volgens dezen biograaf zou hij zich nooit van een bril hebben bediend, het kleinste schrift gemakkelijk hebben kunnen lezen en uitnemend hebben kunnen schrijven. Uit de eerstgenoemde gegevens mogen wij veeleer besluiten, dat Gansfort een oogziekte heeft gehad. Van welken aard deze ziekte is geweest kan echter niet met zekerheid worden geconstateerd.

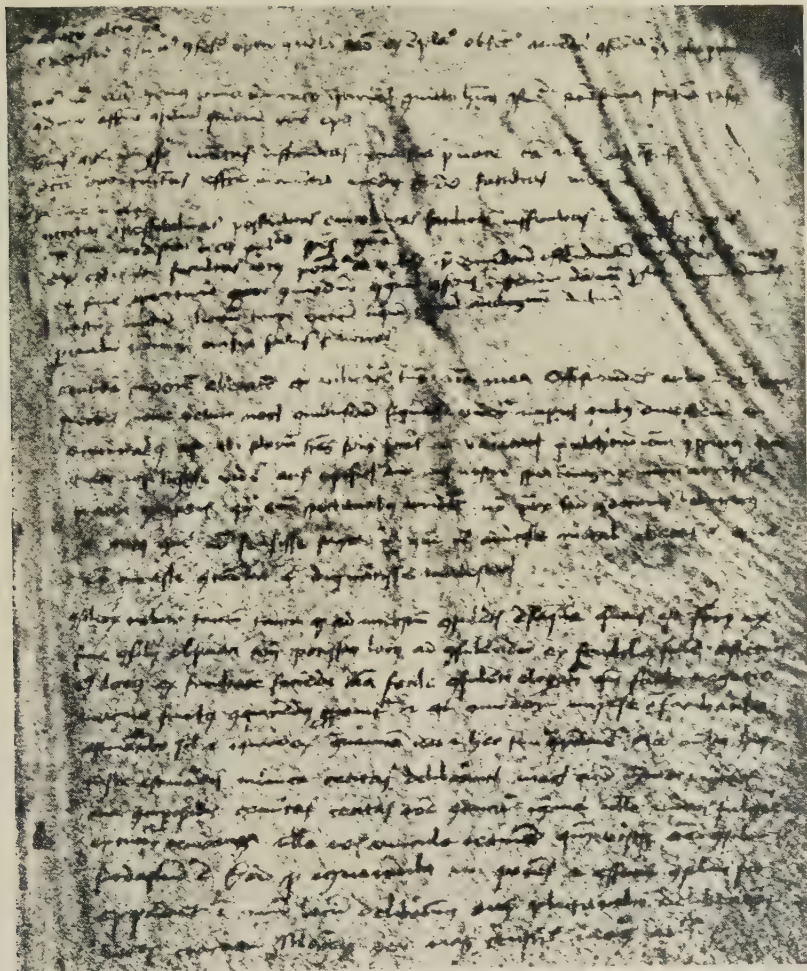
¹⁾ Lineair geeft onze foto een ongeveer dubbele vergrooting van het origineel ($5\frac{1}{2}/15$ c.M.).

²⁾ Vgl. *Opera Wesseli*, p. 912.

³⁾ *Vita*, p. 1 „oculis nonnihil luscitiosis". Vgl. verder p. 2 en 18.

⁴⁾ Vgl. o.a. *De magnit. passion.*, Cap. 54, p. 565; Cap. 74, p. 606; *De sacram. euchar.*, p. 663; *De provid. Dei*, p. 713.

⁵⁾ Vgl. Fichardus, *Vitae*, p. 88recto.

FACSIMILE

VAN HET

HANDSCHRIFT VAN WESSEL GANSFORT

(AANTEEKENINGEN BIJ CICERONIS OFFICIA)

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.

- ABAELARD, P., 68, 235.
 ABRESCH, P., 13.
 ACQUOY, J. G. R., 36.
 ACRONIUS, J., 131, 253, XII.
 ADAMUS, M., XXXV, XLII.
 AGRICOLA, R., 4, 14, 65, 67, 94 vg., 109, 127 vg., 130, 137 vgg., 144 vg., 154, 241 vg., 248, 251, 256, II sqq., VIII, X sqq., XVI, XXXI, XXXV sq., XXXIX, XLIV, II, LII.
 ALANUS DE INSULIS, 131.
 ALBERTHOMA, R., 2.
 ALBERTUS, ABT VAN ADUARD, 125.
 ALBERTUS MAGNUS, 47, 56, 63, 97.
 ALCUINUS, 97.
 ALEXANDER VIII, 107.
 ALLEN, P. S., 139, V, XXXIV.
 ALMELO, WESSEL VAN, XXXI.
 ALTHAMER, A., LXI, LXIX.
 ALTING, CHRISTIANUS, LXXI.
 ALTING, HENDRIK, XXXIX.
 ALTING, JACOBUS, XLVI.
 ALTING, JOACHIM, LIV, LXVIII sq.
 ALTING, MENSO, XXXIX, LXXI.
 ALTMAYER, J. J., 21.
 AMBROSIUS, 224, 240, 252, XLIII.
 AMSTERDAM, ALARDUS VAN, VIII sqq.
 AMSTERDAM, HENRICUS VAN, 53, 55, 74, 116, XL.
 AMSTERDAM, JOHANNES VAN, 120, 147 vgg., 255.
 AMOUR, WILLEM VAN ST., XLIV.
 ANDREAS, VALERIUS, LXIX.
 ANSELMUS, 235, 246.
 ANTONIUS, 216, XLIV.
 APHRODISIAS, ALEXANDER VAN, XLIII.
 AQUINAS, THOMAS, 56, 63, 80 vgg., 97, 141, 235, 237, 241, 246, XLII, XLIV.
 AREMBERG, 121.
 AREZZO, LEONARDO VAN, XVI.
 ARISTOTELES, 8, 53, 68, 80, 96 vg., 99, 159, 190, 238, 241, 247, 252, VIII, XXXVII, XL, XLIII.
 ARNHEM, GHESE VAN, 137.
 ARSENIUS, XLV.
 ASSISI, FRANCISCUS VAN, 135, 160, XLV.
 ATHANASIUS, 143, XLIII.
 AUGUSTINUS, 16, 20, 199, 220, 224, 235 vgg., 247, 250, 252, V, XLIII sq.
 AULUS GELLIUS, XLIII.
 AUXERRE, WILLEM VAN, 235.
 AVERROES, 97, 159, XLIV.
 BASELIUS, J., XXXII.
 BASILIUS, 143.
 BAYLE, P., LXIX.
 BAZINUS, THOMAS, 121 vg.
 BEERENS, J. F., 148.
 BEIEREN, JAN VAN, 27 vgg.
 BENEDICTUS XIII, XLV.
 BENNINGHE, SICKE, 136.
 BENTHEM, H. R., XXII.
 BERGEL, JOHANN ARNOLD VAN, LXI sq.
 BERTHEAU, XVI.
 BERTLING, W., L.
 BESSARION, 89 vgg., 102, XVII, XXXVI.
 BIEL, GABRIEL, 73, 238, V sq.
 BLANKENHEIM, FREDERIK VAN, 121.
 BLAURER, THOMAS, XVIII.
 BÖHRINGER, F., XX.
 BOLENS, RUDOLF HILBRAND, 128, XLVII.
 BONAVENTURA, 97, 141, XLIV.
 BONET, NICOLAUS, 78.
 BONIFACIUS VIII, 224.
 BONT, GUILLAUME, 62.
 BOSVELD, P., 13.
 BOTTICELLI, SANDRO, 103.
 BOUCARD, JEAN, 96, 98 vg.
 BOURGONDIË, DAVID VAN, 101, 112 vg., 115, 117 vgg., 121 vg., 137, V, XXIII, LV.
 BRAMANTE, 87.
 BRANDO, JOHANNES, 125.
 BRINCKERINCK, JOHANNES, 145.
 BRUCHERUS, H. H., 2.
 BRUCKERUS, J., 107 vg., X, XXXIV.
 BRUXELLA, JOANNES DE, 88 vg., 93.
 BUCER, M., 261, XXXI.
 BULAEUS, C. E., 99, 100, 102, XXXII, XL.
 BUNING, BARTOLD, 50.

- BUNING, GERARD, 50.
 BUNING, LAURENTIUS, 49 vgg., 53, 63, vi, xvi sq.
 BURGOS, PAULUS VAN, lII sq.
 BURIDANUS, 54, 97, XLIV.
 BUSTO, RICHARD DE, 125.
 BUT, ADRIANUS DE, 125.
- CAESARINI, X.
 CALCAR, ALBERT VAN, 77, II5, II9, II.
 CALCAR, LAMBERT VAN, 77.
 CALVIJN, 13.
 CALW, JODOCUS VAN, XL.
 CAMPO, HEIMERICUS DE, 50 vg., 79.
 CANTER, ABELE, 128.
 CANTER, ANDREAS, 128.
 CANTER, JACOB, 128.
 CANTER, JOHANNES, 29 vg., 38 vg., 128, VI, XLI.
 CANTER CREMERS, W., 38.
 CASAUBONUS, LXX.
 CASTEREN, GERLACH VAN, 120, 256.
 CASTRO, ANTHONIUS DE, 58, 60, 62, 114, 262 vg., II, LI, LXIV.
 CATER, MARIA, 27.
 CELE, JOHANNES, 37, 71.
 CHRYSOCOLES, 91.
 CHRYSOSTOMUS, 143 vg., 252, XLIII.
 CHYTRAEUS, DAVID, 253.
 CICERO, I, 22, 110, 126, 252, XXXVI, XLIII, LXXI.
 CLAIRVAUX, BERNARD VAN, 17, 34, 68 vg., 124, 133 vg., 202, 237 vgg., 246, 252, XLIV.
 CLANT, ALERT, 27.
 CLANT, HENDRIK, 27.
 CLANT, HENDRIK, 48.
 CLANT, JOHAN, 27.
 CLANT, LUDEKE, 27.
 CLANT, ODA, 23, 26 vgg., 33, 48, 142, V sq., XVI.
 CLANT, OTTO, 27.
 CLANT, WIGBOLT, 27.
 CLANT, WYBRAND, 27.
 CLARISSE, TH. A., II vg.
 CLEMANGIS, NICOLAAS VAN, 59 vg., XIV, XIX, LXX.
 CLEMEN, O., 72 vg., 110, 233, 258, XIII, XV, XXXIV, LXI, LXIII.
 CLEMENS VII, 107, XLV.
 CLOOSTER, GERARD VAN, 120, 256, XXIII, LV.
 COCCEJUS, 13, 20.
 COELESTINUS V, 224.
 COESVELT, JOHANNES, 48.
 COEVORDEN, DIRK VAN, 28 vg.
 COGGIOLA, GUILIO, 107.
 COLONIA, JOHANNES SCRIPTORIS DE, 36.
 COORNHERT, 13.
- CORVERIUS, SYMON, LVIII.
 CRATANDER, ANDREAS, 260.
 CRECELIUS, W., 110.
 CREMONA, EMMANUEL DA SESCOLO VAN, 125.
 CURCELLAEUS, 13.
 CUSA, NICOLAAS VAN, IX sq.
- DAEGENS, GRIETE, 145.
 DAEL, JOHANNES VAN, 37.
 D'AILLY, PIERRE, 59 vg., 83, 97, XLIV.
 DALEN, JOHANNES VAN, 36 vg.
 DALMAN, HENRICUS, 93 vg.
 DELDEN, H. E. VAN, 262.
 DELF, MARTINUS, 131.
 DELPRAT, G. H. M., 30.
 DEMOSTHENES, 192, XLIII.
 DENIFLE, 20.
 DEUSING, A., L.
 DEUTZ, RUPERT VAN, II, 63 vg., 68 vgg., 73, 234 vg., XXI sq., XLII.
 DIEPHOLT, RUDOLF VAN, 121.
 DIESTEL, 16 vg.
 DIONYSIUS AREOPAGITA, 143, 234, XLIV.
 DOEDES, J. I., LX.
 DOETINGHEN, RUTGER VAN, 33 vgg.
 DOKKUM, ADOLF VAN, 250.
 DÖLLINGER, 16.
 DONATUS, 38.
 DORNER, J. A., 235.
 DORPIUS, ADAM, 97, 258.
 DORPIUS, JACOB, 258.
 DORPIUS, MARTINUS, 258, IV.
 DUIFHUIS, 13.
 DUNS SCOTUS, 17, 47, 78, 80 vgg., 96 vg., 235.
 DURANDUS, WILHELMUS, 235.
 DURSTEN, GODEFRIDUS DE HEGHE DE, XVI.
 DIJK, IS. VAN, 2.
- EEBERBACH, KONRAD VAN, 134, 241.
 EDZARD, GRAAF VAN OOST-FRIESLAND, 129.
 EGGAERT, JOHAN, 148.
 ELITHIA, PRIORES VAN KLAARWATER, 145.
 EMMIUS, UBBO, 114, 123, XXVI, XLVII.
 ENGELBRECHTSZ, CORNELIS, 149.
 EPIPHANIUS, 143.
 EPISCOPIUS, 13.
 ERASMUS, I, 13 vg., 19 vg., 65, 247, 250, III sqq., XII, XXXVI.
 ESCHER, J. P., 14.
 EUGENIUS III, 202.
 EUGENIUS IV, 106.
 EWSUM, CHRISTOFFER VAN, LIV.
 EWSUM, MENNEKE VAN, 129.
 EWSUM, ONNO VAN, 129, LIV.
 EWSUM, WIGBOLT VAN, LIV.

- EWSUM, WIGBOLT VAN, LIV.
 EYSSONIUS, HENRICUS, L.
 FABER, CHONRADUS, LXV sq.
 FABER, JOHANNES, LI.
 FABRI, JOHANN, 2, XXXII.
 FABRICIUS, J. A., LI, LVIII sq., LXIV.
 FEITH, H. O., 254.
 FEITH, J. A., XLVI, 251.
 FELIX V, X.
 FICHARDUS, JOHANNES, VII.
 FICINO, MARSILIO, 19, 105 vg., 242.
 FIZÉLY, ÖDON, 2.
 FLACIUS, MATTHIAS, I, 4, 6, 17, 231, LX, LXVIII.
 FLORENCE, ANTONINUS VAN, 106, XLIV.
 FORSTERUS, JOANNES, 94 vg.
 FRECHT, MARTINUS, XXXII.
 FREDERICI, HIERONYMUS, XXIII.
 FREDERICI, WILHELMUS, 127 vg., 250, IV.
 FREDERIK III, X.
 FREHER, P., XXXII.
 FRIEDRICH, J., 2, 15 vg., 18, 20 vg., 104, 230, 233, LI sq.
 FROSCHOUER, 261.
 FRUYTIER, A. J., 124.
 FRYLING, LAMBERTUS, 128.
 GAGUINUS, ROBERTUS, 95.
 GALATINUS, PETRUS, 67.
 GALENUS, 110, 113, 115.
 GANSEFOORT, ARNOLDUS, L.
 GANSEFOORT, GERHARDUS, L.
 GANSEFOORT, GERHARDUS, L.
 GANSEFOORT, GERHARDUS, L.
 GANSEFOORT, JOHANNES, L.
 GANSEFOORT, JOHANNES, L.
 GANSEFOORT, JOHANNES, L.
 GANSEVORT, BERNARD, L.
 GANSEVORT, HERMANNUS, L.
 GANSFORT, HERMAN, 23 vg., 26.
 GANZEVOORT (GOZEVOORT), GERHARDUS, XXXV, XLV sq., IL sq.
 GAUFRED, XLIV.
 GEIGER, L., 108, X.
 GELDENHAUER, G., 23, 67, 154, 241, 257, VII sq., XIII, XVIII, XXVI, XXXI, XXXIV, XXXVII sq., XL sqq., LXVIII, LXXII.
 GERDES, DANIEL, 2, XXVI, XXXIV, XLV.
 GERRETSEN, J. H., 71.
 GERSON, 59 vg., 83, 202, 234, 236, XLIV.
 GESNER, C., XXXI, LIII, LVIII.
 GHIRLANDAJO, 103.
 GIESELER, XXXIV.
 GOCH, JOHANNES VAN, 137.
 GOCH, JOHAN PUPPER VAN, 4, 7 vg., 72 vg., 238.
 GOCH, THEODORICUS VAN, 137.
 GOEZIUS, G. H., 21.
 GOLDASTUS, M., LXIX.
 GOMARUS, 20.
 GOSEVORTH, ELSKE, IL.
 GOSEVORTH, GERT, IL.
 GRANVELLE, XXIV.
 GREGORIUS DE GROOTE, 224, 235, 250, 252, XLIV.
 GRISAR, 20.
 GRONINGEN, WILLEM VAN, 250.
 GROOT, P. HOFSTEDE DE, 9, II vgg., 244 vg., XLV.
 GROOTE, GEERT DE, 7, 10 vg., 32, 71, 115, 240, 252.
 GROVIUS, JOHANNES, 130.
 GRYF, ARNOLD, 129.
 GUÉRY, A., 85.
 HAAR, H. TER, 21, XL.
 HAEMSTEDE, ADRIAEN VAN, 98.
 HAHN, G. L., 235.
 HALEN, GOSWINUS VAN, 127, 129 vg., 140 vg., 153 vg., 250 vgg., 256, III sq., VI, IX, XI, XIII sq., XVI sq., XIX, XXI, XXIII, XXXVI, LIV.
 HALEN, JOHANNES VAN, 254, LIV.
 HALESIUS, ALEXANDER, 97.
 HAMELMANN, H., 144, 257.
 HARDENBERG, A., 23, 29 vg., 38 vgg., 42 vgg., 48, 56 vg., 63 vgg., 68, 71 vgg., 75 vg., 83 vg., 89, 92 vg., 99, 102, 104 vg., 107 vg., 114, 118 vg., 122, 125, 127, 129 vgg., 135, 142, 239, 251 vgg., IV, VI, XII sqq., XXVI, XXXV sqq., XL, XLVII, LI sqq., LVIII sq., LXVII sqq., LXXII.
 HARDT, H. VON DER, 21.
 HARTZHEIM, J., 50.
 HASE, VON, 20, XXXIII, XXXV.
 HAUCK, A., 70 vg.
 HEDIO, KASPAR, 260, XXIV, XXXII.
 HEERES, J., 14 vg.
 HEGENITIUS, G., XLVII.
 HEGIUS, A., 39, 128, 143 vg., 149, 154, 240 vg., 257, IV, VIII, LXVIII.
 HEISTERBACH, CAESARIUS VAN, 132 vgg., 241.
 HEMSTERHUIS, T., 13.
 HENDRIK II, 98.
 HENRICUS ENGBERTI, PRIESTER TE NAALDWIJK, 150.
 HERDER, 10.
 HERINGA, J., 13.
 HERMELINK, H., 95.
 HERODOTUS, 252.
 HERKEN, DIRK VAN, 31 vgg., 35 vg., 77, 250, III.
 HERKEN, HENDRIK VAN, 134.
 HESSE, F. G., 135.
 HEUSDE, PH. W. VAN, 10 vgg.

HEUSDEN, JOHAN VOS VAN, 31.
 HEUSSEN, H. F. VAN, 2, 15 vg., 230, XIII.
 HEYSE, J. H. C., 21.
 HIERONYMUS, 126, 224, 252, XLIII.
 HILDESHEIM, ARNOLD VAN, 128.
 HISPANUS, PETRUS, 54, 119.
 HOECK, JACOBUS, 58, 78, 86 vg., 98, 149
 vgg., 199, 242, 257 vgg., 263, XXXVII,
 LXIII sqq., LXIX, LXXII.
 HOEN, CORNELIS HENRIKS, 258 vgg.,
 XVIII.
 HOETWELCKER, JOHANNES, 250.
 HOFMANN, C. G., 21.
 HOMERUS, XLIII.
 HONDEBEKE, 258.
 HOOGWERFF, G. J., 88 vg.
 HORATIUS, 251.
 HOTTINGER, J. H., XL.
 HUGWALD, ULRICH, LXV sqq.
 HUIZINGA, J., 13, 50.
 HULSHALL, JOHANNES, 50.
 HULSHOT, JOHANNES, 50.
 HUMBOLDT, W. VON, 10.
 HUSZ, 7, 15, 246, XVI, XXXIII.
 HUUSMAN, HENDRIK, XVI.

 ILGEN, DR., 79.
 INGHEN, MARSILIUS VAN, 74, 97.
 INNOCENTIUS III, 124.
 ISINCK, A. M., XXXIX.

 JARGES, ALBERT, 27 vgg.
 JARGES, COPPEN, 23, 26 vgg., 142.
 JARGES, COPPEN, 142, V.
 JARGES, EVERT, 27 vgg.
 JARGES, HERMAN, 28 vg., 142.
 JARGES, JOOST, 24.
 JARGES, LYSE, 29.
 JARGES, ODA, zie: CLANT.
 JOHANNES XXIII, 201 vg.
 JOZEFUS, FLAVIUS, 252.
 JULIUS II, 103.
 JUNIUS, FRANCISCUS, XLVI.
 JUSTINIANUS, LAURENTIUS, 106 vg.
 JUSTINUS, 252.

 KAN, I. B., III, V.
 KAREL DE GROOTE, 97.
 KAREL V, 121, 254.
 KAREL VII, 122.
 KARLSTADT, XVIII.
 KEMPEN, GODEFRIDUS VAN, 72.
 KEMPIS, THOMAS A, 7, 13, 40 vgg., 45,
 120, 239, VI, XIII sq., XIX sq., XXII.
 KEMPPIUS, C., 99, 101.
 KERCKHOF, JOHANNES, 130.
 KEULEN, JOHANNES VAN, 35 vg., 45.
 KEUSSEN, H., 50, 53, 57, 61, 63, 68, 72,
 78, VII, XVII.

KIST, N. C., 10, 12, XXXVII.
 KITS VAN HEYNINGEN, G. P., 5.
 KOLDE, TH., XVIII.
 KORNPOT, JOANNES A, LXVIII.
 KORVER, WOUTER, LVIII.
 KUBO, DR., LVI.
 KUICK, JOHANNES, 50 vg.

 LANGE, J. P., 235.
 LANGEN, RUDOLF VAN, 109, 128, IV.
 LAPIDE, JOANNES A, 94 vgg.
 LASCO, JOHANNES A, LIV.
 LAURENTIUS, 227, XLIV.
 LECHLER, G., 9.
 LEIDEN, ENGELBERT SCHUT VAN, 86, 149
 vgg., LXIII.
 LEIDINGEN, DR., XIII.
 LEO X, 67.
 LEROY, VICTOR, 85.
 LESDORP, NICOLAAS, XII.
 LIBER, ANTONIUS, 109 vg., 113 vgg., 126
 vg., II, XXXVI, LXII.
 LIBER, BERTHA,
 LIEBNER, 235.
 LINDEBOOM, J., 2, 19 vg., 234, 245.
 LISTRIUS, G., 256.
 LOANS, JAKOB JEHIEL, X.
 LOCHEM, JOHANNES VAN, 127, XXXI.
 LODEWIJK XI, 96 vgg., 122, 131, 150,
 258, V.
 LOMBARDUS, PETRUS, 16, 61, 237, XLIV.
 LOOFS, F., 246.
 LOTTER, MELCHIOR, LXI.
 LUDEKE, HANS, 249.
 LUDER, PETRUS, 76.
 LULLUS, RAIMUNDUS, 128, XLIV.
 LUNA, PETRUS DE, XLV.
 LUTHER, I, 3 vg., 6 vgg., 15, 17 vgg.,
 67, 231 vgg., 246 vg., 251, 259 vgg.,
 XII, XVIII, XXI sq., XXXV sq., XXXIX,
 LXI, LXIII sqq., LXX.
 LYDIUS, JOHANNES, LXX.
 LYDIUS, MARTINUS, LXX.

 MACARIUS, 216, XLIV.
 MAGISTRI, MARTINUS, 131.
 MANNINGA, GELA, 129, LIV.
 MARTENSEN, 235.
 MATTHIEU, DE, 99, 102.
 MAURENBRECHER, 20.
 MAYRON, FRANCISCUS, 78.
 MEDICI, COSIMO, 105.
 MEDICI, LORENZO, 105.
 MEERDINK, DR., 130.
 MELANCHTON, I, 6, 16, 65, 67, 94 vg.,
 98 vg., 101, 107 vg., 114 vg., 140, 251,
 III sq., VI, VIII sqq., XIV, XVI, XXXII,
 XXXVI.
 MEPPEN, BERNARD VAN, 147 vgg., 255.

MEPPEN, JOHANNES ALEXANDER VAN, 148.

MEPPEN, LUBERTUS ALEXANDER VAN, 148.

MERULA, P., III, LVI.

MEZERAËUS, 99 vg.

MICHELANGELO, 87.

MIDDELBURG, PAULUS VAN, LII sq.

MIDDLETON, RICHARD VAN, 238.

MILKAU, DR., LVI.

MIRANDOLA, PICUS DELLA, 19, 235, 252.

MOLL, W., LVI.

MONASTERIO, THEODORICUS DE, XVI.

MONTESONO, JOHANNES DE, XLV.

MOORMAN, FREDERIK, 138 vgg., II.

MULERIUS, NICOLAUS, LXVIII, LXX.

MUNTERUS, ANDREAS, 130, XXIII.

MUNTING, W. N., 5, XXXIV, XLV.

MUNTINGHE, H., 12 vg.

MURMELLIUS, J., 257, VII.

MUURLING, W., 9 vgg., 21 vg., 144, 244, I, XXIV, XXXIV.

MYLIUS, CRATO, XXXII.

NAUDEUS, 99, 102.

NAZIANZE, GREGORIUS VAN, 68, 144, 226, 234, 256, XLIII.

NEANDER, 9.

NICOLAAS V, 88, 103, 106, XVII.

NYSSA, GREGORIUS VAN, 234.

OCCAM, 17, 60, 78, 80, 82, 97, 238, XLIV.

OCCO, 137 vg., XXXV.

OECOLAMPADIUS, 260, XVIII.

OLDEKERCKE, JOHANNES VAN DER, 250.

OORDT, J. F. VAN, II vg.

OOSTENDORP, JOHANNES, 127, 141 vg., 154, 241, 257, II, IV, VIII, XII, XVIII.

ORIGENES, 234, XLIII.

OSIANDER, 235.

OVIDIUS, 251 vg., IV.

ODINUS, C., LI sq.

PALAEOLOGUS, JOHANNES VII, 91.

PALÆOSPHYRA, zie: ALTHAMER.

PALM, VAN DER, 13.

PALTZ, FREDERIK VAN DE, 73 vgg., 80, XVII, XXXIX.

PALTZ, PHILIPPUS VAN DE, 73, XVII, XXXIX, XL.

PAPPUS, PETRUS, LXVIII sq., LXXII.

PARADISO, JACOBUS DE, LXX.

PARÉAU, L. G., II vg.

PAULUS, DE APOSTEL, 106, 108, 140, 144, 188 vg., 200 vgg., 206, 211, 218, 227, 242, XLIII.

PAULUS, DE HEREMIET, 216, XLIV.

PAULUS II, 87 vg., 90 vg., 93.

PAULUS, N., 2, 18, 20 vg., 156, 233, XXXII, XXXIV, LX.

PELANTINUS, P., 84, 113 vg., 128, 132, 155, 242, II, IV, XII, XXXIII sq., XLI, XLVI sqq.

PETERS, C. H., XLVI sq.

PETRARCA, 64.

PETRI, ADAM, 260, LXV sq.

PETRUS, SUFFRIDUS, XXIII sq., XXVI, XXXVII, XL, XLVII, LVI, LXVIII.

PHALIS, WILHELMUS DE, 88 vg., 93.

PICARDUS, JOANNES, 88 vg.

PICARDUS, JOANNES HAVERON, 89.

PIN, DU, XXXII.

PIRKHEIMER, XI.

PISA, BARTHOLOMEUS VAN, 134 vg., 241.

PIUS II, 201, 205.

PLATO, 68, 71, 92, 106, 236, 252, XLIII.

PLETHO, GEMISTHUS, 91, 105.

PLUTARCHUS, 144, 252, XLIII.

POGGIO, XVI.

POST, JOHAN RENGERS VAN TEN, XXV, XXXVI sqq.

PRAAG, HIERONYMUS VAN, XVI sq.

PRAEDINIUS, REGNERUS, 14, 121, 141, 154, 252 vg., VI, XI sq., XIV, XXIV, XXXVIII, IL, LII, LIV, LXVIII, LXXI.

PROCLUS, 160, XLIII.

PULLEYN, ROBERT, 235.

PUTEUS, PETRUS, XII.

PYTHAGORAS, XLIV.

QUAPPO, 78 vgg.

RABINEAU, 84 vg.

RADEWIJNS, FLORENTIUS, 71.

RAGUSANUS, JOHANNES, X.

RAPHAËL, 87.

RAVENSBERGER, HERMAN, XXXV, XXXIX, IL.

RAYTHER, FELIX, XVIII.

REES, HENRICUS VAN, 125 vg., 130, 135 vg., IV sqq.

REIDA, BERNARD VAN, XVI sq.

REITSMA, J., 21, 134.

RENGERS, zie: POST.

REUCHLIN, J., 65, 67, 94 vg., 99, 101, 107 vg., 114, 141, IX sqq., XVIII, XXXI, XXXV.

REYNERS, ALEID, 145.

REYNERS, GEERTRUI, 145 vgg., 149.

RHIJN, H. VAN, 16.

RIARIO, GIROLAMO, 102.

RIARIO, PIETRO, 102.

RIMINI, GREGORIUS VAN, 238.

RITSCHL, A., 2, 16 vgg., 233, 246.

RITTER, F., 134, 251.

RIVO, P. DE, 90, LIII.

ROCHOLL, R., 95, 235.

RODE, HINNE, 258 vgg., XVIII, LV.

ROME, AEGIDIUS VAN, 97, 238.

ROSCELLINUS, 78.
 ROVERE, BIANCA DELLA, 102.
 ROVERE, FRANCESCO DELLA, 89 vgg., 102, v, xvii.
 ROYAARDS, H., 9 vg.
 SABATIER, P., 241.
 SAGANUS, GEORGIUS, 258, 260.
 SAGARUS, WILHELMUS, 254 vg., lv.
 SAKSEN, ALBERT VAN, 97.
 SARAGOSSA, VINCENTIUS VAN, 227, xliv.
 SARTORIUS, lvi.
 SASSIUS, JOANNES, lxviii sq.
 SAVONAROLA, 7, 224.
 SAXO, JOHANNES, viii.
 SAXUS, xxxii.
 SCALIGER, lxx.
 SCHEFFER, DE HOOP, xxxi.
 SCHELWAERT, JACOBUS, 93.
 SCHLEIERMACHER, 14, 235, 243.
 SCHMID, KONRAD, zie: FABER.
 SCHMIDT, H., 2, 18, 233, 243.
 SCHOENGES, M., 30, 36, 128.
 SCHOLTZ, J. G. L., 14.
 SCHOOCKIUS, M., 2, 113, 148, xxvi, l, lv sq., lxiv.
 SCHOTANUS, C., 23.
 SCHOTTEN, HERMANN, 51.
 SCHRODER, JOHANNES, 76.
 SCHULTENS, 13.
 SECKENDORF, V. L. A., 2. xl.
 SENECA, 1, xliii.
 SFURNO, JAKOB BEN OBADJA, x.
 SIMLER, J., xlii, liii.
 SIMON, MARTINUS, viii sq.
 SIMONS, JOANNES, 258.
 SISSING, TRUITJE, xxiii.
 SIXTUS IV, 102 vgg., 107, 131, 144, 201, 240, v.
 SOCRATES, xliv.
 SOENDORP, JOHANNES, 52.
 SONDERLANT, HILLE, 145.
 SPANGENBERG, JOHANNES, 248.
 SPANGENBERG, TILEMAN, 248.
 SPIEGEL, B., xv, xx sqq.
 SPRENGER, JACOB, 118.
 STEPHANUS I, ABT VAN CLAIRVAUX, 124.
 STICKER, EVERT, 118 vg.
 STRALEN, JACOBUS DE, 50 vg., 53, 55.
 STRUVENS, xxxii, xl.
 SWEERTIUS, F., 138.
 SYMMACHUS, 126.
 TAMMINGA, HIDDO, 129.
 TARDIVUS, WILHELMUS, 95.
 TARTIFUME, BRUNEAU DE, 85.
 TAULER, 4, 6.
 TERENTIUS, 252.
 THEMISTIUS, 68, xliii.

THEODORETUS, JOHANNES ARCERIUS, 253, xxxiv.
 THEOPHRASTUS, xliii.
 THUANUS, 99, 101.
 THUCIDIDES, 252.
 THURINGEN, ELIZABETH VAN, xlv.
 TILEMAN, FRATER, 248 vg.
 TJADEN, xxxiv.
 TORRENTINUS, HERMANNUS, 38 vg., 141 vg., 256 vg., lxxii.
 TRESLING, T. P., 14, xxxviii sq., xlv.
 TRIGLAND, 2.
 UKENA, FOKKE, 28.
 ULLMANN, C., 1, 5 vgg., 16 vgg., 20 vgg., 35, 231, 233, 246, 1, xv, xix sq., xxiv, xxxvii, xxxix sq., xlv, liv, lxvi, lxx.
 UNCKEL, ARNOLDUS DE, 50 vg.
 URBANUS VI, 47, 73, xlv.
 UTRECHT, NICOLAUS HERMANI FABRI VAN, 60 vgg., 78 vgg., 85, 153, 236.
 UTRECHT, NICOLAUS DE MERA VAN, 62.
 VADIANUS, lxv.
 VALERIUS MAXIMUS, xliii.
 VALETA, JOHANNES GALLUS DE, xxiii.
 VALETON, J. J. P., 67.
 VALLA, LAURENTIUS, 19, 127.
 VEEN, LUDOLF VAN, 85, 116 vgg., 142.
 VEEN, S. D. VAN, 2, xxxi, xxxiv.
 VEEN, TIDEMAN VAN, 86.
 VELDEN, H. E. J. M. VAN DER, 139, iii.
 VELME, ANTHONIUS DE, xvi.
 VENEMA, H., xxxii.
 VERBURGH, JOHANNES, xvi.
 VERGIILIUS, 110, 251, xliii.
 VICTOR, HUGO VAN SINT-, 252, xliv.
 VILLEDIEU, ALEXANDER DE, 38, 142, 241, viii.
 VOECHT, JACOBUS TRAIECTI DE, 31, 33 vg., 36, 40, 45, 11 sq., xxiii, xlii.
 VOETIUS, 20.
 VOLLENHOVE, JOHANNES VAN, 119.
 VOORST, J. VAN, 13.
 VOS, G. J., 2.
 WACHENHEIM, NICOLAUS VAN, xl.
 WALCH, xxxii.
 WANDELVAER, 145.
 WARDO, JOHANNES DE, 125.
 WENDT, DR., lvi.
 WESEL, JOHANNES VAN, 2, 7 vg., 116 vg., 238, 241, 243, xxxi sq., xliv, lii.
 WETSTEIN, 13.
 WHARTON, H., xxxii.
 WIARDA, xxxiv.
 WICLEF, 7, 15.
 WILLE, J., 76, 78.

WILNAU, JOHANNES VAN, 116.

WIMPELING, 65.

WIMPINA, KONRAD, 1.

WINTER, H. G., xxxviii sq.

WITZEL, GEORG, 2, liii.

WOLTER I, ABT VAN ADUARD, 135.

XANTEN, GERARD VAN, 34.

YPEY, A., 11, 125, xxxiv sq., xxxviii.

YRTE, HENRIC VAN, 118 vg.

ZOMEREN, HENDRIK VAN, 60 vgg., 71,
78 vgg., 85, 90, 93, 153, 236.

ZOMEREN, HENDRIK VAN, 61.

ZUTPHEN, ZERBOLT VAN, 34.

ZWINGLI, 18, 260 vgg.

BX 890 .G3 R4 1917
Rhijn, M. van 1888-1966.
Wessel Gansfort

WITTHORP

UITGAVEN OVER DE HERVORMING.

- Acquoy, J. G. R.**, Handleiding tot de Kerkgeschiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving. 2e herz. druk door F. PIJPER. 1910. f 2.25
- Altmeyer, J. L.**, Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas. 1886. 2 v. f 2.—
- INHOUD:** 1. atire et les pre-
mières hérésies Les frères de
la vie commune Louis Vivès, etc.
Archief voor redactie van
F. PIJPER ie. dl. XIV.
Verschijnt f 7.50
Prijs Nieuwe Serie
dl. I-X
- Bibliotheca** den tijd der
Hervorming van inleidin-
gen en aantekeningen r. F. PIJPER.
1903—12. Compilatie n. f 100.—
Een uitvoerige proef nvrage gaarne
toegezonden.
- Corpus Documentorum** itatis Neer-
landicae. Verzamel- auselijke en
bisschoppelijke inqu- ven door P.
FRÉDÉRICQ. 1889— f 25.—
***Eekhof, A.**, De Que- Noordelijke
Nederlanden. 1909. f 3.20
- Frédéricq, P.**, Gesch- nnen f 4.—
aan hare herinrich- erlanden tot
1898. 2 dln. 520), 1892—
1898. 2 dln. f 4.—
- Kerkhistorische** uwe Bundel
1914. f 2.—
INHOUD: P us van Nursia.
— SMIT, E. L. Y, T. W. v. D.,
De canones v w, H. J., De
regel en de st ittel. — West-
MIJSE, G., Pr republiek der
Zeven vereeni n de Broeders
des gemeenen
- Knappert, L.** eene Noord-
Nederland innen Leiden
van den a art en platen.
1908. f 2.90
- Knuttel, W.** van kerkgeschiedenis.
1889. (f 6.—) f 3.—
- Marnix van St. Aldegonde, Ph. van**, Godsdienstige en Kerkelijke geschriften, voor het eerst of in herdruk uitgegeven met historische en taalkundige ophelderingen door J. J. VAN TOORENENBERGEN. 1871—78. 3 dln. (f 18.50) f 10.—
- Offer des Heeren, Het**, (De oudste verzameling doopsgezinde martelaarsbrieven en offerliederen), bewerkt door S. CRAMER. 1904 f 8.—
- Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Deel II.

MARTINUS NIJHOFF — UITGEVER — 's-GRAVENHAGE

Marnix-Vereeniging, Werken der, 1870—89. 16 dln. compleet f 20.—

- I. 1. Kerkeraads-protocollen der Hollandsche Gemeente te Londen, 1569—71. Uitgeg. door A. Kuyper. f 2.50
- I. 2. Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden, 1560—76. Uitgeg. d. J. J. van Toorenenbergen. f 1.—
- I. 3. Handelingen van den Kerkeraad der Nederlandsche Gemeente te Keulen, 1571—91. Uitgeg. door H. Q. Janssen en J. J. van Toorenenbergen. f 2.75
- II. 1. Acten van de Colloquia der Nederlandsche Gemeenten in Engeland, 1575—1624. (Met een aanhangsel betreffende extract-acten tot 1706). Uitgeg. door J. J. van Toorenenbergen. 2 stukken. f 2.75
- II. 2. Acten van classicale en synodale vergaderingen der verstrooide Gemeenten in het land van Cleef, sticht van Keulen en Aken, 1571—89. Uitgeg. door H. Q. Janssen en J. J. van Toorenenbergen. f 1.25
- II. 3. Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, verzameld en uitgeg. door F. L. Rutgers. vroeger f 6.— thans f 3.—
- III. 1. Gheschiedenissen ende handelingen die voornemelyc aengaen de Nederduytsche natie en de gemeynten, wonende in Engeland ende int bysonder tot Londen, vergadert door Symeon Ruytynck, Caesar Calandrinus ende Aemilius van Culenborgh, Dienaren des Godliken woords. Uitgeg. door J. J. van Toorenenbergen. 2 stukken. f 5.—
- III. 2. Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven, verzameld en uitgeg. door H. Q. Janssen en J. J. Toorenenbergen. 2 stukken. f 2.—
- III. 3. Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen. Uitgeg. door H. Q. Janssen. f 1.—
- III. 4. Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven, verzameld en uitgeg. door H. Q. Janssen en J. J. van Toorenenbergen. f 2.—
- III. 5. Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven, verzameld en uitgeg. door J. J. van Toorenenbergen. 3 stukken. f 2.50

Schelven, A. A. van, De Nederduitsche vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland en hunne beteekenis voor de reformatie in de Nederlanden. 1909. f 5.—

In linnen f 6.25

Toorenenbergen, J. J. van, Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, ter gedachtenisviering bij haar derde eeuwgetijde beschreven, en met de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven. 1862. Met 2 facsimile's en titels. 8vo. f 3.—

Hierin zijn afgedrukt:

Confession de Foy faicte d'un commun accord par les fidèles qui conversent ès Pays-Bas. 1561.

Libellus Supplex Christianorum in Germania Inferiore propter veram religionem afflictorum Imperatori in Comitii Augustanis exhibitus. Ao. 1566.

De beide laatste toegeschreven aan Ph. van Marnix van St. Aldegonde.

Uit den hervormingstijd. Historische opstellen van het gezelschap S. S. S. 1906. f 1.50

INHOUD: LINDEBOOM, J., Johannes Venator. Eene bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het Remonstrantisme. — SCHOLTE, J. P., Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van Prins Willem I. — OBERMAN, H. T., De betrouwbaarheid der martelaarsboeken van Crespian en Van Haemstede. — BEERENS, J. F., Een leerling van Wessel Gansfort. — BEEK, J. VAN, Archibald Hamilton, een gevluchte Anglicaansche aartsbisshop in Nederland. — PIJPER, Prof. Dr. F., Colloquia obscurorum theologorum, grassantium nunc per Brabantiam.

Wieder, F. C., De schriftuurlijke liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en bibliographie. 1900. f 3.—